श्रीव्यासपाणिनिभावनिर्णयः

सङ्गणकसंस्करणं दासाभासेन हरिपार्षददासेन कृतम्

तिरुपतिराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठग्रन्थमाला–५८

महामहोपाध्याय श्रीमुष्णं व्याकरणं

सेतुमाधवाचार्यैर्विरचितः

श्रीव्यासपाणिनिभावनिर्णयः

तिरुपतिराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठस्य कुलपतिना

डा. एन्. एस्. रामानुजताताचार्येण

तिरुपतिराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठस्य प्रवाचकेन

लक्ष्मीनरसिंहभट्टेन च

सम्पादितः

डा. वि. वरदाचार्यमहाशयैः

आङ्ग्लभाषया लिखितेन आमुखेन स्वलंकृतः

राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपतिः

१९९२

Rs 102-

मूल्यम् रू. Rs 1

तिरुपतिराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठेन
(मानितविश्वविद्यालयेन)
प्रकाशितम्

कीर्ति प्रिण्टर्स, तिरुपतिः ।

Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha, Tirupati Series No. 58

ŚRĪVYĀSAPĀṆINIBHĀVANIRṆAYAḤ

by

Mahamahopadhyaya Srimushnam Vyakaranam
SETUMADHAVACHARYA

Edited by

Dr. N.S. RAMANUJA TATACHARYA
Vice-Chancellor, Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha, Tirupati

and

Sri LAKSHMINARASIMHA BHATTA
Reader, Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha, Tirupati

Introduction in English by

Dr. V. VARADACHARYA
French Institute, Pondicherry

RASHTRIYA SANSKRIT VIDYAPEETHA, TIRUPATI
1992

Rs 102

Price Rs. Rs 1

Published by
Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha,
Tirupati.

Printed by Keerthi Printers, Tirupati.

श्री वेङ्कटेशाय नमः

फणिपतिगिरिवासे ब्रह्मणि श्रीनिवासे
निगमनिचयवेद्ये वासुदेवाभिधाने ।
गुरुपरमगुरूणां हृत्सरोजाधिवासे
भगवति कृतिमेतामर्पये भक्तिवश्ये ॥

प्रकाशकीयम्

महामहोपाध्याय श्रीमुष्णं व्याकरणं सेतुमाधवाचार्यैः विरचितेषु ग्रन्थेषु व्यासपाणिनिभावनिर्णयः अन्यतमः चतुश्चत्वारिंशदधिकनवशतोत्तरैकसहस्रतमे क्रिस्तुवत्सरे प्रकाशितश्च। बहुभिर्विद्वद्भिः प्रशंसितः अनुसन्धान-विमर्शादिपदाभिधानग्रन्थकोटिमाटीकमानः अयं ग्रन्थः इदानीं दुर्लभो जात इति अस्य पुनर्मुद्रणं तिरुपतिसंस्कृतविद्यापीठेन व्यवस्थापितम्। ग्रन्थस्यैतस्य निर्माणे किम् उद्देश्यमिति जिज्ञासायां ग्रन्थकारैरेव उपोद्घाते प्रत्यपादि —

> सत्येवं शास्त्राणां वस्तुतत्त्वे वैयाकरणसार्वभौमः न्यायमीमांसातिरिक्ततन्त्रेषु बहुग्रन्थप्रणेता नागेशनामा पण्डितमणिः 'वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषैषा विरच्यते' इति वैयाकरणसिद्धान्तनिरूपणं प्रतिश्रुत्य स्फोटस्वरूपनिरूपणमुखेन अर्वाचीनं कंचन परमार्थसारनामानं ग्रन्थं शास्त्रत्वेनाश्रित्य, तत्रत्यवचनोपन्यासेन क्वचिच्चरकोपन्यासेन च आत्मैकत्वं, जगतो मायिकत्वं च व्यवस्थापयति। निरूपयति च कैयटो भाष्यव्याख्यावसरे आत्मैकत्वादिकम्। भट्टोजीदीक्षितोऽपि तत्र तत्र अद्वैतप्रक्रियां दर्शयति कौस्तुभे। तत्र मञ्जूषायां जगतो मायिकत्वनिरूपणावसरे 'तदनन्यत्वम्' इति व्याससूत्रोपन्यासेन, 'वैयाकरणसिद्धान्ते'ति प्रतिज्ञापूर्वमद्वैतनिरूपणात्, कैयटकौस्तुभादावद्वैतप्रक्रियानिरूपणाच्च तदुभयमभिमतं श्रीव्यासपाणिन्योरिति कदाचित् कस्यचिदाशङ्का जायेत। मा भूत् कदाचिदपि तादृशी शङ्का, पाणिन्यादिभिस्तथा अनिरूपणात् इति प्रतिपादनाय

नैर्मल्यसंपादनाय चास्माकीनवाङ्मनसयोः, तयोस्तन्त्रं समालोच्य श्रीव्यासपाणिनिभावनिर्णयनामानं ग्रन्थमिममतानिष्म ।

इति । अस्य ग्रन्थस्यारम्भे च —

स भगवान् महर्षिः पाणिनिः आचार्यः चिरकालं तपश्चरणेन प्रसादितात् महेश्वरात् अक्षरसमाम्नायमधिगम्य सर्वेषां प्रमाणभूतो दर्भपवित्रपाणिः शुचौ अवकाशे प्राङ्मुख उपविश्य महता मनःप्रणिधानेन 'वृद्धिरादैच्' इत्यादीनि 'अ अ' इत्यन्तानि सूत्राणि प्रणीय पुंसां वाङ्मलं विधूनयन् शब्दापशब्दविवेकख्यातिमुदपादयत् । इदमीदृशं व्याकरणं वाक्यवाक्यार्थोपयोगि पदपदार्थावगतिसाधनं सर्वपुरुषार्थसाधनपरमपुरुषमाहात्म्यपरिज्ञानहेतुभूतवेदार्थविचारे प्रधानमङ्गम् । उक्तं हि महाभाष्ये पस्पशाह्निके — 'प्रधानं च षट्स्वङ्गेषु व्याकरणम्' इति ।

एतादृशेन शास्त्रेण पाणिनिना कृतं शब्दव्युत्पादनमवास्तवम् । तस्मिंश्च वास्तवत्वधिया प्रकृतिप्रत्ययार्थविचारे प्रवृत्तानां परेषां वैदिकानां लौकिकानां च भ्रान्तत्वं वक्तुं विपश्चितः कस्यचिदपि वाणी सहसा न प्रवर्तेत । प्रदीपकौस्तुभवैयाकरणसिद्धान्तकारिकावैयाकरणभूषणतत्सारमञ्जूषादिप्रबन्धप्रणेतारस्तु अनेन महता शास्त्रेण पाणिनिर्यदकरोच्छब्दव्युत्पादनं तदवास्तवम् । एतच्च वास्तवस्य ब्रह्माभिधेयस्य स्फोटस्य प्रतिपत्तये उपायो भवति । 'असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते' इत्यसत्यस्य सत्यवस्तुप्राप्त्युपायत्वोक्तेः । ततश्च शब्दब्रह्माख्यः स्फोट एक एव

सत्यः, स एव तु वाच्यो वाचकश्च। तदन्यन्नामरूपात्मकं सर्वं जगदसत्यम् इति। अवास्तवे च पाणिनीये व्युत्पादने वास्तवत्वाभिप्रायेण प्रकृतिप्रत्ययार्थविचारे प्रवृत्ता भ्रान्ता इति च। .....वस्तुतस्तु अर्वाचीना नागेशादय एवावास्तवं भाषन्ते न तु आचार्याः पाणिन्यादयः, ते तु वास्तवमेवार्थं प्राहुरिति प्रतिपादनमेव प्रतिविधानमिति प्रतिसन्धाय 'बहूनां जन्मनाम्' इति भगवद्वचनादितात्पर्यविवरणमुखेन व्यासस्य सूत्रकृत्पाणिनेश्चाभिमतपरतत्त्वस्वरूपमिदं, तदभिप्रायश्चायमिति सहृदयान् आस्तिकजनान् आवेदयितुमास्माकीनोऽयमुद्यमः।

इति। एवं च व्यासस्य पाणिनेश्च प्रपञ्चसत्यत्वे प्रपञ्चजीवेश्वराणां भेदप्रतिपादन एव च तात्पर्यम्, प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे जीवेश्वरैक्ये च न तात्पर्यमिति निरूपणमेव एतद्ग्रन्थप्रणयनस्योद्देश्यमिति सिद्धम्। अत एव व्यासपाणिनिभावनिर्णय इति ग्रन्थस्य नाम कृतम्। यथाप्रतिज्ञमुद्देश्यनिरूपणमत्र सुष्ठु निर्व्यूढमाचार्यैः।

ग्रन्थप्रतिपाद्यम्

तत्रादौ 'वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः' इति भगवद्गीतावचनं 'वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्' (पा.सू. ४.३.९८) इति पाणिनिसूत्रं चावलम्ब्य भगवतो वासुदेवस्य सर्वश्रेष्ठत्वं सर्वस्य प्रपञ्चस्य तदायत्तत्वं च विस्तरेण निरूपितम्। ततः वासुदेवः सर्वमिति सामानाधिकरण्यं न भेदस्य विरोधि प्रत्युत अनुगुणमेवेति सप्रमाणं निरूप्य 'आत्मैवेदं सर्वम्' इत्यादिश्रौतसामानाधिकरण्यमपि भेदपरमित्युपपादितम्। ततः ब्रह्मणः वासुदेवस्य प्रपञ्चं प्रति निमित्तकारणत्वमेव न तूपादानकारणत्वमपीति निरूपितम्।

तत्प्रसङ्गे 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इति श्रुतौ पञ्चमी-विभक्तिः निमित्तकारणमात्रपरा। 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' इति सूत्रस्थं प्रकृतिपदमपि कारणमात्रपरम्, न तूपादानकारणपरम् इति महाभाष्यादिबहुग्रन्थप्रदर्शनपूर्वकं निरटङ्कि। ततः तत्त्वमस्यादिवाक्यानामपि जीवेशभेदपरत्वमेव अंशांशिभावोऽपि नाभेदव्याप्य इति न्यरूपि। एवमभेदपरत्वेन प्रतीयमानाः सर्वाः श्रुतयः भेदपरा इति प्रत्येकश्रुतिवचनमुपादाय विवेचितम्। ततः नागेशोक्तं सर्वतन्त्राणामद्वैताङ्गत्वं सप्रमाणोपपत्ति निराकारि। एवं यानि पाणिनिसूत्राणि महाभाष्यवाक्यानि वा अभेदपरत्वेन नागेशादिभिः प्रदर्शितानि तानि सर्वाण्यपि भेदपराण्येवेति प्रत्येकमुद्धृत्य विचारः प्रवर्तितः। स्वयं च भेदतात्पर्यकाणि बहूनि पाणिनिसूत्राणि महाभाष्यादिवाक्यानि च प्रदर्श्य भेदः सिद्धान्तितः।

ग्रन्थकर्तृपरिचयः

महामहोपाध्यायानां वैयाकरणकेसरी श्रीमुष्णं सुब्बराया-चार्याणां सुपुत्राः एते सेतुमाधवाचार्याः। दीपादुत्पन्नः प्रदीप इति न्यायस्य पात्रभूताः एते श्रीमुष्णक्षेत्रे 4–11–1871 तमे दिने समुत्पन्नाः। एतेषामुत्पत्तेरनन्तरसंवत्सर एव एतेषां माता दिवं जगाम। प्राचीनसंप्रदायानुसारेण स्वपितृचरणानां सकाशे विंशत्यब्दे व्याकरणं वेदान्तं चाधीत्य निरुपमं पाण्डित्यं समपादयन्। बाल्य एवैतेषां नाम सर्वत्र प्रसृमरमभूत्। पुदुक्कोट्टै, मन्नार्गुडि इत्यादि-क्षेत्रेषु प्रचलितासु पण्डितसभासु वैदुष्यं प्रकाश्य सर्वत्र उत्तमं बहुमानमलप्सत। 1897 तमे वत्सरे तिरुपतिसंस्कृतमहाकलाशालायां व्याकरणशास्त्रप्रधानाध्यापकपदे नियुक्ताः बहून् प्रतिभासंपन्नान् शिष्यान् अध्यापयन्ति स्म। तत्रैव कलाशालायां क्रमशः प्राचार्य-पदे नियुक्ताः 1934 तमसंवत्सरपर्यन्तं तत्पदमध्यतिष्ठन्।

1934 तः 1945 पर्यन्तं तिरुवानूरुपद्मावतीक्षेत्रे श्रीमध्वसिद्धान्तोन्नाहिनीसभामहापाठशालायां शास्त्राध्यापनं कुर्वन्तः तत्रैव न्यवात्सुः। तदानींतन भारतसर्वकारः 1943 तमे वर्षे महामहोपाध्यायबिरुदप्रदानेन एतान् संमानयति स्म। पितापुत्राभ्यामुभाभ्यामपि महामहोपाध्यायबिरुदप्राप्तिः तस्मिन् काले एतयोरेवासीदिति भारतदेशीयाः सर्वेऽपि एतौ पितापुत्रौ बहुधा प्राशंसन् अभ्यनन्दंश्च।

अनेकासु विद्वत्सभासु एते अध्यक्षपदमूढ्वा सम्यक् सभां निरवहन्। एतेषां शिष्यप्रशिष्याः बहवो विद्वांसः सुप्रसिद्धाः व्यराजन्त विराजन्ते च। एतैर्विरचितेषु ग्रन्थेषु मुख्यतमा ग्रन्थाः इमे —

1. व्यासपाणिनिभावनिर्णयः।
2. अभिनवचन्द्रिका (सम्पादनम्)।
3. तत्त्वकौस्तुभकुलिशः।
4. ऋग्भाष्यभूमिका।
5. तिथिनिर्णयः।
6. पुरुषसूक्त-गायत्री-भाष्यम्।
7. विमानार्चनाकल्पः – (सपादनम्)।

सदाचारसम्पन्नाः शमदमादिकल्याणगुणनिधयः अध्ययनाध्यापनाभ्यां निर्णीतसकलशास्त्रसारार्थाः पञ्चाशीतिवयःपर्यन्तं भुवमिमां विभूष्य तिरुपतिक्षेत्रे व्याकरणादिशास्त्रनिष्णातानां स्वजामातृणां R. राममूर्तिशर्मणां गृहे दिवमगमन्। वैयाकरणकुले अद्यापि सेतुमाधवाचार्याणां कीर्तिर्विजृम्भते।

महामहोपाध्याय वैयाकरणकेसरी श्रीमुष्णं सुब्बरायाचार्याः

(ग्रन्थकर्तुः पितृपादाः)

सर्वोऽपि संस्कृतलोकः विशिष्य च वैयाकरणलोकः अद्यापि विजानाति सुप्रसिद्धवैभवान् महामहोपाध्यायः वैयाकरणकेसरी इत्यादिप्रशस्तबिरुदालंकृतान् 1836 तमे संवत्सरे जन्म लब्ध्वा 1918 तमवत्सरपर्यन्तं भुवमिमामलंकृतवतः श्रीमुष्णम् सुब्बरायाचार्यान्। प्रायः दक्षिणापथे अतीतशताब्दीचरमभागादारभ्य प्रसिद्धा वैयाकरणाः एतेषामाचार्यवर्याणां शिष्यप्रशिष्यपरम्परायामन्तर्गताः। इदानीं विराजमाना वैयाकरणा अपि बहवः तत्परम्परायामन्तर्भूताः। अनेके तच्छिष्याः महामहोपाध्यायबिरुदमपि प्राप्तवन्तः। शास्त्रेषु मुनित्रयप्रवर्तितम् उत्सर्गापवादबहुलं व्याकरणशास्त्रमतिकष्टम्। अतस्तस्मिन् शास्त्रे प्रावीण्यं सम्पादनीयमिति तृष्णया एते प्रथितयशसां विदुषां सकाशात् व्याकरणं सम्यगधीत्य तत्रानितरसाधारणं वैदुष्यं प्राप्य सश्रद्धमुपगतांश्छात्रान् सुबोधया सरण्या अध्यापयन्तः आचार्यलक्षणसंपन्नाः सुदीर्घं कालमाचार्यकृत्यकरणेन सार्थकयन्तः व्यराजन्त। श्रीमुष्णसंप्रदायप्रसिद्धानाम् आर्याचार्याणां वंशे समुत्पन्नानां पण्डितवरेण्यानां नारायणाचार्याणां तृतीयपुत्रत्वेन अवातरन्निमे आचार्याः। काले उपनीताः वेदाध्ययनं साहित्याध्ययनं च स्वमातुलपादानां सविधे राजमन्नार्गुडिक्षेत्रे चक्रुः। तदानीमेव पण्डितगोपालाचार्याणां संनिधौ व्याकरणशास्त्रमध्येतुमुपाक्रमन्त। एतेषां ग्रहणधारणपाटवं बुद्धितैक्ष्ण्यं च दृष्ट्वा अतीव प्रसन्ना एतद्गुरवः एतान् – 'त्वं व्याकरणशास्त्रे निपुणो भव' इति अन्वग्रहीषुः।

तदनन्तरं शास्त्रेषु नैपुण्यमासादयितुमुत्तरां दिशमभिप्रतस्थिरे। तदानीं पुरतः साग्निहस्ता सुमङ्गली काचिदाजगाम। अवदच्च सा— 'निर्घूमाग्निकराहमागच्छामि। अतस्त्वं जीवने सुष्ठु प्रकाशिष्यसे' इति। तस्या वचनमन्वर्थतथ्यमभवत्पश्चात्काले।

तस्मिन् काले पद्भ्यामेव संचरणं प्रचलितमासीत्। तत्र च सुदूरयात्रायां भूयांसः क्लेशा भवेयुः। सर्वान् क्लेशानविगणय्य आन्ध्रदेशस्थं सुरपुरं प्रति गत्वा तत्र पण्डितवराणां हयग्रीवाचार्याणां सविधे कतिपयान्यहानि व्याकरणमधीत्य, तेषामेवाज्ञां पुरस्कृत्य पण्डरपुरं गत्वा तत्र प्रख्यातानां महाविदुषां कृष्णाचार्याणां सविधे व्याकरणशास्त्रे उद्ग्रन्थानधिजग्मुः। ततः कोल्हापुरं गत्वा तत्र नैयायिकप्रवराणां भिक्खुशास्त्रिणां संनिधौ न्यायशास्त्रमध्यैषत। तदात्वे पञ्चवादन्यायरत्नकारैः पण्डित-रघुनाथतार्किकैः सह वाक्यार्थविचारं कृत्वा तेषां प्रशस्तिं प्राप्नुवन्।

इत्थं न्यायव्याकरणशास्त्रयोः असाधारणं वैदुष्यं प्राप्य दक्षिणदेशं प्रत्यावृत्य पुदुक्कोट्टै कुप्पुस्वामिशास्त्रिणां सविधे पूर्व-मीमांसाशास्त्रं स्वबन्धूनां पण्डितरामण्णाचार्याणां निकटे द्वैतवेदान्त-शास्त्रं च विधिवदध्यगच्छन्। बह्वीषु कलाशालासु अध्यापनवृत्ति-मागतामपि 'सेवा श्ववृत्तिराख्याता' इति शास्त्रमनुसृत्य न स्वीचक्रुः।

कुतश्चिदपि वेतनमस्वीकुर्वन्तः स्वसविधमुपगतान् बहून् छात्रानध्यापयामासुः। राजसभास्वनेकासु पण्डितैः सह शास्त्रार्थ-चर्चायां विजयं प्राप्य राजसत्काराननेकान् अविन्दन्त। अध्यापन-समये छात्राणां हृदयान्यावर्जयन्ति स्म। उपन्यासकाले श्रोतृजनाना-नन्दयन्ति स्म। शास्त्रार्थचर्चायां विद्वत्कुलानि संतोषयन्ति स्म। इत्थमेतदीयं सर्वतोमुखं नैपुण्यं तदानींतनैः साक्षात्कृतम्। व्युत्पत्ति-वादे शास्त्रार्थविचारे विजयं प्राप्य तञ्जापुरमहाराजेन सत्कृताः तदीयास्थानविद्वत्पदेऽभिषिक्ताः व्यलसन्। अप्रच्युतप्राचीनाचार-मार्गाः बहुशिष्यसमृद्धा अन्यादृशमहिमानः महामहोपाध्यायमन्नार्गुडि-राजुशास्त्रिप्रभृतिभिरभिनन्दितवैदुष्याः आरोग्यसंपन्नाः सुदीर्घकालं जोघुष्यमाणवैभवा जीविकामयापयन्। एतैः विरचिताः ग्रन्थाः —

1. परिभाषेन्दुशेखरव्याख्या।
2. शब्देन्दुशेखरव्याख्या।
3. ब्रह्मसूत्रभाष्यव्याख्या।
4. गीताभाष्यव्याख्या।
5. तन्त्रसारव्याख्या।

इत्यादयः। एतेषां पाण्डित्यं ग्रन्थरचनकौशलं चाभिनन्द्य तदानीं भारतराष्ट्रं प्रशासता ब्रिटिष्महाराजेन "महामहोपाध्यायः" इति उत्तमं बिरुदम् एतेभ्यः समर्पितम्।

एतेषामाचार्याणां शिष्येषु प्रशिष्येषु च विख्याताः निर्देशार्हाश्च विद्वांसः —

1. पण्डित नदीतीर्थं सेतुमाधवाचार्याः, कुम्भकोणम्
2. पण्डित गोपालशास्त्री, पुदुक्कोट्टै
3. शतावधानी पण्डित लक्ष्मणाचार्यः, मद्रपुरी
4. महामहोपाध्याय आर्. वी. कृष्णमाचार्यः, कुम्भकोणम्
5. पण्डित के. नारायणाचार्यः
6. पण्डित वे. अनन्ताचार्यः
7. पण्डित वामनभट्ट झलकीकरः, पुना (काव्यप्रकाशव्याख्याता)
8. पण्डित रामकृष्णशास्त्री (तिरुवनन्तपुरम्)
9. पण्डित गोविन्दशास्त्री, षोलापुर्
10. पण्डित गिरिधराचार्यः, तिरुपतिः
11. पण्डित एस्. सुब्बाराव्, तिरुपतिः
12. महामहोपाध्याय श्रीमुष्णं सेतुमाधवाचार्यः
13. महामहोपाध्याय वी. श्रीनिवासाचार्यः, त्रिशिरःपुरी

(प्रशिष्यः)

14. महामहोपाध्याय दण्डपाणिदीक्षितः, चिदम्बरम् (प्रशिष्य;)
15. महामहोपाध्याय के. एस्. कृष्णमूर्तिशास्त्री (प्रशिष्यः)
इत्यादयः ।

उत्तरादिमठाधीशाः श्रीसत्यध्यानतीर्थस्वामिचरणाः एतेषां शास्त्रवैदुष्यं संमान्य कनकाभिषेकं चक्रुः। काशीस्थाः सर्वेऽपि विद्वांसः 'वैयाकरणकेसरी' इति बिरुदार्पणेन एतानाचार्यान् सममानयन्। 'अधीतमध्यापितमार्जितं यशः' इत्युक्तेः अन्वर्थपात्रभूता इमे अन्तिमे वयसि तिरुपतिक्षेत्रमधिष्ठाय स्वपुत्राणां महामहोपाध्यायानां सेतुमाधवाचार्याणां गृहे उषित्वा द्व्यशीतितमे वयसि भुवमिमां परित्यज्य भगवतः वेंकटाचलनायकस्य श्रीनिवासस्य कृपया श्रीवैकुण्ठं भेजिरे।

कृतज्ञतासमर्पणम्

पण्डितप्रवरैः व्याकरणं सेतुमाधवाचार्यैः प्रणीतस्य व्यासपाणिनिभावनिर्णयाख्यस्य ग्रन्थस्य संपादने, तिरुपतिराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठस्य प्रकाशनमालायां मुद्राप्य प्रकाशने च अनुमतिं प्रदाय उपकृतवद्भ्यः देहलीराष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानाधिकारिभ्यः भूयसा धन्यवादान् उपहरामः।

ग्रन्थस्यास्य संपादनकर्मणि विपुलं साहाय्यमाचरितवद्भ्यः श्रीलक्ष्मीनरसिंहभट्टमहोदयेभ्यः कृतज्ञतापूर्वकं मङ्गलमाशास्महे।

प्रबन्धस्यास्य उपोद्घातमाङ्ग्लभाषायां विलिख्य उपकृतवद्भ्यः प्राच्यप्रतीच्यविद्वदग्रेसरेभ्यः पूर्वोत्तरमीमांसानिपुणेभ्यः कामं यथायथमालोडितेतरशास्त्रकलापेभ्यः Dr. V. वरदाचार्यमहाशयेभ्यः हार्दिकमाधमर्ण्यं वहामः।

ग्रन्थस्यास्य प्रूफ्शोधनकर्मणि साहाय्यमाचरितवद्भ्यः पं. वि. आर्. वेङ्कटदीक्षितमहोदयेभ्यः, Dr. एम्. एल्. नरसिंहमूर्तिमहाशयेभ्यश्च हार्दान् धन्यवादान् प्रकटयामः।

व्यासपाणिनिभावनिर्णयाख्यं ग्रन्थं प्रकाशयितुं बहुकालात् पूर्वं मुद्रितं तत्पुस्तकं प्रदत्तवद्भ्यो ग्रन्थकर्तुः दौहित्रेभ्यः श्री आर्. श्रीनिवासमूर्तिमहाभागेभ्यः कार्तज्ञ्यं प्रकटयामः।

ग्रन्थस्यास्य मुद्रणकार्यं सश्रद्धं निरूढवद्भ्यः तिरुपतिकीर्ति-मुद्रणालयाध्यक्षेभ्य; धन्यवादं वितरामः।

इत्थं भगवतो श्रीनिवासस्यानुग्रहेण व्याकरणार्णवपारदृश्वभिः विद्वन्मणिभिः महामहोपाध्यायादिबिरुदभाग्भिः व्याकरणं सेतु-माधवाचार्यैः अनितरसाधारणविषयोपपादनचातुर्येण, अतिगभीरया शैल्या च विरचितः यथार्थज्ञानोदयरूपः व्यासपाणिनिभावनिर्णया-भिधोऽयं प्रबन्धः अनुसंदधतां विदुषां विमलविज्ञानोत्पादनेन महान्तमुपकारमादध्यादित्याशास्महे।

राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्,
तिरुपतिः।
माघपूर्णिमा 18–2–1992

डा. एन्. एस्. रामानुजताताचार्यः
कुलपतिः

INTRODUCTION

The Veda-s are the oldest literary records of India. They contain the treatment of cosmological, philosophical and religious matters, which, in course of time got systematised into groups called Darśana-s. These groups were later classified into two kinds, Āstika and Nāstika[1]. The former comprised of Darśana-s which admitted the authority of the Veda-s, while the latter did not. Sāṃkhya, Yoga, Nyāya, Vaiśeṣika, Mīmāmsa and Vedānta are brought under the Āstika group. The other comprises of the Cārvāka, Jaina and Bauddha darśana-s.

It is man who is subjected to worldly sufferings for which he could not find a final remedy and therefore is in need of getting the methods of attaining freedom from them. A Darśana serves this purpose by providing him with the knowledge of reality, the means to get finally released from sufferings and the nature of the goal.

What the Nāstika darśana-s stand for could be left out of consideration. Among the Āstika systems, the Sāṃkhya speaks of beings as sentient and non-sentient. The latter is represented by the inert matter which evolves into the world and affects the souls which are sentient. Proper understanding that the two are distinct from each other would bring in final release. This knowledge cannot by itself bring any solution. Therefore the Yoga system prescribes certain practices to control the mental activities and wean them away from the tempting material world. This is final release.

---

1. For the derivation of the words āstika and nāstika see Āṣṭādhyāyī 4-4-60.

The Vaiśeṣika system is metaphysical to the core, tracing the production of the world to the atoms. Reasonings and methods of understanding the real nature of the world are laid down in this system in rather a brief manner, which gets detailed treatment in the Nyāya system.

The Mīmāmsā system, for which the sūtrā-s, in laconic form, were framed by Jaimini, lays down the rules of interpreting the Vedic passages which enjoin the performance of the rituals. It is thus exegetical in character.

The Vedanta system is based on three foundations, Upaniṣad-s, Brahmasūtra-s and Bhagavadgītā. The Brahmasūtra-s were framed by Vyāsa, identified with Bādarāyaṇa.[2] The Upaniṣad-s form the concluding portions of the Veda-s. The Bhagavadgītā forms part of the Mahābhārata and is in the form of a discourse delivered by Lord Kṛṣṇa to Arjuna exhorting him to fight with the Kaurava-s.

---

2. Vyāsa is the name given to Bādarāyaṇa as he classified the Veda-s. Vedavyāsa is also his name for this reason. Bādarāyaṇa is his original name as he was born at Badarikāśrama. He is also called as Kṛṣṇadvaipāyana from his black complexion and his birth in an island.

The Advaita school treats Bādarāyaṇa as the author of the Vedānta or Brahmasūtra-s and keeps him as distinct from Vyāsa. An exception is found in the Bhāmatī, a commentary on Śaṃkara's Brahmasūtrabhāṣya by Vācaspatimiśra.

Vide : ब्रह्मसूत्रकृते तस्मै वेदव्यासाय धीमते ।
ज्ञानशक्त्यवताराय नमो भगवतो हरेः ॥
Introductory verse 5

The other schools admit them as one and the same.

The Brahmasūtrā-s are about 550 in number distributed among sections (adhikaraṇa-s) numbering about 150. They are contained in four chapters called Adhyāya-s, each having four quarters. The first adhyāya is called Samanvaya which determines Brahman as the cause of creation, sustenance and dissolution of the Universe. Avirodhādhyāya is the second chapter where inconsistency or conflict that is likely to entice against this determination is removed. The third chapter is known as Sādhanādhyāya which deals with the means for attaining release from bondage. Phalādhyāya is the name of the last chapter which treats the results obtainable through these means.

The doctrines, which the other systems of thought, both Āstika and Nāstika maintain, are shown to be baseless and refuted.

The Upaniṣad-s are more than one hundred forming part of the concluding portion of the Veda-s. While some among them are in continuation of each Veda, others are attached to one or other among the four Veda-s. The contents of them are apparently conflicting and contradictory. Canons of interpretation and standard methods of reasoning are required to be applied while the passages therein are to be studied and interpreted. Among the many Upaniṣad-s, the following are held to be of the major kind-Īśa, Kena, Katha, Praśna, Aitareya, Mundaka, Māndūkya, Chāndogya, Bṛhadāraṇyaka and Taittirīya. Śvetāśvatara and Kauṣītakī Upaniṣad-s, which come under the minor kind, are also taken into account for interpretation, while it is not possible to treat any one of these as having more importance than others, it is found that the Vedānta system has more citations from the Chāndogya and Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad-s.

The Bhagavadgītā contains about 700 ślokas distributed among eighteen chapters. Arjuna, who was unwilling to fight with the Kaurava-s, was taught by Kṛṣṇa, the science of the soul, the law of Karma, the paths of Karma, jnāna and bhakti to achieve the supreme end and consideration of human agency in respect of God's mediation in human affairs and His supreme position. Thus, the Bhagavadgītā has acquired a supreme status of being treated as one of the triple foundations of Vedānta.

Besides, the epics Rāmāyaṇa and Mahābhārata and the Purāṇa-s and also some law books like those of Manu and Yāgñavalkya have been given the position of texts supplementary in character to strengthen the vedic teachings.

As the name indicates, the Vedanta system is primarily based on the Upaniṣad-s. The Ācārya-s of the Vedānta schools lay stress on the classification of the passages in the Upaniṣad-s into three groups, bheda, abheda and ghataka. There is, however, no mention in the Upaniṣad-s of this classification which must therefore be taken as indicative of the difficulty to interpret all the passages as conveying a single doctrine. What is taught in them and frequently emphasised is that Brahman is not easily comprehensible[3] and is to be known through higher knowledge[4] and subtle intellect[5]. Brahman's will (sankalpa) is required for this[6].

The abheda kind of passages declare Brahman as faultless, stainless, motionless, and peaceful. It is with-

---

3. Taittirīya upaniṣad 2.3.8
4. Muṇḍaka Upaniṣad 1.1.5
5. Katha upaniṣad 3.12
6. Ibid 1.2.23

out any attribute. It is knowledge and bliss. Nothing exists besides this[7]. The bheda passages treat the soul as distinct from Brahman which controls it[8]. Brahman is the Lord of the Universe and supreme deity of the deities.

The Advaita school of Vedānta, as propounded and preached by Śaṃkara, holds that Brahman alone exists. It is consciousness and bliss. Existence, consciousness and bliss are not the attributes of Brahman nor are they different from Brahman. All the words of the passage[9] which depict Brahman thus have no meaning for themselves and all convey only Brahman without predicating anything for Brahman. This mode of interpreting the passages is callad Akhaṇḍavākyārtha. The world, which is experienced as existing has only empirical reality (Vyāvahārika), Māyā, which is made up of three qualities sattva, rajas and tamas screens Brahman and so Brahman is not cognised, while the world appears to exist. The world is thus only an appearance and has no intrinsic reality. Reflection of Brahman in the sattva dominated part of māyā is God and that in other parts is jīva or soul. According to some authorities the soul is the modification of antahkaraṇa (inner organ).Therefore God possesses all auspicious qualities. The soul has only a limited number of attributes and has also defects. Worship of God enables the souls to get rid off their impurities in course of time and realise the true nature of Brahman as stated in the passage tattvamasi.[10] The word 'tvam' refers to the soul which is merely

---

7. Śvetāśvatara Upaniṣad 6.9; 19;
   Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad 3.9.28; 3.14.1; 4.4.19.
8. Śvetāśvatara Upaniṣad 1.6;
   Taittirīya Upaniṣad 2.11.3
9. Taittirīya Upaniṣad 1.2.1, 2.
10. Chāndogya Upaniṣad 6.8.7

consciousness and free from all effects of the material world created by māyā. This nature is acquired by the self only when all the impurities due to nescience (avidyā or ajñāna) get completely removed. The word 'tat' refers to Brahman which is ever perfect knowledge. Then there is no difference between them which is denoted by the two words tat and tvam. Constant meditation on this concept of identity between the self and Brahman makes the self become Brahman.

Śaṃkara (788-820 A.D.) is the earliest writer on Advaita whose commentaries are available on the triple foundations. His commentaries and also independent manuals had commentaries and sub-commentaries on them written by later writers. Jnāna (knowledge) is the only means of salvation. Karma and Bhakti are only aids to knowledge. The passages of the abheda kind are alone treated as having ultimate validity, while the bheda ones have secondary validity. Mokṣa is not to be attained in some region other than the one where the selves are. It is becoming of Brahman that is the state of mokṣa.

The Dvaita school of Vedanta is primarily based on the Bhedaśrutis. Dvaita means dual, that is, difference between Brahman and non-Brahman which is recognised in this school. Difference is admitted in this school between Brahman and non-Brahman,cit and acit and among cit and acit. But stress is laid on the unique status of Brahman and non-Brahman[11]. Brahman(identified with Viṣṇu) has attributes and is the cause of the instrumental kind (nimittakāraṇa) for the world. Devotion to Viṣṇu is the only means of moksa.

---

11. Śvetāśvatara Upaniṣad 1-6,
Taittirīya Upaniṣat 2.11.3,
Bṛhadāraṇyaka Upaniṣat 4.4.22

Ānandatīrtha (1238-1317 A.D) founded this school, though the sources were there already before him which he utilised to build the system. Jayatīrtha (1360-1400 A.D) and Vyāsatīrtha (1478-1539 A.D.) were eminent successors to Madhva, whose name is also Ānandatīrtha. They built the system on solid foundations.

Rāmānujā's (1017-1137 A.D) school of Vedānta is called Viśiṣṭādvaita which is based on the entire Veda-s, the Ghataka śrutis[12] lending support to the concepts of this school. The world of sentient and non-sentient beings is real and are the qualities for Brahman, which together with these is only one. Brahman is Viṣṇu and is an abode of qualities. Devotion and self-surrender are the means of mokṣa.

From the title of the work for which this is the introduction, a question arises as to the pertinence of the name Pāṇini in the title. Vyāsa is the author of the Brahmasūtra-s which are interpreted differently by the various Ācārya-s. Naturally, it is necessary to settle and decide what Vyāsa's views are on the Vedāntic tenets. The same is not the case with Vyākaraṇa system which is based on the sūtra-s of Pāṇini.

Vyākaraṇa is one of the six auxiliaries of the Veda-s[13]. It seeks to explain the formation of words from the stem, and base with the addition of suffixes to convey specific senses. As far as the utterance of words during the

---

12. Taittirīya Upaniṣat 3.11.2;
    Bṛhadāraṇyaka Upaniṣat 5.7.7.

13. The six auxiliaries are :-

    शिक्षा व्याकरणं छन्दो निरुक्तं ज्योतिषं तथा।
    कल्पश्चेति षडङ्गानि अङ्गान्याहुर्मनीषिणः ।।

rituals are concerned, utmost care and attention are needed to ensure that mistakes of any kind, whether in pronunciation or accentuation are avoided[14]. Vararuci who wrote the Vārtika on the sūtra-s of Pāṇini enumerates five purposes as served by Vyākaraṇa. They are rakṣā. ūha, āgama, laghu and asandeha. Rakṣā is protecting the Veda-s and learning the import of their passages by using the words knowing fully where the letters are to be elided augmented and transformed. Ūha is the application of changes in words in respect of genders and case-endings, Āgama is affixing the augments in the appropriate cases. Laghu means the easy method. It is impossible for human beings with the limited duration of life to learn all the Veda-s word by word. The study of grammar helps in understanding all of them by applying the principles of grammar. Asandeha means learning without giving room for doubt. Words of the compound type are distinguished from each other by the difference in their accentuation. That they are different could be known only through the rules of accentuation which are laid down in the Vyākaraṇa system

Thirteen other purposes are mentioned by Patañjali, the author of Mahābhāṣya[15]. One among them is worth mentioning[16]. Learned men created words by deep medi-

---

14. The demon Vṛtra is said to have been slained by his use of the incorrect accent.
Vide: Pāṇinīyaśikṣā 52

15. Mahābhāṣya - Āhnika I;
Sāyana's Upodghāta to his Ṛgbhāṣya - pp 52-55 - Vedabhāṣyabhūmikāsangraha. Chowkhamba Edn. 1934

16. सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत ।
अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ।।
Ṛgvedasaṃhitā 10.71.2

tation, just as the flour is purified by using the winnowing fan. The grammarians know the inner connection between one word and another. Fortune lies in such expressions. There is thus the need to use the most correct words which would unfailingly convey their sense. That perfection in the use of such words is called lakṣmī. This is the main purpose served by grammar for ritualistic purposes. In an extended sense this must be taken to apply to the secular use of language also.

Pāṇini (C. 800 A.D) composed the Aṣṭādhyāyī in eight chapters. It contains nearly four thousand sūtra-s[17], laconic in form, using symbols of the algebraic kind. It is of a marvellous formation, the line of which is not found anywhere. It was commented by Kātyāyana, also known as Vararuci in his Vārtika with his criticisms and emendations. At about 150 B.C., the Aṣṭādhyāyī was commented by Patañjali in his Mahābhāṣya. He took note of the expressions which came into vogue after Pāṇini and defended Pāṇini's stand against the observations of Vararuci.

A work with the name Saṃgraha in one lakh of verses was composed by Vyādi on the Aṣṭādhyāyī and it is now extant.

The Mahābhāṣya was commented by Bhartṛhari (C. 400 A.D) in his Mahābhāṣyapradīpika. Kaiyata (C. 1000 A.D) of Kashmir wrote the Pradīpa on the Mahābhāṣya. Kaiyata's Pradīpa has nearly nine commentaries[18], of which the Uddyota of Nāgeśa (C. 1750 A.D) is well known.

---

17. अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् ।
अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ।।

18. They are published in No. 51 by the French Institute, Pondicherry.

The Aṣṭādhyāyī was also commented by Vāmana and Jayāditya (C. 550 A.D) in the Kāsikā which has sub commentaries. Nyāsa also called Pañjikā by Jinendrabuddhi identified with Pūjyapāda Devanandin (C. 600 A.D.) and Padamañjarī by Haradatta (C. 1000 A.D).

Treatment of the sūtra-s of Pāṇini underwent a change at the hands of Rāmachandra and Bhaṭṭoji Dīkshita (C. 1600 A.D.) The sūtra-s were arranged under the heads of topics and interpreted by them in the Prakriyā Kaumudī and Siddhānta Kaumudi respectively. Prauḍhamanoramā was written by Bhattojidīkshita on his Siddhānta Kaumudi. Sabdakaustubha is his commentary on the Aṣṭādhyāyī. Bṛhacchabdenduśekhara and Laghuśabdendusekhara are the commentaries of Nāgeśa on the Siddhānta Kaumudi. Nāgeśa's Paribhāṣenduśekhara treats, in a lucid manner, the canons of interpretation.

A perusal of the grammatical literature from the Aṣṭādhyāyī to the works of Nāgeśa shows that there is not much in the form of differences of opinion among the writers of Vyākaraṇa, which require the division of the system into various schools as in the case of Vedānta The inclusion of the name Pāṇini in the title of this work seems to be unjustified as far as the views of Pāṇini are concerned. The author of the work goes deep into the grammatical science and finds that there had risen a philosophy of grammar in later years which is the ground for a difference in approach in interpreting the sūtra-s of Pāṇini.

The concept of Sphota was evolved and developed by Bhartṛhari in his Vākyapadīya. The word means, by itself, making evident, that is, the sense of the words is made clear. According to this concept, 'Brahman' which

is beginningless and endless, is the immutable word or Śabda. It undergoes change, in the forms of meanings which explains the formation of the world[19]. Letters, which constitute the words, do not convey any sense, as they have momentary existence. Words too could not then convey their meanings. The sound, which is distinct from letters, is eternal. It conveys the sense which is made evident by the letters and so is called Sphota. Sphota is only one, eternal and all-pervasive. It is partless and does not have the division into vowels and consonants, which are unreal.

There are four stages through which sound develops within the body and becomes audible. Parā, Paśyantī, Madhyamā and Vaikharī[20] are the four stages. Sphota is of the internal kind in the Madhyama stage and external in the Vaikharī. Though it is only one, it is held to be more than one at the stage of Vyavahāra, practical use of words.

It is of two kinds, Vyaktisphota (that of the individuals) and Jātisphota (that of the univer sal). The latter is admitted for the easy comprehension by the earlier school, while the later school rejects it. It is necessary to understand that the universal aspect alone denotes the sense. This aspect is the creation of nescience or, this may be taken as bare existence in the form

---

19. अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ।।

Vākyapadīya 1.1.

20. Vide : Introduction pp 22-24. Sphotavāda of Nāgeśa-Adyar Library edn.

of Brahman finitised by the conditions (upādhi). Thus the word and the thing denoted by it are Brahman[21].

Among the four stages through which sound is developed, the grammarians hold that at the very first stage, sound is Brahman[22]. The primal sound does not admit of any division like stem, case-ending and others. Thus it is Brahman and the rest are only illusory like the world in the Advaita system. Bhartṛhari speaks explicitly that the study of Vyākaraṇa is the means of getting release and here the study means the realisation of the nature of Śabdabrahmaṇ. The study of Vyākaraṇa shows how the words could be used in the most perfect way. Through this,there arises a specific kind of dharma. It leads to the realisation of Śabdabrahman[23].

---

21. Vide : सा च जातिर्जातैव वाचिका।
जातिश्चाविद्यका धर्मविशेषः। यद्वा
तत्तदुपाध्यवच्छिन्नब्रह्मसत्तैव जातिः।
Nāgeśa's Sphoṭavāda p. 100. Adyar edn.

Cf. Vākyapadīya 3. Jātisamuddeśa 33, 34
Ibid 1.56, 57.

22. वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदद्भुतम्।
अनेकतीर्थभेदायास्त्रय्या वाचः परं पदम्॥
Vākyapadīya 1-144

Cf. Kalā on Laghumañjūṣā p. 182
Chowkhamba edn.

23. तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम्।
पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रकाशते॥
Vākyapadīya 1.14

इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम्।
इयं सा मोक्षमाणानामजिह्मा राजपद्धतिः॥
Ibid 1-16

The Vākyapadīya of Bhartṛhari, the author of the Mahābhāṣyapradīpika, contains a clear exposition of the Sphota theory. Kaiyata, the author of the Pradīpa, on the Mahābhāṣya, reveals his leanings towards the Brahmādvaitavāda of Bhartṛhari. Almost all the writers, after 1000 A.D. wrote their works on grammar with much leanings for the Sphoṭa theory. The Vaiyākaraṇamatonmajjana of Bhattojīdīkshita and the Vaiyākaraṇabhūṣaṇasāra, a commentary on this by his nephew Kauṇḍabhatta treat the philosophy of grammar, as taught by Bhartṛhari. This is treated also by Nāgeśa in the Manjūṣā and Laghumanjūṣā. The Sphoṭavāda of Nāgeśa offers a masterly exposition of the Sphoṭa theory.

For a long time since Śaṃkara wrote his works on Vedānta and Bhartṛhari, the Vākyapadīya, the writings of scholars on Vedānta and grammar bear two outstanding traits. It is needless to enter into the question whether the concepts of Advaita are different from those of Bhartṛhari. It will not be totally wrong to admit that both the concepts have more agreement to each other.

Śaṃkara's monism was directed against the nihilistic and idealistic theories of the Buddhists. His works won unique reputation within a short time, perhaps even in his days. Besides, his commentaries on the Prasthānatraya are the earliest extant ones. The later writers like Bhāskarā, Ramānuja and Madhva, who wrote on Vedānta, differed from Śaṃkara and refuted his theories in their works. Yet, the monistic theories have been continuing to hold sway not merely in the field of Vedānta but also in grammar, in which the interpretations bear inner disciplinary influence, including Sphoṭavāda.

The second trait is that many works on Vedānta, Vyākaraṇa and others exhibit a preferential attitude to

the tenets of Śaivism. This tendency is felt in the writings after about 800 A.D.

Śaṃkara was the earliest exponent of the Vedāntic tradition. His views have gained much repute. Nevertheless, the texts, which form the triple foundations, admit of interpretations which are not akin to those of Śaṃkara. On that score, it is not proper to ignore their worth, and condemn them.

The author of this work seeks to establish that the purport of the teachings of Vyāsa and Pāṇini have no monistic tinge and are dualistic to the core. The illustrations taken from the texts of the Prasthānatraya are voluminous and reveal the author's critical acumen in his arguments based on the Vedāntic and grammatical texts. It is also necessary to note that the names Vyāsa and Pāṇini have been chosen by him in the title and not Vedanta and Vyākaraṇa. The works of Vyāsa and Pāṇini do not contain any reference to the differences which arose in the later periods in regard to their interpretations. Yet, the later writers deal mostly with the writings on Vyāsa and Pāṇini. Therefore the author has to undertake a study of the writings on Vyāsa's and Pāṇini's works.

The author has treated the subject of determining the import of Vyāsa and Pāṇini in fifty two sections. It is not possible to expect a well-arranged treatment, as there is much overlapping in the topics of the two schools Vedānta and Vyākaraṇa. A study of the texts under five broad heads would give an idea of the author's treatment of the matters justifying the title of the work. The five headings are: Advaita concepts, Refutation of the Advaita concepts, Establishment of Bheda, Refutation of Sphoṭa theory and Rejection of the pro-Śaiva approach and proofs in favour of Viṣṇū's supremacy.

The author notes the Advaitic interpretations as depicted by the writers on grammar on certain central doctrines of Advaita. The fundamental doctrine of grammatical coordination is shown to be illustrated by the passage in the Gītā in which the Lord declares the learned person as taken to be Himself[24]. All is Vāsudeva[25]. The Upaniṣat supports this in the passages. All this is the soul[26]. All this is Brahman[27]. All these are admitted by the writers on Advaita and Vyākaraṇa, the former taking the monistic tone.

The author contends that grammatical coordination (sāmānādhikaraṇya) cannot prove identity of the nature of the things mentioned above. This is clear from the examples 'the pupil is lion' but applies to cases like the cook is handsome where quality and activity are mentioned together. The illustrations which the opponents give violate the rules of grammar. The learned person is the soul Ātman is God There is no grammatical coordination here. It can mean only that the soul is like Īśvara, when all is said to be Brahman, it means that all is produced by Brahman.

The Advaitins maintain Akhaṇḍavākyartha to prove that Brahman alone is the sense of the passages which contain words denoting the attributes[28]. Nāgeśa cites this position and seeks to admit Akhaṇḍavākyārtha in grammar. The Upaniṣadic passage which deals with Daharākāśa cannot also support this view.

---

24. ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् । Bhagavadgīta 7-18 b
25. वासुदेव: सर्वम् । Ibid 7.19
26. सर्वं खल्विदं ब्रह्म । Chāndogya Upaniṣat 3-1.41
27. आत्मैवेदं सर्वम् । Ibid 7.25-2.
28. सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । Taittirīya Upaniṣat 1.2 1.1

The author observes that the grammarians do not talk of Brahman and so are not interested in proving it. The passage treating Daharākāśa mentions the result which a jnānin could get thereby[29]. Besides, the use of the suffix-mayat and also the use of words in specific senses prove that the words in the illustrations given by Nāgeśa show unmistakably, akhaṇḍārtha does not suit those cases[30].

The Advaitin-s cite the famous passage from the Upaniṣat, tattvamasi and seek to prove oneness through akhaṇḍārtha[31]. The author offers an elaborate criticism of this position. As in the case of the pupil is 'lion', similarity between the self and Brahman is meant here. Sentience or freedom from sins is the basis for similarity[32]. The Muṇḍaka Upaniṣat[33] offers nine illustrations to show

---

29. स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं हृद्ययनमिति तस्मात् हृदयमहरहर्वा एवंवित् स्वर्गं लोकमेति।

Chāndogya Upaniṣat 8.3.3.

30. The author cites 36 sūtra-s from the Aṣṭādhyāyī. Some of them are worth mentioning here :-

1. येषां च विरोधः शाश्वतिकः। Aṣṭādhyāyī. 2.4.9
2. भूतपूर्वे चरट्। Ibid 5.3.53
3. प्रशंसायां रूपप्। Ibid 5.5.66
4. राजन्वान् सौराज्ये। Ibid 8.2.14

31. स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं
स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो॥ Chāndogya Upaniṣat 6.4.8

32. Cf. यदाह पश्यः पश्यत।

33. Mundaka Upaniṣat 3.2;

that the soul is dependent upon Brahman and to make it get rid of itself having omniscient and independent. The soul does not have the same condition of thinking itself as Brahman before it gets mokṣa. It gets it after attaining mokṣa. The author shows that the sūtra of Pāṇini[34] supports this. Further, the Gīta shows clearly that the yogins attain God and do become one with Him[35]. Many other passages are cited from the Upaniṣads to disprove identity between Brahman and soul[36]. The Antaryāmibrāhmaṇa[37] mentions nearly twenty two objects which are controlled by Brahman and of which Brahman is the inner controller. There cannot be identity between them. Identity is denied in passages[38] like "having gone from this world and going through food, vital airs",etc.

That god has parts which are the world of matter and selves[39] cannot be admitted, for parts are of two kinds, different and non-different. The former is the soul which is similar to Brahman. The latter is the form of God as the inner controller (antaryāmin). Therefore the soul must be taken as representing a part of God, by being dependent upon Him and is by nature different from Him.

---

34. कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः।
Aṣṭādhyāyī 5.4.50
Kātyāyana adds अभूततद्भाव-
35. Bhagavadgītā 8-15, 16; 9.34; 18.65
36. Bṛhadāraṇyaka Upaniṣat 6.4.6; 3.4.10;
Chāndogya Upaniṣat 4.11
Taittirīya Upaniṣat 2.1.
37. Bṛhadāraṇyaka Upaniṣat 3.7.2
38. Taittirīya Upaniṣat 3.10
This is the case even in the state of final release. Cf. Ibid 3.10,
39. Bhagavadgītā 15.8.

While seeking to establish dualism, the author notes the objection noted in the Khaṇḍanakhaṇḍakhādya of Śrīharṣa that difference does not exist as such. This would show that there is no difference between God and self as Nāgeśa seeks to prove. The author rejects this position by citing Kaiyaṭa's statement that the objects possess different potentialities (śakti), which distinguishes one object from another. This indicates that the objects differ from each other by their very nature.

It is not also proper to admit monism on the strength of the passage nothing is varied here[40]. The word means difference. It means that the world does not exist apart from Brahman. This is supported by the Bhagavadgīta[41]. According to the Aṣṭādhyāyī[42] the word nānā means difference and Kaiyaṭa supports this. An alternate explanation is suggested for the word nānā. It means without. There is nothing in the world which could exist without Brahman.

The world which is different from Brahman is created by Brahman by Its own desire and is not a product of māyā[43]. Brahman is the instrumental cause for the world and not the material cause. Brahman does not undergo any change. If it does, then it can be the material cause. The author explains the ablative case ending in the passages of the Upaniṣads[44] as not conveying the sense of

---

40. नेह नानास्ति किंचन ।
Bṛhadāraṇyaka Upaniṣat 6.4.19

41. मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।
Bhagavadgītā 7.7.

42. विनञ्भ्यां नानाञौ न सह - Aṣṭādhyāyī 5.3.27

43. Cf. Bṛhadāraṇyaka Upaniṣat 3.2.1, 4.

44. Taittirīya Upaniṣat 3.1

agency (upādānakāraṇa) to Brahman. On the contrary, there are passages in the Chāndogya and Śvetāśvatara Upaniṣad-s which shows that Brahman is only nimittakāraṇa[45]. The author cites the sūtra of Pāṇini[46] to prove that Prakṛti means only cause and enters into a discussion on this with reference to the interpretations of this sūtra in the Mahābhāṣya and Kaiyaṭa on it. The sense of material cause for the word prakṛti is not available in any ancient grammatical work.

The Advaita approach to the interpretation of the Upaniṣadic and Bhagavadgītā passages is adopted by Nāgeśa to prove that the grammarians maintained monism. Passages from the triple foundations and works on grammar are frequently cited by the author such that, treatment of the Vedāntic and grammatical aspects becomes well-nigh impossible. Some of the issues already stated in this Introduction cover both the Vedāntic and grammatical approaches. Mention of some among the most prominent issues would serve the purpose here.

Nāgeśa writes that māyā helps Brahman in the creation of the world and that avidyā is produced from māyā. The author cites references from several works on Advaita prove that avidyā is beginningless according to the Advaita system. Nāgeśa is shown further to have misunderstood the Advaita concept of Anirvacanīyakhyāti.

The attempt of Nāgeśa to show that the souls are all one with Brahman cannot be justified The sūtra-s of Pāṇini[47] are opposed to this interpretation. The sūtra

---

45. Chāndogya Upaniṣat 6.3.3.
    Śvetāśvatara Upaniṣat 6.16,18
46. जनिकर्तुः प्रकृतिः । Aṣṭādhyāyī 1.4.30
47. Aṣṭādhyāyī 1.3.67 & 3.1.87

devatādvandve ca[48] indicates that the deities superintending sky, earth and others are meant here. If Īsvara is meant here as Nāgeśa holds, then the sūtra should have been Īśvaradvandva instead of devatādvandva. The Antaryāmi Brāhmaṇa[49] is proof for admitting the existence of many things other than Brahman. The Mahābhāṣya on the sūtra-s[50] of Pāṇini indicate clearly that God and soul are different.

Nāgeśa cites the Mahābhāṣya on the four sūtra-s[51] of Pāṇini and draws the conclusion that the objects which exist and do not exist are to be taken as existing only in the form of knowledge without having corresponding external existence. He tells that the example of mirage noticed in the Mahābhāṣya lends support to this conclusion. The author observes that if the objects are to be denied existence on the strength of the example of mirage, then the objects which are known through verbal authority could not be different from these. Brahman and Sphoṭa are known only through verbal authority. As such, they are also to be non-existent like mirage. Besides, the sūtra,[52] enjoining the suffixes-ḍaṭ and maṭ after

---

48. Ibid 6.3.26
49. Bṛhadāraṇyaka Upaniṣat 3.7.9.
50. Aṣṭādhyāyī 1.4.42; 2.3.17; 8.3.72
51. उपदेशेऽजनुनासिक इत् । Aṣṭādhyāyī 1.2.2.
    हेतुमति च । Ibid 3.1.16
    पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीति-
    नवतिशतम् ।
    Ibid 5.1.59
    तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् । Ibid 5.2.94
52. तस्य पूरणे डट् । Aṣṭādhyāyī 5.2.48
    नान्तादसंख्यादेर्मट् Ibid 5.2.49

numerals in the sense of completion, is interpreted by Patañjali to show that the parts and the whole are different, which points to their existence external to knowledge. It is also wrong to cite mirage as the illustration for the existence of the objects in knowledge alone, for then the world would be proved to be non-existent. This cannot be admitted and so the external world should be admitted as existent. Again, the Bhāṣya on Pāṇini's sūtra[53] 1.1.56 shows that there are objects, which become the objects of knowledge but they are not confined only to knowledge. The author concludes that Nāgeśa's way of arguing would declare to be idealistic as the yogācāra school of Buddhism does.

Nāgeśa seeks to show that all the systems of thought are parts of the whole which is Advaita Vedānta. His approach lies in treating any system which establishes the soul as distinct from the subtle and gross body must be the limb as it were to the Vedānta system and Vedānta system is only Advaita. The author counters this argument by stating that in that case, Gautama and other authors of the sūtra-s of Nyāya and other systems should have stated at the outset that their systems form parts of Advaita. Vyāsa should not have written the Avirodhādhyāya in which the concepts of other thoughts are refuted. Besides, Śamkara writes that the systems of Śāṃkhya and Yoga are dualistic and do not view the souls as single.[54] Similar references are there in Śaṃkara's Brahmasūtrabhāṣya showing that the central doctrines of other systems like Vaiśeṣika are anti-

---

53. स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ । Aṣṭādhyāyī 1.1.56

54. Vide: Śaṃkara's Brahmasūtrabhāṣyam on 2.2.1.
Cf. Śaṃkara's Bhāṣya on Bṛhadāraṇyaka Upaniṣat 4-15 and Taittirīya Upaniṣat 3.10.4.

Vedānta.[55] If the other systems were to have been parts of the Vedānta system, then the authors of the sūtra-s of those systems should have been treated as Ācārya-s.

Again, Nāgeśa contradicts his own view as it is stated above by admitting Pāṇini as dualist while commenting on the sūtra[56] 4.1.3. in his Uddyota on Kaiyaṭa's Pradīpa.

Gautama enjoins yogic practices, discussions with scholars steeped in the science of the soul adopting the methods enjoined there in the science of the soul[57]. Futile rejoinders and exposure of weak points in others' arguments are to be adopted to keep the knowledge of the tattva-s in the system from the attacks of the rival schools.[58] Futile rejoinder and weak points may be utilised even by the other schools including Advaita. This will prove that all other systems are parts of the Nyāya system which is not acceptable to any one. Every system deserves to treat the means of getting mokṣa and so could not be part of any other system. The concepts treated in the various systems of thought run counter to those of Vedānta and so the other systems cannot be part of Vedānta much less of Advaita.

The author refutes the theory of Sphoṭa. The word sphoṭa means that by which the sense of a word or sentence is made clear or manifested. It cannot convey any sense beyond this. Nāgeśa refers to this theory as promulgated by sage Sphoṭāyana.[59] Pāṇini mentions the

---

55. Śaṃkara's Brahmasūtrabhāṣhya 4.1.3
56. स्त्रियाम् । Aṣṭādhyāyī 4.1.3
57. Nyāyasūtra-s 4.2.46-48
58. Nyāyasūtra-s 4.2.50, 51
59. Sphoṭavāda p. 102. 2nd concluding verse, Adyar edition.

name Sphoṭāyana, in his sūtra,[60] where there is no indication that the sage was a votary of the Sphoṭa theory. It is in the sense of a word that makes its sense knowable that this occurs in the Mahābhāṣya[61]. It is in the commentary of Kaiyaṭa that this Sphoṭa theory, which was treated for the first time, by Bhartṛhari in his Vākyapadīya gets treated. Nāgeśa disagrees with Kaiyata's explanation of the Bhāṣya on 'eon' and offers a different explanation. Besides, word is partless according to the Sphoṭa theory, but this is against Pāṇini's view that words have parts as conveyed in his sūtra-s.[62] The theory that the knowledge of Sphoṭa identified with Brahman must be taken as the means of mokṣa does not deserve acceptance, as meditation on Praṇava (a word) is held to make the inner organ rid of impurities and provides the meditator to get the capacity to undertake a study of the sense of the Veda-s, leading to the knowledge of Brahman.[63] Patañjali declares that Vyākaraṇa, which deals with words is an auxiliary to the Veda-s, that is, aids in the attainment of the knowledge of Brahman. Therefore Sphoṭa cannot be admitted as Brahman.

After proving that both Vyāsa and Pāṇini did not favour monistic theories which are treated in the commentaries on the works of these two scholars, the author shows that dualism is the undercurrent of these two writers.

Then the author takes up the other aspect of the contents of Vyāsa's and Pāṇini's works. Saivism, which is not noticed in the works of Vyāsa and Pāṇini is treated

---

60. अवङ्स्फोटायनस्य Aṣṭādhyāyī 6.1.123
61. Mahābhāṣya 1.1.70
62. Aṣṭādhyāyī 1.3.6; 2.1.51; 6.3.1; 7.3.19; 8.3.111 and 8.4.37
63. Cf. Chāndogya Upaniṣat 6.1.4.

by later writers, who commented on these works and also wrote independent works. This cult has no reference in the Veda-s. In the attempt made for tracing the source of the cults of Viṣṇu and Śiva, one is solely guided by the supplementary literatures, Epics and Purāṇa-s.[64] That many of the passages cited by early writers mentioning their source as Purāṇa-s, some of them not being traceable to the available texts of those Purāṇa-s cannot be an argument for condemning such doctrines stated as treated in them as invalid and spurious. The sages with whose names those texts are associated could not be denied credence. It must be admitted that such passages could have been lost, as also some texts.

The author cites passages from the Mahābhārata and Purāṇa-s like Bhāgavata to demonstrate that Vāsudeva, identified with Viṣṇu was the only deity held to be the most supreme. Śaṃkara's Bhāṣya on the Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad[65] is cited to show that Śaṃkara admitted that Nārāyaṇa is the inner controller of both sentient and non-sentient beings while interpreting the Bhagavadgīta, Śaṃkara takes Bhagavān and Vāsudeva as identical with Nārāyaṇa, especially in explaining words māṃ, mayī, and me[66].The name Bhagavān refers primarily to Viṣṇu alone.[67]

Nāgeśa's attempt to interpret the Gītā passage[68] as favourable to monistic theories is criticised by the author.

---

64. इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति ।।

Mahābhārata 1.1.293

65. Bṛhadāraṇyaka Upaniṣat 3.7.2
66. Śaṃkara's Gitābhāṣya on 6.30
67. Viṣṇupurāṇa 6.5.79
68. Bhagavadgītā 7.19.

He rejects also the exposition in favour of Śaivism in his works on Ramāyaṇa and Mahābhārata by Appayyadīkṣhita.

The author then refers to the sūtra[69] of Pāṇini (4.3 98) to show that Vāsudeva is admitted and held by Pāṇini and his followers as the most supreme deity. Patañjali[70] writes that Vāsudeva is not the name of Kṣatriya but the name of Bhagavān. On this, Kaiyaṭa[71] writes that the Supreme soul Vāsudeva is meant here. The word Vāsudeva occurs as the first member of the compound denoting the person as respectable[72]. Besides, this sūtra of Pāṇini is intended to explain the formation of the words Vāsudevaka and arjunaka which mean the person devoted to Vāsudeva and Arjuna.

The author takes this sūtra to prove that Vāsudeva is the greatest and most supreme deity. The word bhagavān used in the commentaries is shown to identify Vāsudeva with Bhagavān, who is none else than Viṣṇu. Passages are cited from the Bhagavadgītā, Bhāgavata and Mahābhārata in support of this identity.

This interpretation is admirable but to hold that this sūtra conveys that Vāsudeva is the supreme deity of Pāṇini and therefore of the system of grammar cannot be

---

69. वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् । Aṣṭādhyāyī 4.3.98

70. नैषा क्षत्रियाख्या, संज्ञैषा तत्र भगवतः ।

71. नित्यः परमात्मा देवताविशेष इह वासुदेवो गृह्यत इत्यर्थः ।
Cf. संज्ञैषा देवताविशेषस्य न क्षत्रियाख्या । Kāsikāvṛtti
वसत्यस्मिन् सर्वमिति व्युत्पत्त्या परमात्मन एषा संज्ञा ।
Haradatta's Padamañjarī

72. अभ्यर्हितं च । Kātyāyana on Aṣṭādhyāyī 11.2.34

easily justified. Pāṇini does not aim in establishing any theistic concept. He does not even explain the formation of the word Vāsudeva, the commentators do. They show the greatness of Vāsudeva as a deity and not as the deity of grammar.

However, the author explains another sūtra[73] as indicating Pāṇini's regard for Viṣṇu. This is the last sūtra in the Aṣṭādhyāyī. According to the Siddhāntakaumudi, this sūtra enjoins the closed vowel in the place of the open vowel. The Pradīpavivaraṇa of Nārāyaṇa offers an interesting explanation for this sūtra. The letter 'a' is used twice here. This is intended to serve as benedictory in its import. The letter 'a' is the first letter in the Praṇava and it stands for Brahman, which is Śabda Brahman[74]. The author offers an interesting explanation. The Brahmasūtra-s repeat the words 'na' 'sa' 'punarāvartate' in the last sūtra[75] to show that the text is over. Similarly, Pāṇini does it here. The presiding deity for the letter is Viṣṇu[76]. Śri Kṛṣṇa declares that He is the letter 'a' among all the letters[77]. This letter is used in the vocative case, addressing Viṣṇu. Thus, the last sūtra may be taken to be an address to Viṣṇu. Since no other deity is meant here as deserving address, Pāṇini must be taken to offer his work at the feet of his deity Viṣṇu. This is though ingenious and does not lack in appropriateness, it may be admitted that Pāṇini's deity is Viṣnu and so of the science of grammar.

---

73. Aṣṭādhyāyī 8.4.68

74. अ इति ब्रह्म इति शब्दब्रह्मरूपत्वश्रवणात् महामङ्गलार्थता। Mahābhāṣya with commentaries Vol. X p. 478. French Institute, Pondicherry.

75. Brahmasūtra-s 4.4.

76. अकारो भगवान् विष्णुः।

77. अक्षराणामकारोऽस्मि। Bhagavadgitā 9.33a.

The author Mahāmahopādhyāya Vyākaraṇa Setumādhavāchārya was a grammarian and Vedāntin. He had inherited the rich traditions of both these systems from his illustrious father Mahāmahopādhyāya Subbarāyāchārya, an eminent authority on Vyākaraṇa and a Kulapati, having had the rare distinction of being the preceptor of eminent grammarians of South India in the latter half of the last century and in the first half of this century. It is not therefore a surprise to find the author get into the very basic foundations of Vyākaraṇa and take the relevant passages from every well-known work on Vyākaraṇa and justify his stand while interpreting the import of Vyāsa and Pāṇini in their works. It is amazing to note that the author had a very deep study of all works on grammar including the commentaries, Dvaita Vedānta and allied literature, not excluding the Purāṇa-s and other systems of thought. Much more amazing is his skill in selecting passages from Vyākaraṇa and explaining them in the background of Vedānta and vice-versa. The work is thus very useful for further study in the case of students of grammar and Vedānta to have a comparative estimate of both the systems.

The approaches of scholars towards the interpretation of the Brahmasūtra-s and Aṣṭādhyāyī even in the modern period have the colouring of monistic tendencies and Śaivite leanings. The Upaniṣad-s as such are intrinsically valid. If one portion dealing with abheda śruti-s are to be admitted as having superior or higher validity, the question that is raised is that other passages of dualistic import cannot be condemned as having only secondary validity. Whether monism or dualism is the real import of the Vedānta is the basis of the conflict between the Advaita and Dvaita scholars. Arguments are offered by them in defence of their doctrines. If the Advaita school could hold its position through reasonings

based on sufficient authority, the Dvaita school too can similarly hold its position. This is what the author of this work seeks to prove. He had done this on a sound basis. He does not stop there. The influence of monism has invaded the realm of Vyākaraṇa. As a true and authoritative exponent of the science of grammar, he demonstrates with appropriate instances that the Sphota theory, on which the Vaiyākaraṇa monism is based, is unauthoritative. In all probability, it has emerged under the influence of the idealistic (yogācārā) school of Buddhism. The grammarians of the later period sought to establish a link between the Sphota theory and Advaitic monism. The author has ably exposed the hollowness of this theory.

Except for a reference to the grammarians' attempt to give a Saivite colouring to the theistic approach in grammar, the author does not elaborate his arguments in stating the Pūrvapakṣa. He is bent upon proving that Vāsudeva is the deity of the Vedānta as well as Vyākaraṇa. He gives ample evidences from all available sources, including grammar in support of his contention.

An indepth study of Vedānta and Vyākaraṇa works is essential to follow the arguments advanced by the author in this work. A sympathetic approach is also required for this study. It is evident that a work of this kind has not so far been written by a scholar reputed for his learning in both these systems. As such, it is quite essential for a modern scholar to get acquainted with the contents of this work. A rendering in English with critical notes is necessary for this work. There is enough material for taking up research work on this work. The worth of the work is highly invaluable for modern scholars.

Pondicherry,
5-12-1991.

Dr. V. VARADACHARI
French Institute

भूमिका

यस्य ब्रह्मादयो देवाः किङ्करा: करुणाकरः।
शरणं मे स भवतु कण्ठादुपरि केसरी ॥

अद्यत्वेऽपि भारते वेदवेदान्तव्याकरणसांख्ययोगन्यायवैशेषिकमीमांसाः पठनपाठनादिना प्रचार्यमाणाः विराजन्ते। तत्र वेदास्तावत् ऋगादयश्चत्वारः ते परापरत्वभेदेन द्विविधाः, तत्र परा परमात्मविचारविषयिका, अपरा तु परमात्मविचाराङ्गचित्तशुद्धिसंपादकधर्माधर्मविचारपरा।

वेदान्तो ब्रह्ममीमांसा, सा तु प्राधान्येन परमात्मपरैव। पराविद्येत्यौपनिषदाः।

व्याकरणं प्रधानाङ्गं वेदानाम्, 'प्रधानं च षडङ्गेषु व्याकरणम्' इति महाभाष्योक्तेः। 'व्याकरणं तु पदार्थविशेषनिर्णये उपयुज्यत' इति पस्पशाह्निककौस्तुभोक्तदिशा वेदवेदान्तवाक्यार्थनिष्कर्षोपयोगिपदार्थमात्रनिर्णायकं न तु जगन्मायिकत्वात्मैक्यादिसिद्धान्तस्य। अस्य च वेदाङ्गत्वात् दर्शपूर्णमाससंनिधिपठितानां तदङ्गप्रयाजादीनां दर्शादिप्रधानयागफलेन फलवत्त्ववत्, सर्ववेदप्रतिपाद्यभगवदुपासनाजन्यपरमात्मसाक्षात्कारतदनुग्रहजन्यफलेन फलवत्त्वम्। महाभाष्योक्ता रक्षोहादयस्तु अवान्तरप्रयोजनानि।

सांख्यास्तु मन्यन्ते – पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानान्मोक्षः, प्रकृतिः स्वतन्त्रं कारणं जगतः, ईश्वरस्तु नास्तीति। अतो नैषा सांख्यस्मृतिः श्रुतिसंमता, 'श्रुत्यननुसारिण्यः कापिलस्मृतयः' इति स्मृत्यधिकरणे (२.१.१) श्रीशाङ्करभाष्योक्तेश्च।

योगास्तावत् ईश्वरवादिनः। अथापि योग एव कैवल्याख्य-मुक्तिसाधनम्, ईश्वरप्रणिधानादि तदङ्गमिति वदन्ति। 'द्वैतिनो हि ते सांख्या योगाश्च' इति 'एतेन' (ब्र.सू. २.१.३) इति सूत्रशाङ्कर-भाष्योक्तेः, 'कृतार्थंप्रति' (यो.सू. २.) इति योगसूत्राच्च सांख्य-योगौ भेदवादिनौ। 'तत्रापि प्रधानं स्वतन्त्रमेव कारणम्' इति 'एतेन' इति सूत्रशङ्करभाष्यात् श्रुतिविरुद्धं तन्मतम्, तत्रोक्तो योगश्च श्रौतयोगविरुद्धश्चेति ब्रह्मसूत्रभाष्यकाराः संगिरन्ते। नागे-शस्तु—'ईश्वरप्रेरिता प्रकृतिर्विषयात्मना परिणमत' इति 'स्त्रियाम्' इति सूत्रोद्द्योते वदति।

न्यायवैशेषिकावपि आत्मनां भेदवादिनौ, अथापि ईश्वर-सद्भावे 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छा. ६.३) इत्यादि परः-शतश्रुतिनिचये जाग्रति अनुमानेनेश्वरं साधयन्तौ अनुमानैकशरणौ श्रुतिमार्गाननुयायिनौ। उक्तं च—'अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा'(१७) 'समुदाय उभय—' (१८) इति सूत्रयोः शाङ्करभाष्ये 'ईश्वरकारण-श्रुतिविरुद्धत्वात्,.....वैशेषिकराद्धान्तौ दुर्युक्तियोगात्..... सोऽप्यर्धवैनाशिकः' इति वैशेषिकस्य श्रुतिविरुद्धभाषित्वम्। ननु वैशेषिकस्य तेन तथात्वावगमेऽपि न्यायमतस्य कथं तथात्वमिति चेत्, उच्यते—उदाहृताधिकरणद्वयस्य तन्त्रद्वयमपि विषयः, न्याय-वैशेषिकयोरुभयोरपि तन्त्रयोः प्रायेण समानप्रक्रियत्वात्, सुरेश्वरा-चार्यैः पारिमाण्डल्याधिकरणे 'वैशेषिकनैयायिकमतं निरस्यति' इत्यवतारितत्वात्, उभयव्यामोहाधिकरणे नैयायिकमतं दूषयति' इत्यसकृदुक्तेश्च। भाष्यकारास्तु वैशेषिकतन्त्रमेवाधिकरणविषय इति मन्यन्त इत्येके।

मीमांसा तु जैमिनिप्रणीता [1]ऐहिकामुष्मिकबहुविधफलसाधन-नानायागविधायकश्रुतिवाक्यविचारपरा, न तत्रेश्वरादितत्त्वविचारः

---

1. पशुबृष्ट्यादय ऐहिकं फलम्। 'यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्त-मनन्तरम्। अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम्' इति

कृतः। अयं तद्दर्शननिष्कर्षः—'अग्नये स्वाहा' इत्यादौ चतुर्थ्यन्त-शब्द एव देवता, तस्या विग्रहभोजनतृप्तिप्रसादफलदत्वानि पञ्च न सन्ति, याग एव अपूर्वोत्पादनद्वारा फलं ददाति, ईश्वरस्तु नास्त्येवेति। श्रुतिवाक्यविचारपरत्वेऽप्यस्य तन्त्रस्य श्रुतिसूत्रविरोधः।

तथाहि — श्रुतौ देवापुरसंवादादिश्रवणेन देवताधिकरणे (१.६.८) देवानां ब्रह्मविद्यायामधिकारनिरूपणेन, 'इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः। तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः' (गी. ३.१२) इति देवानां फलदातृत्वोक्त्या च देवानां विग्रहादिपञ्चकसद्भावावगमात् तेषां विग्रहाद्यभावकथनं श्रुत्या व्यासोक्त्या च विरुद्धम्। न च—'लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान्' (गी. ७.२२) इति सर्वदेवतापूजनेऽपि भगवानेव फलं ददातीत्यर्थकवचनेन विरुद्धमेतदिति वाच्यम्। अन्तर्यामिणा प्रेरिता देवा दास्यन्त इत्यर्थेन परमात्मन एव तत्रापि दानकर्तृत्वमित्याशयेनादोषात्। अत एव सर्वदेवतोपासनेऽपि 'सर्वाध्यक्ष ईश्वर एव फलं ददाति' इति 'ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्' (४.१.४)

लक्षितं सुखमामुष्मिकम्। वचनार्थस्तु—अत्यन्तकालदुःखसदृश-दुःखसमानदुःखेनामिश्रम्, न च ग्रस्तम्—उक्तदुःखाधिकदुःखेन न ग्रस्तम्, (तादृशदुःखामिश्रम्) अनन्तरम् – कालव्यवधान-शून्यम्, (सार्वकालिकं) अभिलाषोपनीतम् – इच्छामात्रेण प्राप्तं न संपादनायास इति भावः इति लिङर्थप्रकरणे मञ्जूषायाम्। 'दुःखासंभिन्ननिरतिशयसुखरूपः स्वर्ग इति मिश्रमाधवखण्ड-देवाः। मोक्षस्तु स्वर्गादन्यो ज्ञानसाध्यः, स च—'निःसंबन्धो निरानन्दश्च' (जै. १.१.५.अ.) इति मिश्राः। अत्र तदीयार्ष-वचनं मृग्यम्। स्वर्गसुखं न नित्यसुखं 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति' (मु.) इत्यादिश्रवणात्। गीतायां नवमेऽप्युक्तमित्थम्। नित्यसुखं तु न कर्मसाध्यं 'नास्त्यकृतः कृतेन' इत्युक्तेरिति ब्रह्मविदां मतम्।

इति सूत्रे शंकराचार्यैरुक्तम् । क्वचित्साक्षात्, क्वचित्प्रेरकत्वेन तस्य फलदातृत्वमिति शास्त्रतत्त्वम् । एतेन अपूर्वद्वारा याग एव फलद इत्येतत् गीताविरुद्ध फलाधिकरणविरुद्धं च । श्रुतौ च यागोऽपूर्वद्वारा फलद इति क्वापि नोक्तम् । ईश्वरानङ्गीकार ईश्वरकारणतापरबहुश्रुतिस्मृतिविरुद्धः[1] । जैमिनीयप्रथमस्य प्रथमपादीयमिश्रग्रन्थात् जैमिनीया भेदवादिन इति भाति ।

भगवान् बादरायणस्तु श्रुत्यर्थनिर्णयाय ब्रह्मसूत्राणि प्रणयति स्मेति सर्वेषामाचार्याणां मतम् । तत्र ब्रह्मसाक्षात्कारमपेक्षमाणैर्मुमुक्षुभिः तच्छ्रवणमनननिदिध्यासनरूपविचारः कार्य इति प्रथमेन सूत्रेण बोधयन् 'जन्माद्यस्य यत' इत्यादिना जिज्ञास्यस्य अनितरसाधारणजगत्कर्तृत्वादिगुणान्निरूप्य, जिज्ञासाप्रयोजननिरूपणावसरे 'जगद्व्यापारवर्जम्' इति मुक्तात्मनां जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वातिरिक्तसमस्तभोगं व्यवस्थाप्य न पुनर्जन्म लभन्ते मुक्ता इति प्रतिपादितवान् सूत्रकारः । सूत्रे जगद्व्यापारपदं विष्ण्वसाधारणलक्ष्मीपतित्वादेरप्युपलक्षणं, तेन तेऽपि धर्मा मुक्तानां नेति बोध्यम् । किं च प्रत्यधिकरणं प्रायेण जीवावृत्तिधर्मवत्त्वं ब्रह्मणो निरूपयन्, क्वचिदधिकरणे 'भेदव्यपदेशात्' इति भेदबोधकसूत्राणि रचयन्, क्वचित् ब्रह्मजीवयोरुपास्योपासकभावं, क्वचित् प्राप्यप्रापकभावं च प्रतिपादयन् ब्रह्मजीवयोर्भेदमेव मन्यते सूत्रकृत् । अयमस्य सिद्धान्तस्यनिष्कर्षः – श्रुतौ कारणोपासनावाक्ये ब्रह्मात्मशब्दौ नारायणपरौ, स एव जगतां जन्मादिकर्ता शास्त्रोक्तगुणवत्त्वेन स एवोपास्यः स एव फलप्रदाता ।

अतश्च संक्षेपमिमं शृणुध्वं नारायणः सर्वमिदं पुराणः ।
स सर्गकाले च करोति सर्वं प्रयाणकाले च तदत्ति भूयः ।।

---

1. अत्र 'अक्षपादप्रणीते च काणादे सांख्ययोगयोः । त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोऽर्थः' 'इति पाद्मपुराणम्' इति अक्षपादशब्दे वाचस्पत्युक्तिरप्यनुसन्धेया ।

इति पुराणोक्तेरिति। इदं श्रुत्यनुसारिपुराणवचनमिति स्मृत्यधिकरणे शाङ्करभाष्यम्। ततश्च निर्णायकब्रह्मसूत्रानुसारेण सर्वश्रुतीनां भेदे तात्पर्यवर्णनं न्याय्यम्। 'तत्त्वमसि' इत्यादौ सादृश्यादिना सामानाधिकरण्यव्यपदेशः न तु स्वरूपैक्येनेति भेदतात्पर्यकत्वमेव युक्तम्।

रामायणभारतेतिहासपुराणादिषु मोक्षकारणं ज्ञानभक्तिशरणागतयः, ताश्च परमात्मप्रसादद्वारा फलप्रापिका इति सविस्तरमवर्णयन् वाल्मीक्यादयः।[1]

भगवानाचार्यः पाणिनिरपि महता कण्ठेन जीवपरयोर्भेदमब्रुवाणोऽपि 'वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्' इति सूत्रे वासुदेवशब्दं पूर्वं प्रयुञ्जानो 'अभ्यर्हितं पूर्वम्' इति बोधनद्वारा व्यासमतमेवाभिनन्दयन् जीवेशयोर्भेदमाशेते। 'श्वयुवमघोनामतद्धिते' (६.४.१३३) इति सूत्रे मघवच्छब्दस्य परप्रयोगस्तु ज्ञाप्यमर्थं न सर्वत्राश्रयन्त इति बोधनाय अत्र सूत्रे वासुदेवपदस्य वसुदेवसुतकृष्णपरत्वे सर्वाधारवासुदेवाभिधपरमात्मपरत्वे वा उक्तार्थसिद्धिर्निरावाधा। अभ्यर्हितत्वस्य भेदनिबन्धनत्वेन वासुदेवे अर्जुनोपलक्षितसर्वजीवभेदः, सर्वोत्तमत्वं चेत्युभयं पाणिनिसंमतमिति शक्यनिरूपणम्, निरूपितं चैतदत्र ग्रन्थे। पाणिनिरर्वाचीनो व्यासमहर्षेः। 'संज्ञैषा तत्र

---

1. 'त्रीन् लोकान् संपरिक्रम्य तमेव शरणं गतः' इत्यादि रामायणे।

'हा नाथ द्वारकावासिन् क्वासि यादवनन्दन।
इमामवस्थां संप्राप्तामनाथां किमुपेक्षसे॥

शंखचक्रगदापाणे द्वारकानिलयाच्युत।
गोविन्द पुण्डरीकाक्ष रक्ष मां शरणागतम्॥' (भा.सभा.)

इत्यादयो भारते।

भगवत' इति भाष्यतत्रत्यकैयटाभ्यां परमात्मपरमेव वासुदेवपदमिति निष्कर्षः। 'संज्ञैषा देवताविशेषस्य' इति प्रतीकमादाय 'वसत्यस्मिन् सर्वमिति व्युत्पत्त्या परमात्मन एवैषा संज्ञा' इति वदन् पदमञ्जरीकारोऽपि भाष्योक्तद्वितीयपक्ष एव साधीयानिति मन्यते। वसुदेवसुते श्रीकृष्णे भगवदवतारत्ववादं प्रद्विषन्तो बहवः पुरा आसन्निति प्रतीयते। 'अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम्' (गी. ९.११) इति गीतोक्तेः, अद्यत्वेऽपि कलिमहिम्ना तादृशाः केचन भवेयुः, साधवस्तु कृष्णे नारायणावतारत्वनिश्चयवन्त एवेति नास्माकं भगवदवतारत्वसाधनोद्यमः सफलः। किं च तत्साधनेन कृष्णवाचकमेव वासुदेवपदमित्यङ्गीकारे तत्पदोपादानं व्यर्थं स्यात्, उक्तदिशाऽन्यथासिद्धिरिति 'अथवा' इति पक्षान्तरमास्थितं भगवता भाष्यकृता। अतः श्रीकृष्णे भगवदवतारत्वाभावधिया पक्षान्तरमादृतं भाष्य इति मा शङ्कनीयम्।

सांख्यादिषु एतेषु क्वचिदपि प्रपञ्चो भेदश्च मायिक इति न प्रतिपादितम्। ब्रह्मविद्यया संपाद्यमानः सुखविशेष एव नित्यः, विषयेषु नानुरागः कार्यः। न ते नित्यसुखानुभवहेतवोऽसारा अनित्याश्चेति परं निरूपितम्। अत एव ब्रह्मवादिभिः शमदमादिगुणसंपत्तिः, नित्यानित्यवस्तुविवेकः, विषयविरक्तिः, मुमुक्षुत्वमिति अधिकारसंपदं निरूपयद्भिः 'नित्यानित्यवस्तुविवेक' इत्युक्तं, न तु 'सत्यमिथ्यावस्तुविवेक' इति। भागवते पञ्चमे, एकादशे च स्कन्धे (११-अ. २८-अ) जडभरतरहूगणभगवदुद्धवसंवादादौ संसारे प्राणिनां वैराग्योदयाय संसारानित्यत्वं प्रतिपादितं न तु तस्य मायिकत्वम्।

सत्येवं शास्त्राणां वस्तुतत्वे वैयाकरणसार्वभौमो न्यायमीमांसातिरिक्ततन्त्रेषु बहुग्रन्थप्रणेता नागेशनामा पण्डितमणिः 'वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषैषा विरच्यत' इति वैयाकरणसिद्धान्तनिरूपणं

प्रतिश्रुत्य स्फोट[1]स्वरूपनिरूपणमुखेन अर्वाचीनं कंचन परमार्थसार-नामानं ग्रन्थं शास्त्रत्वेनाश्रित्य, 'तत्रत्यवचनोपन्यासेन, क्वचिच्चर-कोपन्यासेन च, आत्मैकत्वं, जगतो मायिकत्वं च व्यवस्थापयति। निरूपयति च कैयटो भाष्यव्याख्यावसरे आत्मैकत्वादिकम्। भट्टोजी-दीक्षितोऽपि तत्र तत्र अद्वैतप्रक्रियां दर्शयति कौस्तुभे। तत्र मञ्जूषायां जगतो मायिकत्वनिरूपणावसरे 'तदनन्यत्वम्' (ब्र.सू. २.१.१४) इति व्याससूत्रोपन्यासेन, 'वैयाकरणसिद्धान्त' इति प्रतिज्ञापूर्वमद्वैत-निरूपणात् कैयटकौस्तुभादावद्वैतप्रक्रियानिरूपणाच्च तदुभयमभि-मतं श्रीव्यासपाणिन्योरिति कदाचित्कस्यचिदाशङ्का जायेत, मा भूत्कदाचिदपि तादृशी शङ्का, पाणिन्यादिभिस्तथाऽनिरूपणादिति प्रतिपादनाय, नैर्मल्यसंपादनाय चाऽऽस्माकीनवाङ्मनसयोः, तयोः तत्त्वं समालोच्य, श्रीव्यासपाणिनिभावनिर्णयनामानं ग्रन्थमिममता-निष्म। नागेशस्तावदद्वैतवासनावासितान्तःकरण इति स्पष्टं भवेत् तदीयग्रन्थपरिशीलनशालिनाम्, अथाप्ययं श्रीशाङ्करमतानुयायि-नोऽद्वैताचार्यान्महत्तमान् प्रद्वेष्टीति चित्रमिदम्। इदमपि शक्यं विज्ञातुं सर्वेषां, मञ्जूषायामद्वैतमतजीवातुभूतानादिभावरूपाविद्यापदार्थ-दूषणप्रकरणादिदर्शिनाम्। किं च केचनाचार्या वस्तुतत्त्वमपलप्य अन्यथाभाषमाणाः प्रतारकाः, केचन भ्रान्ताः, केचन अवास्तवमर्थ-मुपदेष्टार इति मञ्जूषायामाह नागेशः, तदनुवादेऽपि न प्रवर्तेत विदुषां वाणी। कुतूहलिनस्तु तत एवावगच्छन्तु। यागे पशुविशसनं पापसाधनमिति सप्रमाणमसाधयत् लिङर्थवादे मञ्जूषायाम्, अनु-मोदनीयमेवैतत्। अथापि नाभिनन्दन्ति केचन।

---

1. 'अथ गौरित्यत्र कः शब्दः, उभयत्र स्फोटमात्रं निर्दिश्यत' इति 'एओङ्' सूत्रभाष्यव्याख्यायां भर्तृहरिकृतदीपिकायामपि सर्व-संमतवाचकशब्दातिरिक्तो विलक्षणः कश्चन स्फोटो भाष्यसंमत इति न व्यवस्थापितम्।

श्रीमदाचार्यतातपादानां, श्रीव्यासपाणिनिवररुचिपतञ्जलीनां च परमानुग्रहसंवर्धितफणिपतिधराधिवासिश्रीपद्मावतीसहायश्रीनिवासकृपापाङ्गो ग्रन्थमिमं संपूर्णभावमगमयत् ।

प्रबन्धोऽयं श्रीमदुत्तरादिमठाधीशश्रीमद्वैष्णवद्वैतसिद्धान्तप्रतिष्ठापनाचार्यत्वाद्यनेकगुणगणालंकृतसर्वतन्त्रस्वतन्त्र १०८ श्रीमत्सत्यध्यानतीर्थश्रीपादैर्बहुकृत्वः सविमर्शं समालोच्य आमोदितः । अतः प्रत्यहं तान् प्रणमामः ।

श्रीतिरुपतिनगरविराजमानश्रीवेङ्कटेश्वरसंस्कृतकलाशालायां लब्धव्याकरणाध्यापकस्थानाय मदन्तेवासिने जामात्रे व्याकरणशिरोमणिश्रीराममूर्तिशर्मणे शोधनादिनोपकुर्वते भगवान् वासुदेवो निरन्तरं श्रेयो विदधात्वित्यभ्यर्थयामहे श्रीनिवासम् ।

पुस्तकमवलोकमाना निर्मत्सरा विपश्चितो मित्रमणयः 'गुणदोषौ बुधो गृह्णन्निन्दुक्ष्वेलाविवेश्वरः । शिरसा श्लाघते पूर्वं परं कण्ठे नियच्छति' इत्यभियुक्तोक्तिमनुसन्धाय ग्रन्थेऽस्मिन् परिदृश्यमानगुणदोषयोर्मध्ये गुणमादाय तुष्येयुः, अक्षरसंयोजकानां संशोधकानामनवधानेन संभावितान् अक्षरपातविनिमयादिदोषान् कण्ठे नियच्छेयुः, मैत्रीं पुरस्कृत्य तानस्मत्सकाशे निवेदयेयुरिति सुदृढं विश्वसिमः ।

तिरुपतिः
१-५-१९४४

इति विदुषामनुचरः
श्रीमुष्णं व्याकरणं सेतुमाधवाचार्यः

विषयानुक्रमणिका

		पृष्ठम्
	प्रकाशकीयम्	i—x
	Introduction	1—28
	भूमिका	29—36
	विषयानुक्रमणिका	37—40
	संकेताक्षराणां विवरणम्	41, 42
1.	मङ्गलाचरणम्	1
2.	ग्रन्थनिर्माणहेतुः	1
3.	भारतरामायणादीनां वासुदेवपरत्वम्	4
4.	ज्ञानोत्पत्तिजन्मन्येव न मुक्तिः	12
5.	उपक्रमोपसंहाराभ्यां गीताया भेदपरत्वम्	16
6.	वासुदेवार्जुनाभ्यामिति सूत्रार्थः	19
7.	भगवत्प्रसादस्य अविद्यानिवर्तकत्वम्	23
8.	जीवपरमात्मनोः सामानाधिकरण्येन निर्देशेऽपि नाभेदसिद्धिः	25
9.	वासुदेवस्यैव सर्वशास्त्रविषयत्वम्	36
10.	परब्रह्मणः उपादानकारणत्वनिषेधपूर्वकं निमित्तकारणत्वसाधनम्	44
11.	जीवपरमात्मनोः अंशांशिभावः	57
12.	जीवभूतेतिगीताश्लोके जीवपरब्रह्मणोः ऐक्यमारोप्य निराकरणम्	59
13.	तत्त्वमस्यादिश्रुतिवाक्येषु भगवत्तादात्म्यनिषेधः	61
14.	शब्दार्थयोरखण्डत्वनिरासः	84
15.	भेदपदार्थसद्भावे प्रमाणानि	90
16.	आत्मैकत्वनिषेधः	109
17.	पदार्थानां बौद्धसत्तानिराकरणम्	117
18.	सर्वतन्त्राणामद्वैताङ्गत्वनिराकरणम्	127
19.	आत्मैक्ये भाष्यसंमतिनिरासः	136
20.	सृष्टेः भगवदिच्छापूर्वकत्वम्	142
21.	जीवपरमात्मनोः अभेदः न चरकादिसंमतः	143
22.	ब्रह्मणः आविद्यकनानात्वनिरासः	147

पृष्टम्

23. प्रतिभासमात्रशरीरत्वनिरासः 150
24. आत्मैकत्वे योगसूत्रस्याप्यसंमतिः 156
25. जन्माद्यस्येति श्लोकस्य मिथ्यात्वे तात्पर्याभावः 158
26. 'देवताविग्रहाद्यभावः जैमिनिसंमतः' इति नागेशनिर्णयस्य विमर्शः 160
27. मयडर्थविचारः 171
28. अविद्याविचारः 176
29. अनिर्वचनीयत्वविचारः 183
30. मायामात्रेतिसूत्रविचारः 191
31. नासद्रूपेतिबृहन्नारदीयश्लोकार्थविचारः 194
32. ऋतेऽर्थमिति भागवतश्लोकार्थविचारः 196
33. वाचकस्य शब्दस्य एकत्वविचारः 197
34. स्फोटस्य अनार्षत्वम् 200
35. वाचकस्याखण्डत्वनिरासः 201
36. स्फोटे भाष्यसंमतिनिरासः 202
37. स्फोटे भागवतसंमतिनिरासः 210
38. स्फोटस्य ब्रह्मत्वादिनिरासः 215
39. नागेशसंमतजातिस्फोटनिरासः 219
40. स्फोटे बह्वसंमतिनिरूपणम् 220
41. स्फोटदूषणासंगतिनिरासः 223
42. शक्तिविचारः 224
43. लक्षणाविचारः 231
44. गोत्वादिजातीनां व्यापकत्वनिरासः 234
45. प्रत्यये शब्दभाने मुनित्रयानभिमतत्वनिरूपणम् 240
46. विकल्पस्य अवास्तवत्वकल्पकत्वनिरासः 247
47. आर्षवचसामपारमार्थिकत्वोक्तिनिरासः 249
48. महतां भ्रान्तत्वोक्तिनिरासः 251
49. पञ्चरात्रस्य श्रुतिमूलत्वम् 254
50. निगमनम् 262
51. परिशिष्टम् 268

संकेताक्षराणां विवरणम्

ई.	ईशावास्योपनिषत्
का.	काठकोपनिषत्
के.	केनोपनिषत्
ष.	षट्प्रश्नोपनिषत्
मु.	मुण्डकोपनिषत्
मा.	माण्डूक्योपनिषत्
तै. उ.	तैत्तिरीयोपनिषत्
ऐ.	ऐतरेयोपनिषत्
छा.	छान्दोग्योपनिषत्
बृ.	बृहदारण्यकोपनिषत्
श्वे.	श्वेताश्वतरोपनिषत्
ऋ.	ऋक्संहिता
य.	यजुःसंहिता
भार.	भारतम्
भाग.	भागवतम्
वि.	विष्णुपुराणम्
रा.	रामायणम्
तै.आ.	तैत्तिरीयारण्यकम्
पा.	पाणिनिसूत्रम्
ब्र.	ब्रह्मसूत्रम्

जै.	जैमिनिसूत्रम्
न्या.	न्यायसूत्रम्
वै.	वैशेषिकसूत्रम्
यो.	योगसूत्रम्
गी.	गीता
नै.	नैषधकाव्यम्
भारवि.	भारविकाव्यम्

ॐ

श्रीवासुदेवपरब्रह्मणे नमः

श्रीव्यासपाणिनिभावनिर्णयः

सनीरनीरदप्रख्यं सच्चिदानन्दविग्रहम् ।
रमारमणमीशेशं श्रीकृष्णं समुपास्महे ।। १ ।।

ज्ञानमुद्राञ्चितकरं नृसिंहार्य[1] कराऽर्चितम् ।
व्यासं वन्दारुमन्दारं वन्देऽहं बुद्धिशुद्धये ।। २ ।।

पाणिन्यादिगुरून् वन्दे शब्दशास्त्रप्रवर्तकान् ।
येषां सूक्तिः पुरुषाणां वाङ्मलानि चिकित्सति ।। ३ ।।

शब्दाब्धिकुम्भयोनिं गौतमकाणादतन्त्रनिष्णातम् ।
मीमांसाद्वयनिपुणं नौमि श्रीसुब्बरायगुरुवर्यम्[2] ।। ४ ।।

श्रीसेतुमाधवाभिख्यः सुधीस्तेषां गिरां[3] स्मरन् ।
कुर्वे श्रीव्यासपाणिन्योर्ऋष्योर्भावविनिर्णयम् ।। ५ ।।

वासुदेवः परं तत्त्वमिति व्यासश्च पाणिनिः ।
अभिप्रैतीति संक्षिप्य सप्रमाणमिहोच्यते ।। ६ ।।

ग्रन्थनिर्माणहेतुनिरूपणम्

स भवान् महर्षिः पाणिनिराचार्यश्चिरकालं तपश्चरणेन प्रसादितान्महेश्वरात् अक्षरसमाम्नायमधिगम्य सर्वेषां प्रमाणभूतो दर्भपवित्रपाणिः शुचाववकाशे प्राङ्मुख उपविश्य महता मनःप्रणिधानेन

1. ग्रन्थकर्तृकुलकूटस्थः पुरुषः

---

2. ग्रन्थकर्तृतातपादपूज्यचरणाः महामहोपाध्याय-वैयाकरणकेसरि-वैयाकरणचक्रवर्त्यादिबिरुदावलिमण्डिताः श्रीमत्पूर्णप्रज्ञमतानुयायिनः ।
3. अधीगर्थेति कर्मणि षष्ठी,

'वृद्धिरादैच्' इत्यादीनि 'अ अ' इत्यन्तानि सूत्राणि प्रणीय पुंसां वाङ्मलं विधूनयन् शब्दापशब्दविवेकख्यातिमुदपादयत्। उक्तं हि शिक्षायाम्—

येनाऽक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात्।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः॥
येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः।
तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः॥ इति

इदं च सार्वलौकिकम्[1]। इदमीदृशं व्याकरणं वाक्यवाक्यार्थोपयोगि, पदपदार्थावगतिसाधनं सर्वपुरुषार्थसाधनपरमपुरुषमाहात्म्य परिज्ञानहेतुभूतवेदार्थविचारे प्रधानमङ्गम्। उक्तं हि महाभाष्ये पस्पशाह्निके—'प्रधानं च षडङ्गेषु व्याकरणम्' इति।

एतादृशेन शास्त्रेण पाणिनिना कृतं शब्दव्युत्पादनमवास्तवम्-तस्मिंश्च वास्तवत्वधिया प्रकृतिप्रत्ययार्थविचारे प्रवृत्तानां परेषां वैदिकानां लौकिकानां च भ्रान्तत्वं च वक्तुं विपश्चितः कस्यचिदपि वाणी सहसा न प्रवर्तेत। प्रदीप-कौस्तुभ-वैयाकरणसिद्धान्तकारिका-वैयाकरणभूषण-तत्सार-मञ्जूषादिप्रबन्धप्रणेतारस्तु अनेन महता शास्त्रेण पाणिनिर्यदकरोच्छब्दव्युत्पादनं तदवास्तवम्। एतच्च वास्तवस्य ब्रह्माऽभिधेयस्य स्फोटस्य प्रतिपत्तये उपायो भवति, 'असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते' इत्यसत्यस्य सत्य-वस्तुप्राप्त्युपायत्वोक्तेः। ततश्च, शब्दब्रह्माख्यः स्फोट एक एव सत्यः स एव तु वाच्यो वाचकश्च—

शक्त्यत्व इव शक्तत्वे जातेर्लाघवमीयुषाम्।
औपाधिको वा भेदोऽस्तु वर्णानां तारमन्दवत्॥

इत्युक्तेः। तदन्यन्नामरूपात्मकं तु सर्वं जगदसत्यम् (मायिकं) इति। अवास्तवें च पाणिनीये व्युत्पादने वास्तवत्वाभिप्रायेण प्रकृतिप्रत्ययार्थविचारे प्रवृत्ता भ्रान्ता इति च।

---

1. 'लोकसर्वलोकात् ठञ्' (पा.सू. ५.१.४३) इति विदित इत्यर्थे ठञ्।

फणिभाषितभाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभ उद्धृतः ।
तत्र निर्णीत एवार्थः संक्षेपेणेह कथ्यते ॥
वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषैषा विरच्यते ।

इति प्रतिश्रुत्य, महाभाष्योदाहरणपुरःसरं स्वस्वग्रन्थेषु निपुणं निरूपयन्ति स्म। यद्यपि एतेषु च ग्रन्थेषु बहवः प्रकारभेदा उपलभ्यन्ते तथापि स्फोटस्य परमार्थत्वे तदन्यस्य चातथात्वे, सर्व एते समानकण्ठा एव। अस्तु तावत् तेषां तथाऽभिप्रायः, तावता का हानिरितरेषाम्, स्वाभाविकमेतत् ग्रन्थकृतां यत् स्वस्वग्रन्थेषु स्वस्वाभिमतस्यार्थस्य वर्णनमिति। सत्यम्, मैवमुच्चैर्वोचः नास्ति हानिरिति। संभवेदेव महाननर्थ आचार्याणां निन्दावचनश्रवणादौ। अतएव आकस्मिकगुरुनिन्दाश्रवणादौ कर्णपिधानादि विदधता मनुना आचार्यनिन्दाश्रवणमेव न कार्यमिति बोधितम्–

गुरोर्यत्र परीवादो[1] निन्दा[2]वाऽपि प्रवर्तते ।
कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः (२.२००) ॥

इति ।

आचार्यनिन्दाश्रवणादिरनर्थहेतुः, प्रतिविधातव्यमवश्यमत्रेति तद्भावः। प्रतिविधानं च गुरोर्निन्दनस्याऽऽचार्यभक्तिमतां सर्वेषां स्वस्वकृत्येषु प्रवरमादिमं कृत्यम्। पण्डितनागेशादिकृतस्याऽऽचार्यनिन्दनस्य मैवं भाषितव्यमिति शिक्षणं न सुकरमद्यतनैः, विफलं च तादृशं प्रतिवचनम्। अद्यत्वे तु अनुक्तमाचार्यैरनभिमतं च तेषामर्थं स्वस्वग्रन्थेषु निरूपयन्तः 'अवास्तवमेव प्रकृत्याद्यर्थमाचार्या अवोचन्' इति ब्रुवाणा अर्वाचीना नागेशादय एवावास्तवं भाषन्ते, न तु आचार्याः पाणिन्यादयः, ते तु वास्तवमेवार्थं प्राहुरिति प्रतिपादनमेव प्रतिविधानमिति प्रतिसन्धाय 'बहूनां जन्मनाम्' इति भगवद्वचनादितात्पर्यविवरणमुखेन, व्यासस्य सूत्रकृत्पाणिनेश्चाभिमतपरतत्त्व-

---

1. विद्यमानदोषकथनं परीवादः, 2. अविद्यमानदोषकथनं निन्दा,

स्वरूपमिदं, तदभिप्रायश्चायमिति सहृदयानास्तिकजनानावेदयितुमास्माकीनोऽयमुद्यमः ।

भारतरामायणादीनां वासुदेवपरत्वनिरूपणम्

ननु गीतायां सत्सु अनेकेषु श्लोकेषु अस्य श्लोकस्य व्याख्यानं कस्मात्कारणात्प्रस्तूयते । उच्यते–अत्र मञ्जूषायां नागेशः अहं ममेत्यध्यास एवाविद्या 'वासुदेवः सर्वम्'[1] इति विद्यायां तस्यैव विरोधित्वात् इति वदन्, सर्वस्य वासुदेवात्मकत्वविज्ञानमेव अज्ञाननिवर्तकं समीचीनं ज्ञानमिति गीतावचनतात्पर्यमाविष्कुर्वन्, सर्वशास्त्राणामत्रैव तात्पर्यमिति प्रपञ्चयन्, सर्वस्य मायिकत्वं (मिथ्यात्वं) निरूपयति । तदिदं सर्वमपाणिनीयं तेन तथानुक्तेः, 'वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्' (पा. सू. ४.३.९५) 'अ अ' (पा. सू. ८.४.६८) इति सूत्रद्वयं कुर्वतः सूत्रकृतोऽनभिमतमित्यवगमाच्चेति निरूपणं तावत्प्राप्तावसरमिति निश्चिन्वानस्य मम प्रथमं स्मृतिपथमारूढोऽयं श्लोकः, अतः संगतत्वाच्च आदावस्य प्रस्तावः । श्लोकार्थविवरणोत्तरं सूत्रकारस्य पाणिनेरभिप्रायो विवरिष्यत इति ।

श्लोकोऽयं महाभारते भीष्मपर्वणि गीतापर्वणि सप्तमेऽध्याये वर्तते । इदं च महाभारतमाख्यानमितिहासरत्नं सर्ववेदार्थसंभृतं सर्वशास्त्रोपबृंहणभूतं भगवतो वासुदेवस्य माहात्म्यं प्रतिपादयति प्राधान्येनेति अविप्रतिपन्नम् । तदिदमाख्यानं श्रीमन्नारायणो भगवान् करुणावरुणालयोऽसाधुजनसंसर्गादिना विमूढचेतसः संसारे क्लिश्यमानान् पुंसः कालतो ज्ञानहीनान् अनुजिघृक्षुः सत्यवत्यां पराशरात् व्यासरूपेणावतरन् अररचत् । तत्र–

वेदे रामायणे पुण्ये भारते भरतर्षभ ।
आदावन्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते ।।
भगवान् वासुदेवश्च कीर्त्यतेऽत्र सनातनः ।
स हि सत्यमृतं चैव पवित्रं पुण्यमेव च ।।
(भार० १.१.२८२)

1. अध्यासभाष्यव्याख्यावसरे (व्या. २२४ पु.)

वासुदेवस्य माहात्म्यं पाण्डवानां च सत्यताम् ।
दुर्वृत्तं धार्तराष्ट्राणामुक्तवान् भगवानृषिः ॥
(भार० १.१.७६)

इत्यादिभिः सर्वविलक्षणो हरिरेव प्रतिपाद्यत इति स्वग्रन्थ-प्रतिपाद्यं स्वयमेव भगवान्महर्षिः प्राह । गीतायां च भगवान् वासुदेव एव पुराणपुरुषोत्तमः सर्वश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणरूपप्रमाणप्रतिपाद्यगुणविशिष्टः प्रतिपाद्यत इति श्रीकण्ठेतरभाष्यकाराः केचन व्याख्यातारश्च ब्रुवते । यैश्च [1]सप्तभिः श्लोकशतैः श्रीकृष्णो वसुदेवनन्दनः पार्थाय तत्त्वमुपादिशत् तदेव तत्त्वम् अत्र भारते उपनिबबन्ध बादरायणः ।

तत्र भारतादौ विस्तरेण निरूपितं भगवतो महिमानं समासेन निरूपयितुकामः श्रीव्यासः भक्तिरसभूयिष्ठं भगवद्गुणरत्नरत्नाकरं भागवतं नाम पुराणरत्नमकरोत् । तत्र च—

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥ (गी. ११.५४)

इत्युक्तदिशा अभीष्टसिद्धौ भक्तिः परमसाधनमिति निश्चित्य तया श्रियःपत्युर्भगवतो नारायणस्य पादारविन्दप्रपदनमीप्सित-सर्वविधसुखसाधनमिति सोदाहरणमाह । तथा हि—

नताःस्म[2] ते देव पदारविन्दं प्रपन्नतापोपशमातपत्रम् ।
यन्मूलकेता यतयोऽञ्जसोरु संसारदुःखं बहिरुत्क्षिपन्ति ॥
(भाग. ३.६.१७)

---

1. भारते भीष्मपर्वणि गीतापर्वोत्तरं ४३ अ० षट्शतानि सविंशानि श्लोकानां प्राह केशवः । अर्जुनः सप्तपञ्चाशत्सप्तषष्ठि तु सञ्जयः । धृतराष्ट्रः श्लोकमेकम् इत्यादयः प्रक्षिप्ता इति नीलकण्ठीयव्याख्याने । 2. नमाम इति श्रीधरः (३.५.३८)

ध्येयं सदा परिभवघ्नमभीष्टदोहं
तीर्थास्पदं शिवविरिञ्चनुतं शरण्यम् ।
भृत्यार्तिहं प्रणतपालभवाब्धिपोतं
वन्दामहे पुरुष ते चरणारविन्दम् ।। (भा. ११.५)

नमो नमस्तेऽखिलयज्ञतन्तवे स्थितौ गृहीताऽमलसत्त्वमूर्तये ।
दिष्टया हतोऽयं जगतामरुन्तुदस्त्वत्पादभक्त्या वयमीश
निर्वृताः ।। (भाग. ३.२०

इति ।

आचार्या अपि तद्देशीया अर्वाचीनाः स्वोत्तमविषयमनोवृत्तिरनुरागाभिधा भक्तिरिति लक्षितभक्तिस्वरूपं युक्तमिति मन्यमानाः भगवद्भक्तिस्वरूपं

स्नेहानुबन्धो यस्तस्मिन् बहुमानपुरःसरः ।
भक्तिरित्युच्यते सैव करणं परमीशितुः ।।

इत्यन्यत्र भगवदुक्तदिशा अनितरसाधारणमाहात्म्यज्ञानपूर्वकाविच्छिन्नभगवद्विषयकप्रेमप्रवाहः, 'उपास्यः फलप्रदश्च देवो नान्योऽस्ति वासुदेवात्' इति, 'अनन्यसाधारणगुणवत्त्वेन भावना' इति च शास्त्रेषु व्यवहरन्तः अनन्यभक्त्या भगवदुपासनं फलसाधनमिति शास्त्रतत्त्वं सिद्धान्तयित्वा तमेव शास्त्रार्थं शासति साधून् ।

सैषा भक्तिर्न सुलभा सर्वैः, किं तु विहितस्वकर्मानुष्ठानेन प्रक्षीणपापैः शुद्धान्तःकरणैः शमादिसंपन्नैरधीतविद्यैरेव । 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः' (गी. १.४५) 'शान्तो दान्तः उपरतः तितिक्षुः समाहितो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्येत्' (बृ. उ. ६.४.२२) 'परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्' (आ. २.१२) 'आचार्यवान् पुरुषो वेद' (छा. ६.१४.२)

'तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया' (गी. ४.३४) 'आचार्योपासनं चैव' (गी. १३.७) इति गीतादिषूक्तेः। तत्र प्रथमं कर्म सन्ध्यावन्दनम्। तदकरण सर्वकर्मस्वनधिकार एव।

सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।
यत्किंचित्कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत् ॥

इति स्मृत्युपन्यासेन प्रायश्चित्तप्रकरणे विज्ञानेश्वरेण व्यवस्थापितत्वात्।

एवं कृतोपकारोऽपि भगवान् व्यासः परमदयालुः अनन्ताश्च वेदाः, सपादलक्षग्रन्थं च भारतम्, अष्टादशसहस्रग्रन्थं श्रीभागवतम्, इतराणि च पुराणानि बहूनि अमितग्रन्थानि, कथमेतानि मितायुषोऽल्पशक्तयः प्राणिनः प्रत्यहं विमृश्य भगवद्गुणान् अनुसंधातुं समर्था भवेयुरिति समालोच्य, निखिलागमसारसंग्रहमवश्यमनुसंधेयभगवत्संबन्धिजगत्कर्तृत्वादिविविधविचित्रतरगुणप्रधानं ब्रह्मसूत्रनामधेयं महाशास्त्रमतनोत्[1]। तदिदं तस्य नामान्वर्थकम्, तथा हि—वेदतदनुसारिश्रुतीतिहासपुराणप्रतिपादितजगज्जन्मादिकारणत्वाद्यनन्तकल्याणगुणविशिष्टश्रीमन्नारायणपरं ब्रह्मपदम्, सूत्रपदं तु

अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् ।
अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥

इति निरुक्तलक्षणोपेतशास्त्रपरम्। ततश्च, अनितरसाधारणनिरुक्ताऽनवद्याऽनन्तगुणविशिष्टनारायणवासुदेवादिपदाऽभिधेयपरब्रह्मप्रतिपादकं सूत्रमिति तदर्थः। अथ वा ब्रह्म वेदः, तेन तदर्थो ग्राह्यः, तन्निर्णायकं सूत्रमित्यर्थः। वेदार्थश्च उक्तगुणविशिष्टो वासुदेवः। अस्त्यस्य वेदान्तशास्त्रं, वेदान्तसूत्रमित्यपि व्यवहारः। वेदशब्दो

1. श्रीमत्पूर्णप्रज्ञेन मुनिना, श्रीरामानुजभाष्यव्याख्याश्रुतप्रकाशिकाकर्त्रा च, 'नारायणाद्विनिष्पन्नं' इत्यादिना जिज्ञासाधिकरणे निरूपितं कारणमप्यत्रानुसंधेयम्।

वेदार्थपरः, अन्तशब्दो निर्णयार्थकः 'उभयोरपि दृष्टोऽन्तः' (गो. २.१७) इत्यत्राऽन्तशब्दस्य निर्णयार्थकत्वेन सर्वैरङ्गीकारात्। ततश्च– वेदस्य वेदार्थस्य, अन्तो निर्णयः, यस्मिन्निति बहुव्रीहिः, ततः शास्त्रपदेन सूत्रपदेन च कर्मधारयः। वेदार्थनिर्णायकं शास्त्रमित्यादिरर्थः। वेदार्थस्तु उक्तो वासुदेव एव।

अस्यैव ब्रह्मणो वासुदेवस्य जिज्ञासा कार्येति 'तद्विजिज्ञासस्व' (तै. उ. ३.१) इत्यादिश्रुतिः, 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' (ब्र. सू. १.११) इतिसूत्रं च विधत्ते इति सर्वे भाष्यकारास्तदनुयायिनश्च आचक्षते। श्रीकण्ठाचार्यस्तु शिवो जिज्ञास्य इति ब्रवीति। केचित् नारायणस्य सर्वोत्कर्षं ब्रह्मसूत्रादिसर्वशास्त्रादिप्रतिपाद्यत्वं च निरूपयन्तो बादरायणीयमिदं महाशास्त्रमभेदपरमिति भाषन्ते। अपरे तु शिवस्य सर्वोत्कर्षादि प्रतिपादयन्त इदं शास्त्रं भेदपरमिति वदन्ति। अन्ये तु नारायणः सर्वाध्यक्षः परा देवता सर्वजगत्कारणत्वादिना इदमादिसर्वशास्त्रप्रतिपाद्यश्चेति सप्रमाणं वर्णयन्त इदं शास्त्रं भेदपरमिति संगिरन्ते। इतरे तु कंचित्कंचिद्विषयविशेषं दर्शयन्तः स्वस्वाभिमतभेदाभेदादिपरमिदं शास्त्रमित्याहुः।

इदमेवंविधमपि नाऽसहायं वेदार्थं निर्णेतुं क्षमते, अपि तु उपबृंहणसहितमेव, किं तदुपबृंहणमिति चेत्, इतिहासपुराणानि। उक्तं हि भगवता व्यासेन–

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति॥ (भार. १.१.२९३)

इति। अत एव 'स्मृतेश्च' इत्यादीनि स्मृतिपदघटितानि बहूनि सूत्राणि प्रणीतानि भगवता व्यासेन। अत्र वेदेत्युपलक्षणं तदनुसारिणोऽस्य शास्त्रस्यापि। ततश्च एतदर्थनिर्णयोऽपि इतिहासपुराणोपबृंहणेनैव कार्यः। अत एव श्रीशङ्कराचार्यादयो भाष्यकाराः महाभारतादिगतवचनानि अधिकरणार्थं निर्णेतुमुपोद्बलकतयोपन्यस्यन्ति। तत्र श्रीशाङ्करभाष्ये स्मृत्यधिकरणे (ब्र. सू. २.१.१) श्रीमद्रामानुज

श्रीमत्पूर्णप्रज्ञविज्ञानभिक्षुभास्कराचार्यैः भाष्येषु तत्र, अन्यत्र चाधिकरणे उदाहृतानि बहूनि पुराणवचनानि।

भाष्योदाहृतप्रमाणानामनुपलम्भे हेतुनिरूपणम्

ननु तत्तद्भाष्यकारैरुदाहृतेषु पुराणवचनेषु कानिचिदुपलभ्यन्ते आकरे, कानिचित्तोपलभ्यन्ते, अतोऽत्र विश्वासः कथं भवेत्? उच्यते-आकरेऽद्यत्वेऽनुपलम्भे भाष्यकाराः किं कुर्युः। ते तु तदात्वे पुराणादावुपलब्धान्येव वचनानि सूत्रकृदभिमतानि उदाजह्रुः। अतस्ते विश्वसनीयवचना एव। संप्रत्यनुपलम्भस्तु लेखने शोधने च कर्मणि लब्धाधिकाराणां विदुषां स्वस्वाभिमतमताभिनिवेशमूलकः, ते तु तत्र तत्र विद्यमानानि वचनानि स्वस्वाभिमतमताननुकूलानि इति मत्वा तानि प्रच्याव्य, अनुकूलानि वचनानि कानिचिद्रचयित्वा प्रक्षिपन्ति। क्वचिद्विद्यमानानि प्रच्यावयन्ति, क्वचिदधिकानि योजयन्ति। अत एव भारतरामायणादिग्रन्थेषु क्वचित्पाठभेदः, क्वचित् ग्रन्थपातः, क्वचित् अधिकपाठश्च दृश्यते। अत एवोक्तमभियुक्तैः 'क्वचिद्ग्रन्थान् प्रक्षिपन्ति क्वचिदन्तरितानपि' इति। इदमत्र प्रथममुदाहरणम्—श्रीमन्महाभारते आदिपर्वणि द्वितीये अध्याये आश्वमेधिकपर्वसंग्रहे—'सुदर्शनं तथाख्यानं वैष्णवं धर्ममेव च' इति कुंभघोणनगरवासिना टि. आर्. कृष्णाचार्येण निर्णयसागरमुद्रणालये मुद्रापिते भारतपुस्तके पाठः, तथा तत्रैव पुस्तके अध्यायादिसंख्याबोधकः

अध्यायानां शतं चैव त्रयोऽध्यायाश्च कीर्तिताः।
त्रीणि श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च।
विंशतिश्च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना॥
(भार. १.२.३४५)

इति अध्यर्धश्लोको दृश्यते। तत्रैव पुस्तके आश्वमेधिके पर्वणि तु अष्टादशाधिकशताध्याया दृश्यन्ते। पर्वसंग्रहे निर्दिष्टसंख्यातः पञ्च-

दश अध्याया अधिकाः सन्ति। अन्येन केनचिद्दाक्षिणात्येन देवनागरलिपिभिर्मुद्रापिते भारतपुस्तके – 'मणिदर्शनं तथाख्यानं वै...' 'अश्वमेधे मरुद्दर्शनमत्रैव वै'...

अत्राध्यायशतं त्रिंशत् त्रयोऽध्यायाश्च शब्दिताः।
चत्वारिंशत्सहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥

इति विषयसंग्रहः, अध्यायादिसङ्ख्याबोधकश्लोकाश्च दृश्यन्ते। एवमेव कुंभघोणनगरसमीपस्थतिरुनागेश्वरनामकग्रामवास्तव्येन नवनीतं कृष्णाचार्येण ग्रन्थाक्षरैर्मुद्रापिते भारतपुस्तकेऽपि पाठः। एतत्कोशानुसारेण आश्वमेधिकपर्वणि अध्यायानां त्रयस्त्रिंशदधिकशतेन भाव्यम्। संपूर्णतद्भारतकोशस्यानुपलम्भादध्यायानां न्यूनाधिकभावो न प्रदर्शितः। मुंबयीनगरस्थगणपतिमुद्रालये मुद्रितनीलकण्ठीयव्याख्यासहितभारतकोशे तु 'सुदर्शनम्' इत्यादि श्लोकार्थं नास्त्येव। एतदर्थकश्लोकान्तरमपि नास्ति। प्रथममुदाहृतभारतपुस्तक इव 'अध्यायानाम्' इत्याद्यध्यर्धश्लोकः पर्वसंग्रहे वर्तते। आश्वमेधिकपर्वणि तु नकुलोपाख्यानपर्यन्तः कथाभागः, द्विनवतिरध्यायाश्च दृश्यन्ते, तस्मिन्नेव कोशे पर्वसंग्रहप्रकरणपठिताध्यर्धश्लोकरीत्या एकादश अध्याया न्यूनाः। ननु तत्र पर्वणि स भागो नेत्येवेति ब्रूम इति वचनं तु न श्रद्धेयम्। यतस्तत्रत्यानि वचनानि प्रमाणतयोदाहरन्ति अभियुक्ताः। तस्मात् संप्रति आकरेष्वदर्शनमात्रेण नाविश्वासः कार्यो भाष्यकारोदाहृतवचनेषु। अत एव महाभाष्ये पस्पशाह्निके 'एवं हि श्रूयत' इत्युपक्रम्य 'बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम' इत्युदाहृते, तत्रैव षष्ठे 'एकः पूर्वपरयोः' इति सूत्रे 'एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः, स्वर्गे लोके कामधुग्भवति' इत्युदाहृते, 'विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि। असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम्' इति यास्कोदाहृते च प्रमाणे कश्चिदपि विपश्चित् सन्दिहानः क्वास्ति प्रमाणमिदमिति न पृच्छति, आकरेषु अनुपलम्भादप्रमाणमिदमिति

च न ब्रूते। ननु पतञ्जलिप्रभृतयो महर्षयो बहुज्ञा नाविद्यमानं ब्रूयुरिति निर्धारयाम इति चेत्, हन्त तर्हि ब्रह्ममीमांसाभाष्यकाराः परापरतत्त्वज्ञशिरोमणयो बहुज्ञतमाः चतुर्विधपुरुषार्थसाधनम् अध्यात्मशास्त्रं व्याख्याय परतत्त्वस्वरूपोपदेष्टारो नाविद्यमानं ब्रूयुरिति सुदृढं निर्धार्यताम्। अलमनेन प्रासंगिकेन।

भारतरामायणयोर्विष्णुपरत्वे आनन्दवर्धनाचार्यसंमतिः

महाभारतं गीता च भगवतो वासुदेवस्य महिमानमाचष्ट इति पुरस्तादवोचाम। महिमा च विचित्रतरविविधप्रपञ्चनिर्माणसंरक्षणादिसामर्थ्यापरपर्यायानन्यसाधारणी शक्तिः। तदिदं महाभारतादि केचिदर्वाचीना ध्वनिमार्गमवलम्बमाना वासुदेवादन्यपरं मन्यन्ते। ध्वनिमार्गं स्थापयितारो हि चिरन्तनाः पण्डितप्रवरास्तु वासुदेवपरमिति सिद्धान्तयन्ति। तत्र आनन्दवर्धनाचार्यो ध्वन्यालोके चतुर्थोद्योते सविमर्शमित्थमभिहितवान्। तथा हि — 'प्रबन्धे चाङ्गी रस एक एवोपनिबध्यमानोऽर्थविशेषलाभं छायातिशयं च पुष्णाति। यथा रामायणे यथा वा महाभारते। रामायणे करुणो रसः प्रधानः। महाभारते शान्तो रसो मुख्यः, मोक्षलक्षणपुरुषार्थश्च सर्वपुरुषार्थेभ्यः प्रधानः, वासुदेवो भगवान् प्राधान्येन प्रतिपाद्यते, वासुदेवादिपदाभिधेयं च अपरिमितशक्त्यास्पदं परं ब्रह्मैव, एतच्च गीतादिप्रदेशान्तरे व्यवस्थापितम्। अतः संसारातीते परमेश्वरे तस्मिन्नेव भगवति वासुदेवे भवत भावितचेतसः, मा भूत विभूतिषु निःसारासु,[1] निर्णीतश्चायमंशः शब्दतत्त्वविद्भिर्व्याख्याविधायिभिरन्यैश्च, 'भगवान् वासुदेवश्च कीर्त्यतेऽत्र सनातनः' इत्युक्तेश्च' इति। श्रुतितदनुसारिशास्त्रप्रतिपाद्यः वासुदेव एव परं तत्त्वम् इति शब्दार्थतत्त्वज्ञानिभिः सुधीभिः पूर्वपूर्वतरैः सिद्धान्तितः, ममापि स एवाभिमत इति आनन्दवर्धनाचार्यः ध्वनयति। एवं श्रीरामायणभारतभावं प्रपञ्चयन् एष आनन्दवर्धनः तदुभयं वैष्णवं मोक्षशास्त्रमित्यभिप्रैति। एतेन रामायणं भारतं

1. नश्वरेषु पशुपुत्रादिषु।

च व्यङ्ग्यमर्यादया शिवपारम्यपरमिति यत्कैश्चिदर्वाचीनतमै[1]रुक्तं तच्चिन्त्यम्, पुरातनैर्विद्वज्जनैरेव वासुदेवपरत्वस्य व्यवस्थापितत्वात्, 'वासुदेवः प्रतिपाद्यत' इति भारतकृतैव महर्षिणोक्तत्वाच्चेति संक्षेपः।

बहूनामितिश्लोकार्थः

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः॥ (गी. ७.१९)

तत्र भगवान् बादरायणः—कुरुक्षेत्रं संग्रामसमुचितं देशं मन्वानाः कौरवाः पाण्डवाश्च योद्धुकामा अष्टादशभिरक्षौहिणीभिः सह तत्र समवयन्ति स्म। तत्रागतेषु के समानाः, केऽसमानाः, के वा गुणोत्तराः अथ वा पूर्वं परिगणितेषु के समागताः, के नागता इति ज्ञात्वा तत्तदुचितसमरसामग्रीसंपादनसौकर्याय समागतान् द्रष्टुकामः सेनाद्वयमध्ये स्वं रथं स्थापयित्वा, तत्र स्थित एव पार्थः सर्वानपश्यत्। दृष्ट्वा तु तत्र समवेतान् आचार्यबन्धुमित्रादीन् संजातकरुणो विलक्षणबन्धुस्नेहपरवशः 'कथं हन्यामिमान् बान्धवादीन्, किमनेन बन्धुजननिधनमात्रप्रयोजनेन ऐहिकामुष्मिकाभिमतफलविधुरेण पापमूलेनायोधनेन, अतो न चिकीर्षामि कलहमिममफलम्' इत्थमुक्त्वा विसृज्य सशरं शरासनं तूष्णीमासांचक्रे। ततो भगवता सामवचनैः सान्त्वितोऽपि धनञ्जयो बन्धुस्नेहाद्विषीदन्नितिकर्तव्यताविमूढः श्रीकृष्णं पुनरित्थमभाषत—'भगवन्! कथं हन्यामिमानाचार्यादीन्, न जानेऽहं धर्ममधर्मं च, अथापि नाहं पश्यामि इदमायोधनं श्रेयःसाधनम्, यदस्माकं श्रेयः पश्यति भवान् तच्छास्तु भवानेव, शिष्योऽहं तव, भवतश्चरणं शरणं प्रपद्य' इति। एवं ब्रुवते प्रपन्नाय पार्थाय जिज्ञासवे श्रेयोऽर्थिने परमार्थं सर्वशास्त्रार्थं संक्षेपेणोपदिशति भगवान् — अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्[2] (गी० २.११)

---

1. अप्पय्यदीक्षितादिभिः।
2. अयमपि श्लोक उपोद्घातघटक इति केचित्।

इत्यारभ्य,

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यमि मा शुचः ।। (गी० १८.६६)

इत्यन्तेन ।

अत्र श्रीमद्भगवद्गीतायां षट्कत्रयम् । तत्र प्रथमे षट्के ज्ञानयोगः, द्विविधकर्मयोगः, भगवत्साक्षात्काराङ्गभूतध्यानयोगश्च उपदिष्टः, द्वितीये षट्के भक्तियोगः तस्य हेतुभूतो भगवतो महिमा च अभिहितः ।[1] तृतीये षट्के पूर्वषट्कद्वयोक्तार्थक्रोडीकारः,[2] पदार्थानामवश्यज्ञातव्यसात्त्विकत्वादि निरूपणं च कृतम् ।

तत्रापि—'अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्' (गी० २.११) इत्यादिना 'एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिः' (गी० २.३९) इत्यन्तेन ज्ञानयोगमुपदिश्य, 'योगे त्विमां शृणु' (गी० २.३९) इत्यादिना आपञ्चमपरिसमाप्ति ज्ञानस्य बहिरङ्गकारणं द्विविधं कर्मयोगं संक्षेपविस्तराभ्यामुपदिश्य,

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ।। (गी० ५.२९)

इति पञ्चमस्य अन्तिमश्लोके 'ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति' इत्यनेन परमात्मज्ञानमपवर्गसाधनमित्युक्त्या प्रसक्तं ज्ञानान्तरङ्गसाधनं[3] ध्यानयोगं षष्ठ उपदिश्य, तत्रान्तिमश्लोके

---

1. निरन्तरप्रेमप्रवाहरूपभक्तेः (स्वोत्तमविषयविजातीयचित्तवृत्तेरेव एवं व्यवहारः शास्त्रे) विषयगतातिशयितगुणनिबन्धनत्वात् । अत एवोक्तमाचार्यैरन्यत्र (श्रीपूर्णप्रज्ञीयब्रह्मसूत्रभाष्ये ३.२.१) 'भक्त्यर्थं भगवन्महिमोक्तिः' इति ।
2. इदं सर्वेषां समानम् ।
3. अव्यवधानेन साक्षात्कारजनकत्वेन तत्त्वम् ।

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।
श्रद्धावान् लभते यो मां स मे युक्ततमो मतः ।। (गी० ६.४७)

इत्यत्र 'मद्गतेनान्तरात्मना, श्रद्धावान्' इत्युक्त्या ध्यानाङ्गतया प्रसक्तभक्त्यर्थं भगवन्महिमप्रतिपादनाय प्रवृत्तेऽत्र षट्के ज्ञानविज्ञानपदवाच्यसामान्यविशेषरूपभगवन्महिमानिरूपणपरेऽत्र सप्तमेऽध्याये 'ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानम्' (गी० ७.२) इत्युभयविधमहिमोपदेशं प्रतिश्रुत्य, 'मनुष्याणां सहस्रेषु' (गी० ७.३) इति ज्ञानं प्रशस्य, भूमिरापोऽनलो वायुः' (गी० ७.४) इत्यादिना, 'मत्तः परतरं नान्यत्' (गी० ७.७) इत्यन्तेन श्लोकचतुष्टयेन ज्ञानपदवाच्यसामान्यमहिमानम्, 'रसोऽहमप्सु कौन्तेय' (गी० ७.८) इत्यादिना 'ये चैव सात्त्विका भावा' (७.१२) इत्यन्तेन श्लोकपञ्चकेन विज्ञानपदवाच्यविशेषमहिमानं चोपदिश्य, एवंविधं ज्ञानं संपादयितुं न सर्वे लोकाः प्रभवन्ति, अपि तु त्रिगुणादिकार्यकर्तापि, परमात्मा न त्रिगुणबद्धोऽत उत्तमः पुरुषः, सर्वशरण्य इति धिया भगवच्चरणं शरणं गता, भगवदनुग्रहेण दूरीकृतदुर्गाभिमन्यमानमदीयमायाकृतमोहाः सुकृतिनः, तत्रापि कश्चिदेव ज्ञानी भगवता क्रियमाणम् आत्मेति व्यपदेशमर्हति, यथा—लोके कश्चित्कस्यचिदति प्रेमभाजनं जनः 'अहं स इति व्यपदेशमर्हति' इति 'त्रिभिर्गुणमयैर्भावैः' (गी० ७.१३) 'उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी' (गी० ७.१८) इति षड्भिः श्लोकैरुपदिश्य, एतादृशव्यपदेशहेतुभूतपरमात्मदयारूपभगवत्प्रसादस्य कारणं भगवज्ज्ञानं न सर्वैः सुलभमिति ज्ञानिस्तुतिद्वारा ज्ञानं स्तौति भगवान् वासुदेवः —

बहूनामिति ।। इयमत्र योजना—बहूनां जन्मनाम्—
आचतुर्दशमा[1]द्वर्षात्कर्माणि नियमेन तु ।
दशावराणां देहानां कारणानि करोत्यसौ ।।

इति प्रमाणसिद्धबहुजन्मनाम्, अन्ते-अन्तिमे जन्मनि, वासुदेवः

1. आर्षो मट्

सर्वमिति सर्वं चराचरप्रपञ्चजातम्, वासुदेवः तदायत्तम्, अथ वा सर्वं पूर्णं वस्तु, वासुदेवः हरिरेव, यद्वा सर्वं सर्वव्यापि वस्तु, वासुदेवः, यद्वा 'पितामहस्य जगतो माता धाता पितामहः' (गी. ९.१७) इति वक्ष्यमाणसर्वविधबन्धुजनः वासुदेवः, अथ वा सर्वं सर्वस्य उत्पत्तिलयस्थानं,[1] वासुदेवः, यद्वा सर्वं सदा[2] सर्वविषयकज्ञानवद्वस्तु, वासुदेव एव, इति ज्ञानवान् एवंरूपज्ञानवान् मुक्तियोग्यः सन्, मां मदभिन्नं परमात्मानं नारायणं प्रपद्यते प्राप्नोति, सः ईदृशज्ञानवान्, हेतुगर्भं विशेषणम्, अत एव महात्मा पूजनीयः, 'यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान्। तं तं लोकं जयते तांश्च कामान्, तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः' (आथ० १.१.१०) इति आत्मज्ञानिनः पूज्यतोक्तेः, सुदुर्लभः नोपलभ्यत इति। अत्र दुर्लभत्वोक्तेरीदृशब्रह्मज्ञानिनो विरला एव, अत एवोक्तं 'कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः' (गी० ७.३) इति सर्वशब्दस्य पूर्णार्थकत्वम् 'इदं ब्रह्मातिसामीप्यात्सर्वपूर्णगुणत्वतः। तच्च ब्रह्म जलान् साक्षाद्योऽसौ विष्णुर्जलान्' इति छान्दोग्यपूर्णप्रज्ञमुनिभाष्यानुसारेण,[3] 'सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः' (भी. ११.४०) इति वक्ष्यमाणदिशा सर्वव्यापित्वार्थकत्वं बोध्यम्। 'तद्वा अस्यैतदिति छन्दः' (बृ. ६.३.२१) इत्युपनिषद्व्याख्यानपरस्य 'अविद्याया यदा प्रविभक्तो भवति तदा सर्वेणैकत्वमेवास्य भवति' इति श्रीशङ्करभाष्यस्य व्याख्याने 'सर्वेण पूर्णेन परमात्मना सहेत्यर्थः' इत्यानन्दगिरिणा व्याख्यानात् सर्वशब्दः पूर्णार्थकोऽपि संप्रतिपन्नः। अयं भावः—ज्ञानं तु बहुजन्मसाध्यम्, इदं च गीतायां षष्ठेऽपि 'अयतिः श्रद्धयोपेतः' (गी. ६.३७) इत्यादिना 'अनेकजन्मसंसिद्धः' (गी. ६.४५) इत्यन्तेन प्रश्नोत्तराभ्यां विवृतं भगवता। फलप्राप्तेस्तत्र जन्मान्तरेऽपि प्रतिपादितत्वात्।

1-2. 'असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययात्। सर्वस्य च सदाज्ञानात् सर्वमेतं (नं) प्रचक्षते' (भार. उद्यो. ६९.११) इति प्रमाणमत्रार्थे। असतः अव्यक्तस्य कारणस्य, सतः व्यक्तस्य कार्यस्य, 3. (छा. ३.१४.१)

भगवत्प्राप्तिमोक्षस्तु ज्ञानावच्छेदकदेहावसान एव असति प्रतिबन्धके, सति तु तस्मिन् कालान्तरे। सूत्रकृता 'ऐहिकमप्रस्तुत-प्रतिबन्धे तद्दर्शनात्' (ब्र.सू. ३.४.५०) एवं 'मुक्तिफला नियमस्तद-वस्थाऽवधृतेस्तदवस्थाऽवधृतेः' (ब्र. ३.४.५१) इति सूत्राभ्यां तदेव सिद्धान्तितम्। तथा हि प्रारब्धरूपप्रतिबन्धकाभावे तज्ज्ञानम् अपरोक्ष-ज्ञानम्, ऐहिकं साधनसंपत्तिजन्मन्येव भवति, तथादर्शनात्, 'श्रुत्वा-त्मानम्' इति श्रुतावुक्तत्वात् इत्याद्यस्यार्थः। ज्ञानमित्यध्याहार-लब्धम्। असति प्रतिबन्धकेऽस्मिन्नेव जन्मनि ज्ञानोत्पत्तिः, सति तु तस्मिन् जन्मान्तरे सेति तात्पर्यम्। शाङ्करेऽपि भाष्येऽस्यैवमेवार्थो वर्णितः।

एवं ज्ञानवदेव, मुक्तिफलानियमः मुक्तिफलस्यापि अनियमः, ज्ञानोत्पत्तिदेहावसाने प्रतिबन्धकाभावे मुक्तिर्भवति, सति तस्मिन् जन्मान्तरे। एवं च ज्ञानोत्पत्तिजन्मन्येव भवतीति नियमो नेति द्वितीयस्यार्थः। शिष्टं स्पष्टम्। ज्ञानजन्मन्येव मुक्तिरिति शाङ्करे। श्रीरामानुजीयभाष्ये तु 'मोक्षातिरिक्ताभ्युदयफलं तत्साधनोत्तरमेव भवतीति न नियमः, मुक्तिफलमपि तत्साधनोत्तरमेव भवतीति न नियम' इति सूत्रद्वयस्यार्थं उपवर्णितः। एवं च यत्र जन्मनि साधनं संपूर्णं भवति, ज्ञानं च जायते, तदवसान एव ज्ञानमोक्षौ भवत इति न नियमः, प्रतिबन्धकं च प्रारब्धं कर्म। ज्ञानिनो दौर्लभ्यनिरूपणेन आत्मत्वव्यपदेशहेतुभूतभगवत्प्रीत्यतिशयकारणं ज्ञानमतिदुर्लभमिति ज्ञानमेव स्तुतं भवतीति।

गीतायां भेदपरत्वम्

एतेन 'ज्ञानी त्वात्मैव' इति व्यपदेशः, 'वासुदेवः सर्वम्' इत्यु-क्तिश्च जीवेशयोरभेदे, सर्वस्य वासुदेवस्वरूपत्वे च तात्पर्यं बोधय-तीति न सर्वथा मन्तव्यम्। तथा सति 'ज्ञानवान्मां प्रपद्यते' 'ये भजन्ति तु मां नित्यं मायामेतां तरन्ति ते' इत्यादिभिर्ब्रह्मजीवयो-रुपास्योपासकभावस्य, प्राप्यप्रापकभावस्य चाभिधानायोगात्। तयोर्भेदायत्तत्वात्।

ननु स्वात्मैव स्वस्य प्रियो भवति न त्वन्य आत्मेति हि सर्वेषामनुभवः, ततश्च ज्ञानिनोऽन्यत्वे प्रीतिविषयत्वमेव न स्यादिति तदुक्तिरेव तयोरभेदे तात्पर्यं ग्राहयतीति चेत्, उच्यते—'प्रिय' इति व्यपदेशं प्रति न स्वाभेदः कारणम्, किं तु वस्तुगतगुणातिशयः, लोकेपि एकैकस्मिन्वस्तुनि विद्यमान एकैकोऽतिशयितो गुणः परचित्तमावर्जयतीति हि सहृदयहृदयैकसाक्षिकोऽनुभवः। लौकिको हि गुणो न भगवतश्चित्तस्याकर्षकः —

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः।
एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर॥
(गी॰ ११.४८)

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप॥ (गी. ११.५४)

इति केवलवेदाध्ययनादीनां ज्ञानसाधनतां निषिध्य, भक्तेरेव तत्साधनताबोधनात्। किं तु भगवद्विषयकं सर्वोत्तमत्वप्रकारकं शास्त्रसिद्धं ज्ञानम्, तन्मूलकस्वविषयनिरवच्छिन्नपरमप्रेमप्रवाहरूपभक्तिश्चेति अनुत्तमगुणद्वयम् 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः' 'भक्त्या त्वनन्यया' इत्याद्युक्तेः अत एव 'तमेवं विद्वान्' (तै. आ. १३) 'आत्मा वा अरे' (बृ. ४.१४) 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' (ब्र.सू. १.१.१) इत्यादि श्रुतिः सूत्रं च ज्ञानं पुरुषार्थसाधनमाह। ततश्च भगवत्प्रीतिहेतुः 'भक्तिमान्यः स मे प्रियः' इत्युक्ता भक्तिः, उक्तं विलक्षणं ज्ञानं च, न त्वात्मस्वरूपत्वम्। अस्ति ज्ञानिन इदमितरवैलक्षण्यमिति बोधनायैव आत्मैवेत्युक्तिः, न तु आत्मस्वरूपत्वबोधनाय। अन्यथा स्वस्य स्वस्वरूपं प्रियमेवेति सर्वविदितत्वात्, तद्बोधनं विफलं स्यात्। किं च आत्मैकत्ववादिनो मञ्जूषाकृतो मते सर्वेषां जीवानां ब्रह्माभेदस्य स्वतः सिद्धत्वेन, ज्ञानिनां विशिष्य तत्कथनमनर्थकम्। किं च अत्रैवोपक्रमे —

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ।। (गी. २.११)

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ।। (गी. २.१२)

इति 'अशोच्यान्, जनाधिपाः' इति बहुवचनप्रयोगेण तेषां नित्यत्व-साधनानुमाने आत्मनो दृष्टान्तत्वकथनेन च आत्मभेदो निरूपितः, उपसंहारेऽपि —

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ।। (गी. १८.६५)

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ।। (गी. १८.६६)

इति द्वाभ्यां श्रीकृष्णाख्यपरब्रह्मण उपास्यत्वम्, अर्जुनोपलक्षितसर्व-मनुजादीनामुपासकत्वं बोधयता तन्मूलभूतात्मभेदोऽपि निरूपितः। अतस्तदुभयानुरोधेन 'आत्मैव' इत्यस्य अस्मदुक्तार्थ एव युक्तः। तस्मात् अत्र ज्ञानिनो वासुदेवस्वरूपत्ववर्णनम्, एतन्मूलकं जीव-ब्रह्मणोरभेदे शास्त्राणां तात्पर्यवर्णनं चेत्युभयमुपक्रमादिन्यायविदो न न्याय्यमित्याहुः ।

ननु उपक्रमोपसंहारयोर्निरूपितो भेदोऽपारमार्थिक इति 'तदु-भयानुरोधे'त्याद्ययुक्तमिति चेन्न, शास्त्रादौ अवास्तवार्थकथनस्याऽ-न्याय्यत्वात् । 'शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्' (गी. २.८) इत्यनेन तत्त्वबुभुत्सया भगवन्तं शरणं गतः पार्थ इति ज्ञायते, तस्मात् प्रपन्नाय शिष्याय आदावन्ते च वास्तवस्यैवार्थस्योपदेशेन समीचीनज्ञानोत्पादनमाचार्यस्य मुख्यो धर्म इति उभयत्रावास्तव एवार्थ उपदिष्ट इत्यस्यायोगात् । एतेन यदत्र मञ्जूषायाम् 'अहं ममेत्यध्यास एवाऽविद्या, वासुदेवः सर्वम् इति विद्यायाः तस्यैव विरोधित्वात्' इत्यनेन सर्वं वासुदेवात्मकम् इति श्लोकतात्पर्यवर्णनं,

यच्चासकृदात्मैकत्वनिरूपणं तदुभयमुभयोरप्याचार्ययोरनभिमतमिति बोध्यम्। उक्तदिशा श्लोकस्य तथार्थकत्वाभावेन—

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः।
ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टःस्यामिति मे मतिः॥ (गी. १८.७०)
श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः।
सोऽपि मुक्तः शुभान् लोकान् प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम्॥
(गी. १८.७१)

इति श्लोकाभ्यां शास्त्रमिदमुपदेष्टॄणां श्रोतॄणां च उत्तमलोकावाप्तेरेव फलत्वप्रतिपादनेन च तदुभयस्य श्रीव्यासमहर्ष्यनभिमतत्वावगमात्।

वासुदेवादि सूत्रार्थः

'वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्', (पा. सू. ४.३.९८) 'अ अ' (पा. सू. ८.४.६८) इति सूत्रयतः पाणिनेरप्याचार्यस्य भगवति वासुदेवे परमात्मत्वसर्वाध्यक्षत्वाध्यवसायः, अत एव च सर्वतोऽभ्यर्हितत्वसर्वान्यत्वाध्यवसायश्चास्तीत्यवगमेन तस्य तदनभिमतत्वावगमाच्च। ततश्च – 'वैयाकरणसिद्धान्ते'ति प्रतिज्ञाय तदनभिमतार्थवर्णनमयुक्तम्।

ननु तथासूत्रप्रणयनेन कथमुक्तोऽर्थस्तदभिमत इति निर्णय इति चेत्, उच्यते-षडङ्गेषु व्याकरणं प्रधानं, तत्त्वं च, परंपरया वेदार्थनिर्णयोपयोगित्वमित्यवोचाम। यथा–इदं सूत्रं शब्दसाधुत्वानुशासकं, तथा तच्चेष्टितमपि अर्थविशेषव्यवस्थापकमिति, इहेङ्गितेन चेष्टितेन निमिषितेन महता सूत्रप्रबन्धेनाऽऽचार्याणामभिप्रायो गम्यते, इति 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' (पा. सू. ३.१.३७) 'न मुने' (पा. सू. ८.२.३) इति सूत्रयोर्वदता भाष्यकृता व्यवस्थापितम्। इङ्गितं मानसो व्यापारः, चेष्टितं कायिको व्यापारः प्रकृते उच्चारणम्, निमिषितं नेत्रव्यापारः। तत्र क्वचिदाचार्यो विशिष्टेन

सूत्रेण स्वाशयमाविष्करोति, यथा–यून इत्यादौ संप्रसारणयोग्य-यण्द्वयादिसमावेशस्थले पूर्वस्य यणः पूर्वं न संप्रसारणमिति स्वाशयं 'न संप्रे' ति विशिष्टवचनेन। क्वचित्तु कार्यभूतस्य यत्किंचिच्छब्द-स्वरूपस्य निमित्तत्वादिनोपादानेन स्वाशयमाविष्करोति, यथा–'न मुने' इत्यनेन नाभावसिद्धं नशब्दं निमित्तमादाय विहितो मुत्वा-सिद्धत्वाभावः, निमित्तत्वेनाश्रितनाभावे कर्तव्येऽपि मुत्वं नासिद्ध-मिति स्वाभिप्रायं स्मारयत्यनुमानविधया। यद्येवं न कल्प्यते तदा नाभावे कर्तव्ये मुत्वस्यासिद्धत्वेन नशब्दस्यैवाभावेन हेत्वप्रसिद्धि-रिति सूत्रं निर्विषयं स्यात्। प्रकृतेऽपि वासुदेवशब्दस्य पूर्वनिपात-करणं चेष्टितं (द्वन्द्वे पूर्वप्रयोगरूपम्) वासुदेवपदवाच्यस्य देवता-विशेषत्वं, सर्वान्यत्वं, सर्वोत्तमत्वमत एव सर्वतोऽभ्यर्हितत्वं चाचा-र्योऽभिप्रैतीति बोधयति। अन्यथा अर्जुनशब्दस्य अजाद्यदन्ताऽल्पा-च्तरत्वसत्त्वेन 'अजाद्यदन्तम्' (पा. सू. २.२.३३) 'अल्पाच्तरम्' (पा. सू. २.२.३४) इति स्वकृतां व्यवस्थामनुसृत्य अर्जुनशब्दस्य पूर्वनिपाते कर्तव्ये अतथाभूतस्य वासुदेवशब्दस्य पूर्वप्रयोगोऽनुपपन्नः स्यात्। तेन जानीमो वासुदेवेऽभ्यर्हितत्वप्रयोजकं परमात्मत्वादिक-मस्तीति स्वसिद्धान्तः सूचित इति। अत एव प्रदर्शितां स्वीयामपि व्यवस्थामुल्लङ्घ्य प्रथमं वासुदेवशब्दं प्रायुङ्क्त। उक्ताभ्यर्हितत्वा-दिषु उत्तरोत्तरं प्रति पूर्वपूर्वस्य हेतुत्वं द्रष्टव्यम्। ननु समभिव्या-हृतपदार्थापेक्षयोत्तमत्वाभ्यर्हितत्वकल्पनं न्याय्यं नत्वेवं कल्पनमिति चेत्, उच्यते-स्पष्टीकृतश्चायमर्थो भाष्यकैयटाभ्यामत्रैव सूत्रे। तथा हि–'अथ वा नैषा क्षत्रियाख्या, संज्ञैषा तत्र भगवत' इति भाष्यम्, 'संज्ञैषेति॥ नित्यः परमात्मा देवताविशेष इह वासुदेवो गृह्यत इत्यर्थ' इति कैयटः। अत्र भाष्ये वासुदेवपदस्य भगवत्पदेन व्याख्यानात्।

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः।
ज्ञानविज्ञानयोश्चैव षण्णां भग इतीरणा॥[1]

---

1. एतानि वचनानि विष्णुपुराणस्थानि।

ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः ।
भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयगुणादिभिः ।।

इति प्रमाणसिद्धहेयगुणाभावसमानाधिकरणानन्यसाधारणजगन्नियमनादिगुणवान्,

एतावतालं ननु सूचितेन गुणैरसाम्यानतिशायनस्य ।
हित्वेतरान्प्रार्थयतो विभूतिर्यस्यांङ्घ्रिरेणुं जुषतेऽनभीप्सोः ।।
(भाग. प्र. १८.२०)

अथापि यत्पादनखावसृष्टं जगद्विरिञ्चोपहृतार्हणाम्भः ।
सेशं पुनात्यन्यतमो मुकुन्दात् को नाम लोके भगवत्पदार्थः ।।
(भाग. प्र. १८.२१)

अहं पृष्टोऽर्यमणो भवद्भिराचक्ष आत्मावगमोऽत्र यावान् ।
नभः पतन्त्यात्मसमं पतत्रिणः तथा समं विष्णुगतिं विपश्चितः ।।
(भाग. प्र. १८.२३)

इति भागवते भगवत्पदवाच्यतया निर्णीतो विष्णुमुकुन्दादिपदवाच्यो ब्रह्मेशानादिसर्वदेवसमाराध्यो लक्ष्मीपतिर्देवताविशेषः,

भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि ।
वर्तेते तावुभौ नित्यं वासुदेवे सनातने ।।

इति प्रमाणेन भगवच्छब्दस्य मुख्यवाच्यतया निर्णीतो वासुदेवो ग्राह्य इति बोधितम्[1]। देवताविशेष इति कैयटस्य देवतोत्तम इत्यर्थः ।

---

1. एतेन–प्रकृतपूर्वनिपातप्रयोजकमभ्यर्हितत्वमात्रस्य कल्पनं युक्तं न सर्वोत्तमत्वादेरिति, 'गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ्' (पा. सू. ४.३.९९) इति वुञा सिद्धे रूपे स्वरे चाविशेषात् वासुदेवग्रहणं व्यर्थमिति चापास्तम्। इदं सूत्रं 'भक्तिः' (४.३.९५) इत्यधिकारे पठ्यते, भक्तिरिति कर्मणि क्तिन्नन्तम्–सोऽस्येति वर्तते। अयमर्थः–वासुदेवार्जुनौ भक्ती भजनीयौ अस्येत्यर्थे प्रथमान्ताभ्यामाभ्यां वुन्निति ।।

यतः हर्यादिपदान्तरं विहाय भगवत्पदं प्रायुङ्क्त भगवान् भाष्यकारः अत उक्तार्थो भाष्यादिसंमतः, अतः कस्यचिदपि चोद्यस्य नावकाशः।

एवं च सूत्रे वासुदेवपदं कर्तरि,[1] अधिकरणे[2] च औणादिकोऽण्प्रत्ययान्तवासुपदस्य देवशब्देन कर्मधारये सर्वाश्रयस्य सर्वान्तर्यामिणः श्रियःपत्युर्नारायणस्य वाचकम्। 'मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव' (गी. ७.७) 'ईश्वरः सर्वभूतानाम्' (गी. १८.६१)

सर्वत्रासौ[3] समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः।
ततोऽसौ वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते[4] ॥
वासनाद्वासुदेवः स्याद् वासितं ते जगत्त्रयम्।
सर्वभूतनिवासोऽसि वासुदेव नमोऽस्तु ते ॥
छादयामि जगद्विश्वं भूत्वा सूर्य इवांशुभिः।
सर्वभूताधिवासश्च वासुदेवस्ततो ह्यहम् ॥
(भार. शा. ३५०.४१)

इति स्मृतिभिः तस्यैव सर्वान्तर्यामित्वसर्वाधारत्वगुणविशिष्टत्वबोधनात्। शङ्कराचार्यैरपि 'एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत' (बृ. उ. ५.) इति श्रुतिवाक्यव्याख्यानेऽन्तर्यामित्वं नारायणस्यैवेत्युक्तत्वाच्च। अथ वा—इदं वासुदेवशब्दस्य पूर्वप्रयोगरूपं पाणिनीयमुच्चारणं 'पुत्रा मे बहुक्षीरघृतमोदनं कांस्यपात्र्यां भुञ्जीरन्' इति 'न मु न' इति सूत्रभाष्योक्तवृद्धकुमारीवचनवत् निरूपितयावदर्थगर्भम्। वृद्धकुमारीवचनं तु पतिपुत्रधनधान्यादियावत्संपत्कामनागर्भमिति व्याख्यातारः।

---

1. सर्वत्र वसतीति विग्रहः।
2. सर्वं वसति अत्रेति विग्रहः।
3. इयं मनोरमादावुदाहृता।
4. परिपठ्यत इति शाङ्करसहस्रनामभाष्ये पाठः। 'वसनात्सर्वभूतानां वसुत्वाद्देवयोनितः। वासुदेवस्ततो वेद्यः' (भार. उद्यो. ६९.३) इति निरुक्तम्।

शब्दसंस्कारोपयोग्यर्थानुगुण्येन 'अस्य अ' इति वक्तव्ये 'अ अ' इति निर्विभक्तिकं निर्देशं कुर्वन् तत्र भवान् पाणिनिः यदवश्यकर्तव्यं शास्त्रान्ते शास्त्रसमापनद्योतकं संप्रदायसिद्धमभ्यासरूपं द्विर्वचनम्, यच्च 'मङ्गलान्तानि प्रथन्त' इति प्रमाणसिद्धं शास्त्रान्ते कर्तव्यतया प्राप्तं स्वेष्टदेवतास्मरणरूपं मङ्गलम्, यच्च स्वकृतेर्भगवत्समर्पणाय कर्तव्यं भगवत्संबोधनम्, यच्च स्वस्य वासुदेवे भगवति इष्टदेवतात्वादिज्ञानमस्तीति श्रोतॄणां बोधनेन तेषामपि तादृशज्ञानोत्पादनम् तत्सर्वं कृतं भवतीति मन्यते। तत्राभ्यासः स्पष्टः। 'अकारो वासुदेवः स्यात् अकारो भगवान्विष्णुः' इति वचनात्, 'अ इति ब्रह्म' (ऐ. आ. २-३-८) इति श्रुतेश्च, अन्तेऽपि मङ्गलार्थं वासुदेववाचकाऽशब्दप्रयोग इति सांप्रदायिकवचनाच्च, अशब्दवाच्ये वासुदेवत्वोत्तमत्वेष्टदेवतात्वबुद्धिरस्तीति सिद्धम्। 'अ' इत्यस्य संबोधनान्तत्वसंभवेन भगवति स्वकृतेः समर्पणाय तत्संबोधनं च कृतं भवति। अत्र पक्षे आदरात् द्विरुक्तिः, श्रोतारोऽपि आचार्याणां भगवति वासुदेवे सर्वोत्तमत्वेष्टदेवतात्वाध्यवसायसद्भावेन अस्माभिरपि ईदृशाध्यवसायवद्भिस्तदुपासकैश्च भवितव्यम् इति दृढाध्यवसाया भवेयुरनुतिष्ठेयुश्च तथैवेति सर्वं समञ्जसम्।

भगवत्प्रसादस्य अविद्यानिवर्तकत्वम्

किं च 'यदुक्तम् अहं मम' इत्यविद्येति, तद्युक्तम् 'वासुदेवः सर्वम्' इति (सर्वं वासुदेवात्मकमिति ज्ञानं) विद्या 'सैषा उक्ताऽविद्याविरोधिनी' इत्युक्तिस्तु न युक्ता। एतस्या अपि अहं ममेतिवत् अविद्याविशेषत्वात्। 'अहं मम' इत्यस्य अविद्यात्वे 'वासुदेवः सर्वम्' इत्यस्य च विद्यात्वे न कंचिदपि विशेषं पश्यामः। 'अतस्मिन् तत्त्वाध्यवसायो' हि अविद्या। स चोभयत्र समानः। यो हि यस्य निवर्तकः स तु तस्य विरोधी। लोके च 'इदं रजतम्' इति मिथ्याध्यवसितेः, औत्तरकालिकं 'नेदं रजतम्' इति बाधज्ञानम्, इयं शुक्तिकेति अधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानं वा निवर्तकं, न तु तत्समानयोगक्षेमं 'घटः पट' इत्याद्यविद्यान्तरमिति वदन्ति विद्वांसः।

शास्त्रं तु भगवदनुग्रहो हि संसारबीजम् 'अहं मम' इत्यज्ञानं निवर्तयतीत्याह।

येषां स एव भगवान्दययेदनन्तः
सर्वात्मना श्रितपदो यदि निर्व्यलीकम्।
ते वै विदन्त्यतितरन्ति च देवमायां
नैषां ममाहमिति धीः श्वसृगालभक्ष्ये।। (भाग. २.७.४२)

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते।। (गी. ७.१४)

ये मानवा विगतरागपरापरज्ञा
नारायणं सुरगुरुं सततं स्मरन्ति।
ध्यानेन तेन हतकिल्बिषचेतनास्ते
मातुः पयोधररसं न पुनः पिबन्ति।। (पाण्डवगीता)

ये तु मुमुक्षवो भगवद्भजनेनैव संसारतरणं सुकरमिति आचार्यवचने शास्त्रे च कृतविश्वासाः, परमपरं च तत्त्वं सम्यक् विजानन्तः पुत्रमित्रकलत्रादिविषयाभिलाषविधुराः, सन्ततं भगवन्तं स्मरन्तो निष्कपटं सेवमानाः, भगवतश्चरणारविन्दनिष्यन्दमानमकरन्दास्वादमत्तस्वान्ताः, भगवच्चरणं शरणं प्रपन्ना भवन्ति ते भगवदनुग्रहेण उत्पन्नविवेका दूरीकृतसंसारबीजा 'अहं मम' इत्यविद्याबन्धाः स्वरूपतो निवृत्तप्रारब्धेतरपुण्यपापाश्च पुनर्जन्म न विन्दन्त इति शास्त्रविनिर्णय इत्यखण्डार्थः। देवमाया परमात्माधीनगुणत्रयात्मकं मोहकं (वस्तुयाथात्म्यग्रहप्रतिबन्धकं) वस्तु, दययेत् दयां कुर्यात्, प्रसादेन अनुगृह्णीयात्। दयाशब्दात्करोतिण्यन्ताल्लिङ्। श्वसृगालभक्ष्ये देहे, इदमुपलक्षणं नश्वरस्य समस्तविषयस्यापि।

'प्रपद्यन्ते, तरन्ति' इत्युक्तेः भगवच्चरणप्राप्तेर्मायातरणस्य च 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपयीत तमध्यापयीत' इत्यादौ उपनयनाध्यापनयोरिव हेतुहेतुमद्भावः सूचितः।

विगतेत्यादेः विषयवैराग्येन परापरतत्त्वविवेकवन्त इत्यर्थः। हतकिल्बिषेत्यादेः हरेरनुग्रहेण विनष्टाविद्यादिदोषा इत्यर्थः। शुद्धात्मान इति यावत्। स्तन्यपाननिमित्तजन्मरहिता (मुक्ता) भवन्तीति। इतरत्स्पष्टम्।

एतेन यत् स्फोटाख्यं पदार्थमपूर्वमङ्गीकृत्य तस्य ब्रह्मत्वं जगदुपादानकारणत्वं तस्यैकस्यैव सत्यत्वं च मञ्जूषायां नागेशेन, अन्यैश्च वैयाकरणैः स्वस्वग्रन्थे च निरूपितं, तत्सर्वं पाणिनेरपि संमतमिति बालानां मोहोत्पादनायैवेति मन्तव्यम्। सर्वस्यास्य सूत्र-भाष्यकृदभिप्रायविरुद्धत्वात्। व्यासस्य पाणिनेश्च वासुदेव एव परं तत्त्वं परं ब्रह्म तत्स्मरणादिरेव पुरुषार्थप्रद इति मुख्यं तात्पर्यम्। भाष्येऽपि स्फोटस्य ब्रह्मत्वादिकं क्वापि नोक्तमिति तदभिप्रायोऽपि व्यासपाणिनितात्पर्यानुरोधीति।

गीताश्लोकार्थविवृतेर्भावो व्यासस्य दर्शितः।
'वासुदेवे' त्यादि सूत्रविवृतेः पाणिनेरपि॥

सामानाधिकरण्यविरोधोद्धारः

ननु 'ज्ञानी त्वात्मैव, वासुदेवः सर्वम्' इत्यादि समानाधि-करणनिर्देशेन 'नीलो घट' इत्यादाविव अभेदबुद्धिः स्वरसत उत्पद्यत इति चेत्, अत्र ब्रूमः- सामानाधिकरण्यनिर्देशो न सर्वत्र स्वरूपैक्य-प्रत्ययं जनयितुमीष्टे। 'मुखं चन्द्रः', 'सिंहो माणवकः', 'आदित्यो यूप' इत्यादौ तथा निर्देशेऽपि अभेदबुद्धेरनुदयात्। किं तु संज्ञा-जातिगुणक्रियाभेदेन चतुर्विधेषु शब्देषु यत्र 'सुन्दरः पाचको वा देवदत्तः, सुन्दरः पाचको वा ब्राह्मणः' इत्यादौ संज्ञाजातिशब्दाभ्यां गुणक्रिययोः समभिव्याहारः 'देवदत्तो ब्राह्मण' इत्यादौ संज्ञाजात्योः, 'सुन्दरः पाचक' इत्यादौ गुणक्रिययोः, 'नीलः सुन्दर' इत्यादौ गुणयोः, 'पाचकः पाठक' इत्यादौ क्रिययोः समभिव्याहारः, तत्रा-भेदधियमुत्पादयति। अत्र सर्वत्र धर्माणामेकस्मिन्नधिकरणे वृत्ति-संभवात्। यत्र तु जात्योरेव संज्ञयोरेव समभिव्याहारः न तत्र।

यथा 'क्षत्रियो ब्राह्मणः', 'देवदत्तो यज्ञदत्त' इति। अत्र क्षत्रियत्व-ब्राह्मणत्वादीनां विरुद्धधर्मत्वेन एकाधिकरणवृत्तेरयोगात्। प्रकृते च 'ज्ञानी त्वात्मैव' इत्यस्य 'देवदत्तो यज्ञदत्त' इति प्रयोगतुल्यतया नाभेदप्रत्ययः, अत्र ज्ञानिपदस्य

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ॥ (गी. ७.१६)

इत्यनेनोक्तोपासकविशेषज्ञानिजीवपरत्वेन आत्मपदस्य भगवत्स्वरूप-परत्वेन उभयोरेकाधिकरणवृत्तित्वासंभवात्। किं तु 'अग्निर्माणवक' इत्यादाविव आत्मसदृश इत्येव बोधः, सादृश्यप्रयोजकश्च धर्मः अतिप्रियत्वमपहतपाप्मत्वादिकं च, अत्राऽऽद्य उपात्तः, द्वितीयोऽनु-पात्तः। एतेन अत्र ज्ञानिपदं ज्ञानिसामान्यपरम् अतः सामानाधि-करण्योपपत्तिरिति मन्तव्यम्। एवं विलक्षणबोधे कारणं सर्वकारण-भूत ईश्वरः, शब्दार्थतत्त्वविदः सहृदया विद्वांसो वा प्रष्टव्याः।

नन्वेवम् 'आत्मवत्' इति वत्यन्तनिर्देशेन भाव्यमिति चेत्, न तमन्तरेणापि सादृश्यप्रतीतेरानुभविकत्वात्। किं च अकृत्वैव तथानिर्देशं तदर्थप्रत्यायनं शास्त्रकृच्छैलीसिद्धम्। अत एव पाणिनिः 'गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्' (पा.सू. १.२.१) 'गोतो णित्' (पा.सू. ७.१.९०) इत्यादौ ङिद्वत्, णिद्वदित्याद्यर्थे 'ङित्, णित्' इत्येव प्रायुङ्क्त। तयोरेव सूत्रयोः "न ह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते, अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते, तद्यथा–'एष ब्रह्मदत्तः' अब्रह्म-दत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह; ते मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति, एवमि-हापि अङितं ङित्, अणितं णिदित्याह, ङिद्वत्, णिद्वत् इति गम्यत" इति भाष्येण सदृष्टान्तं वतिं विनापि वत्यर्थावगतिः भवतीति भाष्यकारा आहुः। एवं 'बहुगणवतुडति संख्या' (पा.सू. १.१.२३) इति सूत्रेऽपि अतिदेशपक्षे 'यदि असंख्यां संख्यामाह' इत्युपक्रम्य सदृष्टान्तेन 'संख्येत्युक्तेऽपि संख्यावदिति गम्यत' इत्यवोचन्। एवंविधेनैव प्रयोगेण विवक्षितार्थप्रत्यायनं कवेः कौशलं स्फोरयति,

काव्यस्य शोभां पुष्णाति, सहृदयानां मनांसि रञ्जयति। अत एव ईदृशानां प्रयोगाणामुपपत्तये बहूनि निमित्तानि शास्त्रकृतो दर्शयन्ति।

तत्र महाभाष्यकाराः 'पुंयोगादाख्यायाम्' (पा. सू. ४.१.४८) इति सूत्रे प्रष्ठशब्दस्य स्त्रियां वर्तमानत्वे हेतुनिरूपणावसरे चतुर्भिः प्रकारैः 'अतस्मिन् स' इत्येतत् तात्स्थ्यात्; ताद्धर्म्यात्, तत्सामीप्यात्, तत्साहचर्यात्, मञ्चा हसन्ति, जटी देवदत्तः, गङ्गायां घोषः, कुन्तान् प्रवेशय इति, अतस्मिन् तच्छब्दप्रयोगे निमित्तोदाहरणे आहुः। 'इग्यणः संप्रसारणम्' (पा.सू. १.१.४५) इत्यत्र वाक्यस्य संज्ञापक्षे 'संप्रसारणस्य' (पा.सू. ६.३.१३९) इत्यादौ वर्णग्रहणं कथमित्याशङ्क्य यथा काकाज्जातः काकः, तथा संप्रसारणपदं 'संप्रसारणसंज्ञकवाक्यात् जातवर्णपरम्' इति तज्जन्यत्वमपि अतस्मिन् तच्छब्दप्रयोगे निमित्तमित्यभ्यधुः।

गौतमोऽपि न्यायसूत्रे – सहचरण - स्थान - तादर्थ्य - वृत्त-मान-धारण-सामीप्य-योग-साधनाधिपत्येभ्यः, ब्राह्मण - बाल - कट - राज-सक्तु-चन्दन-गङ्गा-शकटा (शाटका) न्न-पुरुषेषु अतद्भावेऽपि तदुपचारः (न्या.सू. २.२.६४) इति लक्षणानिमित्तान्याह। सहचरणादिधर्मेण अतच्छब्दस्य तेन शब्देनाभिधानमित्यर्थ इति तद्भाष्यकारः। मञ्जूषाकारस्तु–तद्धर्माभावेऽपि तच्छब्दव्यवहारः स च तद्धर्मारोपेण आरोपनिमित्तानि च सहचरणादीनि इति सूत्रार्थमाह। अत्रारोपेणेत्युक्तिश्चिन्त्या, गौतमीयैर्लक्षणास्थले आरोपानङ्गीकारात्, तद्भाष्यानुक्तत्वाच्च। यद्यपि नागेशकृत 'तत्र संयुक्तसमवेतां जातिं ब्राह्मणे समवायेनाध्यारोप्य ब्राह्मणं यष्टिकेत्याह' इति न्यायवार्तिकमतानुवादेन वार्तिककारमते आरोपोऽस्तीति प्रतीयते। तथापि लक्षणास्थले नारोप इति तदीयानां बहूनां वादः। अतश्चिन्त्यमिदम्।

सहचरणम्-अविनाभावः, स्थानम्-आश्रयः, तादर्थ्यम्-तत्प्रयोजनकत्वम्, वृत्तम्-आचारः (व्यापारः), मानं-प्रमाणम्, धारणम्-

आश्रयविशेषः, सामीप्यं-सन्निधिः, साधनं-हेतुः, आधिपत्यम्-प्रभुत्वम्, उदाहरणानि तद्भाष्ये द्रष्टव्यानि।

जैमिनिरपि—यजमानः प्रस्तरः, अग्निर्वै ब्राह्मणः, आदित्यो यूपः, इत्यादौ अभेदस्य बाधितत्वात् सामानाधिकरण्यनिर्देशोऽनुपपन्न इति प्राप्ते तत्सिद्धिः, जातिः, सारूप्यम् इत्यादीनि निमित्तान्याह, प्रथमस्य तुरीये पादे। इयं च तदीयानां संग्रहकारिका—

तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसालिङ्गभूमभिः।
षड्भिः सर्वत्र शब्दानां गौणीवृत्तिः प्रकल्पिता॥ इति।

इयं च लिङ्गसमवाया दित्यधिकरणे (जै.सू. १.४.१८) शास्त्रदीपिकायाम्।

ब्रह्मसूत्रकृतोऽपि—'स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्' (ब्र.सू. २.३.४) इति ब्रह्मशब्दवदिति दृष्टान्तं वदन्तः परमात्मनि मुख्यस्यास्य शब्दस्यान्यत्र प्रयोगो गौण इति मन्यन्ते। ताद्धर्म्यादिकं तत्र निमित्तमिति तद्भावः। एकस्मिन्नर्थे मुख्यस्यैकस्य शब्दस्य अन्यस्मिन्नर्थे ब्रह्मशब्दस्येव गौणः प्रयोगः स्यादिति सूत्रार्थः। अयमर्थो भाष्यत्रयसंमतः। शंकररामानुजभाष्यरीत्या पूर्वपक्षसूत्रमिदम्। एतद्भाष्यद्वयेपि 'आत्मन आकाशः संभूत' इति श्रुतिस्थः संभूतशब्दो दार्ष्टान्तिकः, पूर्णप्रज्ञभाष्यरीत्या तु 'अनादिर्वा अयमाकाश' इति श्रुतिस्थानादिशब्दः। 'तपो ब्रह्म' (तै. उ. ३.२) इत्यधिकारेऽन्नादिषु ब्रह्मज्ञानसाधने तपसि च ब्रह्मशब्दो गौणः (शं-), 'तस्मादेतद्ब्रह्मनामरूप' (आ. १.११) इत्यत्र प्रधाने ब्रह्मशब्दो गौणः (रामा-), तत्रैव श्रुतौ कार्यब्रह्मणि चतुर्मुखे ब्रह्मशब्दो गौणः (पूर्ण-) इति वदन्तः त्रयोऽपि भाष्यकारा अतदर्थकस्य शब्दस्य अतस्मिन्नर्थे, समानाधिकरणप्रयोगे च तादर्थ्यतदधीनत्वादि च निमित्तमिति मन्यन्ते। आकाशस्य ब्रह्मकार्यत्वं प्रसाध्य 'आकाश आत्मा' इति तु गौण इति शंकराचार्याः वियदधिकरणे 'यावद्विकार-' (ब्र.सू.

२.३.७) मिति सूत्रशेषे ब्रुवन्ति। सदृशगुणवत्त्वेन, तज्जन्यत्वेन च समानाधिकरणप्रयोग इति तद्भावः।

एतेन 'रसोऽहमप्सु कौन्तेय' (गी. ७.८) 'अहं क्रतुरहं यज्ञः' (गी. ९.१६) 'आदित्यानामहं विष्णुः' (गी. १०.२१) इत्यादि विभूतिनिरूपणप्रकरणस्थ 'रसोऽहम्' इत्यादिसामानाधिकरण्य-निर्देशस्य न रसाद्यभेदे तात्पर्यम्, किं तु, रसादीनां रसत्वादिप्रदत्वेन, सजातीयेषूत्कर्षाधायकत्वेन वा, तदभिमानिदेवतानियामकत्वेन वा 'यदधीनो गुणो यस्य तद्गुणी सोऽभिधीयते' इति न्यायात् रसा-दिपदवाच्यत्वात्। रसः—रसत्वादिप्रदः, रसादिनिष्ठोत्कर्षाधायक इत्यादिरर्थः। परमात्मनः सर्वशरीरकत्वात् रसादिशरीरकतया तथाव्यवहार इति केचित्।

अत एव 'मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव' (गी. ७.७) 'याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि' (गी. १०.१६) 'केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया' (गी. १०.१७) 'सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च' (गी. १५.१५) 'सर्वभूताशयस्थितः' (गी. १०.१९) 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति' (गी. १८.६१) इत्यादिभेदनिबन्धना व्यवहाराः संगच्छन्ते।

अत्र 'मयि सर्वम्' इत्येतत्, सूत्रमणिदृष्टान्तेन हरौ प्रोतत्व-रूपसंयोगविशेषमात्रमभिधत्ते, 'याभिः' इत्येतत् सर्वलोकेषु भगवतो व्याप्तिमाह। 'केषु केषु' इति तु उपासनाधिष्ठानप्रश्नमुखेन किंचिदधिष्ठानं परिकल्प्य तत्र भगवदुपास्तिः कर्तव्या इत्याचष्टे। अत एव तत्र तत्र 'सालग्रामादौ हरिपूजनवत्' इत्यादि शंकराचार्या आहुः। सूत्रकारोऽपि 'न प्रतीके न हि सः' (ब्र.सू. ४.१.४) इति सूत्रेण प्रतीकेऽधिष्ठाने आत्मत्वबुद्धिः (प्रतीकब्रह्मणोरभेदबुद्धिः) न कार्येत्याह। एतेन ब्रह्मकार्येषु सर्वत्र ब्रह्मत्वबुद्धिर्न कार्येति स्वाशय-माविष्करोति। 'अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूत-' इत्येतच्च 'केषु केषु' इति अर्जुनकृतप्रश्नस्य प्रतिवचनं कृष्णस्य हरेः सर्वप्राणिहृदि स्थिति

कथयति, 'सर्वस्य' इति वचनं हरेः सर्वहृदयवर्तित्वं, स्मृत्यादि-हेतुत्वं च वक्ति, 'ईश्वरः सर्वम्' इति तु भगवतः सर्वान्तर्यामित्वेन सर्वनियामकत्वं प्रतिपादयति। यदि प्रपञ्चपरमात्मनोर्भेदो न स्यात् तदा सर्व एते व्यवहारा अनुपपन्नाः स्युः। एतेन 'वासुदेवः सर्वम्' इत्यनेन सर्वस्य वासुदेवात्मकत्वं (तदभेदः) उच्यत इति परास्तम्। सर्वशब्देन असंकुचितवृत्त्या बोधितचराचरात्मकजगतः वासुदेवस्य च स्वरूपैक्यायोगात्।

किं च जीवपरयोर्भेदाभावे 'मद्भक्ता यान्ति मामपि' (गी. ७.२३) 'मामेवैष्यस्यसंशयः' (गी. ८.७)

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम्।
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः॥ (गी. ८.१५)
मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः॥ (गी. ९.३४)

मन्मनाः 'सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे' (गी. १८.६५) इत्यादिना प्रतिपादित आराध्याराधकभावादिः कथमुपपद्येत तस्य भेदनिबन्धनत्वात्।

किं च—

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा। (गी. ७.६
अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते॥ (गी. १०.८)

इति सप्तमदशमयोर्विभूतिनिरूपणोपक्रमात्पूर्वम्, नवमे–'पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः' (गी. ९.१७) इति विभूतिनिरूपणात्परं हरेर्जगत्कारणत्वोक्तिरपि विभूतिप्रकरणस्य नाभेदे तात्पर्यमिति ज्ञापयन्ती रसादीनां परमात्मकार्यत्वात् तदधीनत्वेन 'यो यदधीनः, स तदधीनसत्ताक' इति न्यायात्, तदधीनसत्ताकत्वात् 'राजा राष्ट्रम्' इतिवत् सामानाधिकरण्येन व्यपदेश इति बोधयति। श्लोकमन्यथा व्याकुर्वद्भ्यो भगवान् क्रुध्येत् द्रुह्येच्च। लोके हि 'पाषाणसमोऽयम्' इति केनचिदुक्तः कश्चित् पृथग्जनोऽपि तथाब्रुवते कुप्यति द्रुह्यति च।

किं च

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ।। (गी. १०.४२)

इति विभूतिप्रकरणोपसंहारश्लोकेन सर्वजगद्धारकत्वेन सर्वत्र संनिहितत्वमेव मम विभूतिरिति विभूतिप्रकरणतात्पर्यस्य भगवतैव निरूपितत्वेन तत्तादात्म्यपरतया योजना गीताचार्यस्य न हृदयंगमेति विभाव्यताम्। तत्र धारकत्वं तत्तद्वस्तुसमवेतसत्तानुकूलो व्यापारः स च पालनान्तर्भूतः पालनस्य स्थित्याद्यनेकव्यापारसमुदायरूपत्वात्, ततश्च भगवदधीनसत्ताकत्वं रसादीनामिति विभूत्यध्यायतात्पर्यं वेदितव्यम्। सर्वेषां भगवदधीनसत्ताकत्वं च, 'नत्वहं तेषु ते मयि' (गी. ७.१२) इति भगवतैवोक्तम्। नाहं तदधीनः, सर्वे भावाः मयि मदधीना इत्यर्थ इति सर्वे भाष्यकारा व्याख्यातारश्च। इदमत्र तत्त्वम्–विभूतिप्रकरणपठिता विष्ण्वाद्यास्तु भगवद्रूपाण्येव तद्व्यतिरिक्ता रसादयस्तु तत्कार्यभूतास्तदधीना इति।

'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान् इति शान्त उपासीत' (छा. ३.१४.१) इति श्रुतावपि सर्वं ब्रह्मेति व्यपदेशोऽपि सर्वस्य ब्रह्मकार्यत्वात् तदधीनत्वेनैव राजा राष्ट्रमितिवत् इति ज्ञेयम्। श्रुत्यर्थस्तु इदं परिदृश्यमानं, सर्वं समस्तं वस्तु, ब्रह्म खलु ब्रह्मैव। कुतो ब्रह्मत्वव्यपदेश इत्यत आह तज्जेति। यतः तज्जलान् ततो ब्रह्मैवेति अन्वयः। ततो जातं, तत्र लीनं तेन अन्यमान (रक्ष्यमाण) मिति। सर्वस्य ब्रह्मत्वव्यपदेशे तज्जातत्वादि निमित्तमिति श्रुतितात्पर्यम्। व्याख्यातमिदमेवमेव शंकराचार्यैः छान्दोग्यभाष्ये, 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्' (ब्र.सू. १.२.१) इति सूत्रभाष्ये च। तज्जत्वात्, तल्लीनत्वात्, तदनत्वादिति तत्रत्यं भाष्यम्। पूर्णप्रज्ञास्तु इदं ब्रह्म, सर्वं पूर्णं (सर्वगुणपूर्णमिति यावत्) तत् ब्रह्म, जलान् जले अनिति चेष्टते (प्रलयार्णवशायी, क्षीरसमुद्रशायी वेति यावत्) एवं जानन् शान्तः शमादिगुणवान् भूत्वा उपासीत पूर्णत्वादिना ध्यायेदिति श्रुतेरर्थं वर्णयन्ति। 'आत्मैवेदं सर्वम्' (छा. ७.२५.२) 'ब्रह्मैवेदं सर्वम्

(विश्वम्)' (मु. २.२.१) इति छान्दोग्यमुण्डकवाक्ययोरपि तज्जत्वादिनापि सामानाधिकरण्यव्यपदेश इति तात्पर्यं वर्णनीयम्। यद्यपि उभयत्र 'आत्मैवाधस्तात्, पुरस्तात् ब्रह्म' इत्यादि सर्वव्याप्तिर्हेतुरुपदिष्टः सर्वस्य आत्मत्वव्यपदेशे अथापि तत्र तेनायमपि हेतुः समुच्चेयः। इदं बोध्यम्-शास्त्रेषु यत्र क्वापि सामानाधिकरण्येन निर्देशे हेतुरुपदिष्टः, तत्र तेन सह तज्जत्वादिहेतुरपि समुच्चेतव्यः। यत्र तु नोपदिष्टः तत्रायमेव हेतुर्बोध्यः। श्रुत्यादिबोधितहेतुपरित्यागे कारणाभावात्, तत्त्यागस्यायुक्तत्वाच्च। स्वरूपाभेदे तात्पर्यं तु न कल्पनीयमिति। अस्ति चात्रैवार्थे विष्णुपुराणवचनमुपबृंहणम्। तथा हि, तत्र,

विष्णोः सकाशादुद्भूतं जगत्तत्रैव च स्थितम्।
स्थितिसंयमकर्ताऽसौ जगतोऽतो जगच्च सः॥
(१-भा. १-अं.१-अ.३५)

इत्युक्तम्। तस्यायमर्थः—जगत् समस्तः प्रपञ्चः, विष्णोः सकाशात् नारायणात्, उत्पन्नम् उदभूत्, तत्रैव विष्णावेव स्थितं च प्रलये लीनश्च, च यतः, असौ विष्णुः, जगतः प्रपञ्चस्य, स्थितिसंयमकर्ता संयमो लयः, इदमुपलक्षणं जन्मनोऽपि, जन्मस्थितिलयकर्ता, अतः, जगत् सः तदधीनम्। अत्र जगतो हरेः सकाशात् जन्मादिकं भवतीति निरूप्य 'जगच्च स' इति सामानाधिकरण्येन व्यवहारकरणात्, तादृशव्यवहारं प्रति तज्जत्वादिर्हेतुरिति स्पष्टमुक्तं भवति।

केचित्तु—खलुशब्दो निषेधे 'अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा' (पा. सू. ३.४.१८) इति सूत्रे सूत्रकृता तस्य प्रतिषेधार्थकत्वोक्तेः। अयमर्थः-इदं सर्वं ब्रह्म खलु ब्रह्म न। किं तर्हि इत्यत आह-तज्जलानिति। तज्जं तल्लीनं तदनमिति। अयमाशयः-इदं सर्वं ब्रह्मकार्यमेव न तु ब्रह्मवत् स्वतन्त्रं, वयं सर्वे कार्यकोटिप्रविष्टा एवेति तदधीना एवेति ज्ञात्वा स्वातन्त्र्याभिमानं परित्यज्य शान्तः सन् सर्वकारणत्वेन ब्रह्मोपासीतेति वदन्ति।

एतेन 'आत्मैवेदं सर्वम्' इति श्रुतेरात्मनः सर्वतादात्म्यमर्थ इति कृत्वा, 'द्रव्यं हि नित्यमाकृतिरनित्या' इति पस्पशाह्निकस्थ-महाभाष्यस्य 'असत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वं द्रव्यपदवाच्यम्, ब्रह्म-दर्शनेन गोत्वजातेरपि असत्त्वात् अनित्यत्वम् 'आत्मैवेदम्' इति श्रुतेः इति कैयटकृतव्याख्यानं चिन्त्यम्। तच्छ्रुतेस्तथार्थकत्वा-भावात्। तद्भाष्यस्य ब्रह्मतदितरयोर्नित्यत्वासत्यत्वप्रतिपिपादयिष-याऽप्रवृत्तेः। तथा हि—'अथ गौरित्यत्र कः शब्द' इत्यादिभाष्ये शब्दार्थत्वेन प्रसक्तेषु चतुर्षु जात्यादिषु किं जातिः पदार्थ इति दर्शनाश्रयणेन 'सिद्धे शब्दे अर्थे संबन्धे' इति विग्रहः क्रियते, उत 'व्यक्तिः पदार्थ' इति दर्शनाश्रयेणेति प्रश्ने 'जातिः पदार्थ' इति पक्षाश्रयणेनायं विग्रह इत्यभिप्रायेण 'आकृतिमित्याह' इत्यु-क्त्वा सैव नित्येत्युक्तम्, ततः 'द्रव्यं पदार्थ' इति पक्षेऽपि द्रव्यस्य नित्यत्वं सुसाधमिति 'अथ वा द्रव्य एव पदार्थ' इति भाष्यं प्रवृत्तम्; अत्र मते काष्ठामलभमानो भाष्यकारः पूर्वं प्रक्रान्तं 'जातिः पदार्थ' इति पक्षमाश्रित्य 'आकृतावपि' इति आह—तस्या नित्यत्वं कथमिति प्रश्ने 'यस्मिन् तत्त्वं न विहन्यते तन्नित्यम्' इति नित्यलक्षणमभिधाय, 'तद्भावस्तत्त्वम्, आकृतावपि तत्त्वं न विह-न्यत' इति आकृतेरपि नित्यत्वं साधितम्। तस्यायं भावः आश्रय-व्यक्ति (द्रव्य) नाशः सर्वप्रत्यक्षसिद्धः तदाश्रितजातिनाशस्तु दुर्निरूपः प्रत्यक्षसिद्धे द्रव्यान्तरे तस्याः सद्भावात् इति। यद्यपि आकृतिपदं जातिव्यञ्जकावयवसंस्थानविशेषवाचि, अथापि अत्र तद्व्यङ्ग्य-जातिपरं बोध्यम्। एवं पक्षद्वयमुपपाद्य किमेतेनाऽप्रसक्तविचारेण नाऽस्माकं प्रकृते नित्याऽनित्यवस्तुविवेकेन साध्यं किमपि। जाति-द्रव्ययोर्मध्ये यन्नित्यं मन्यसे तदाश्रयणेन एष विग्रह इति वदाम इत्यभिप्रायकेण 'अथ वा—किं न इत्यादि भाष्येण पूर्वभाष्येऽ-नास्थासूचनात्, भाष्ये ब्रह्मजगतोः प्रसक्तेरेवाभावात् 'ब्रह्म तत्त्वं ब्रह्मदर्शनेन गोत्वादिजातेरसत्त्वादनित्यत्वम्' इत्यादि व्याख्यानमयुक्तम्। किं च उपक्रमोपसंहारयोराकृतेर्नित्यत्वमभिप्रेतं भाष्यकृता। अतः कैयटेन जातेरनित्यत्वाभिधानं भाष्यविरुद्धम्।

किं च—'अथवा द्रव्य एव पदार्थ' इत्यादि भाष्यं न सिद्धान्तिनः अतः तद्भाष्यस्य तथाऽर्थवर्णनं कुतो हेतोः कृतमिति चिन्त्यम्।

किं च यदीदं भाष्यकारसंमतं तर्हि अस्य भाष्यस्य कैयटकृत-व्याख्यादिशा 'ब्रह्मैकमेव नित्यम्' इति सिद्धान्तिसंमतप्रमेयप्रति-पादनपरत्वं वक्तव्यम्। ततश्च, वस्तुविशेषस्य नित्यानित्यत्वसाधनेन किमस्माकं प्रकृते भविष्यति इत्याशयेन पूर्वभाष्येऽनास्थासूचनाय प्रवृत्तस्य 'किं न एतेन' इत्याद्युत्तरभाष्यस्यानुत्थितिः स्यात्। सिद्धान्तप्रमेयबोधकभाष्येऽनास्थासूचनायोगात्। किं च कैयटरीत्या ब्रह्मातिरिक्तस्यासत्त्वे शब्दस्य, तत्संबन्धस्य च शशविषाणवदसत्त्वेन ब्रह्मणः शब्देन संबन्धस्य दुर्निरूपत्वात्, शब्दार्थसंबन्धस्यैवासंभवा-पत्त्या तन्मूलकविचारोऽपि असंभवदुक्तिकः स्यादिति कैयटव्याख्यानं वार्तिकभाष्यविरुद्धमिति चिन्त्यमेव। किं च जातिस्फोटमेव सिद्धा-न्तयद्भिः कैयटादिभिर्जातेर्ब्रह्मरूपतास्वीकारात् तस्या अनित्यत्वो-क्तिरयुक्ता। नागेशस्तु परमार्थदृष्ट्या सर्वमवास्तवमेव यावद्व्यवहारं वर्तमानत्वेन तु नित्यत्वव्यवहारः। एवं च व्यावहारिकनित्यत्वं ब्रह्मेतरस्येति भाष्यतात्पर्यमित्याह, तन्न, एवंकल्पने सूत्रे भाष्ये च प्रमाणानुपलम्भात्, परेषां प्रक्रियावलम्बनेन विषयविचारस्य पदार्थ-स्वीकारस्य परसिद्धान्तस्य एतच्छास्त्रकृत्सिद्धान्तत्वेन व्यवस्थाया-श्चानुचितत्वात्। 'भेदस्वरूपमेव दुर्निरूपम्' इति नञर्थवादे सिद्धान्तयिष्यन् अयं भेदनिबन्धनपारमार्थिकव्यावहारिकावस्थाद्वयं कल्पयितुं कथं शक्नोतीति विभाव्यम्।

'वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्' इति सूत्रभाष्याभ्यां वासुदेवस्य सर्वो-त्तमत्वतात्पर्यकाभ्यां सर्वस्य भगवत्स्वरूपत्वकल्पनं, भगवतो वा सर्व-रूपत्वकल्पनमयुक्तमिति सिद्धत्वेन तन्मूलकसर्वासत्त्वस्य (मिथ्यात्वस्य) सूत्रकाराद्यभिप्रायविरुद्धत्वावगमात् कैयटकृतव्याख्यानमनादरणीय-मेव। एतेन—'अप्रतिषिद्धमनुमतं भवति' इति न्यायेन कैयटाद्युक्त-माचार्यसंमतमिति कल्पनं तु कुकल्पनम्, वासुदेवस्योत्तमत्वमभि-प्रयता पाणिनिना वासुदेवस्य सर्वोत्तमत्वविरोधि सर्वात्मत्वं प्रति-

षिद्धमेवेति उक्तन्यायानवतारात्। किं च उक्तन्यायेन आचार्य-पाणिनिसमकालर्षिराद्धान्तस्य तत्पूर्वकालाचार्यकृतसिद्धान्तस्य वा आचार्यसंमतत्वकल्पनं युक्तम्, न तु औत्तरकालिकपुरुषकृत-सिद्धान्तस्य। अत एव पाणिनेः व्यासोक्तं सर्वं संमतं, तस्य पाणिनेः पूर्वत्वात्, तेन व्यासोक्तस्याप्रतिषिद्धत्वात्। न चैवं कात्यायनीय-सिद्धान्तस्य न पाणिनिसंमतता स्यादिति प्रयोगविशेषस्य मतभेदेन साधुत्वासाधुत्वे स्यातामिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः। अत एव, 'न क्वादेः' (पा.सू, ७.३.५९) इति सूत्रे 'यद्यपि सूत्रमते विपरीतं प्राप्तम्' इत्युक्तं कौमुद्याम्। 'यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्' इति पूर्वमुनिवचनस्याप्रामाण्यकल्पनं तु इष्टचादेः प्रामाण्यव्यवस्थापका-र्वाचीनवैयाकरणगोष्ठीनिष्ठविनोदमात्रफलकम्। अत एव कात्या-यनोक्तेषु भाष्यकाराः सूत्रकाराणामनुग्रहोऽस्तीति तत्र तत्र सौत्रं ज्ञापकमुपन्यस्यन्ति। एवं च, मुनिवचनानां विसंवादे 'दर्शनभेद एव न्याय्य' इति वेदितव्यम्। एतेन 'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः (पा.यो. १.९) इति पातञ्जलयोगसूत्रेण यत्र वस्तुनोऽभा-वेऽपि ज्ञानमात्रं जायते तत्र विकल्पाख्यवृत्तिरित्यङ्गीकार्यम्, तेन पदार्थस्य मिथ्यात्वं सिध्यतीति मञ्जूषादौ नागेशोक्तिः परास्ता। पतञ्जलेः पाणिन्याचार्यादर्वाचीनत्वात्। न च व्यासोक्तस्य पाणि-निसंमतत्वनिरूपणेन योगसूत्रभाष्यस्य व्यासकृतत्वात् पातञ्जलं प्रमेयं सर्वं पाणिनिसंमतमिति उक्तं भवतीति वाच्यम्, पतञ्जलिमते जगतो मिथ्यात्वाभावात्। व्यासपदेन पराशरसूनोरेव विवक्षित-त्वेन योगसूत्रभाष्यकृतो व्यासस्य पाराशर्यादन्यत्वाच्च। पराशर-सुतो व्यास एव योगसूत्रभाष्यकार इति तु भ्रान्तप्रलापः। अत एव पतञ्जलिर्महाभाष्ये स्वप्रणीतमपि इदं सूत्रं क्वापि नोदाजहार। एतेन शेखरे 'अचोऽन्त्यादि टि' (पा.सू. १.१.६४) इति सूत्रे 'वस्तुत' इत्यारभ्य 'शब्दज्ञाने' ति योगसूत्रोपन्यासेन कृतं विष-यव्यवस्थापनं चिन्त्यम्। समुदायाभावस्थले टिसंज्ञा तु व्यपदेशि-

वद्भावेन, इत्थं सूत्रयोजनया वा भवतीति ज्ञेयम्। योजना तु अन्त्यादीत्यत्र अन्त्येति भिन्नं च पदं लुप्तप्रथमाकम्। अचां मध्ये योऽन्त्यः तदादिसमुदायः सोऽन्त्यश्च वर्णः टिसंज्ञ इति। एवं च शकन्धुरित्यादौ शकेति ककारोत्तरस्य केवलाकारस्यापि सा संज्ञा सिध्यति। अधिकमुपरिष्टात् वक्ष्यामः।

ईशजीवजडानां च नाभेदस्तस्य सिध्यति।
सामानाधिकरण्येन निर्देशेऽपीति भाषितम् ॥

वासुदेवस्यैव सर्वशास्त्रविषयता

ननु श्रुतौ सूत्रे च ब्रह्म प्रतिपाद्यते, अत एवोक्तमभियुक्तैः 'ब्रह्मेति वेदान्तिन' इति। गीतायां तु वासुदेवः सर्वैः तीर्थकरैस्तथा व्याख्यातत्वात्। तस्मात् श्रुत्यादौ सर्वत्र वासुदेवः प्रतिपाद्यत इति कथमुच्यत इति चेत्, अत्र वदन्ति 'अधर्मेण परिभूयमाने धर्मे प्रवर्धमाने चाधर्मे जगतः स्थितिं परिपिपालयिषुरादिकर्ता नारायणाख्यो विष्णुर्भौमस्य ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वस्य च रक्षणार्थं देवक्यां वसुदेवादंशेन कृष्णः किल संबभूव, तदिदं गीताशास्त्रं समस्तवेदार्थसारसंग्रहभूतमिमं द्विप्रकारं धर्मं निःश्रेयसप्रयोजनं परमार्थतत्वं च वासुदेवाख्यं परब्रह्माभिधेयभूतं व्यञ्जयत्.....गीताशास्त्रम्' इति गीतावतरणशांकरभाष्यग्रन्थेन, पञ्चदशेऽध्याये 'सर्वोऽपि गीताशास्त्रार्थोऽस्मिन्नध्याये समासेनोक्तः, न केवलं गीताशास्त्रार्थ एव किं तु सर्वश्च वेदार्थ इह परिसमाप्त इति—

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ।
एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ (गी. १५.२०)

इति श्लोकीयशांकरभाष्येण, गीतास्थेश्वरादिपदानां 'नारायणो वासुदेवो विष्णुः' इति व्याख्यानपरशांकरभाष्येण, 'ईश्वरः सर्वभूतानाम्' इति श्लोके 'सर्वप्राणिनामीशनशीलो नारायण' इति

ईश्वरपदव्याख्यानपरशाङ्करभाष्येण, ईदृशार्थकेन तदीयानां मधुसूदन-सरस्वतीप्रभृतीनां व्याख्याग्रन्थेन, अन्येषां च तीर्थकराणां भाष्यादि-ग्रन्थेन च गीतायां वासुदेवः प्रतिपाद्यते, गीतार्थ एव सर्ववेदार्थ इति सर्वसंप्रतिपन्नम्। न च व्याख्यानमात्रेण कथमेवं निर्णय इति वाच्यम्, 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः' इति न्यायेन महतां व्याख्या-नस्यैव प्रमेयनिर्णायकत्वात्। ततश्च 'सर्ववेदार्थसारसंग्रहभूतमित्या-दिशांकरभाष्यादितः, 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' (गी. ८.१३) 'परं ब्रह्म परधाम, (गी. १०.१२) 'अनादिमत्परं ब्रह्म' (गी. १३.१२) इत्यादौ भगवता व्यासेन ब्रह्मशब्देन गीताप्रतिपाद्यस्य व्यपदेशात्, 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' (गी. १५.१५) इति गीताचार्योक्तेश्च, वासुदेवस्य ब्रह्मानन्यत्वेन श्रुतिसूत्रगीतानामेकविषयकत्वसिद्ध्या वासुदेवाभिधो नारायणः सर्वशास्त्रविषय इति तत्त्वं सुस्थमिति।

किं च सूत्रकारो भगवान् बादरायणः 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' (तै. उ. २.१) 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति' (तै.आ. १३) 'तरति शोकमात्मवित्' (छा. ७.१.३) इत्यादि श्रुतिबोधितं ब्रह्मज्ञानं निःश्रेयसस्य परमं साधनमिति मत्वा ब्रह्ममीमांसायां पुरुषार्थ-हेतुभूतात्मसाक्षात्कारसाधनब्रह्मविचाररूपजिज्ञासायाः कर्तव्यताम्, 'अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासा' (ब्र.सू. १.१.१) इत्यादिमेन सूत्रेण विधाय, 'किं तद्ब्रह्म' इति तत्स्वरूपजिज्ञासायां शृङ्गे कर्णे वा गृहीत्वा निर्देष्टुमशक्यतया लक्षणमुखेन तत्स्वरूपं बुबोधयिषुः, 'परिदृश्यमा-नस्य समस्तस्य जगतः यस्मात् सृष्टिस्थितिलयादि भवति तद् ब्रह्म' इत्यर्थकेन 'जन्माद्यस्य यतः' (ब्र.सू. १.१.२) इति द्वितीयेन सूत्रेण जगत्कारणं ब्रह्मेति तल्लक्षणमभिधाय, स्थितेः पालनाद्यनेकव्यापार-रूपत्वेन तत्र नियमनस्याप्यन्तर्भावात् तस्य 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्' (बृ. ५.७.३) इत्याद्यन्तर्यामिब्राह्मणे सूत्रनामकवायुनिष्ठतया श्रव-णात्, पालनं न ब्रह्मणो लक्षणं भवितुमर्हतीति आक्षेपं परिहरन् 'अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्' (ब्र. सू. १.२.१८) इति

सूत्रेण वाजसनेयके पृथिव्याद्यन्तर्यामितयोक्तं वस्तु जगत्कारणत्वेनोक्तं ब्रह्मैवेति सिद्धान्तितवान्। सूत्रार्थस्तु तत्तु इति वर्तते। अधिदैवादिषु पृथिव्याद्यभिमानिदेवतासु, अन्तर्यामी अन्तःस्थित्वा नियामकत्वेन उक्त आत्मा, तत्तु ब्रह्मैव, तद्धर्मव्यपदेशात् 'एष त आत्मा' इति श्रुतौ ब्रह्मधर्मस्य सर्वनियमनस्य उक्तत्वात् इति। इदं बोध्यम्–अत्र कारणत्वेन निर्णीतं ब्रह्मैव अन्तर्यामिब्राह्मणवाक्यपठिताऽऽत्मपदवाच्यम्। अतः पालनं ब्रह्मनिष्ठमिति तस्य तल्लक्षणत्वमिति न कश्चिद्दोषः। तत्रोपनिषदि वायुपदेन आत्मैवोच्यते, वायुपदवाच्यस्य सर्वलोकाधारत्वोक्तेः, तच्च परमात्मन एव संभवति नान्यस्येति सूत्रकृदाशय इति। अत एव त्रयोऽपि भाष्यकारा अस्याधिकरणस्य 'एष त' इति वाक्यं विषयवाक्यतयोदाहृत्य एतच्छ्रुत्युक्तोऽन्तर्यामी जगत्कारणं ब्रह्मैवेति सूत्रकृता निर्धारितमिति एककण्ठा वदन्ति। तत्र शंकराचार्या उपनिषद्भाष्ये—'एष त' इति श्रुतेः 'एष आत्मा नारायणः मम सर्वेषां च अन्तर्यामी' इति ते अक्षरार्थमवर्णयन्।

किं च–'उत्पत्त्यसंभवात्' (ब्र.सू. २.२.४२) इति सूत्रे 'भगवानेवैको वासुदेवो निरञ्जनो ज्ञानस्वरूपः परमार्थतत्त्वम्, तत्र यत्तावदुच्यते योऽसौ नारायणः परोऽव्यक्तात् प्रसिद्धः परमात्मा इति.... तत् न निराक्रियत' इत्याहुः शंकराचार्याः।

किं च प्रथमेनाध्यायेन सर्वज्ञस्य भगवतः परमात्मनः समन्वयमुखेन जगत्कारणत्वादिके प्रतिपादिते तदसहमानैः सांख्यादिभिः कापिलस्मृत्यादिविरोधात् उक्तमसंगतमिति प्रत्यवस्थाने तत्परिहाराय प्रवृत्ते द्वितीयस्मिन्नध्याये आद्ये पादे कापिलस्मृतिविरोधपरिहाराय प्रवृत्तं 'स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गादिति चेन्न, अन्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात्' (ब्र.सू. २.१.१) इति प्रथममधिकरणं व्याकुर्वाणाः शंकराचार्याः श्रुत्यनुसारिप्रबलस्मृतिबलात् नारायण एव

जगत्कारणमिति सिद्धान्तयन्ति। इदं तदीयतत्सूत्रभाष्यम्–ब्रह्मणः कारणतास्वीकारे प्राधान्येन मोक्षसाधनमधिकृत्य प्रणीतानामनन्य-प्रयोजनतया निरवकाशानां कापिलस्मृतीनामानर्थक्यप्रसंगः। अत-स्तदविरोधेन वेदान्तवाक्यानि व्याख्येयानि। तत्र हि–प्रधानं जगतः कारणमित्युक्तम्, अतः प्रधानमेव जगतः कर्तृ न ब्रह्मेति सांख्यानामा-क्षेपे, तस्यायं समाधिः–न तद्युक्तम्, अन्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात्। ईश्वरकारणतावादिन्यः श्रुत्यनुसारिण्यो बह्व्यः स्मृतय उपलभ्यन्ते। प्रधानस्य कारणत्वे तासामानर्थक्यं प्रसज्येत। विप्रतिपत्तौ श्रुत्यनु-सारिण्य एव प्रमाणम्। ताश्चोदाहरिष्यामः —

अतश्च संक्षेपमिमं श्रुणुध्वं नारायणः सर्वमिदं पुराणः।
स सर्गकाले च करोति सर्वं प्रयाणकाले च तदत्ति भूयः॥

इति पुराणे, गीतायां च—

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा

इति, परमात्मानमेव च प्रकृत्य आपस्तम्बः पठति—

तस्मात्तायाः (जीवाः) प्रभवन्ति सर्वे स मूलं शाश्वतिकः स नित्य (ध.सू. १.८२३.२) इतीति।

अयमत्र भाष्यतात्पर्यसारः – श्रुतिसूत्रादीनामर्थसंशये इतिहास-पुराणानुसारेणैव तदर्थो निर्णेतव्यः। ततः श्रुत्यनुसारि इतिहासपुराण-वचनं प्रबलं प्रमाणम्। 'अतश्च संक्षेपम्' इत्यादि तु तादृशं प्रमाणम्। अत्र च संक्षेपमित्युक्त्या समस्तशास्त्रार्थः क्रोडीकृतः। अतः सर्वेषां कारणवाक्यानामेतदनुसारेणार्थो वाच्यः। ततश्च 'यतो वा इमानि' इत्यादिकारणवाक्यानां नारायणस्यैव समस्तजगत्कारणत्वे तात्पर्यम्। तत्रत्यात्मब्रह्मादिपदानां नारायणपरत्वमेव। प्रधानादीनां कारणता-वादस्तु श्रुत्यादिविरुद्धः। ततश्च नारायण एव परतत्त्वमिति। एत-त्सर्वमभिप्रेत्यैव रत्नप्रभाख्ये शांकरशारीरकभाष्यव्याख्याने 'राम-नाम्नि परे धाम्नि कृत्स्नाम्नायसमन्वय' इति समन्वयाधिकरण-निगमनं कृतम्।

परमार्थसारकृतः शेषनागाचार्यस्य,[1] अणुभाष्यकाराणां वल्लभाचार्याणां, श्रीरामानुजमुनिवर्याणां[2] श्रीमत्पूर्णप्रज्ञमुनिपुङ्गवानां[3] च वासुदेव एव परतत्त्वं, जगत्कारणं चेति सिद्धान्त इत्यत्र न काचिद्विप्रतिपत्तिः।

'अतश्च संक्षेपम्' इति श्लोकस्य तु अयमर्थः। अतः अनन्तत्वाच्छास्त्राणां पुरुषायुषश्च परिमितत्वाच्च हेतोः —

अनन्तशास्त्रं बहुवेदितव्यमल्पश्च कालो बहवश्च विघ्नाः।
यत्सारभूतं तदुपासितव्यं हंसो यथा क्षीरमिवाम्बुमिश्रम्॥

इत्युक्तेः। संक्षेपं समस्तशास्त्रार्थसारसंग्रहम्, इमं वक्ष्यमाणं, शृणुध्वम् शृणुत, आर्षमात्मनेपदम्। नारायणः मध्येक्षीरसमुद्रं भुजङ्गभोगतल्पमधिशयानः श्रियःपतिः पुराणः आदिपुरुषः सः नारायणः सर्गे

---

1. परं परस्याः प्रकृतेरनादिमेकं निविष्टं बहुधा गुहासु।
सर्वालयं सर्वचराचरस्थं त्वामेव विष्णुं शरणं प्रपद्ये॥
... ...
महताकालेन महान्मानुष्यं प्राप्य योगमभ्यस्य।
प्राप्नोति दिव्यममृतं यत्तत्परमं पदं विष्णोः॥ (परमार्थसारे)

2. अखिलभुवनजन्मस्थेमभङ्गादिलीले
विनतविविधभूतव्रातरक्षैकदीक्षे।
श्रुतिशिरसि विदीप्ते ब्रह्मणि श्रीनिवासे
भवतु मम परस्मिन् शेमुषी भक्तिरूपा॥ (श्रीभाष्ये)

3. नारायणं निखिलपूर्णगुणैकदेहं
निर्दोषमाप्यतममप्यखिलैः सुवाक्यैः।
अस्योद्भवादिदमशेषविशेषतोऽपि
वन्द्यं सदा प्रियतमं मम संनमामि॥ (अनुव्याख्याने)

सृष्टिकाले, इदं सर्वम् परिदृश्यमानं समस्तं जगत्, करोति सृजति, इदमुपलक्षणं स्थितेरपि, प्रयाणकाले प्रलयसमये च तत्सर्वं सृष्टं समस्तं जगत्, अत्ति नाशयति, भूयः पुनरपि, एवमिति शेषः, पुनः एवमेव करोति प्रतिकल्पम् 'धाता यथापूर्वमकल्पयत्' (ऋ. सं ८.८.४८) इति श्रुतेरिति। तात्पर्यं सुव्यक्तम्। इदं ज्ञेयम्–अत्रान्यत्र च सूत्रे 'स्मृती'त्युक्तेः, शंकरभाष्ये पुराणवचनोपन्यासात्, अधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तयोः उपबृंहणं पुराणवचनमुपन्यसनीयमिति सूत्रभाष्यकाराणामाशयः। न च स्मृतिपदघटिते सूत्रे तदुपन्यासो युक्तः, अतादृशे सूत्रे तदुपन्यासो न न्याय्य इति वाच्यम्, 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्' (ब्र. २.१.२८) इति सूत्रे स्मृतिपदाघटिते, तथा चाहुः पौराणिकाः

अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्।
प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम्॥

इति शांकरभाष्ये पुराणवचनोपन्यासेन तथाकल्पनायोगात्[1]। न च 'अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैतः, एवमोङ्कार आत्मैव संविशत्यात्मनाऽऽत्मानं, य एवं वेद' (मा. १२) इति तुरीयस्यात्मनः शिव इति विशेषणात् 'नान्तः प्रज्ञं न बहिः प्रज्ञं... शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते' (मा. ८) इति मन्त्रे च शिवमित्युक्तेश्च, शिवस्यैव शास्त्रविषयत्वं युक्तमिति वाच्यम्। द्वादशे मन्त्रे शिव इत्यस्य मङ्गलकर इति श्रीशंकराचार्यैर्व्याख्यातत्वात्, सप्तमे शिवमित्यस्य परिशुद्धमिति आनन्दगिरीये व्याख्यातत्वात् तस्य रुद्रपरत्वाभावेन शिवस्य शास्त्रविषयत्वकल्पकत्वाभावात्।

---

1. प्रत्यधिकरणमुदाहर्तव्यानि उपबृंहणानि शिष्या एव तत्र समर्था भविष्यन्तीति नोदाहृतान्यस्माभिरिति तद्भावः। एतेन ये तु आत्मनः शंकराचार्यमतानुयायितां प्रख्यापयन्तोऽर्वाचीनतमाः पण्डितंमन्याः स्पष्टप्रतिपत्तये उपबृंहणवचनान्युदाहरन्तोऽवजानन्ति ते प्रथमं स्वाचार्यानेव परिभावयन्तीति विभाव्यम्।

गीतायां विश्वरूपाध्याये 'ऐश्वरं रूपम्' इति वाक्यश्रवणमपि न गीतादीनां शिवपरत्वसाधकम्। तथा हि —

एवमेतद्यथाऽऽत्थ त्वमात्मानं परमेश्वर।
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम॥ (गी. ११.३)

इति विश्वरूपदर्शनप्रार्थनाश्लोके 'ऐश्वरं रूपम्' इत्यस्य 'ज्ञानैश्वर्य-बलशक्तिवीर्यतेजोभिः संपन्नं वैष्णवं रूपम्' इति शंकराचार्यैर्व्याख्या-नात् प्रार्थनावाक्यस्य वैष्णवरूपदिदृक्षाविषयकत्वसिद्ध्या —

एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम्॥ (गी. ११.९)

इति 'प्रार्थितमर्थमपूरयत्' इत्यर्थकश्लोकस्थस्य 'ऐश्वरं रूपम्' इत्यस्यापि प्रश्नवाक्यव्याख्यानुरोधेन ज्ञानैश्वर्यादिविशिष्टं वैष्णवं रूपमित्यर्थस्यैव युक्तत्वात्। किं च 'पश्य मे पार्थ रूपाणि' (गी. ११.५) 'न तु मां शक्यसे द्रष्टुम्' (गी. ११.८) इति दर्शयिष्यमाण-रूपस्य भगवता कृष्णेन स्वीयत्वस्वाभिन्नत्वनिरूपणात् विश्वरूपस्य वैष्णवत्वसिद्धिरिति ज्ञेयम्। एतेन, ऐश्वरमिति पदं शैवमिति व्याख्याय विश्वरूपाध्यायस्य शिवपरत्वं प्रकल्प्य, एतदुपलक्षितं शास्त्रं सर्वं शिवपरं, शिव एव परतत्त्वमिति रामायणभारतसार-संग्रहादौ केषांचिदद्वैतिनां शंकराचार्यमतानुयायिनां निरूपणं दुरा-ग्रहमूलकं, स्वाचार्यतात्पर्याननुरोधि च। शिव एव परं तत्त्वमिति शैवानां वादस्तु शंकरभाष्यादित एव समाहितः। भारतादीनां वासु-देवपरत्वे उपक्रमोक्तं कारणमत्राप्यनुसन्धेयम्। एवं च जगत्कारणं वस्तु नारायणाभिधं परतत्त्वमिति सर्वशास्त्रतात्पर्यम्। विस्तरस्तु श्रीविजयीन्द्रयतीन्द्रप्रणीतायां परतत्त्वप्रकाशिकायाम् —

दासभूताः स्वतः सर्वेऽप्यात्मानः परमात्मनः।
अतोऽहमपि ते दास इति मत्वा नमाम्यहम्॥

इत्यादि शिववाक्योदाहरणेन वासुदेवस्य परत्वं व्यवस्थापकैः श्रीवेदान्तदेशिकैः प्रणीते रहस्यत्रयसारे परदेवतापारमार्थ्याधिकारे च द्रष्टव्यः ।

किं च, भगवता व्यासेन—

नतोऽस्म्यहं त्वाखिलहेतुहेतुं नारायणं पूरुषमाद्यमव्ययम् ।
यन्नाभिजातादरविन्दकोशाद्ब्रह्माऽऽविरासीद्यत एष लोकः ।।
(भाग. १०.४०.१)

इत्यादिना भागवतादौ प्रपञ्चनिर्माणचतुरचतुराननकारणतया सर्वकारणत्वं परतत्त्वं च नारायणस्य प्रपञ्चितम् । ननु शिवस्य परमात्माभिन्नतयाऽस्ति जगत्कारणतेति वदाम इति चेत्, उच्यते—किमिदं मुक्तौ उत संसारित्वे । नाद्यः, तत्र परमात्मस्वरूपत्वेन तस्य निर्धर्मकत्वस्वभावात् जगद्व्यापारस्यैवासंभवेन 'जगद्व्यापारवर्जम्' इति परतत्त्वादन्यस्य अप्रसक्तजगत्सृष्ट्यादिव्यापारप्रतिषेधवचनवैयर्थ्यात् । एतेन मुक्तावपि मुक्तस्य परमात्मभेद एव सूत्रकृत्संमत इति भाति । न च स्वरूपकीर्तनपरं सूत्रमिति वाच्यम्, वर्जमित्युक्त्या तद्भिन्नव्यापारान्तरास्तित्वलाभात् तथाकल्पनायोगात् । द्वितीये तु, तदा अभेदस्यैवाभावेन एवं वक्तुमशक्यम् । कैश्चिदपि तीर्थकरैः शिवादेः कारणताया अनङ्गीकाराच्च नेदं युक्तम् । किं च, ब्रह्ममीमांसाकृतैव 'पत्युरसामञ्जस्यात्' (२.२.३७) इत्यनेन पशुपतिमतनिरसनमुखेन पशुपते रुद्रस्य जगत्कारणता प्रतिषिद्धा । न च निमित्तकारणत्वमात्रं तेन प्रतिषिद्धम्, उभयविधकारणत्वं तु तस्यास्तीति तात्पर्यमिति वाच्यम्, 'जन्माद्यस्य यतः' (१.१.२) इति सूत्रेण ब्रह्मणो यादृशं कारणत्वं बोधितं तत् रुद्रस्य नास्तीत्यर्थस्यैव युक्तत्वेन एवं कल्पने मानाभावात् । भगवद्गुणकीर्तनेन दुरितक्षयमपेक्षमाणा महान्तोऽपि कवयोऽमुमेव शास्त्रार्थं बोधयन्ति । तथा हि—

नारायणाय नलिनायतलोचनाय
नामावशेषितमहाबलिवैभवाय ।
नानाचराचरविधायकजन्मदेश-
नाभीपुटाय पुरुषाय नमः परस्मै ।। (चं.रा. १.१६)

विरमति महाकल्पे नाभीपथैकनिकेतन-
स्त्रिभुवनपुरः शिल्पी यस्य प्रतिक्षणमात्मभूः ।
किमधिकरणं कीदृक् कस्य व्यवस्थितिरित्यसा-
वुदरमविशद्दृष्टुं तस्मै जगन्निधये नमः ।। (अनर्घ. २)

इति। ननु तर्हि रुद्रस्य कारणताबोधकवाक्यानां का गतिरिति चेत्, उच्यते—तत्र रुद्रादिपदस्य तदन्तर्यामिवासुदेवपरत्वेन तान्यपि वाक्यानि नारायणस्य कारणत्वपराण्येवेति। एतेन, शब्दब्रह्मणो जगत्कारणत्वमिति मञ्जूषादौ नागेशाद्युक्तं ब्रह्मविद्सिद्धान्तविरुद्धं पाणिन्याद्यनभिमतं चैवेति वेदितव्यम्।

श्रुत्यादिप्रतिपाद्यस्तु वासुदेवः परः पुमान् ।
इति शंकरभाष्यादिप्रमाणैर्निर्णयः कृतः ।।

निमित्तकारणत्वविचारः

सर्वशास्त्रार्थसारसंग्राहिकायाम् 'अतश्च संक्षेपम्' इति श्रुत्यनुसारिण्यां स्मृतौ 'स सर्गकाले परिणाममेति, विवर्ततामेति स सर्गकाले' इति वा वक्तव्ये 'स सर्गकाले च करोति सर्वम्' इत्युक्त्या घटादेः कुलालादिरिव भगवान्नारायणो जगतो निमित्तकारणं, न तु द्विविधमुपादानकारणमिति श्रुतिस्मृतितात्पर्यमित्यवगन्तव्यम्। एवं च 'यतो वा' (तै.उ. ३.१) इत्यादौ 'यत' इति पञ्चमी निमित्तार्थिकैवेति श्रुत्यादिभिर्व्याख्यातं भवति। इदमेव श्रीव्यासाभिमतं मतं, संग्रहश्लोकस्य तत्कृतत्वात्। पाणिनिपतञ्जल्योरपि इदमेव

मतमभिमतम्, ताभ्यां ब्रह्मणो निमित्तकारणतायां अनिषेधात्, उपादानकारणतायां अनभिधानाच्च।

ननु, 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' (पा.सू. १.४.३०) इत्यत्र प्रकृतिपदं प्रयुञ्जानः पाणिनिर्ब्रह्मण उपादानत्वमभिप्रैतीति चेत्, न वासुदेवस्य सर्वोत्तमत्वमभिप्रयतः प्रकृतिपदप्रयोगमात्रेण एवमभिप्रायवर्णनायोगात्, एवंकल्पनस्योत्तमत्वाविरोधित्वात्, उभयविधकारणसंग्रहाय तत्पदप्रयोग इति वक्तुं शक्यत्वात्। एतेन ये तु वैयाकरणा ब्रह्मण उपादानत्वं वदन्ति ते पाणिनेराशयमननुरुन्धाना एव। पाणिनेस्तु अयमाशयः – 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' (तै.उ. ३.१) 'आत्मन आकाशः संभूतः' (तै.उ. २.३) 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते' (छा. १.९.१) 'तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते' (मु. १.१.९) इत्यादि सृष्टिवाक्येषु कतिपयेषु 'यत' इत्यादि कारणवाचकस्य पञ्चम्यन्तत्वश्रवणेऽपि, नैतान्येव सृष्टिवाक्यानि शास्त्रेषु, अपि तु–'सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेयेति स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किं च' (तै.उ. २.६) 'स ईक्षाञ्चक्रे कस्मिन्वहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धाम्' (प्र.प्र. ६.३) 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् नान्यत्किंचनमिषत् स ऐक्षत लोकान्नु सृजा इति स इमान् लोकानसृजत' (ऐ.उ. १.१.३) 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत, तत्तेज ऐक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति तदपोऽसृजत ता आप ऐक्षन्त बह्व्यः स्याम प्रजायेमहीति ता अन्नमसृजन्त' (छा. ६.२.४) 'सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छा. ६.३.३) 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै। तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये' (श्वे.उ. ६.१८) 'स विश्वकृत् विश्वविदात्मयोनिः' (श्वे.उ. ६.१६) असृजत्सलिलं पूर्वं स च नारायणः प्रभुः। ततस्तु भगवान् तोये ब्राह्मणमसृजत्स्वयम् (भार. सभा. ४३.३)

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ।। (गी. ९.७)

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ।। (गी. ९.८)

'चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः' (गी. ४.१३) इत्यादीनि कारणवाचकप्रथमान्ततृतीयान्तपदघटितानि सृष्टिवाक्यानि बहुलमुपलभ्यन्ते। सर्वेषामपि सृष्टिवाक्यानां भगवान् वासुदेव एव कारणमित्यत्र तात्पर्यम् । तच्च निमित्तं वा उपादानं वेति विषयस्तु वस्तुस्वभावं विज्ञाय परिहर्तव्यः। यदि वस्तु परिणामि कार्यात्मना तर्हि उपादानकारणं मृद्घटस्येव, यदि कारणभूतं वस्तु कार्यात्मना अपरिणामि तदा निमित्तकारणमेव, यथा—दण्डो घटस्य। वासुदेवस्य तु अचेतनात्मना वा अन्यचेतनात्मना वा परिणामं नाभ्युपैति कश्चिदपि तथापरिणामस्य उत्तमत्वविरोधित्वात्। अतो निमित्तकारणमेव वासुदेवो जगतः। 'यतो वा' इत्यादि पञ्चमी तु 'दण्डाद् घटो जायते पुत्रात् प्रमोदो जायत' इत्यादाविव निमित्तकारणवाचिकैव सूत्रे प्रकृतिपदं कारणपरमिति ।

वृत्तिकृत्तु जानन्नेवामुमाशयमाचार्याणां 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' (पा. १.४.३०) इति सूत्रे प्रकृतिपदं हेतुपरमिति व्याचष्टे। जनिकर्तुः जायमानस्य, प्रकृतिः हेतुः अपादानमिति सूत्रार्थः। हरदत्तोऽपि मञ्जर्याम् 'अन्ये तु' इत्यादिना प्रकृतिपदस्य कारणमात्रपरत्वादेव 'पुत्रात्प्रमोदो जायत' इत्यादौ पुत्रपदोत्तरमनेन पञ्चमीत्याह। पुत्रस्तु प्रमोदस्य नोपादानमपि तु निमित्तमिति स्पष्टं सर्वेषाम् ।

ननु—मनोरमायां 'जनिकर्तुः' इति सूत्रव्याख्यावसरे 'प्रकृतिपदमुपादानमात्रपरमिति भाष्यकैयटमतमित्युक्तम्, तत्र 'भाष्यकैयट' इति प्रतीकमादाय 'इदमेव न्याय्यम्' इत्यादिना प्रकृतिपदस्य तत्रैव

प्रसिद्धेः, प्रत्याख्यानभाष्याच्च। किं च—वृत्तिकृन्मते कारक इत्यस्याधिकृतस्य कारणसामान्यवाचिनो निर्धारणसप्तम्यन्तस्यान्वयोऽसंभवी, न हि कारणानां मध्य उपादानकारणमितिवत् कारणानां मध्ये 'कारणमिति संभवति' इत्यन्तेन ग्रन्थेन हेतुपरं प्रकृतिपदमिति वृत्तिकृन्मतं दूषितं हरिदीक्षितेन शब्दरत्ने। ततश्च प्रकृतिर्हेतुरिति व्याख्यानं लोकप्रसिद्धिविरोधभाष्यविरोधान्वयानुपपत्तिरूपदोषत्रयग्रस्तमिति चेत्, उच्यते—'प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम्, संसिद्धिप्रकृतीत्विमे, राज्याङ्गानि प्रकृतयः, प्रकृतिर्योनिलिङ्गे च' इत्यमरात्, 'प्रकृतिर्गुणसाम्ये चामात्यादिस्वभावयोः' 'योनौ लिङ्गपौरवर्गे' इति मेदिनीकोशात्, 'प्रकृत्या नियताः स्वया' (गी. ७.२०) इत्यादौ स्वभावे, 'प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय' (गी. ४.६) इत्यत्र वैष्णवशक्तौ[1] 'भिन्ना प्रकृतिरष्टधा' (गी. ७.४) 'अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्' (गी. ७.५) इत्यादौ प्रधानतदभिमानदेवतयोः, 'भरतः प्रार्थयामास प्राञ्जलिः प्रकृतीः कृती' (अयो. ८.२) इति चम्पूरामायणे राज्याङ्गामात्यादिषु, 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या नापि केवलः प्रत्यय' इत्यादिषु प्रत्ययप्राग्वृत्तिशब्देषु प्रयोगदर्शनात् 'तत्रैव प्रसिद्धे' रितिप्रथमो हेतुर्व्यभिचरितः। ततश्च—प्रकृतिपदस्य नानार्थकत्वेन अवधारणायोगः। ननु—तत्र सूत्रे प्रकृतिपदं हेतुसामान्यपरं वा विशेषकारणपरं वेतिसंभावितकल्पयोर्मध्ये विशेषकारणपरमेव प्रसिद्धेरित्युक्त्या कारणसामान्यपरत्वं व्यावर्त्यते अवधारणेनेति चेदुच्यते—'तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ' (पा.सू. ५१.१२) इति सूत्रस्थेन 'विकृतिपदसमभिव्याहारात् प्रकृतिपदमुपादानकारणपरम्' इति वृत्तिग्रन्थेन, 'प्रकृतिविकृतिशब्दौ परस्परसमभिव्याहारात् उपादानतत्कार्यपरौ' इति तत्सूत्रस्थशेखरग्रन्थेन च पदान्तरसमभिव्याहार एव प्रकृतिपदस्य कारणविशेषपरत्वावगमात्। प्रकृते च तथाविधसमभिव्याहारभावेन तथावक्तुमशक्यमिति।

---

1. शाङ्करभाष्यरीत्या इदम्।

'प्रत्याख्याने' ति द्वितीयोऽपि हेतुः परेषां नार्थसाधकः, तद्भाष्यतस्तदभिमतार्थालाभात्। तथा हि – 'जनिकर्तुः' इति सूत्रे हि 'अयमपि योगः शक्यो वक्तुं कथं गोमयाद्वृश्चिको जायते गोलोमाविलोमभ्यो दूर्वा जायन्ते' इति 'अपक्रामन्ति तास्तेभ्यः, यद्यपक्रामन्ति किं नात्यन्तायापक्रमन्ति? सन्ततत्वात्। अथ वा अन्याश्च अन्याश्च प्रादुर्भवन्ति' इत्युक्तं भाष्ये। 'लोकप्रसिद्धिमाश्रित्य तदुच्यते-लोके हि यद्यस्माज्जायते इत्यादिना कारणात्कार्यस्य निर्गमे 'वक्षजन्यफलस्येव' इति दृष्टान्तं दर्शयित्वा 'वैशेषिकसांख्यमतयोर्नोपादानकारणात्कार्यस्य निर्गम' इत्याह कैयटः। अत्र भाष्यकैय्यटयोः सौत्रप्रकृतिपदमुपादानकारणपरमित्यत्र न किंचिदपि गमकमुपलभ्यते। 'ननु गोमयाद्वृश्चिको जायते, गोलोमभ्यो दूर्वा जायन्त' इत्युदाहरणमेव गमकमिति चेत्, न। 'पुत्रात्प्रमोदो जायते' इत्यादीनामपि अनेनोपलक्षणात्। 'न चोदाहरणमादरणीयम्' इति न्यायाच्च। अत एव तत्र तत्र उदाहरणभाष्यं न परिगणनपरं, किं तु उदाहरणप्रदर्शनमात्रपरमिति वदन्ति। ननु तर्हि तदेव भाष्यकृतोदाहर्तव्यमिति चेत्, न। स्वतन्त्राणामाचार्याणां तथा पर्यनुयोगायोगात्। अत्रोदाहरणे बोधनीयविशेषांशसद्भावेनैतदुदाहरणाच्च पुत्रे कारणे प्रमोदस्यादर्शनेन पित्रादावेव तद्दर्शनेन च तत्र बौद्धस्यापक्रमणस्य स्पष्टमुपलम्भेन, दूर्वाणां संततत्वात् विश्लेषसद्भावेऽपि कारणान्निर्गमस्य स्पष्टमनुपलम्भेन 'ध्रुवम्' इत्यनेन कथं गोलोमादेरपादानता स्यादिति संभवन्तं संशयं निवर्तयितुं 'गोलोमभ्य' इत्याद्युदाहरणम्। ननु तर्हि 'गोमयात्' इत्याद्युदाहरणं व्यर्थमिति चेत्, न। 'खद्वेन्द्रोमालेन्द्र' इत्यादिभाष्यविमर्शने द्वयोर्द्वयोरेवादोहरणयोः प्रदर्शनं भाष्यकृच्छैलीसिद्धमित्यवगमात्। एतेन — 'गोमयाद्वृश्चिको जायते' इत्यत्र वृश्चिकशरीरोपादानभूतो यावान् गोमयभागः स कार्यरूपेण परिणतः सन् कारणभूतमहागोमयराशेरपक्रान्त इति अपक्रमस्य तत्र स्पष्टमुपलम्भात् तदुदाहरणं व्यर्थमिति

परास्तम्। यथा गोमयराशेः वृश्चिकशरीररूपेण परिणतो गोमयभागोऽपक्रान्तः, न तथा गोलोमकार्यदूर्वाणां तेभ्योऽपक्रम इति व्यतिरेकदृष्टान्तप्रदर्शनाय तदुदाहरणात्। अत एव 'अपक्रामन्ति तास्तेभ्य नात्यन्ताय अपक्रामन्ति' इत्यादिना दूर्वाविषय एव अपक्रमणमुपपादितम्। अस्त्यत्रापक्रमः, अथापि वृश्चिकशरीरवत् न स्पष्टं पृथगुपलभ्यते कारणसंबन्धस्यापि सद्भावात्, कारणसंबन्धे कारणं तु अविच्छेदः, यथा बिलान्निस्सरतो दीर्घभोगभोगिनो बिलेप्युपलब्धौ अविच्छेदो हेतुरिति भावः। ननु 'तास्तेभ्य' इति अपक्रमणोपपादनमुभयसाधारणमिति चेत्, न। तथा सति 'त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि' इति पुंलिङ्गनिर्देशस्य भाव्यत्वात्। ततश्च, अत्रत्यभाष्यकैयटाभ्यां सौत्रं प्रकृतिपदमुपादानकारणपरमिति न सुकरं निर्धारणम्।

किं च—'प्रत्याख्यानपरभाष्यसंमतम्' इत्युक्त्या सूत्रकृतो नेदं संमतमित्युक्तं भवति। एवं च सूत्रकृन्मते प्रकृतिपदस्य कारणमात्रपरत्वं 'पुत्रात्प्रमोदो जायते, गोमयाद्वृश्चिको जायते, दण्डाद्घटो जायत' इत्यादि सर्वं सूत्रोदाहरणमेव। न च फलभेदे प्रत्याख्यानायोगः, प्रारम्भे प्रकृतिपदं कारणसामान्यपरं प्रत्याख्याने उपादानकारणपरमिति 'पुत्रात्प्रमोदो जायत' इत्यत्र पञ्चमीप्रवृत्त्यप्रवृत्तिभ्यां फलभेदस्य स्पष्टत्वादिति वाच्यम्, 'न बहुव्रीहौ, न क्वादेः' इत्यादीनां फलभेदेऽपि प्रत्याख्यानवत् तत्संभवति। वस्तुतः उक्तदिशा भाष्यतः प्रकृतिपदमुपादानकारणपरमित्यलाभात् भाष्यमतेऽपि कारणसामान्यपरमेव प्रकृतिपदमिति न फलभेदः।

ननु 'पुत्रात्प्रमोदो जायत' इत्यत्र 'विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्' (पा.सू. २.३.२५) इत्यत्र विभाषेति योगविभागात् पुत्रपदोत्तरं हेत्वर्थे पञ्चमीति चेत्, न। योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनात्। 'यतो वा' इत्यादावपि योगविभागेनैव हेतौ पञ्चमीति निमित्तकारणता-

वादिनापि वक्तुं शक्यम्। कारकविभक्तिप्रयुक्तकार्यविशेषस्तु उभयत्र मृग्यः। परिणामिकारणस्थले विश्लेषाभावं मन्यमानं प्रति विश्लेषोऽस्तीति बोधनाय भाष्यं प्रवृत्तम्। ततश्च–प्रत्याख्यानभाष्येण प्रकृतिपदमुपादानकारणपरमिति कल्पनं दुःशकम्। तद्विनापि भाष्यस्योपपद्यमानत्वात्। यत् येन विनाऽनुपपन्नं तद्धि तस्य कल्पकमिति।

एतत्सर्वमभिप्रेत्य 'प्रकृतिपदस्य नानार्थकत्वेन अन्यत्राप्यर्थे प्रयोगदर्शनेन प्रथमसमाधौ अरुच्या, प्रत्याख्यानेति द्वितीयाश्रयणम्' तत्रापि तद्भाष्येण च स्पष्टमुक्तार्थालाभात् 'किं चेति तृतीयं समाधानम्' इति रत्नव्याख्यानकृत् वैद्यनाथ आह। इदं ज्ञेयम्—'उक्तभाष्येण[1] स्पष्टमुक्तार्थालाभात्' इति रत्नग्रन्थावतरणग्रन्थेन 'कारणमुपादानकारणम्' इति हरदत्तग्रन्थः, 'प्रकृतिपदमुपादानकारणपरम्' इति प्राचीननवीनवैयाकरणग्रन्थाः, अन्येषामेवंजातीयका ग्रन्थाश्च 'जनिकर्तुः' इति सूत्रप्रत्याख्यानपरभाष्यविरुद्धा इति स्पष्टमुक्तं भवतीति।

किं चेत्यादिनोक्तस्तृतीयोऽपि हेतुर्न युक्तः, तथा हि–काशिकावृत्तौ कारकाधिकारपठितेषु द्वात्रिंशतिसूत्रेषु क्वापि न 'कारक' इति सप्तम्यन्तपाठस्य 'निर्धारणसप्तमी' ति वाक्यस्य वोपलम्भः, प्रत्युत 'कारक' इति सूत्रे 'कारक इति विशेषणमपादानादिसंज्ञाविषयमधिक्रियते' इति वाक्यमस्ति, ध्रुवादिसंज्ञाविधायकप्रघट्टके प्रतिसूत्रं

---

1. ननु–भाष्ये–'अपक्रामन्ति' इति अपक्रमोक्त्यैवोक्तार्थलाभः, अपक्रमो निर्गमः, स च उपादानादेव कार्यस्य लोके तथैव दर्शनादिति चेत्, न। अनुपादानाभ्यामपि उपाध्यायहिमवद्भूया मध्यनगङ्गयोः 'अपक्रामति तत्तस्मादध्ययनम्। अपक्रामन्ति तास्तस्मात्' इति 'आख्यातोपयोगे, भुवः प्रभवः' इति सूत्रभाष्ये निर्गमोक्तेरुक्तनियमाभावेन तेनोक्तार्थालाभात्।

'यत् ध्रुवं तत्कारकमपादानसंज्ञम्, तत्कारकं संप्रदानसंज्ञम्, तत्कारकं कर्मसंज्ञम्, तत्कारकं कर्तृसंज्ञम्' इत्यादि तत्तत्सूत्रार्थप्रदर्शकवाक्ये 'कारकम्' इति विशेषणपदं प्रथमान्तं चोपलभ्यते। एतेन कारक इति सप्तम्यन्तं पदं प्रथमान्ततया विपरिणमितव्यम्, सूत्रे तु प्रथमार्थे सप्तमीति तदभिप्रायोऽध्यवसीयते। अतो रत्नोक्तं न युक्तम्।

ननु तद्व्याख्यायां पदमञ्जर्यां हरदत्तेन प्रथमान्तपाठपक्षं दूषयित्वा 'कारक' इति निर्धारणसप्तमी सामान्यापेक्षं चैकवचनं विशेषणाधिकारे तु कारकेषु मध्ये यदपाये ध्रुवं कारकमित्यर्थो लभ्यते' इति ग्रन्थेन विशेषणाधिकारपक्षे निर्धारणसप्तम्यन्ततायां मूलतात्पर्यमवधारितम्, तदवलम्ब्य रत्नकृता 'वृत्तिमते निर्धारणसप्तम्यन्तस्य' इत्याद्युक्तमिति चेत्, उच्यते—अस्ति कारकशब्दो हेतुवाचको रूढो यौगिकश्चेति द्विविधः। तत्र द्वितीयः, करोति क्रियामिति व्युत्पत्त्या कर्तरिण्वुलन्तः क्रियायां स्वतन्त्रकर्तेत्यर्थकः, ध्रुवादीनां प्रधानक्रियायां स्वातन्त्र्याभावेन तत्र कारकेति विशेषणासंभव इति निमित्तमात्रार्थकं तदिति पर्यवसातव्यम्। एवं कल्पनापेक्षया निमित्तार्थकस्य रूढस्य ग्रहणमित्युचितम् 'कारकं निमित्तम्' इति चानर्थान्तरम्। ततश्चात्र कारकशब्दो निमित्तपर्यायो विशेषणबोधकः। नन्वेवं—'माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति' इत्यादौ माणवकस्य पितृनिरूपितनिमित्तत्वसत्त्वेन कर्मसंज्ञा स्यादिति चेत्, न—'कस्य हेतोः क्रियाया' इति प्रश्नोत्तराभ्यां क्रियाया निमित्तमेव विवक्ष्यते। क्रिया तु प्रयोगसमवेतैव ग्राह्येत्याशयात्। प्रकृते माणवकस्य पृच्छिक्रियानिरूपितत्वाभावेन न कर्मत्वम्। 'ध्रुवम्' इत्यादौ कारक इति विशेषणबलात् क्रियालाभः, सा सामान्या, तत्रापायादिः क्रिया विशेषः अपायरूपायाः तस्याः क्रियायामभेदेनान्वयः, सामान्यविशेषयोरभेदस्य क्लृप्तत्वात् इति कृत्वैव 'अपाये यत् ध्रुवं तत्कारकमपादानसंज्ञम्' इत्याद्युच्यते वृत्तिकृता। अपाय-

रूपक्रियायां यन्निमित्तं ध्रुवं तदपादानमिति तदर्थ इति मञ्जरी-तात्पर्यम्। एवं च—वृत्तिकृदादृतप्रथमान्तपाठपक्षस्योपपत्तिचिन्तार्थं मञ्जरी प्रावर्तत, न तु निर्धारणसप्तम्यन्तपाठे वृत्तिकृतः तात्पर्य-कल्पनाय। अत एव—'किं दोषप्रतिविधानव्यसनेन निमित्तपर्या-यस्यैव ग्रहणमस्त्विति मन्यमान आह'—इति 'कारकशब्दश्च' इति मूलमवतारित तेन। एतेन—निर्धारणसप्तम्यन्तपाठे अस्ति दोष-संभवः, तत्परिहाराय च प्रयतितव्यम्, ततो वरं प्रथमान्तपाठा-श्रयणमिति ध्वन्यते। 'भीतार्थानां भयहेतुः' (पा.सू. १.४.२५) 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' (पा.सू. १.४.२०) इति सूत्रयोः हेतुपदस्य, कारणपर्यायप्रकृतिपदस्य 'भयहेतुः, उत्पत्तिकारणम्' इत्यर्थेन तयो-र्विशेषत्वात्, अनुवृत्तप्रथमान्तकारकपदार्थस्य क्रियाहेतुरित्यस्य सामा-न्यत्वात्, 'द्रव्यं घट' इत्यादाविव सामानाधिकरण्यस्य संभवेन भयरूपक्रियाहेतुः, जनिरूपक्रियाहेतुरित्यर्थपर्यवसानेन न काचिदनुप-पत्तिः। न चैवं हेत्वादिपदप्रयोगवैयर्थ्यं शक्यम्' कारकमिति संज्ञा-विधिपक्षज्ञापकत्वेन चारितार्थ्यात्। निर्धारणसप्तम्यन्तकारकपदा-धिकारपक्षेऽपि तस्य क्रियाजनकत्वमित्यर्थेन सामान्यत्वात्, भयजनि-हेतुत्वस्य विशेषत्वात्, 'द्रव्येषु घट' इत्यादि व्यवहारवत् क्रिया-कारणेषु भयहेतुः, जनिकारणमिति व्यवहारोऽपि उपपन्न एवेति नाऽन्वयासंभवदोषप्रसंगः। अत एव हि—निर्धारणसप्तमीपक्षे निर्धा-रणस्यानेकाश्रयत्वात्, निर्धारणसप्तम्यानुपदोक्तार्थलाभात्' इति अभिदधानौ कैयटनागेशावपि निर्देशानुपपत्तिरेव दोष इति अमंसा-साताम्, नान्वयासंभवदोषमवोचताम्। उक्तरीत्या सामान्यविशेष-सद्भावेन अन्वयासंभवः सुपरिहर इति तयोर्भावः।

किं च—'इतरथा हि 'कारकेष्विति ब्रूयात्' इति 'कारक' इति सूत्रभाष्यपर्यालोचनायां सूत्रभाष्यकारयो निर्धारणसप्तम्यन्त-त्वमनभिमतमिति प्रतीतेः 'कारक इति निर्धारणसप्तमी सामान्या-पेक्षं चैकवचनं, विशेषणाधिकारपक्षे कारकेषु मध्य' इत्यादिमञ्जरी-

ग्रन्थः सूत्रभाष्यकाराभिप्रायानभिज्ञस्य पूर्वपक्षिणः कस्याचिदुक्तेरनुवाद इति भाति।

किं च-'कारक' इति सूत्रभाष्यतः कारकपदं करोति क्रियामिति व्युत्पत्त्या अन्वर्थसंज्ञापरम्, कर्तृकर्मादिव्यपदेशं करोतीति व्युत्पत्त्या क्रियापरमिति पक्षद्वयमेव लभ्यते, न तु निर्धारणसप्तमीति तृतीयःपक्षः, स तु कस्यचिदौत्प्रेक्षिक एव। अत एव दीक्षितादयः भाष्यसिद्धपक्षद्वयमाश्रित्य 'ध्रुवम्' इत्यादि सूत्राणि द्वेधा योजयन्ति। तत्र कारकपदस्य क्रियापरत्वे 'कारक दृत्तश्रुतयोराशिषि' इत्यादौ कारकपदस्य कारकाधिकारविहितापादानादि संज्ञापरत्वं बोध्यम्। एवं च-भाष्यासंमते, ग्रन्थकृताप्यनुक्ते पक्षे केनचित् तदीयत्वेन आत्मनैवोत्प्रेक्षिते, दोषोद्भावनं सर्वथाऽयुक्तम्।

यत्तु प्रकृतिपदस्य कारणमात्रपरत्वे, निमित्तपर्यायकारकपदानुवृत्तौ उभयोरेकार्थकत्वेन घटः कलशः, घटो घट इत्यादाविव शाब्दबुद्धिर्न स्यादिति, तन्न। उभयोः सामान्यविशेषभावस्य अनुपदमेव निरूपितत्वात्। शब्दस्य प्रकारतया भानात् भेद इति तु अपेशलम्। न च कौस्तुभादौ शाब्दे शब्दभानं व्यवस्थापितमिति वाच्यम्, तत्र दृढतरमानाभावात्।

कारकपदस्य निरुक्तव्युत्पत्त्या क्रियापरत्वमाश्रित्य विषयसप्तमीत्वं चाङ्गीकृत्य जनकत्वं च विषयत्वं क्रियाजनकं यद् ध्रुवादि तदपादानादिसंज्ञमित्याद्यर्थस्य नवीनप्राचीनसंमतत्वात् 'जनिकर्तुः' इत्यादावपि तदनुवृत्तौ तदर्थस्य क्रियायाः सामान्यत्वात् जनेर्विशेषत्वात् जनिरूपा या क्रिया तद्धेतुरपादानमित्यर्थेऽनुपपत्तिगन्धाभावेन प्रकृतिपदस्य कारणमात्रपरत्वेऽपि बाधकाभावः। कारकमिति संज्ञापक्षेऽपि अन्वर्थसंज्ञाबलात् लब्धस्य क्रियाजनकत्वस्य जनिकारणे उपरञ्जकतया संबन्ध इति न दोष इति। एवं च-'मृत्पिण्डाद् घटो जायते, दण्डाद् घटो जायते, पुत्रात्प्रमोदो जायत' इत्यादि सर्वमस्यै-

बोदाहरणमिति सर्वेष्टसिद्धिः। एतेन-'पुत्रात्प्रमोदः, दण्डाद्घटः' इत्यादौ अनुपादाने उपादानत्वस्य, अगुणे गुणत्वस्य वाऽऽरोपेण पञ्चमीं साधयन्तो नागेशादयो निरङ्कुशा एव।

अथ वा—श्रुतौ सूत्रे च 'यत' इत्यत्र तृतीयान्तात्तसिः, येन ब्रह्मणा इमानि भूतानि जायन्त इति श्रुतियोजना। येन अस्य जगतो जन्मादि भवति तद्ब्रह्मेति सूत्रयोजना, 'दण्डेन घटो जायते' इत्यादाविव येनेति हेतौ तृतीया। अत एव भगवता—

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते स चराचरम्।
हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते॥ (गी. ९.१०)

इति गीतायां सर्वाध्यक्षस्य सर्वस्वामिनो हरेः कटाक्षवीक्षणेन प्रेरिता प्रकृतिः चराचरजगन्ति सृजतीति वदता ईश्वरस्य प्रेरकत्वेन निमित्तकारणतैव व्यवस्थापिता। **श्लोकार्थस्तु**—अध्यक्षेण सर्वस्वामिना मया ईक्षणे नप्रेरिता प्रकृतिः प्रधानं, सचराऽचरं जगत् सूयते जनयति, हे कौन्तेय! जगत्, अनेन हेतुना तत्तत्प्राणिकर्मानुगुणेनेक्षणेन हेतुना, विपरिवर्तते पुनः पुनः जायते, विविधवस्तुरूपेण परिणमते इति। **अयं भावः**—लोके यथा राजाधीनोऽमात्यादिः कदाचित् प्रभोरीक्षणमात्रेणेङ्गितेन मामयमस्मिन् कर्मणि प्रवर्तयतीति जानन् तत्कर्म कुरुते तथा इयमपि प्रकृतिर्भगवदधीना सर्वस्वामिनोहरेरीक्षणमात्रेण प्रभोर्हरेरभिप्रायं जानती सृजति चराचरात्मकं जगदिति। न च—अचेतनस्य प्रधानस्यकथमीदृशं ज्ञानमि तिवाच्यम्, तदभिमानिदेवताविवक्षया तथोक्तेः।

गदाधरोऽपि व्युत्पत्तिवादे पञ्चमीकारकनिरूपणावसरे। 'मृत्पिण्डात् घटो जायत' इत्यादौ 'जनिकर्तुरिति अपादानत्वम्', तत्र प्रकृतित्वं न विकारित्वं प्रकृतिविकृतिभावाऽभावेऽपि 'प्राक्केकयीतो भरतः, ततोभूत्, वायोर्जात' इत्यादौ पञ्चमीदर्शनात्.....तस्मा-

त्करणत्वमेव प्रकृतित्वं 'दण्डाद् घटो जायत' इत्यादिप्रयोगा इष्यन्त एव इत्यादिग्रन्थेन 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' इति सूत्रे प्रकृतिपदं करण-परमित्यभिप्रयन् द्रव्याद्यचेतनोपादानकारणत्वं ब्रह्मणो न संभवति इति 'यतो द्रव्यं गुणाः कर्म इत्यादौ पञ्चम्युपपत्तिः प्रकृतिपदस्य कारणमात्रपरत्व एव भवतीत्यभिधत्ते।

इदं बोध्यम्—ब्रह्म जगदुपादानमिति वदन्तः त्रिचतुरा एव, तत्र केचिद्वैयाकरणाः, सूत्रभाष्यकृदन्ये। शब्दब्रह्म जगतो विवृत्तोपा-दानं न तु परिणाम्युपादानं यतो ब्रह्म निर्विकारम्।

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम्।
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः॥

इति हर्युक्तेश्चेति वदन्ति। शब्दब्रह्मणि सर्वमिदं जगत् आरोपितम् इति तेषामाशयः। अत्र मते 'यतो वा' इति श्रुतौ, यत इति सप्तम्यान्तात्सार्वविभक्तिकस्तसिः यस्मिन्नित्यर्थकमिति युक्तम्, न तु पंचम्यन्तात्तसिरिति। न च—'जायन्त' इति श्रवणात्पञ्चमीत्युच्यत इति वाच्यम्। 'तत्र जात' (पा.सू. ४.३.२५) इति सप्तमीसमर्थात् जात इत्यर्थे अणादिप्रत्ययविधानेन, 'सप्तम्यां जनेर्डः' (पा.सू. ३.२.९८) इति सप्तम्यन्ते उपपदे जनेर्डप्रत्ययविधानेन, मन्दुरायां जात इति विग्रहवाक्यप्रयोगेण च, जनिधातुसमभिव्याहारे सप्तम्या अपि युक्तत्वात्, शब्दब्रह्मण आरोपाऽधिष्ठानतावादिना वैयाकरणेन तत्र अधिष्ठानत्वमस्तीति बोधनाय सप्तम्यन्तत्वस्यैवाश्रयणीय-त्वात्, विवक्षितार्थबोधकविभक्त्यन्तशब्दप्रयोगस्यैव न्याय्यत्वाच्च। अन्यथा लक्षणादिकमाश्रयणीयं भवेत्। यद्यपि अत्र मते किं पराया वाचः ब्रह्मत्वम्, उत मध्यमाया वाच इति द्वैतम्[1], तथापि मञ्जू-षातः[2] पराख्यवाच एव तत्त्वमिति निश्चेतव्यम्।

---

1. क्वचित् परा वाचः, क्वचित् स्फोटस्य तथा व्यवहारात्संदेहः।
2. तत्र एकस्यैव स्फोटस्य शद्ब्रह्मरूपस्य...'क्रियाशक्तिप्रधानायाः

अन्ये तु – शब्दातिरिक्तं ब्रह्म जगदुपादानकारणं मन्यन्ते । शिष्टं सर्वं पूर्वमतवत् । अत्रापि पञ्चमीनिर्देशश्चिन्त्यप्रयोजनः । सप्तमीनिर्देशो न्याय्य इति भाति । अस्मिन्मतद्वये जगदुपादानमायाऽविद्याधिष्ठानत्वात् ब्रह्मणो जगदुपादानत्वम् ।

परे तु – विकारात्मकप्रकृतिशरीरकतया, प्रकृतिनियामकत्वेन वा ब्रह्म जगदुपादानमिति ब्रुवते । अत्र मते–स्वशरीरप्रधानोपादानकत्वात् स्वायत्तप्रधानोपादानकत्वाद्वा जगतः ब्रह्मोपादानकत्वम् । श्रुतिसूत्रस्थस्य 'यत' इत्यस्य ब्रह्माधिष्ठितात् प्रधानात्, प्रधानशरीरकात् ब्रह्मण इति वाऽर्थो वाच्य इति भाति । इतरे तु–प्रधानमेव पुरुषसंनिधानेन जगदात्मना परिणमते इति वदन्ति । अपरे तु–ईश्वरप्रेरितं प्रधानं जगदात्मना परिणमते अतस्तदेवोपादानकारणमिति आहुः । केचित्तु–परमाणवः द्व्यणुकादिरूपेण जगत्कारणमिति मन्यन्ते ।

ये तु मन्यन्ते ब्रह्म जगत उपादानकारणमिति ते सर्वे ब्रह्मणः परिणामं नाङ्गीकुर्वन्ति; अतस्तेषां मते ब्रह्मण उपादानत्वोक्तेः किं प्रयोजनमिति विमर्शनीयम् । एतेन–ब्रह्मोपादानकत्वेन जगतः तस्य तत्कार्यत्वात् ब्रह्मकार्यस्य च ब्रह्मातिरेकेणाभावात् मिथ्यात्वं 'तदनन्यत्वम्' इति सूत्रात् । ततश्च व्यासस्यापि जगन्मिथ्यात्वे तात्पर्यमिति यदुक्तं मञ्जूषायां प्रथमपरिच्छेदे तत्परास्तम् । कारणाऽनन्यत्वबुद्धेः परिणामिकारणविषय एव संभवात् । ब्रह्मणस्तु अपरिणामित्वात् । वासुदेवस्य सर्वस्मादुत्तमत्वं स्वीकुर्वतां श्रीव्यासपाणिनिपतञ्जलीनां जगतो ब्रह्मोपादानकारणकत्वस्याऽनभिमतत्वेन ब्रह्मानन्यत्वमपि जगतो न संमतमित्यवगमात् । 'तदनन्यत्वम्' इति सूत्र-

---

शब्दशब्दार्थकारणम् । 'प्रकृतेर्बिन्दुरूपिण्याः शब्दब्रह्माऽभवत्परे' इत्युक्तेः, स्फोटस्य पराख्यवाच इति तद्व्याख्यानाच्च ।

तात्पर्यं तु तदधीनत्वादिना तदनन्यत्वोक्तिरिति उपरिष्टात् निरूपयिष्यामः, निरूपितं च किंचित्पूर्वमपि ।

एवं च – जगतो ब्रह्मोपादानकारणकत्वं भाक्तमेवेति ।

सृष्टिवाक्यानि जगतो निमित्तं कारणं हरिः ।
इति प्राहुस्तयोस्तस्मान्नैव सिध्येदनन्यता ।।

अंशत्वोक्तिविरोधोद्धारः

ननु यदुक्तं वासुदेवो जगतो निमित्तकारणं नोपादानम् अतस्तस्य सर्वस्माद्भेद इति, न तद्युक्तम्;

ममैवांऽशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
मनः षष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ।। (गी. १५.८)

इति जीवस्य तदंशत्वोक्तिविरोधात् । अंशांशिनोरभेदस्यैव दर्शनात् । सति हि तयोर्भेदे अंशत्वमनुपपन्नमिति, उच्यते–अंशो हि द्विविधः भिन्नोऽभिन्नश्चेति । तत्र भिन्नांशः स्वांशसदृशः, स च जीवः, अभिन्नांशस्तु अन्तर्यामिरूपं रामकृष्णाद्यवताररूपं च । ततश्च–ममैवांशः मदंशसदृशः, न तु मत्स्वरूपभूतः, शिष्टं स्पष्टमिति । सादृश्यं च स्वायत्तत्वेन, यथा स्वांशः स्वायत्तः, तथा जीवः स्वायत्त इति भावः । अथ वा ममैवांशः यः, 'विष्ठभ्याहमिदं कृत्स्नम्' इत्यत्र जगद्धारकत्वेन उक्तोंऽशः, जीवः सः तदधीनः न स्वतन्त्र इत्यर्थः । यो यदधीनः स तच्छब्देन व्यपदिश्यते 'यथा राजा राष्ट्रम्' इति भावः । अत एव सर्वशास्त्रार्थसारसंग्रहे गीतायां पञ्चदशेऽध्याये—

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्ययमीश्वरः ।। (गी. १५.१८)

इति क्षराक्षरपदवाच्यात् सर्वस्मात् प्रपञ्चाद्वासुदेवस्योत्तमत्वाद्यभिधानं संगच्छते। यदि जीवादीश्वरस्य न भेदः तर्हि तस्योक्तं सर्वोत्तमत्वं कथमुपपद्येत। अतोंऽशत्वोक्तिर्न भेदविरोधिनी। एतेन गीतायामुपक्रमोपसंहारयोर्निरूपितो भेदो न वास्तवः, अपि तु औपाधिक इति कस्यचिदुक्तिः परास्ता। सर्वशास्त्रार्थसंग्रहे पञ्चदशे अध्याये भेदोक्तेः। न च अयमपि भेद औपाधिक इति वाच्यम् शास्त्रार्थसारसंग्रहे वास्तवार्थकथनस्यैव एवंकल्पनायोगात्।

अन्ये तु—जीवशब्दस्य तच्छरीरकपरमात्मार्थकत्वेन विशिष्टैकदेशत्वेन जीवस्य परमात्मांशत्वव्यवहारः, अथापि स्वरूपस्वभावभेदात् जीवः परमपुरुषाद्भिन्न एवेति वदन्ति। मञ्जूषाकृतो मते ईश्वरान्यचेतनस्याभावेन ईस्वरस्य च निरंशत्वेन उपाधिसंबन्धस्य ववतुमशक्यतया शास्त्रेषु जीवस्योक्तमंशत्वमनुपपन्नमेव स्यात्। अत्र 'सनातन' इति विशेषणेन जीवस्य तत्त्वमनादि इति श्रीव्यासमहर्षेराशयोऽवगम्यते। पाणिनिना तु जीवानादित्वं न निषिद्धमिति तस्यापि तदिष्टमेव। ततश्च—तदुभयासंमतमुपाधिसंबन्धस्य जीवत्वव्यवहारहेतुत्वनिरूपणमिति।

इदमत्रावधेयम्—न केनापि जीवस्येश्वरमुख्यांशत्वं शक्यनिरूपणम्। ईश्वरान्यचेतनं न, ईश्वरो निरंश इति वादी तु ईश्वरस्योपाधिसंबन्धेनांशं परिकल्प्य, तस्य जीवत्वं, तस्येश्वरांशत्वं च निरूपयितु न प्रभवति। एवं युक्त्यसहप्रमेयकल्पनापेक्षया स्वरूपतो भिन्नस्य जीवस्य ईश्वराधीनत्वादिना तदंशत्वकल्पनं वरमिति।

जीवस्यांशत्ववचनं नात्माभेदस्य साधकम्।
अतः श्रीवासुदेवस्य सर्वोत्कर्षे न बाधकम्॥

गीतावचनविरोधोद्धारः

ननु वासुदेवस्य सर्वोत्तमत्वं भेदाधीनम् स च भेदो गीतायां प्रतिषिद्धः, यतः–'स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति (गी. ५.२४) उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् (गी. ६.२७) ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति' (गी. १८.५४) इत्यत्र 'ब्रह्मभूत' इति, 'स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते (गी. १४.२६) विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते (गी. १८.५३) इत्यत्र 'ब्रह्मभूयाय' इति, 'यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः (गी. ८.५) मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते (गी. १३.१८) 'गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति' (गी. १४. १९) इत्यत्र मद्भावमिति च प्राह भचवान् तेषां च ब्रह्मत्वं प्राप्तः, ब्रह्मत्वाय, मत्स्वरूपमित्यर्थेन ब्रह्मभावो जीवानामस्तीति तात्पर्यमिति भेदो निषिद्धप्राय इति चेत्, अत्र ब्रूमः—'भू सत्तायां; भू प्राप्तौ' इति धातुपाठात् ब्रह्मप्राप्तः, ब्रह्मभूयायेत्यनयोः ब्रह्मप्राप्तिमान्, ब्रह्मप्राप्तये, तत्र स्थित्यै इत्यर्थः। मद्भावम्, मद्भावायेत्यस्य मयि सत्ताम्, मयि सत्तायै इत्यर्थः। मद्भावमधिगच्छतीत्येतत् मोक्षप्राप्तिरिति—

गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान्।
जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ (गी. १४.२०)

इत्युत्तरश्लोकेन भगवतैव व्यत्ख्यातम्, अतः–एतेषां स्वरूपाभेदे तात्पर्यकल्पनमयुक्तम्।

ब्रह्मणि स्थितिः ब्रह्मैव सर्वमिति निश्चयवान्, ब्रह्मप्राप्तः, ब्रह्मभवनाय (मोक्षाय) मद्भावाय इत्यस्य मोक्षायेति (शं.भा) ब्रह्मभूतः असंकुचितज्ञानादिस्वस्वरूपेण स्थितिः, ब्रह्मसाम्याय असंसारित्वाय, एवमेव मद्भावपदस्य, एकत्र तु—'जननादिदुःखमुक्तत्वम्' इति

(रा.भा.) 'ब्रह्मभूत इत्यस्य सर्वत्र ब्रह्मणि स्थितमनस्कः, प्रीतिविषयत्वाय, तन्मनस्कत्वाय, निर्दुःखनिरतिशयानन्दात्मिकां स्थितिम्, मन्मनस्कत्वम्' इति (पू.भा.) व्याख्यातम्। अतो नैषां वचनानामभेदे तात्पर्यम्। एवं च—वासुदेवस्य सर्वोत्तमत्वे न गीतावचनविरोधः। भगवदुपासनायाः तन्मनस्कत्वं च प्रधानमङ्गमिति 'मन्मना भव मद्भक्तः', (गी. ९.३४, १८.६५) 'अनन्याश्चिन्तयन्तो माम्' (गी. ९.२२) इत्यादिना वारं वारं शिक्षणात् बोध्यम्। अत एषां गीतावचनानां न भवदुक्तार्थे तात्पर्यम्, गीताचार्यस्य वासुदेवस्य सर्वोत्तमत्वमभिप्रयतः पाणिनेश्चेति।

ननु संसारिणो जीवस्य विभिन्नधर्मवत्त्वेन भेदेऽपि मुक्तानां समस्तपुण्यपापविधुरतया शुद्धत्वात् विरुद्धधर्मवत्त्वाभावेन अभेदो युज्यत इति चेत् उच्यते –

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम्।
यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः॥

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च॥ (गी. १४.१,२)

इति द्वाभ्यां 'मम योनिर्महद्ब्रह्म' (गी. १४.३) इत्यादिना वक्ष्यमाणज्ञानप्रशंसापूर्वं तस्य फलं सदृष्टान्तमभिधाय, तत्र मुक्तानां परमात्मना ऐक्यभ्रमवारणाय तेषां भगवत्साधर्म्यमेव प्राह भगवान्। साधर्म्यं च समता, सा च जननमरणादिदोषराहित्येन, जगत्कारणत्वाद्यतिरिक्तापहतपाप्मत्वादिना, नित्यसुखानुभवितृत्वेन च बोध्या। ब्रह्ममीमांसायां च मुक्तानां 'जगद्व्यापार[1] वर्जम्' (ब्र.सू. ४.४.१) इति जगत्कारणत्वं न, 'भोगमात्रे'[2] ति सूत्रेण नित्यसु-

1. मुक्तानां न जगत्सर्जनादिव्यापार इति सूत्रार्थः।
2. निर्दुःखानन्दानुभवमात्रं सममिति एतदर्थः।

खानुभवमात्रमस्ति, 'मुक्तोपसृप्ये'[1] (ब्र.सू. १.३.२) त्यनेन भगवत्प्राप्तिमत्त्वमस्तीत्याह सूत्रकृत्। अस्त्यत्रार्थे –

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्।
तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥
(मु. ५.३)

इति श्रुत्यनुग्रहोऽपि। पश्यः द्रष्टा (उपासकः) निरञ्जनः शुद्धः, साम्यम् उपास्येन परमात्मना साम्यम्। शिष्टं स्पष्टम्। ततश्च – मुक्तावपि भेद एवेति श्रुतिसूत्रस्मृतिसिद्धं तत्त्वम्।

ब्रह्मभूतेत्यादि गीतावाक्यादैक्यं प्रतीयते।
इत्याक्षेपो निराकारि गीताश्रुतिवचोबलात् ॥

श्रुतिविरोधोद्धारः

(१) ननु–'तत्त्वमसि' इति श्रुतिरखण्डार्थं बोधयन्ती ऐक्ये प्रमाणमिति नागेशाशय इति चेत्, उच्यते–सा तु श्रुतिः नात्मैक्यं ब्रूते। तथा हि — 'स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' (छा. ६.४.८) इति श्रूयते। सर्वस्रष्टृत्वात् सर्वस्वामित्वेन ईश्वरस्य सर्वं तन्नियाम्यमिति बोधनाय प्रवृत्तमिदं वाक्यम्। अस्यायमर्थः—यः 'सदेव सौम्य, सन्मूला' इत्यादौ सर्वकर्तृत्वेन पूर्वं प्रसक्तः, स एषः सच्छब्दवाच्यः, अणिमा सूक्ष्म धियां ज्ञेयत्वेन अणिमपदवाच्यः, तत्सत्यं सच्छब्दवाच्यं वस्तु

---

1. 'परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' (मु. ३.२.८) इत्यादि श्रुतौ मुक्तानां ब्रह्मप्राप्तिश्रवणादिति सूत्रार्थः।

सत्यम्, सः सच्छब्दवाच्यः, आत्मा स्वामी,[1] अत एव, इदं सर्वम् समस्तं जगत्, ऐतदात्म्यम्[2] सत्स्वामिकम् अतस्तदधीनम् 'यो यत्स्वामिकः स तदधीन' इति न्यायात्। अतः – त्वम् जगदन्तःपाती भवानपि, तदसि तदधीनोऽसि, 'राजा राष्ट्रम्' इतिवत् सामानाधिकरण्येन निर्देशः। तदधीनत्वबोधनं च अनूचानमानित्वादिना प्राप्तसर्वज्ञत्वस्वतन्त्रत्वाद्यभिमानत्यागाय। अस्त्यस्य महानभिमान इति एतद्विद्योपोद्घातवाक्येन 'सर्वान् वेदानधीत्य महामना' इत्यादिना ज्ञायते। सकृदुपदेशेन न त्यजेदभिमानमिति असकृदुपदिष्टम्। ततश्च नेदं वाक्यमात्मैक्यं बोधयतीति। तदधीनत्वं च मुक्तौ संसारे च समम्। अथ वा – 'अतस्मिन् स इत्येतत् ताद्धर्म्यादिना' इति पूर्वोदाहृत 'पुंयोगात्' इति सूत्रमहाभाष्येण सिंहो माणवक इत्यादाविव तत्सदृशोऽसीत्यर्थः। सादृश्यमपहतपाप्मत्वादिना, चित्त्वेन वा। अपहतपाप्मत्वं च 'यदा पश्यः पश्यत' इत्यादि प्रमाणप्रमितं ज्ञानिनाम्, चित्त्वं तु सर्वेषामनुभवसिद्धम्।

अन्ये तु—तत्, तु, अमसि, इतु पदं विभज्य एवमर्थं वर्णयन्ति — अमधातुर्गत्यर्थः, 'अम गत्यादिषु' इति भ्वादौ पाठात्।

---

1. 'यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिति। यच्चास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति कथ्यते' इति आत्मशब्दनिर्वचनात्, आप्नोतेर्मनिनि पस्य तकारे आङ्पूर्वकददात्तेर्मनिनि आकारस्य लोपे दस्य तकारे आङ्पूर्वकादत्तेर्मनिनि दस्य तकारे आङ्पूर्वकादस्तेर्मनिनि सस्य तकारे, आत्मशब्दनिष्पत्तेः सर्वव्याप्त्यादिमत्त्वमात्मत्वमिति तदर्थलाभः तत्त्वं च सर्वस्वामिन एव संभवतीति, स्वामीत्यर्थ उक्तः। केचित्तु–धारणपोषणार्थकधाञः आङ्पूर्वात् मनिनि आकारस्य लोपे धस्य तत्त्वे च धारणपोषणकर्तेत्यर्थलाभेन स्वामीति तदर्थः सर्वपोषणादेः सर्वस्वामिन एव संभवादिति आहुः सर्वत्र पृषोदरादित्वात्कार्यविशेषः।
2. स्वार्थे ष्यञ्।

तुरेवार्थे, अमसीति मध्यमपुरुषप्रयोगात् त्वमिति लभ्यते। सः 'सदेव' इत्यादिना प्रतिपादितजगत्कर्तृत्वादिगुणविशिष्टः, आत्मा स्वामी सर्वाध्यक्षः, स इति पुंलिङ्गनिर्देश आत्मेतिविधेयानुरोधेन। हे श्वेतकेतो! त्वं, तत् सर्वस्वामिनमात्मानम्, अमसि तु प्राप्नोष्येव, यद्वा—तत्तु पूर्वोक्तगुणपूर्णमात्मानमेव अमसि प्राप्नोषि। तदिति लुप्तद्वितीयान्तम्, अथ वा—नपुंसकं ब्रह्मेत्यर्थकम्। 'आध्यानाय' (३.३.१५) इति सूत्रेण गुणनिरूपणस्योपासनार्थतानिर्धारणात्, अत्र सद्विद्यायां निरूपितगुणस्य जगत्कर्तृत्वादेश्च तदर्थतया यदि परमात्मानं जगत्कर्तृत्वादिनोपास्ते भवान् तदा उपास्यं भगवन्तमेव प्राप्नोति, उपासनाया भगवत्प्राप्तिरेव फलं न तु तदैक्यम्। उक्तं हि भगवता गीतायां—

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे॥ (गी. १८.६५)

इति उपासनया भगवत्प्राप्तिरिति।

शंकरभाष्ये—तत्त्वमिति पदं विभज्य सः 'सदेव' इत्यादिवाक्यप्रतिपादितगुणविशिष्टः, आत्मा, तत्त्वम् वास्तवं वस्त्विति योजनान्तरं दर्शितम्।

केचित्तु—श्वेतकेतोरेकस्य रामकृष्णादिवदवताररूपत्वं ज्ञात्वा अभेदोक्तिरिति वक्तुं शक्यमिति नानेन सर्वेषां जीवानां परमात्मैक्यं सिध्यतीति वदन्ति[1]।

---

1. हृत्पुण्डरीकनिलयः सर्वभूतात्मको हरिः।
श्वेतकेतुस्वरूपेण स्थितोऽसौ मधुसूदनः॥
(भार.शान्ति २२४.४१)
श्वेतकेतुविवाहसमये देवलः स्वसुतादानसमये।

किं च—तत्र नवकृत्व उपदिष्टेषु श्रुतानां शकुनिसूत्रादिदृष्टान्तवाक्यानां भेदपरत्वेन दार्ष्टान्तिक 'तत्त्वमसी' ति वाक्यस्य भेदपरत्वेन योजनैवोचितेति जीव ईश्वरत्वबुद्धिर्न कार्येति विभाव्यम्। दृष्टान्तवाक्यानां भेदपरत्वमन्यत्र[1] निरूपितम्।

रङ्गरामानुजभाष्ये तु—'तत्त्वमसि' इत्यस्यायमर्थः-त्वं पदं मुख्यार्थानुपपत्त्या अन्तर्यामिपरम्, तत्पदं सच्छब्दितात्मपरामर्शकम्। हे अन्तर्यामिन्! सच्छब्दितात्मासीति वाक्यार्थः। त्वंपदस्याऽपर्यवसानवृत्त्या अन्तर्यामिपरत्त्वम्। ननु त्वं पदस्य सर्वत्र संबोध्यमानार्थपरामर्शकत्वस्यैव न्याय्यत्वेन प्रकृते श्वेतकेतोः संबोध्यत्वात् तत्परामर्शं विना अन्तर्यामिपरत्वकल्पनं न युक्तमिति चेत्, देवदत्तं संबोध्य तत्पुत्राभिप्रायेण 'देवदत्त! त्वमेवं कृतवानसि' इतिवत् उपपत्तिरिति। इयान्विशेषः—'दृष्टान्ते मुख्यार्थानुपपत्त्या देवदत्तपदस्य तत्पुत्रे लक्षणा त्वंपदस्यान्तर्यामिणि लक्षणा' इति श्रुतिरेषा व्याख्याता।

एतेन—'तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य अखण्डार्थेन शुद्धेनापि ब्रह्मणाऽऽध्यासिकं तादात्म्यम्' (मू. ४.२५) इति मंजूषोक्तं परास्तम्, तेन भगवत्स्वरूपयोरेवैक्यबोधनात् तदैक्यस्य वास्तवत्वेन आध्यासिकत्वकथनस्यायुक्तत्वात्, संबोध्यमानश्वेतकेतुपरत्वेऽपि तदधीनत्वतत्सादृश्यादिरेव श्वेतकेतौ बोध्यत इति तादात्म्यस्यैवाप्रसक्तेः। वासुदेवस्य सर्वोत्तमत्वादिकमभिप्रयतः पाणिनेराचार्यस्य श्वेतकेतूपलक्षितजीवेषु भगवत्तादात्म्यस्यानभिमतत्वाच्च।

(२) ननु 'गताः कलाः पञ्चदशप्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु। कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति'। (मु. ६.७)

---

1. उपनिषदर्थविचारग्रन्थे।

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय।
तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥
(मु. ६.८)

स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ।
नाऽस्याऽब्रह्मवित्कुले भवति ॥ (मु. ६.९)

इत्याथर्वणे उपसंहारे ब्रह्मविदो ब्रह्मणा सह एकीभावस्य, ब्रह्मभवनस्य च प्रतिपादनात् मुक्तौ जीवब्रह्मणोरैक्यमेव। अत्र प्रतिपादित एकीभावो ब्रह्मभावश्च ब्रह्मत्वमेव । अन्यथा—अब्रह्मणो ब्रह्मभावायोगात् असंभावितार्थप्रतिपादिकेयं श्रुतिरप्रमाणं भवेत् । एतेन—मुक्तेः पूर्वमपि अस्ति जीवस्य ब्रह्मत्वं, दोषवशात्तु अनभिव्यक्तं, तत्त्वज्ञानेन दोषनिवृत्तावभिव्यज्यत इति तादात्म्यं स्वतो वर्तते, अतो भेदस्तन्निबन्धनव्यवहारश्चौपाधिक इति युक्तम् । एवं च—गीतायां निरूपितो भेदोऽवास्तवः, 'वासुदेवः सर्वम्' इत्युक्तोऽभेदस्तु वास्तव इति ।

अत्र वदन्ति—'द्वासुपर्णा, यदा पश्यः' इत्यादि श्रुतीनां भेदपराणां बहूनामुपलम्भात् गीतायां निरूपितो भेदो वास्तवः, तत्र निरूपितोऽभेदोऽवास्तव इत्यपि वक्तुं शक्यम् । किं च—'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगा यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे' (मु. ६.६) इति पूर्वमन्त्रे—अधिकारिणो ब्रह्ममीमांसाशास्त्राभ्यासात्, वेदतदनुसारिसर्वशास्त्रार्थनिश्चयवन्तः सर्वाणि कर्माणि भगवते समर्पयन्तः, सत्यलोकं गत्वा तत्र चिरकालमुषित्वा तल्लोकाधिपतेः चतुर्मुखादुपदेशं प्राप्य, विशेषेण भगवत्स्वरूपं विज्ञाय, तदायुषोऽन्ते मुक्ता भवन्तीति श्रुतम् ।

सप्तमेन अनेन मन्त्रेण तत्प्रकारः प्रदृश्यते । षोडशकलः पुरुषः कलानां पञ्चदशानां निवृत्तौ मुक्तो भवति, तत्र कला नाम जीवस्य

शरीरधारणहेतुः प्राणादयः षोडशपदार्थाः। ते च—'स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी इन्द्रियं मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोका लोकेषु नाम च' (प्र.प्र. ६.२) इति षट्प्रश्नोक्ता ज्ञेयाः। तत्र—प्राणः श्वासोच्छ्वासः, श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः, अन्नं खाद्यं वस्तु, वीर्यं शरीरोत्पत्तिहेतुभूतं वस्तु, तपः ज्ञानसाधनं व्रतम्, मन्त्राः ऋगादिः, कर्म पुण्यापुण्यरूपं, लोकः गोलकम् इन्द्रियाश्रयः, नाम देवदत्तादि, प्रतिष्ठाः शरीरधारिकाः, कलाः प्राणादयः, तदभिमानिदेवाश्च, कर्माणि पुण्यानि, तदभिमानी च, गताः, सर्वे देवाः कलाभिमानिभ्य इतरे सर्वे, प्रतिदेवतासु प्रतिबिम्बभूतासु प्रजासु (जीवेषु) स्थिताः, विज्ञानमय आत्मा जीवः सर्वे च देवाश्च (कलाभिमानिनोऽन्ये च) अव्यये अक्षरे, परे परमात्मनि एकीभवन्ति यथा—'अत्र कर्मणि सर्वे-मात्यादय एकीभवन्ति' इत्यादौ एकमनस्का भवन्तीत्यर्थः, यथा वा—गावो गोष्ठ एकीभवन्तीत्यादौ एकस्थानगता भवन्तीत्यर्थः, तथा परमात्मविषये एकमनस्का भवन्ति, न विप्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः। (परमात्मा अध्यक्षः, वयं सर्वे तद्दासा इति दृढमनस्का भवन्ति) परमात्मना निर्दिष्टं कर्म एकमनस्काः सन्तः कुर्वन्तीत्यर्थो वा, परमात्मना सह एकस्थानस्थिता भवन्तीत्यर्थो वा, एवमर्थ एव च्विप्रत्यय उपपद्यते। अभूततद्भावे हि 'कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः' (पा.सू. ५.४.५०) इति च्विर्विधीयते, तत्र 'अभूततद्भाव' इति कात्यायनवचनम्। यद्वस्तु येन धर्मेण पूर्वमनुत्पन्नम्, तस्य वस्तुनः तेन धर्मेणोत्पत्तौ विवक्षितायामिति तदर्थः। ततश्च सामानाधिकरण्यसंबन्धेन पूर्वकालावच्छिन्नस्वाभावविशिष्टधर्मवत्त्वेनोत्पत्स्यमानार्थवाचकात् स्वार्थे च्विप्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः। एकमनस्कत्वादेः पूर्वमभावेन ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ वासुदेवप्रसादात् मुक्तौ प्राप्तायां तद्भवतीति, एकशब्दस्याविद्यमानैकमनस्कत्वादिरूपधर्मविशिष्टार्थवाचकत्वेन च्विर्भवतीति शक्यते वक्तुं भेदवादिभिः पाणिनीयैः। एकत्ववादिनां पाणिनीयत्वे-

नात्मानं मन्यमानानां तु नैवं वक्तुं शक्यम्। तेषां मते ऐक्यस्य ब्रह्मत्वस्य च सदा विद्यमानत्वेन तस्य तदभावस्य च निरुक्तसामानाधिकरण्यस्य दुर्निरूपत्वात्। न च—एकत्वादेः सदातनत्वेऽपि तदभिव्यक्तेः पूर्वमभावेन तामादाय च्विः सुवचेति वाच्यम्। यद्धर्मावच्छिन्नत्वेन वस्तुन उत्पत्तिर्विवक्ष्यते तद्रूपेण तद्धर्मोपस्थापकप्रातिपदिकात् च्विरिति सूत्रार्थात्। अत एव शुक्लीकरोतीत्यर्थे एकीकरोतीति न प्रयोगः। प्रकृते च एकशब्दस्य अभिव्यक्तित्वेनाभिव्यक्तिबोधकत्वाभावेन च्वेर्वक्तुमशक्यत्वात्।

न च—'ब्रह्मीभवतीत्यत्र मञ्जूषोद्योतयोश्छान्दसत्वात् च्विः' इत्युक्तेः तत्रेवात्रापि छान्दसः स्वार्थिकः च्विरिति वाच्यम्—उक्तदिशा सूत्रेणैवोपपत्तौ छान्दसत्वादिकल्पनायोगात्। ब्रह्मीभवतीति 'कृभ्वस्ति' इति सूत्रकौमुदीप्रतीकमादाय 'अत्र भवनकर्तृत्वं प्रकृतिभूतस्याऽब्रह्मण एव विकाराभेदेन बोध्यम्' इत्युक्तं शेखरे, मञ्जूषादौ स्वार्थे च्विरिति। अत्र कः सिद्धान्त इति चिन्त्यम्। न च—कौमुद्याशयवर्णनपरः शेखरः, मञ्जूषादि तु स्वसिद्धान्तावेदकमिति वाच्यम्—शेखरे 'वस्तुतः, परे तु वा' इत्युपक्रम्य छान्दसत्वात् च्विरित्यन्यत्र निरूपितम्' इत्याद्यनुक्तेः तथाकल्पने मानाभावात्। अविरोधसंपादनाय तथा कल्प्यत इति चेत् विनिगमनाविरहेण मञ्जूषाद्युक्तिरेव पराशयवर्णनपरेति वक्तुं शक्यत्वात्—किं च—अनारोपिताऽतथाभूते आरोपिततद्भावसंपत्तावेव च्विः अत एव ईश्वरप्रसादादिनाऽमहति मुख्यमहत्त्वोत्पत्तौ न च्विः' इति शेखरोक्तदिशा अत्राप्यैक्यस्यारोपो वाच्यः, आरोपितस्य च तन्मते मिथ्यात्वेन वास्तवमैक्यं न सिध्येत्। किं च—स्वार्थे च्विप्रत्ययाङ्गीकारेऽपि ब्रह्मणो ब्रह्मत्वमस्तीत्यर्थस्यैव लाभेन जीवस्य ब्रह्मभावप्राप्तिरितीष्टासिद्धिः।

अष्टमे मन्त्रे 'पुरुषमुपैति दिव्यम्' इति दिव्यपुरुषप्राप्तेरेवोक्तत्वेन 'एकीभवन्ति' इत्यस्य स्वरूपैक्यपरतया व्याख्यानं

मन्दम्। नवमे तदुत्तरमन्त्रे 'ब्रह्मैव भवति' इति वाक्येनापि 'ब्रह्म-प्राप्तिरेवोच्यते'। न च जीवस्य ब्रह्मभाव इति तदर्थ इति वाच्यम्। तत्र भवतीत्यस्य प्राप्नोतीत्यर्थ इति तत्रैव शाङ्करभाष्योक्तेः। एवं च—पूर्वमन्त्रे पुरुषपदं ब्रह्मपरमिति बोधयित्वा पूर्वमन्त्रार्थ एव नवमेन मन्त्रेण विवृत इति ज्ञायते। 'गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो-भवति' इति नवममन्त्रान्तिमवाक्योक्तममृतत्वेन भवनमपि अत्रैवा-र्थेऽनुकूलम्। मुक्तो भवतीति तदर्थः। अत एव च गीतायाम्—

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम्।
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः॥

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन।
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते॥ (८.१५, १६)

'मामेवैष्यसि' (गी. ९. ३४; १८. ६५) इति भगवदुपासकानां योगिनां परमफलतया भगवत्प्राप्तिरेवोक्ता, न तु तत्तादात्म्यं, प्राप्तिस्तु न तादात्म्यमिति तद्भावः।

(३) ननु—'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' (बृ. ७.६.४.६) इति वाजसनेयके ब्रह्मण एव ब्रह्मप्राप्तेरभिधानात् ब्रह्मभावो मुक्तेः पूर्व-मप्यस्तीत्यवगमेन मुक्तौ न भेद इति चेत्, अत्र वदन्ति—ब्रह्मशब्दस्य जीववाचित्वेन ब्रह्मैव सन् जीवत्वावच्छिन्न एव सन् (जीवभाव-मविहायैवेति यावत्) ब्रह्म परमात्मानम् अप्येति प्राप्नोति, इति श्रुत्यर्थः। मुक्तावपि न स्वतन्त्रो जीवः अपि तु, परमात्मस्वामि-कत्वेन तदधीन एव वर्तते, इदमेव मुक्तौ जीवभावाऽहानमिति तात्प-र्यम्। न च—ब्रह्मशब्दो न जीववाचीति शङ्क्यम्। जिज्ञासाधि-करणे 'अत एव ब्रह्मशब्दस्य जात्याद्यर्थान्तरं मा शङ्कितव्यम्' इति शाङ्करभाष्यव्याख्याने 'आदिशब्देन जीवकमलासनशब्दराशी ग्रहणम्' इति आनन्दगिरीये उक्ते जीववाचित्वेऽविवादात्।

(४) ननु 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति श्रुत्या ब्रह्मजगतोरैक्योक्तेरभेदो युक्त इति चेत्, न। श्रुतेरभेदे तात्पर्याभावस्य निरूपितत्वात्।

(५) 'अहं ब्रह्मास्मि' (बृ. ३.४.१०) इति वाक्यमपि जीवब्रह्मणोरैक्यं वक्तीति न शक्यते वक्तुम्। तस्य—'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवाऽवेत्', 'अहं ब्रह्मास्मि' इति 'तस्मात्तत्सर्वमभवत्' इति वाक्यघटकत्वेन तस्य च ब्रह्मवाक्यत्वेन जीवब्रह्मैक्यपरत्वाभावात्। श्रुत्यर्थस्तु—जगतोऽग्रे पूर्वम्, ब्रह्मैवाभूत्, तत् ब्रह्म, आत्मानम्, अहं ब्रह्मास्मीति अवेत् अजानात्, तस्मात् तथा ज्ञानाद्धेतोः, सर्वमभवत् पूर्णमभवदिति। सृष्टेः पूर्वं ब्रह्मण एकस्यैव सत्त्वात् ब्रह्म स्वस्वरूपं स्वयमेवाऽजानादिति भावः। ब्रह्मणः 'अहं ब्रह्मास्मि' इति ज्ञानमुदभूदित्यर्थकं वाक्यमिदं जीवेशाभेदे कथं प्रमाणं स्यात्।

ननु—'यो यो देवानाम्' इत्याद्युत्तरवाक्येन देवादीनां मध्ये योऽधिकारी, तत् ब्रह्म वेद, वामदेवोपि तदेतत् ब्रह्म पश्यन्, 'तदिदमप्येतर्हि' इति 'य इदं वेद अहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति' इति उपासकज्ञानानुवादेन उपासकस्य सर्वत्वसिद्धेरभिधानात् जीवेशैक्यसिद्धिरिति चेत्, न। तत्र—'अहं ब्रह्मास्मि' इति नोपासकज्ञानानुवादः, किंतु 'तदात्मानम्' इत्यादिवाक्यैकदेशानुवादः। तेन 'अहं ब्रह्मस्मि' इति वाक्यघटित 'ब्रह्म वा' इत्यादिवाक्यमुपलक्ष्यते, तादृश ज्ञानवत्, नित्यपूर्णत्वादिमच्च यत् प्रसिद्धं ब्रह्म 'ब्रह्म वा इदमग्र' इति पूर्ववाक्ये निरूपितं तत्, एतर्ह्यपि (इदानीमपि) यो वेदेत्यर्थस्यैव ततः प्रतीतेः। ततश्च नेदमात्मैक्यं प्रतिपादयितुं प्रभवति। उपासकज्ञानानुवाद इति अभिमानेऽपि अहं ब्रह्मसदृशोऽस्मीत्यर्थवर्णनसंभवात् नैक्ये तात्पर्यमस्य। अत्र—अवेत्, अभवदित्यादौ भूतत्वं न विवक्षितं ब्रह्मणः स्वस्वरूपवेदनस्य पूर्णत्वादेश्च सदातनत्वात्।

(६) ननु—छान्दोग्ये चतुर्थे (११. खं) उपकोसलविद्यायां गार्हपत्यान्वाहार्याहवनीयास्त्रयोऽग्नय उपकोसलाय 'य आदित्ये पुरषः, यश्चन्द्रमसि पुरुषः, यो विद्युति पुरुषः', 'सोहमस्मि स एवाहमस्मि' इति आदित्यादिस्थपुरुषस्य आत्मनश्च एकत्वोपदेश-श्रवणात् आत्मैक्यं श्रौतमिति चेत्, न। त्रिष्वपि वाक्येषु सोऽहमस्मीत्यादेः तदधीनः, तत्सदृशो वाऽहमस्मीत्यर्थात्। यद्यत्रात्मैक्यमभिमतं, तर्हि त्रिष्वप्युपदेशवाक्येषु 'य आदित्ये पुरुष' इत्येव वक्तव्ये चन्द्रादिस्थानभेदकथनं व्यर्थं स्यात्। न च आदित्यादिषु विद्यमानः पुरुष एक एवेति ज्ञापनाय स्थानभेदोक्तिरिति वाच्यम्, तज्ज्ञापनस्याऽप्रसक्तेः। न च—द्वैतिनां मतेपि चन्द्रादिस्थानभेदकथनं व्यर्थम्, आदित्यस्थपुरुषाधीनत्वादिकथनेनैव आत्माधीनत्वादिना भेदसिद्धेरिति वाच्यम्। सर्वान्तर्यामिणः स्वरूपतो भेदाभावः, अधिष्ठानानां नियम्यानामनेकत्वं चेति बोधनाय स्थानभेदोक्तेः। ऐक्यवादिना तु नैवं वक्तुं शक्यम्, शुद्धेनैवैक्यस्याभिमतत्वेन तस्यैव प्रतिपादनीयत्वात्। किं च ऐक्यवादी किं भवान् आदित्यपुरुषयोरैक्यमङ्गीकरोति, न वेति प्रष्टव्यः। यद्यङ्गीकरोमीति ब्रूते तदा 'आदित्यः पुरुष' इति निर्देशेन भाव्यं, न तु—'आदित्ये पुरुष' इति भेदेन। यदि नेति ब्रूते, तदा अन्येषामपि पुरुषेणैक्यं नेति सुवचं भेदवादिभिरिति वक्तव्यम्।

(७) तैत्तिरीये तु 'ब्रह्मविदाप्नोतिपरम्' (तै.उ २.१) इति ब्रह्मविदां परब्रह्मप्राप्तिं संक्षेपेण प्रस्तुत्य तत्र 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति मन्त्रवर्णसंवादं दर्शयित्वा 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' (तै.उ. २.१.७) इत्यादिना ब्राह्मणवाक्येन ज्ञेयतया प्राप्यतया च प्रकृतस्य ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वादिलक्षणम्, आनन्दे तारतम्यं च द्वितीयवल्यां निरूप्य, द्वितीयवल्युक्तमेव जगत्कारणत्वरूपब्रह्मलक्षणं भृगुवल्यां पितापुत्रसंवादेन प्रतिपाद्य, उपासनाप्रकारं च दर्शयित्वा 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान्' इति मन्त्रवर्णगतफल-

वाक्यार्थं 'अस्माल्लोकात्प्रेत्य' (तै.उ. ३.१०.५) इत्यादिना स्पष्टयन् संक्षेपविस्ताराभ्यां जीवपरयोर्भेदमेवाऽऽह वेदपुरुषः।

तत्र — 'अस्माल्लोकात्प्रेत्य, एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रम्य, प्राणमयम्० मनोमयम्० विज्ञानमयम्० आनन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य, इमान् लोकान् कामान्नी कामरूपी अनुसंचरन्, एतत्सामगायन्नास्ते, (तै.उ. ३.१०) इत्यादि श्रूयते। अस्य 'स यश्चायं पुरुषे, यश्चासावादित्ये, स एकः, स य एवं वित्' (तै.उ. ३.१०५) इति पूर्ववाक्यम्। पूर्वं 'क्षेम इति वाचि (तै.उ. ३.१०२) तृप्तिरिति वृष्टौ' (तै.उ. ३.१०२) इत्यादिना अध्यात्ममधिदैवं च भगवदुपासनां विधाय उपासनाविषयतया निर्दिष्टस्य ब्रह्मणो भेदशङ्कानिवृत्तये 'यश्च' इति वाक्यद्वये प्रसक्तं ब्रह्म अनूद्य 'स एक' इति वाक्यं पुरुषोपलक्षितसर्वमानुषान्तर्यामिणः, आदित्योपलक्षितसर्वदेवान्तर्यामिणश्च एकत्वं (अभेदं) विदधत् सर्वान्तर्यामिभगवत्स्वरूपाणां भेदाभावं बोधयति। पूर्वोक्तोपासनाया अन्तर्यामिरूपतद्भेदाभावज्ञानस्य च फलमाह–स एवं विदित्यादि। अयमर्थः–यः अधिकारी, एवम् उक्तप्रकारेण, वित् भगवन्तमुपास्य, अन्तर्यामिणोऽभेदं जानाति, सः ज्ञानी, अस्मात् लोकात् एतस्मात् शरीरात्, प्रेत्य ऊर्ध्वं गत्वा, अन्नमयमित्यादेः तत्तत्कोशगतत्वेन[1] तत्तत्पदवाच्यमित्यर्थः। आत्मानम् परमात्मनम्, उपसंक्रम्य प्राप्य, (मुक्तो भूत्वेति यावत्)

---

1. 'प्राणं देवा अनुप्राणन्ति' (तै. २.३) इत्यनुवाकीय 'स्वाभाविकेनाप्याकाशादिकारणेन नित्येनाऽविकृतेन सर्वगतेन सत्यज्ञानानन्दलक्षणेन, पञ्चकोशादिगतेन सर्वात्मना आत्मवन्तः, स हि परमार्थत आत्मा सर्वेषाम्' इति शाङ्करभाष्यात्, 'अतः सर्वकोशाध्यासाधिष्ठानभूतश्चिदात्मैव अत्र आत्मशब्देन विवक्षित इति तात्पर्यमाह' इति तद्भाष्यीयानन्दगिरीयग्रन्थात्, 'आकाशादिशब्दैरपि आकाशावच्छिन्नब्रह्मण एव लक्षणया प्रतिपाद-

कामान्नी काम्यमानविषयभोगवान्, अन्नशब्दो विषयसामान्यपरः, कामशब्दः काम्यमानपरः, कर्मधारयान्मत्वर्थीय इनिः, कामरूपी अभिमतरूपवान्, अत्रापि पूर्ववदिनिः, इमान् लोकान् भूरादीन् लोकान्, अनुसंचरन् गच्छन्, एतत् वक्ष्यमाणम्, साम 'हा हुव' इत्यादि सामविशेषम्, यद्वा–एतत् शास्त्रेषु प्रतिपादितम्, साम ब्रह्म,[1] गायन् गानं कुर्वन्, स्तुवन्, आस्ते यत्र रुचिः तत्रास्ते। साम दर्शयति–हा हुवेति। अयं परमानन्दावाप्तिजनितानन्दविशेषद्योतकः अतो नाऽस्यार्थविशेषचिन्ता। अहमन्नम् स्वावराणामहमुपजीव्योऽस्मि। अहमन्नादः विषयभोगशीलः, 'जक्षन्[2] क्रीडन् रममाण' (छा. ८.१२.३) इत्याद्युक्तेः, अहं श्लोककृत् हरेः कीर्तिं सर्वत्र प्रकाशमानां कुर्वन्, सर्वत्र त्रिरुच्चारणं सामत्वात्, अतिशयितसुखास्वादजन्यसंभ्रमाद्वा। हरेरनुग्रहान्ममेदृशं भाग्यमिति भावः। सर्वमिदं मुक्तस्य चतुर्मुखस्येत्याह–अहमस्मि प्रथमजा इति। ऋतस्य ज्ञानरूपस्य सत्यस्य वा भगवतो हरेः, अहं प्रथमजोऽस्मि। कस्मात्प्रथमत्वमित्यत आह—पूर्वं देवेभ्य इति। रुद्रादिसर्वदेवेभ्यः पूर्वे देवाः। 'ब्रह्माजातानां प्रथमः संबभूव' (मु. १.१.१) 'यो ब्रह्माणं

नात्' इति 'समाकर्षात्' (ब्र.सू. १.४.१५) इति सूत्रीयसुरेश्वराचार्यवृत्तिग्रन्थाच्च, सृष्टिवाक्यगताऽन्नरसमयादिशब्दानां तत्तत्कोशाध्यासाधिष्ठानपरत्वावगमेन, अत्रापि वाक्ये अन्नमयादिपदानां तत्तत्कोशाध्यासाधिष्ठानभूतमित्यर्थो न्याय्यः। आत्मशब्दसामानाधिकरण्याच्च न केवलं कोशपरत्वम्। तादृशमात्मानं प्राप्येति वाक्यार्थः।

1. शाङ्करभाष्यरीत्या इदम्।
2. 'नञ्घटितमनित्यम्' इति न्यायेन 'नाभ्यस्ताच्छतुः' (पा.सू. ७.१.७८) इति सूत्रस्यानित्यत्वात् नुम्, जक्षदित्येव कैश्चित्पठ्यते।

विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै। तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये' (श्वे. ६.१८) 'हिरण्यगर्भः समवर्तताऽग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्। स दधार पृथिवी द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम' (ऋ.सं. ८.७.३) इत्यादौ चतुर्मुखस्य-प्रथमोत्पन्नत्वश्रवणात्। किं च, अमृतस्य मुक्तवर्गस्य, नाभिः आश्रयः 'अरा इव रथनाभौ' इत्यादौ नाभिपदस्य आश्रयार्थकत्वं प्रसिद्धम्। 'कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः (ब्र.सू. ४.३.७) कार्यात्यये तदध्यक्षेण सेहातः परमभिधानात्' (ब्र.सू. ४.३.१०) ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे। परस्यान्ते परात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्' इत्यादौ कार्यब्रह्म (चतुर्मुख) प्राप्तेः, तेन सह परमपदप्रवेशस्य चाभिधानात् तस्य मुक्ताश्रयत्वम्, परस्यान्ते तेन सह परमपदप्रवेशकथनात् परब्रह्म प्रापयितृत्वं चेति ज्ञायते। स एनान् ब्रह्म गमयति' (छा. ४.१५) इत्यस्य, सः अमानवः पुरुषः, एनान् मुक्तान्, ब्रह्म कार्यब्रह्म, परं ब्रह्म च, नयति प्रापयतीत्यर्थः। तत्र अमानवः पुरुषः, वायुः चतुर्मुखश्च। वायुः कार्यब्रह्म नयति, चतुर्मुखः परंब्रह्मेति विवेकः। 'अमृतस्यैष सेतुः' (मु. २.१.५) इति श्रुतिस्तु हरेः सर्वमुक्ताश्रयत्वमाह। एवं शास्त्राभ्यासप्रवचनाभ्यां प्राप्तं स्वविभवं प्रकाश्य, अन्यस्यापि उपदेष्टुस्तत्तद्योग्यसुखं भविष्यतीत्याह—य इति। यः अधिकारी, माः प्रमाणानि, विष्णूत्कर्षप्रतिपादकानि शास्त्राणि, ददाति अन्येभ्यो योग्येभ्य उपदिशति। सः अधिकारी, इत् एव, एवमेव, स्वयोग्यं यावत्सुखमनुभवति। (प्रथमजत्वं तु न भवति) ददातीत्युपलक्षणं स्वस्वयोग्यश्रवणादेरपि। मा माम्, अवाः प्राप्नुयात्, छान्दसत्वात् व्यत्ययेन मध्यमपुरुषः। 'अव रक्षणे'—त्यादिदण्डके 'दीप्त्यवाप्त्यालिङ्गन' इति पाठात् प्राप्त्यर्थकत्वं धातोः।

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः।
ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः॥

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः।
सोऽपि मुक्तः शुभान् लोकान् प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥
(गी. १८.७०, ७१)

इति उपदेष्टुः श्रोतुश्च शुभलोकावाप्तेः फलत्वेन भगवतोक्तेः। श्लोके स इति उपदेष्टृपरामर्शकम्, अपिः श्रोतृसमुच्चायकः। अहमन्नम् सर्वेषामहमुपजीव्यः, अन्नम् हरेरन्नम्, अत्र अन्नत्वं नाश्यत्वम्, अदन्तम् कर्मफलभोक्तारम्, अभि उपसंहरामि, हरेराज्ञया सर्वमुपसंहरामि। सर्वेषामीश्वराधीनत्वेन तदादिष्टकार्यकारित्वं धर्म इति भावः। अहम् विश्वं भुवनम् सर्वं जगत् अभि अभवम् गुणैः तिरस्कुर्वाणोऽभवम्, गुणैः श्रेष्ठोऽहमस्मीति यावत्। तर्हि किं स्वतन्त्रो भवानित्यत आह—सुवर्णज्योतिरिति। सुवर्णः परमात्मा ज्योतिः प्रेरकः[1] यस्य सः, अहमिति वर्तते। अहं निर्दुष्टपरमानन्दपरमात्मप्रेरितः तत्परतन्त्र इति यावत्। य एवमिति। यो विरिञ्चः, एवं वेद परतन्त्रोऽहं हरेरनुग्रहात् पूर्वनिरूपितभाग्यवानभवमिति जानाति सः 'सामगायन्नास्त' इति पूर्वेण संबन्धः।

चतुर्मुखस्य मुख्याधिकारित्वेन तदनुभवं निरूपयन् वेदपुरुषः एतद्दृष्टान्तेन सर्वेऽपि मुक्ताः स्वस्वयोग्यतानुसारेण मुक्तौ सुखमनुभवितुमर्हन्तीति बोधयतीति।

अत्र ब्रह्मप्राप्तितत्स्तुतिसामगानादेर्निरूपणात् मुक्तौ भेद एवेति श्रुतितात्पर्यम्। 'तद्ब्रह्मेत्युपासीत ब्रह्मवान् भवति' (तै.उ. ३.१०) इति वाक्यबोधितब्रह्मत्वोपास्तिफलं ब्रह्मवत्त्वमपि ब्रह्मगुणवत्त्वमेव न तु तत्तादात्म्यम। इत्थमेव अभियुक्तैः शंकराचार्यप्रभृतिभिरिदं वाक्यं व्याख्यातम्। ननु—श्रौतोऽप्ययं मौक्तिको भेदः काल्पनिक

1. ज्योतिषस्तमोनिवृत्तिपूर्वं पुरुषप्रवर्तकत्वदर्शनात् प्रेरक इति व्याख्यातम्।

इति चेत्, न। मुक्तौ मायानुवृत्तेरभावेन अन्यस्य च तत्कल्पकस्याभावेन तत्र तस्य तत्त्वे मानाभावात्। ननु—अस्ति मुक्तौ गौणमुख्यभेदः फलश्रुतेश्च गौणमुक्तिविषयकत्वमित्यादि स्वेत्प्रेक्षितं वैयाकरणैरादणीयमित्यत्र न कश्चिन्निर्बन्धः। 'त इमे सत्याः कामा अनृतापिधाना' (छा. ८.३.१) इत्यादिना संसारेऽज्ञानादिनाऽऽवृतं सत्यकामादिकमज्ञाननिवृत्तौ मुक्तावाविर्भवतीति प्रतिपादनात् मुक्तौ कामादीनां सत्यत्वमेव न तु मायिकत्वम्।

ननु—अस्यामेवोपनिषदि 'सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेय' (तै उ. २.६) इति ब्रह्मण एव बहुभावोक्तेः 'तदेवानुप्राविशत्' (तै.उ. २.६) इति तस्यैव सर्वत्र प्रवेशोक्तेश्च, तदतिरिक्तात्मनोऽभावेन अभेद एव युक्त इति चेत्, उच्यते—भगवत एव नियामकबहुरूपेण सर्वत्र प्रवेश इति तदर्थात्, जीवनियामकतया जीवान्तर्यामित्वस्य वाजसनेये अन्तर्यामिब्राह्मणे (५) उक्तेश्च भगवद्रूपाणामभेद इति तात्पर्येण भगवदतिरिक्तात्माऽभावे मानाभावात् जीवपरयोरभेदासिद्धिरित्यादि अन्यत्र विस्तरेण निरूपितमिति।

(८) ननु—बृहदारण्यके चतुर्थस्य तुर्ये, षष्ठस्य पञ्चमे च 'यत्र द्वैतमिव भवति' 'तदितर इतरं जिघ्रति, पश्यति' (बृ. ४.४.६४, ६.५.१५) इत्यादिना भेदं प्रतिषिध्य,[1] 'यत्र वा आत्मैवाभूत् तत्केन कं जिघ्रेत् पश्येत्' इति मुक्तौ आत्ममात्रावशेषबोधकेन वाक्येन आत्मातिरिक्तवस्तुसामान्याभावं बोधयित्वा, 'न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति' इति मुक्तानां ज्ञानाभावः प्रतिपादितः, स च विषयाभावप्रयोज्य एव, अतो ज्ञायते मुक्तौ आत्मैकत्वमेवेति चेत्, ब्रूमः—उदाहृतेन तेन श्रुतिवाक्येन, न मुक्तौ भेदाभावः, स्वरूपमात्रावशेषः ज्ञानाभावश्च बोध्यते। यदि तेन ज्ञानाभावः प्रतिपाद्येत, तर्हि आत्माभाव एव बोधितो भवेत्, ज्ञानस्वरूपत्वादात्मनः। ततश्च आत्मज्ञानस्य आत्म-

1. इवशब्दमहिम्ना एतल्लाभः।

ज्ञानस्य आत्मनाश एव फलमिति जानन् तत्साधनश्रवणादौ न कोऽपि प्रेक्षावान् प्रवर्तेत। अप्रवृत्तौ च तद्विधेः वैयर्थ्यमापद्येतेति सर्वं शास्त्रमपार्थकं भवेत्। संज्ञानास्तीत्यस्य तु अयमर्थः-संज्ञापदम् 'आतश्चोपसर्गे' (पा.सू. ३.३.१०६) इति कर्मणि अङन्तं ज्ञानविषय इत्यर्थकम्। प्रेत्य स्थितः पुरुषः, मुक्तः सन्, संज्ञा अमुक्तैः ज्ञेयो न भवतीति। अमुक्तो मुक्तजीवं न पश्यतीति भावः।

'यत्र हि द्वैतमिव' इत्यस्य चायमर्थः — द्वैतपदं द्वाभ्यां प्रकाराभ्यामितं द्वीतं प्रकारद्वयविशिष्टं द्वित्वविशिष्टमिति वा (भेदवदिति यावत्) ततः तस्य भाव इत्यर्थे 'हायनान्तयुवादिभ्योण्' (पा.सू. ५.१.१३) इत्यनेन युवादित्वादणि भेद इत्यर्थकम्, यत्र यदा, द्वैतं भेदः, भवति अस्ति, तदा इतरः इतरं जिघ्रति, पश्यतीति। एवं च—घ्राणदर्शनादिकं भेदव्याप्तमित्युक्तं भवति। अत्रोक्तं घ्राणादिकं 'जक्षन् क्रीडन् रममाण' (छा. ८.१२३) इत्यादावुक्तजक्षणादेरप्युपलक्षणम्। हि शब्दः प्रमाणप्रसिद्धिं बोधयति[1]। ननु सिद्धायां व्याप्तौ किं साध्यमित्यत आह—यत्र वा आत्मेति। मुक्तौ ज्ञानानङ्गीकारेऽतिप्रसंगमाह अनेन वेद पुरुषः। अक्षरार्थस्तु—यत्र यदा, आत्मैवाभूत्, तत् तदा केन कं जिघ्रेत्, पश्येत् न कमपि, जिघ्रति, पश्यति च, 'जक्षत्क्रीडन्रममाण' इत्याद्युक्तेः। ततश्च—मुक्तावात्ममात्राऽवशेषे तत्र जक्षणादिबोधकश्रुतिरप्रमाणं भवेदिति। एतेन 'संज्ञानास्ती' त्यस्य ज्ञानाऽविषय इत्येवार्थो न्याय्यः। यथा मुद्गराशौ प्रक्षिप्तो मुद्गः समानाभिहारात् मयाक्षिप्तोऽयं मुद्ग इति विशिष्य ग्रहीतुं न शक्यते, तथा मुक्तसंघे प्रविष्टो मुक्तः प्राकृतनामरूपरहितत्वात् अमुक्तजनैरयं मुक्त इति विशिष्य न गृह्यत इति भावः। न च—'ब्रह्म तं परादात् योऽन्यत्राऽऽत्मनो ब्रह्म वेद'

1. इवशब्दः द्वैतस्य पारतन्त्र्यं स्वभाव इति बोधयति। अभावार्थकत्वे तु एतस्योत्तरस्य च वाक्यस्य न वैलक्षण्यं। विस्तरस्तु अन्यत्र द्रष्टव्यः।

(६.४.६) इति षष्ठे खण्डे ब्रह्मादीनां 'आत्मनोऽन्यत्र' (हरेरन्यत्र) अवस्थानं विदुषः देशान्निष्कासनं विधाय 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इति तत्खण्डीयान्तिमवाक्येन ब्रह्मादीनां सर्वेषामात्माभेद उपदिश्यते, तेन आत्मैक्यसिद्धिः, ऐक्यादेव आत्मनोऽन्यत्र स्थितिर्नेत्युक्तं भवति; एवं च अन्यत्रस्थितिं जानतो विहितं निष्कासनं भेदज्ञानिन एवेति फलतीति वाच्यम्। अन्यत्रस्थितिप्रतिषेधेन किं ब्रह्मादयो निराश्रया इति शङ्कायां तद्वारणाय प्रवृत्तस्य 'यदयमात्मा' इति वाक्यस्य, इदं सर्वं पूर्वोक्तं ब्रह्मादिकम्, यत् यत्र वर्तते, अयम् सर्वाधारः, आत्मा परमात्मा, इत्यर्थेन अभेदबोधकत्वाभावात्। ब्रह्मादयो न निराश्रयाः किं तु परमात्मानमाश्रित्य वर्तन्ते—

रुद्रं समाश्रिता देवा रुद्रो ब्रह्माणमाश्रितः।
ब्रह्मा मामाश्रितो नित्यं नाहं कंचिदुपाश्रितः॥

इति भगवद्वचनात् 'मत्स्थानि सर्वभूतानि' (९.४) 'मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव' (७.७) इति गीतोक्तेश्च। यदिति तु 'सुपां सुलुक्' (पा.सू. ७.१.२१) इति लुप्तसप्तम्यन्तम् अव्ययं वा। न च—अन्यत्र स्थितिज्ञस्यापराधविधायकेन 'योऽन्यत्र ब्रह्म वेद' इति वाक्येनैव आत्मनि स्थितिरपि सिद्धेति 'यदयम्' इति वाक्यं व्यर्थमिति वाच्यम्। निराश्रया ब्रह्मादय इत्यपि तेन प्रतीत्या आत्माश्रयत्वस्य स्पष्टमलाभात्। अयं चात्मा 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इत्यादिश्रवणादिविधिविषयतयोपदिष्टः परमात्मैव।

(९) ननु 'यस्मिन् सर्वाणिभूतानि आत्मैवाऽभूद्विजानतः। तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत' इति ईशावास्यगतो मन्त्रो जीवपरयोरैक्ये प्रमाणं, तत्रैकत्वज्ञानिनो मोहशोकाभावरूपफलोक्तेरिति चेत्, अत्र वदन्ति—अयं मन्त्रः 'यस्मिन्' इत्यादि 'तत्र' इत्यतेन। 'यस्तु सर्वाणि भूतानि' इत्यादि षष्ठमन्त्रोक्तमीश्वरस्य सर्वान्धारत्वं सर्वान्तर्यामित्वं चानुवदन् अन्तर्यामिरूपस्यैकत्वं पश्यतो मोह

शोकाभावः फलान्तरं विधत्ते, अनुवादस्तु समुच्चयार्थः। सर्वाधारत्व-सर्वान्तर्यामित्वज्ञानिनः, एकत्वज्ञानिनश्चोक्तं फलमिति तात्पर्यम्। अक्षरयोजना तु—यस्मिन् हरौ सर्वभूतानि तिष्ठन्ति, तत्र भूतेषु, आत्मैव हरिरेव, अभूत् वर्तते, भूतकालो न विवक्ष्यते, शिष्टं सुगम-मिति। जीवपरयोरैक्यपरतया योजने तु सप्तमीनिर्देशानुपपत्ति-रित्यन्यत्र विस्तरः। किं बहुना 'अमृतस्यैष सेतुः (मु. २.२.५) एत-त्सामगायन्नास्ते (तै.उ. ३.१०५) मुक्तानां परमा गतिः, (सहस्र) मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्' (ब्र.सू. १.३.२) इत्यादिभिः मुक्ताश्रयत्व-तत्स्त्युत्यत्व–तत्सेव्यत्वादेः परमात्मनो व्यपदेशात् मुक्तावपि भेद एव मुक्तपरमात्मनोः, अत एव 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि मात्रामुपजीवन्ति' (बृ. ६.३.३२) इति श्रुतिर्मुक्तानां भगवदानन्दैकदेशानन्दसदृशानुभव इत्याह। 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' (तै.उ. २.४.३) इति भगव-दानन्दस्य भगवत्स्वरूपत्वोक्तेः अन्येन केनापि आप्तुमशक्यत्वात्, अन्यस्याऽऽनन्दोऽन्येनानुभवितुं दुःशक इति सर्वानुभवसिद्धत्वाच्च, उक्तमेव श्रुतितात्पर्यं युक्तम्। श्रुत्यक्षरार्थस्तु–एतस्य हरेः, आनन्दस्य मात्राम् आनन्दलेशं तत्सदृशानन्दम्, अन्यानि भूतानि मुक्तजीवाः उपजीवन्ति अनुभवन्ति, धातूनामनेकार्थत्वात् जीवतेरनुभवे वृत्ति-रिति।

'योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि' इति ईशावास्यमन्त्रस्यापि यः पूषादिषु वर्तते, असौ प्राणेऽपि वर्तते, अहं, सः तदधीनः तत्सदृशो वाऽस्मि इत्यर्थात् नाभेदे तात्पर्यमिति कृतं बहुना।

'अनन्ता वै वेदा' (का. १-प्र.४६) 'अनन्तशास्त्रं बहु वेदित-व्यम्' इत्यादि श्रुतिस्मृतिषु वेदादिशास्त्राणामनन्तत्वोक्तेः पुरुषायुषा सर्वं शास्त्रं वेदितुमशक्यमिति भगवान् गीताचार्यो जीवेशभेद एव तात्पर्यं शास्त्राणामिति सर्वशास्त्रार्थसंग्रहे गीतापञ्चदशेऽर्जुनायोप-दिशति सर्वशास्त्रार्थभूतं भेदमेव, अतः स एव सर्वशास्त्रार्थ इति सुधीभिराकलनीयम्। तत्र हि भगवानाह—

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ।।

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ।।

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मिलोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ।।

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ।।

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ।
एतद्बुध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ।।
(गी. १५.१६-२०)

इति। श्लोकार्थस्तु—'क्षरः, अक्षरः, ईश्वर' इति त्रयः पदार्थाः, तत्र क्षरपदेन 'क्षरः सर्वाणि भूतानि' इति अत्रैवोक्तेः क्षरणधर्मचेतनाचेतनपदार्थसामान्यं ग्राह्यम्, अक्षरपदेन क्षरणधर्मशून्यं नित्यं वस्तु 'कूटस्थ' इत्युक्तेः। कूटस्थपदस्य 'कूटस्थैरविचालिभिः' इति पस्पशाह्निकमहाभाष्यदिशा नित्यार्थकत्वं संप्रतिपन्नम्। तादृशं वस्तु लक्ष्मीः, चेतनस्य क्षरणधर्मत्वं तु प्रकृतिकार्यदेहादिद्वारा पुरुषपदमेतदुभयार्थकम्। ततश्च — लक्ष्मीतदितरचेतनाचेतनवर्गाभ्याम्; अन्यः पुरुषः यः स उत्तमः, सः क इति चेदाह—परमात्मेति। यः शास्त्रे तथा उदाहृतः स इत्यर्थः। तस्यासाधारणधर्ममाह—य इति। यः परमात्मा, लोकत्रयधारणपोषणादिकर्ता ईश्वरः सर्वस्वामी अव्यय इति चोदाहृतः। पुरुषोत्तमपदप्रवृत्तिनिमित्तं स्पष्टमाह—यस्मादिति। उक्तशास्त्रार्थेऽसंमूढः व्यामोहरहितः सन् मां पुरुषोत्तमम् एवम् उक्तप्रकारेण जानाति, स सर्ववित् सर्वशास्त्रार्थवित्, सर्वशास्त्रे एवमेवोक्तेः, सर्वभावेन पूर्वोक्तसर्वप्रकारेण (पुरुषोत्तमत्वादिना) भजति सेवते (एवं भजनीयमिति यावत्), इदमतिरहस्यं

शास्त्रम् अवश्यकर्तव्यधर्मप्रतिपादकं शास्त्रं, शास्त्रशिष्टो धर्मो वा। एतत् उपदिष्टं शास्त्रं, बुद्ध्वा ज्ञात्वा, बुद्धिमान् कर्तव्येषु प्रतिभावान् अत एव कृतकृत्यः कर्तव्यं कृतवान् सच्छास्त्रश्रवणं तदर्थानुष्ठानं च कृतवान् स्यादिति संबन्धः, स्पष्टमन्यत्। चराचरप्रपञ्चजातात् भिन्नः पुरुषोत्तमपदवाच्यः परमात्मा शास्त्रप्रतिपाद्यः, तं तथा जानतो भजतश्च जन्म सफलमिति भावः। सर्वभावेनेति कर्मधारयः भावशब्द उक्तपुरुषोत्तमत्वादिप्रकारवाची। अत एव पूर्वं भगवतः सर्वोत्तमत्वादिनिरूपणं सार्थकम्। यद्येवं न भजते मुमुक्षुः शास्त्रे तन्निरूपणं निरर्थकं, गुणनिरूपणस्य ज्ञानोपासनफलकत्वात्। अथ वा—सर्वभावेन पितृत्वादिना 'पिताऽहमस्य जगत' (गी. ९.१७) इत्युक्तेः, संपूर्णप्रेम्णा परमभक्त्येति यावदिति वार्थः। यत्तु सर्वस्य भाव इति षष्ठीसमासः सर्वत्वमिति तदर्थः सर्वरूपेण भजतीति वाक्यार्थ इति नागेशीयपक्षपातिनां व्याख्यानं तत् नादर्तव्यम्। तथा सति पूर्वं सर्वरूपत्वमेव निरूपणीयं न तु पुरुषोत्तमत्वादि। एवं च—जीवेशयोर्भेदः सर्वशास्त्रार्थ इति गीताचार्याणामाशयः। पाणिनेरपि अयमेवाशय इति पूर्वं निरूपितम्।

रामानुजीये—क्षराक्षरपदे मुक्तामुक्तवर्गपरे इति व्याख्यातम्।

शांकरे—क्षरपदं विकारजातपरम्, अक्षरपदं तु क्षरपदवाच्यस्य पुरुषस्य उत्पत्तिबीजपरमिति।

एवमन्यान्यपि अभेदपरतया प्रतीयमानानि श्रुतिस्मृतिवचनानि भेदपरतया योज्यानि, योजितानि च बहुप्रमाणोपन्यासेन, भेदपरतया ब्रह्मवादिभिरन्यत्र। किं च प्रतिवेदान्तं प्रतिविद्यं सृष्ट्यादिनिरूपणं, ब्रह्मजीवयोरुपास्योपासकभावादिनिरूपणं च वासुदेवस्योत्कर्षाधायकं ब्रह्मजीवभेदतात्पर्यकं चेति प्रपञ्चितं विस्तरेण तैरेव।

एतेन—'प्रतिवेदान्तं सृष्ट्यादिनिरूपणमात्मैकत्वव्युत्पादनायेति मञ्जूषोक्तम्, 'तत्त्वमस्यादिवाक्यमखण्डार्थेन शुद्धेनापि ब्रह्मणा

आध्यासिकं तादात्म्यम्' इति तत्रोक्तम्, 'चत्वारि शृङ्गा' (ऋ. ३.८.१०) इति ऋगर्थनिरूपणपरभाष्यकैयटव्याख्यावसरे 'शब्दः स्वाभेदमाविष्कृतवान्, 'सक्तुमिव' इति ऋगर्थविचारे मार्गो ब्रह्मरूपः, तत्र आत्मना सह समानख्यातयः त्यक्तभेदभावानाम्' इति पस्पशोद्योतोक्तम्, तथा—'सक्तुमिव' इति श्रुतितात्पर्यनिरूपणावसरे समानख्यातयः भेदग्रहस्य निवृत्तत्वात् सर्वमेकमिति मन्यन्ते' इति कैयटकृतसखायपदव्याख्यानं च सर्वप्रमाणविरुद्धम्, व्यासपाणिनिपतञ्जलीनामसंमतं च, सृष्ट्यादिनिरूपणस्य हरावुपास्यत्वप्रयोजकोत्कर्षव्युत्पादकत्वादित्युक्तत्वात्। अत एव भगवान् व्यासः 'जन्माद्यस्य यतः' (ब्रह्म. सू. १.१.२) इति नये जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणः सृष्ट्यादिकर्तृत्वं लक्षणमभिधाय तत एव उत्कर्षसद्भावात्, ब्रह्म चेतनाचेतनजगद्विलक्षणमित्यसूचयत्। अनेन सूचितमेव वैलक्षण्यं प्रायेण प्रत्यधिकरणं जीवावृत्तिगुणवत्त्वबोधक 'भेदव्यपदेशात्' इत्यादिना स्पष्टीकरोति। 'महता देवेन नः साम्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणम्' इत्यध्येतॄणां भगवत्साम्यमेव फलमिति कण्ठतो भाष्यकारैः 'चत्वारि'[1] इति श्रुतेरभिप्रायवर्णनात्, सखायः सख्यानीत्य-

---

1. तन्त्रवार्तिके च इयमृक् तत्तत्तन्त्रकृद्भिः स्वस्वतन्त्राध्ययनप्रयोजनपरतया व्याख्यातुं शक्येति बहुधा व्याख्याता,

नमो द्विशीर्ष्णे त्रिपदे चतुःशृङ्गाय तन्तवे।
सप्तहस्ताय यज्ञाय त्रयीविद्यात्मने नमः॥
(भाग. ८.१६.३१)

इति भगवत्परतया व्याख्याता व्यासेन, श्रीधरादिभिरस्य विष्णुपरता स्पष्टीकृता, चत्वारि शृङ्गा इति 'वेदा वा एते' इत्यादिना यज्ञपरत्वेन यास्कोक्तयोजनापि भगवतो यज्ञरूपत्वनिरूपिकैव, विजयध्वजीयादावपि मन्त्रश्लोकावित्थमेव व्याख्यातौ।

न च—मन्त्रे 'मर्त्यानाविवेश' इति आवेशनमेवोक्तं तत्

नयोः त्यक्तभेदभावनाः, सायुज्यानीति भाष्यकारैरव्याख्यातत्वेन कैयटादौ तथाव्याख्यानं चिन्त्यम्। सायुज्यमित्यर्थेऽपि नात्मैक्य-लाभः अतिसूक्ष्मदर्शिभिरपि, विभागेन दर्शनयोग्यसंयोगविशेषस्यैव सायुज्यपदार्थत्वात्। एवं च–'सर्वमेकम्' इति कैयटः, 'आत्मना सह त्यक्तभेदभावना' इति नागेशश्च चिन्त्यः। तदुक्तार्थस्याक्षरमर्यादया-लाभात्, भाष्यानुक्तेश्च। भाष्याक्षरार्थस्तु–अत्रेति विषयसप्तमी, षष्ठ्यर्थे वा सा। अत्र ब्रह्मणि विषये, ब्रह्मण इति वार्थः, सखायः मित्राणि, ब्रह्मसख्यस्य फलमाह–सख्यानीति। 'सख्युर्यः' (पा.सू. ५.१.१२६) इति भावे कर्मणि वा यप्रत्ययान्तं सख्यपदम्। वासुदेव-कानामिति शेषः। वासुदेवभक्तानां मैत्राणि, जानते प्राप्नुवन्ति। वासुदेवभक्तानामपि मित्राणि भवन्तीति यावत्। अत्र पदं व्याख्याति–य एष इति॥ दुर्गः गुरुकुलवासशास्त्राभ्यासादिना गम्य इति दुर्गः, मार्गः अन्वेषणीयः, 'सोऽन्वेष्टव्य' इति श्रुतेः, 'मार्ग अन्वेषण' इति चौरादिकात्कर्मणि घञ्। एकगम्यः मुख्यत्वेन गम्यः, वाग्विषयः श्रुतिप्रतिपाद्यः, प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामाधिकारिणमाह—के इत्यादि। तेषामधिकारित्वे हेतुं पृच्छति–कुत इति॥ हेतुमेवाह—भद्रेति॥ एषाम् वैयाकरणानाम् अधिवाचि वागिन्द्रिये, भद्रा मोक्षलक्षण-शाश्वतिकसंपत्करी, लक्ष्मीः मोक्षसाधनवासुदेवोत्तमत्वज्ञानसाधन-प्रकृतिप्रत्ययादिविभागपूर्वकश्रुत्यर्थसंवित्पूर्वकप्रवक्तृत्वरूपा संपत्, निहिता स्थापिता। यद्वा—वासुदेवोत्तमत्वज्ञानं मोक्षसाधनमिति या लक्ष्मीः, अधिवाचि श्रुत्यादौ, निहिता, सा लक्ष्मीः एषां भवतीति।

अयं भावः—वेदादौ यदुक्तं वासुदेवसर्वोत्तमत्वज्ञानं मोक्ष-साधनमिति तज्ज्ञानं तादृशज्ञानोत्पादकशास्त्रप्रवचनवैदुष्यं वैया-

---

कथं 'साम्यं यथारयात्' इति भाष्योक्तं संगच्छत इति वाच्यम्। 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इति कार्यसामान्ये भगवदनुप्रवेश-स्योक्तत्वेन तस्य सर्वसाधारण्यात् न अध्ययनासाधारणफलत्व-मिति साम्य एव 'प्रवेशोक्तेस्तात्पर्यम्' इति भाष्याशयात्।

करणानामेव, त एव हि वेदादिशास्त्रजन्यज्ञानसंपादने शास्त्रप्रवचन-करणे च प्रभवन्ति, यत एते तदुपकरणशब्दशास्त्रेऽधीतिनः, एतेष्वेव भगवतो भागवतानां च प्रीतिरुत्पद्यते, एतेषां सच्छास्त्राध्ययनाध्याप-नादौ मुख्याधिकारित्वादिति। सख्यानीति बहुवचनं तु निरूपक-भेदात्। पाणिनेस्तु नेष्टं जीवपरमात्मैक्यमिति पूर्वमेव निरूपितम्।

विरुद्धवत्प्रतीयन्त आगमा यत्र वै मिथः।
तत्र दृष्टानुसारेण तेषामर्थोऽन्ववेक्ष्यत ॥

इति वचनात्, 'द्वा सुपर्णा' इत्यादिभेदागमैर्विरुद्धवदवभासमानानां तत्त्वमस्यादिवाक्यानां तत्सादृश्यादिपरतया भेद एव तात्पर्यावधार-णेन प्रतीयमानविरोधः परिहरणीयः। दृष्टं प्रत्यक्षम्। प्रत्यक्षानु-कूलागमाविरोधेन प्रतीयमानविरोधाः तत्त्वमस्याद्यागमा नेतव्या इत्यक्षरार्थः। प्रत्यक्षानुकूला आगमास्तु भेदपर 'द्वा सुपर्णा सयुजा' इत्यादयो ज्ञातव्याः। इत्थमेव श्रुतिवाक्यानां योजना। वासुदेवस्य सर्वोत्तमत्वमभिप्रयतः पाणिनेरप्याचार्यस्य संमतेति अपरे पाणि-नीयाः। 'सुखदःखज्ञाननिष्पत्त्यविशेषात् ऐकात्म्यम्' (वै. ३.२.१२) 'व्यवस्थातो नाना' (२०) शास्त्रसामर्थ्याच्च (२१) इति त्रिसूत्र्या आत्मैकत्वमाशङ्क्य आत्मनानात्वं सिद्धान्तितं कणादेन। अत्राद्येन एकत्वमित्याक्षेपः, द्वाभ्यामुत्तराभ्यां नानात्वमिति सिद्धान्त इति उपस्कारवृत्तिविवृतिकारौ। भाष्यकृच्चन्द्रकान्तस्तु आत्मैकत्वमेव सिद्धान्तः नानात्वं तु औपाधिकमिति त्रिसूत्रीं व्याचष्टे। परं, शंकरभाष्यादिषु कणादस्य भेदवादित्वेन परिगणनात् चन्द्रकान्त-व्याख्यानं मूलविरुद्धम्।

तत्त्वमस्यादिवाक्यानां नाभेदपरता ततः।
तद्विरोधो नास्ति भेदे व्यासपाणिनिसंमते ॥

शब्दार्थयोरखण्डत्वनिरासः

ननु पदपदार्थौ वाक्यतदर्थौ चाऽखण्डौ, अखण्डमेव वाक्यं बोधकमखण्डार्थस्य, 'अखण्डार्थेन शुद्धेन ब्रह्मण' इति शक्तिविचारे मञ्जूषायाम्, 'शुद्धचित्तस्य तूभयमपि बोधकमखण्डविषयस्य, एवं सर्वबोधकेषु ब्रह्मत्वबुद्धौ जातायां तेनैव दृष्टान्तेन सर्वपदार्थेषु ब्रह्मत्वबुद्धिर्वैयाकरणानाम्' इति 'सक्तुमिव' इति श्रुत्यर्थविचार-परभाष्यव्याख्यावसरे पस्पशायामुद्योते चोक्तत्वात् ब्रह्मणोऽखण्डत्वेन, सर्वत्र ब्रह्मत्वबुद्ध्युदयेन च सर्वं ब्रह्मैव, ब्रह्मातिरिक्तं वस्तु किंचन नास्त्येवेति सिध्यतीति 'तत्त्वमसि' इत्यादिवाक्यानामभेदपरत्वेन योजनमेव युक्तमिति चेत्, अत्र वदन्ति—नैतद्युक्तं सूत्रभाष्यकाराभ्यां प्रकृतश्रुतेस्तथाऽव्याख्यानात्, तस्यार्थस्य प्रकृतशास्त्रप्रतिपाद्यविषया-संबद्धत्वेनानुपयोगात्, विषयाखण्डत्वस्य वेदे पाणिनीये तन्त्रे ब्रह्म-मीमांसायां च सिद्धान्ताऽकरणात्, वैयाकरणानां सर्वत्र ब्रह्मत्वबुद्धेर-भावात् प्रकृते तन्निरूपणस्याप्रसक्तेश्च। एतेन अखण्डार्थस्तु मानस-बोधविषयः, 'नेह नाना' - इति निषेधवाक्यसहकारेण धर्मोपलक्षिते शक्तिग्रहात् 'तदुपलक्षिताखण्डार्थस्यैव बोध' इति शक्तिविचारे (म. ४.२५) तथा वृत्तिविचारे 'यथा वेदान्तिनां मतेऽखण्डार्थबोधो लक्षणवाक्यादौ' (व्या. म. १४०२.५) इति मञ्जूषायामुक्तम्, समर्थसूत्रोद्योते 'तस्माद्वेदान्तिमते तत्त्वमस्यादिवाक्यादावखण्डार्थ-बोध[1] एव वृत्तौ' (पु. ३३) इत्युक्तिश्च चिन्त्यम्। 'नेह नाना' इति

---

1. 'अपृथगुपस्थिति जनकत्वम्, वृत्तिघटकानामपृथगुपस्थितिजनक-त्वमिति तु शास्त्रकृत्कल्पितमिति न तद्विरोध' (४.१३ व्या. ३७.२७ म्) इति प्रथमपरिच्छेदे, 'अखण्डार्थत्वं च पदार्थसंसर्गा-नवगाहिप्रतीतिजनकत्वम्' (१४०२-६ व्या. १५५९) इति वृत्ति-परिच्छेदे, तत्रैव 'प्रावुर्यं निर्धर्मकत्वम्' इति मयडर्थविचारे मञ्जूषोक्तेः, 'ब्रह्मणोऽखण्डत्वं च निर्धर्मतैव, धर्मशून्यत्वम्'

वाक्यस्य ब्रह्मातिरिक्तपदार्थसामान्यनिषेधकत्वाभावस्योपरि वक्ष्यमाणत्वेन ब्रह्मवादिभिरन्यत्र तथा सिद्धान्तितत्वेन च तत्सहकारेण ब्रह्मणोऽखण्डत्वाऽसिद्धेः, द्वितीयमानसबोधस्य सर्वत्र सर्वेषामनुदयात्, तथाबोधस्य पुरुषविशेषनिष्ठत्वेन 'तत्त्वमसि' इत्यादौ सर्वेषां तादृशबोधाजननात्, भगवतो व्यासस्य, पाणिनेः, पतञ्जलेश्च वाक्यविषययोरखण्डत्वस्यासंमतत्वेन तद्दृष्टान्तेन वैयाकरणमते एतद्विषयव्यवस्थाऽयोगात्। तथा हि—'यथा वेदान्तिनाम्' इति दृष्टान्तस्तावदनुपपन्नः, तन्मते शब्दतदभिधेययोरखण्डत्वस्य दुर्वचत्वात्, ब्रह्मातिरिक्तवस्तुनस्तन्मते मायिकत्वाभावात्। वेदान्तिपदेन भगवान् बादरायण एव मुख्यतो व्यपदेशमर्हति न त्वन्ये भाष्यकारा वृत्तिकारा वा भिन्नभिन्नाभिप्रायाः, अतस्तेषां तथोक्तिर्दृष्टान्ती न भवेत्, तेषां सर्वसंप्रतिपन्नत्वाभावात् सर्वसंमतपुरुषवचनं हि दृष्टान्ततां भजेत।

तैर्विज्ञापितकार्यस्तु भगवान् पुरुषोत्तमः।
अवतीर्णो महायोगी सत्यवत्यां पराशरात्॥
उत्सन्नान् भगवान् वेदानुज्जहार हरिः स्वयम्।
चतुर्धा व्यभजत्तांश्च चतुर्विंशतिधा पुनः॥
शतधा चैकधा चैव तथैव च सहस्रधा।
कृष्णो द्वादशधा चैव पुनस्तस्यार्थवित्तये॥
चकार ब्रह्मसूत्राणि येषां सूत्रत्वमञ्जसा।

इति तद्व्याख्यातृवचनात्, 'अखण्डानि निरवयवानि' (३५.२२) इति समर्थसूत्रोद्योतोक्तेः, 'पदे न वर्णा विद्यन्ते वाक्येष्ववयवा न च' (३९८.४०) वाक्यपदीये हर्युक्तेः, 'अखण्डोऽपि स्फोटः' इति मंजूषोक्तेश्च पदवाक्ययोः निरवयवत्वम्, अपृथुगुपस्थितिजनकत्वम्, संसर्गानवगाहिप्रतीतिजनकत्वं वा अखण्डत्वम्, तत्रापि हर्युक्त्या निरवयवत्वमेव मुख्यं तदिति भाति अर्थस्य तु निर्धर्मकत्वमेव तत्।

इत्यभियुक्तोदाहृतप्रमाणैः,[1] 'वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्' (गी. १५.१५) इति भगवद्वचनेन च व्यासस्यैव वेदान्तकृत्त्वेन सर्वैर्निर्धारितत्वात्। गीता वासुदेवस्य तत्त्वं वक्ति, न व्यासस्येति मा शङ्कनीयम्। उभयोर्भगवतो नारायणस्यैव अवतारत्वात्। कृष्णस्य नारायणावतारत्वेन कश्चिद्विप्रतिपद्येत, 'आदिकर्ता भगवान्नारायणाख्यो विष्णुः भौमस्य ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वस्य च रक्षणार्थं देवक्यां वसुदेवादंशेन कृष्णः किल संबभूव' इति गीताभाष्योपक्रमे श्रीशङ्कराचार्योक्तेः, अन्यैरप्याचार्यैः अन्यत्र च तथोक्तेः। व्यासस्य तु 'तैर्विज्ञापित' इत्यादि पूर्वोदाहृतप्रमाणैः 'को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवम्' इत्यादि प्रमाणैश्च नारायणावतारतावगमात्। अत एवोक्तं शाङ्करमतानुयायिना विपश्चिता[2] —

शंकरः शंकरः साक्षाद्व्यासो नारायणो हरिः।
तयोर्विवादे संप्राप्ते किं कुर्मः किंकरा वयम्॥

इति। श्रीधरीये श्रीमद्भागवते 'महामुनिकृत' इति पद्येकदेशव्याख्याने 'नारायणावतारेण व्यासेन मुनिना' इत्युक्तिश्च व्यासस्य नारायणावतारत्वमुपोद्बलयति। स च व्यासो गीतायामन्यत्र च ब्रह्ममीमांसायां च भगवतो नारायणस्य जगत्कर्तृत्वाद्यनेकगुणवत्त्वं प्रतिपादयन्, उक्तगुणवत्त्वप्रतीतिप्रतिबन्धकं वाक्यतदर्थयोरखण्डत्वं कथमङ्गीकुर्यात्? यदि तत्त्वं तदभिमतं तदा 'विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात्' (ब्र.सू. १.१.१३) इत्यादिना व्युत्पत्तिप्रदर्शनपूर्वं तत्तच्छब्दबोधितधर्मवदर्थप्रत्यायनं न संगच्छेत।

किं च—

यानि नामानि गौणानि विख्यातानि महात्मनः।
ऋषिभिः परिगीतानि तानि वक्ष्यामि भूतये॥

---

1. पूर्णप्रज्ञाः, श्रुतप्रकाशिकाकाराश्च।
2. अद्वैतचन्द्रिकाकारोऽयमर्वाचीनः।

इति महाभारते भगवन्नाम्नां महर्षिप्रदर्शितनिरुक्तिबलात् प्रतीयमान-गुणविशिष्टभगवन्नाम्नां कथनप्रतिज्ञानं, विष्णुपुराणे च—

शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि शब्द्यते ।
मैत्रेय भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणे ।।

संभर्तेति तथा भर्ता भकारोऽर्थद्वयान्वितः ।
नेता गमयिता स्रष्टा गकारार्थस्तथा मुने ।।

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञानविज्ञानयोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ।।

वसन्ति तत्र भूतानि भूतात्मन्यखिलात्मनि ।
स च भूतेष्वशेषेषु वकारार्थस्तथाव्ययः ।।

एवमेव महाशब्दो मैत्रेय भगवानिति ।
परमब्रह्मभूतस्य वासुदेवस्य नान्यगः ।।

अत्र पूज्यपदार्थोक्तिः परिभाषासमन्वितः ।
शब्दोऽयं नोपचारेण ह्यन्यत्र ह्युपचारतः ।।

(वि.पु. ६.५.७२-७७)

इति भगवच्छब्दं निरुच्य तद्बलेन प्रतीयमानस्रष्टृत्वादिगुणविशिष्ट-भगवतो भगवच्छब्दवाच्यत्वाभिधानं च न संगच्छेत । ततश्च नेष्टं शब्दार्थाखण्डत्वं तस्य भगवतो व्यासस्येति 'वेदान्तिनाम्' इति दृष्टान्ताभिधानं न युक्तम् । श्रुतौ च—'स वा एष आत्मा हृदि, तस्यैतदेव निरुक्तं हृद्ययमिति, तस्माद्धृदयमहरहर्वा एवंवित्स्वर्ग-लोकमेति' (छा. ८.३.३) 'तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्य-मिति' (छा. ८.३.४) इति 'तानि ह वा त्रीण्यक्षराणि सीतयमिति तद्यत्सत्तदमृतमथ यत्ति तन्मर्त्यमथ यद्यं तेनोभे यच्छति यदनेनोभे यच्छति तस्माद्यमहरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेति' (छा. ८.३.५) इति

दहरविद्यायां हृत्पुण्डरीकाकाशगतस्य भगवतो नाम्नोः हृदयसत्य-शब्दयोः अवयवार्थमुक्त्वा, तद्विशिष्टभगवज्ज्ञानिनः फलस्य च निरूपणात्, 'तदेतत्त्र्यक्षरं हृदयम्' (बृ. ७.३.१) इति हृदयनाम्नस्त्र्यक्षरत्वमभिधाय तदक्षरत्रयोपासनस्य वाजसनेये फलनिरूपणाच्च, पदादीनामखण्डत्वव्युत्पादनं श्रुतिविरुद्धम्।

महर्षिः पाणिनिरपि पदपदार्थानां वाच्यवाचार्थानां चाखण्डत्वं नेच्छति, यतोऽयमर्थविशेषे शास्ति कार्याणि। तथा हि—'अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः, मृषस्तितिक्षायाम्, प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च, पराजेरसोढः, ध्वाङ्क्षेण क्षेपे, अपवर्गे तृतीया, येषां च विरोधः शाश्वतिकः, ओरावश्यके, लक्षणहेत्वोः क्रियायाः, हेतुहेतुमतोर्लिङ्, जानपदकुण्डगोण - इन्द्रवरुण - तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्। धातोरेकाचो हलादेः, क्रियासमभिव्याहारे यङ्, राजश्वशुराद्यत्, कौमारापूर्ववचने, देयमृणे, भूतपूर्वे चरट्, तत्र कुशलः पथः, प्रशंसायां रूपप्, कृभ्वस्ति, क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे, संपरिभ्यां करोतौ भूषणे, निवाते वातत्राणे, पुत्रेऽन्यतरस्याम्, नाञ्चेः पूजायाम्, तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम्, अञ्चेः पूजायाम्, वर्षस्याभविष्यति, भियो हेतुभये षुक्, अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु, नित्यवीप्सयोः, राजन्वान् सौराज्ये, प्रष्ठोऽग्रगामिनि, वाहनमाहितात्' इत्येतैरर्थविशेषे सर्वनामसंज्ञादिकार्याणि उत्तरपदाधिकारे, केवलपदाधिकारे, स्वरविधौ, अङ्गाधिकारे च पूर्वोत्तरपदसंबन्धिकार्याणि च प्रयोगे बोद्धृणामेतैः शब्दैरर्थविशेषोपस्थितिर्भूयादित्यभिप्रायेण विदधाति। शब्दार्थतत्त्वकोविदाः तमाचार्याभिप्रायं जानन्तो विपश्चितः तत्तच्छब्दप्रयोगस्थलेऽर्थविशेषं बुद्ध्वा, प्रवचनादिसमये परानपि बोधयन्त आत्मानमन्यांश्चानन्दयन्ति। कात्यायनोऽपि 'अर्थाच्चाऽसन्निहित' इत्यादिवचनैरर्थविशेषे प्रत्ययोत्पत्तिं नियमयति, 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' (पा.सू. १.३.२) इति सूत्रे उपदेशपदं करणघञन्तं विवक्षितार्थविशेषबोधकं भवति अतः 'उपदेशनेऽच्'

इति कात्यायनवचनं नारम्भणीयम्, सर्वनामसंज्ञाया अन्वर्थत्वात् 'संज्ञोपसर्जनीभूता' इति वचनं नारंभणीयम्, करोति कर्तृकर्मव्यपदेशानिति योगेन क्रियेत्यस्य लाभः, उपपदमिति महासंज्ञाकरणात् 'कर्मण्यण्' (पा.सू. ३.२.१) इत्यादि विधेरपि पदविधित्वसंभवेन 'उपपदविधौ समर्थवचनं न वक्तव्यम्' इत्यादि वदति भाष्यकारः। अतो ज्ञायते पदवाक्ययोरखण्डत्वं, पदतो वाक्यतो वाऽखण्डार्थोपस्थितिर्भवतीत्येतत् मुनित्रयासंमतमिति।

यदि शब्देनाखण्डस्यैवार्थस्योपस्थितिः न तत्र शास्त्रीयकार्योपाधिभूतार्थविशेषानुगतिरित्युच्यते, तर्हि—अर्थविशेषोपाधिना कार्यानुशासनम्, अन्वर्थसंज्ञाकरणम्, संज्ञाया अन्वर्थत्वविवरणं च निरर्थकमेव स्यात्। शब्दस्वभावसामर्थ्यमज्ञात्वा शास्त्रमकरोत् आचार्य इति अज्ञता च आचार्यस्य कल्पिता स्यात्। प्रवचनादौ पाणिनीयं शास्त्रमनुसृत्य अर्थविशेषं वदन्तोऽशाब्दमर्थं वदन्तीति निन्दनीया भवेयुः। किं च—राजपुरुषादिपदैरपि 'तत्त्वमस्या' दिना वाक्येन निर्विशेषाखण्डब्रह्मबोधवत् भेदसंसर्गानवच्छिन्नपुरुषव्यक्तिमात्रबोधे विवक्षितार्थाप्रतीत्या व्यवहारोच्छेदः।

ननु सर्वमिदं मायिकमिति वदतां न काचिदनुपपत्तिरस्माकमिति वाच्यम्, तथावादे मुनित्रयवचनाभावात्। शब्दानां सावयवत्वं समर्थसूत्रोद्योते 'केचिदित्यादिना प्राहुः' इत्यन्तेन ग्रन्थेन समर्थितं नागेशेन, तत्र किमिदं स्वमतम्, उतान्यदीयमिति विचारोऽन्यः।

शब्दार्थयोरखण्डत्वं श्रुत्यादीनां न संमतम्।
इत्याहुः कोविदास्तत्र शब्दानां योगदर्शनात्॥
नानार्थोपाधिना कार्यं विदधानस्य पाणिनेः।
कुर्वतोऽन्वर्थसंज्ञां च तयोर्नाखण्डता मता॥
विवृण्वानोऽन्वर्थसंज्ञां योगादेव पतञ्जलिः।
दर्शयन् वार्तिकार्थस्य लाभं नेच्छत्यखण्डताम्॥

भेदनिरूपणम्

ननु 'यद्यपि भेदो निरूपयितुमशक्यः, तथा हि घटः पटाद्भिन्न इति भेदज्ञानं भिन्नत्वेन गृहीतधर्मिप्रतियोगिज्ञानपूर्वकं, तत्र स भेदोऽयमेव चेत् आत्माश्रयः, भेदान्तरं चेत् तदपि भिन्नयोरेव धर्मिप्रतियोगिनोर्ज्ञातव्यम्, स चेत् पूर्वभेद एव तदा अन्योन्याश्रयः, तृतीयो भेदोऽन्यश्चेत् चक्रकापत्तिः, भेदपरंपरास्वीकारेऽनवस्था, अन्तिमभेदाऽसिद्ध्या मूलभूतभेदपर्यन्तमसिद्धेर्मूलक्षयात्। अत एव—भेदस्यासत्सामान्यशब्देन कैयटादौ[1] व्यवहारः। असत्त्वमुक्तरीत्या, सामान्यत्वं च केवलान्वयित्वात्। तथापि अविचारितरमणीयेनैव मायिकेन भेदेन व्यवहार इति व्यावहारिकस्यैव सत्त्वेनाक्षतिः। घटाद्यर्थस्य घटादिपदवाच्यत्ववत्। अन्यथा—'घटत्वाश्रयत्वेन अयं घटः, घटवृत्तित्वेन च इदं घटत्वम्' इत्यन्योन्याश्रयत्वात्। पदार्थमात्रस्याविचारितरमणीयस्य अनिर्वचनीयस्यैव व्यवहारप्रयोजकत्वात्। अत एवोक्तं श्रीहर्षेण—

'समस्तलोकशास्त्रैकमत्यमाश्रित्य[2] नृत्यतोः।
का तवास्तु गतिस्तर्कैर्वस्तुधीव्यवहारयोः॥
अनिर्वक्तव्यतावादपादसेवागतिस्तयोः।
यथा सतोऽजनिर्नैवमसतोऽपि जनिर्न च॥

इति।

जन्यत्वमेव जन्यस्याऽनिर्वाच्यत्वसमर्पकम्।
भेदसत्यपरस्तर्को[3] भेदमायापरोऽपरः[4]॥

---

1. नञ्सूत्रे यदा त्वसत्सामान्यवृत्तिर्नञिति कैयटः, असत्सामान्यमभावो भेदः तत्रासत्त्वं निरूपयितुमशक्यत्वात् केवलान्वयित्वं सामान्यत्वमिति उद्योते। आत्माश्रयचक्रकानवस्थाः तत्रोक्ताः।
2. एतेषामर्थः कलादितोबोध्यः।
3. भेदः सत्यः प्रतीतेः ब्रह्मवत् इत्यादिभेदसत्यत्वपरस्तर्कः।
4. भेदो मिथ्या - भेदत्वात् चन्द्रभेदवदित्यादिः।

भेदसत्यपरस्तर्को ह्यसन् वेदविरोधतः।
एक[1]विज्ञाननिगमान्नेह नानेति[2] च श्रुतेः ॥

इत्यलम्' इति ग्रन्थेन। अनिर्वचनीयसर्वस्वाख्यश्रीहर्षकृत-खण्डनखाद्यग्रन्थसंमतिप्रदर्शनपूर्वं पदार्थसामान्यं तत्रापि भेदस्वरूप-मनिर्वचनीयं (मायिकं, मिथ्या) इति नञर्थवादे मञ्जूषायां समर्थि-तत्वेन, भेदपदार्थस्यैवाभावेन भेदपरतया श्रुत्यादीनां योजना न युक्तेति जीवेशभेदासिद्धिरिति चेत् —

अत्र वदन्ति–सत्यमुक्तमित्थं नागेशेन, अथापि तदुक्तिं नाद्रि-यन्ते प्रमाणशरणाः पदार्थतत्त्वविचारचतुरा मनीषिणः। तथा हि – श्रीहर्षो नागेशश्च 'समस्तलोकशास्त्रैकमत्यमाश्रित्य नृत्यतोः' इत्यादि वदन् अनुवदन् सत्त्वेन सर्वप्रमाणसिद्धस्य परिदृश्यमानस-मस्तस्य प्रपञ्चस्य अनिर्वचनीयत्वं समर्थयते। ततश्च ब्रह्मातिरिक्तं निखिलं जगत् असदिति तयोरान्तरोऽभिप्राय इति तदीयग्रन्थतः प्रतिपद्यते। ततश्च तद्वचनैरेव तत्प्रणीतयोर्ग्रन्थयोः, तत्र साधितायाः सर्वानिर्वचनीयतायाश्च प्रथमतः अनिर्वचनीयता प्राप्नोति तद्ग्रन्थ-तत्प्रतिपादितसर्वानिर्वचनीयतयोः सर्वपदार्थाऽन्तःपातित्वात्, सर्वा-निर्वचनीयताया अनिर्वचनीयतासिद्धौ च सर्वेषां पदार्थानां भेदस्य च सत्यत्वं सिध्यतीति परेषामिष्टासिद्धिः, अस्माकमभिमतसिद्धिश्च भवति।

किं च—भेदपदार्थ एव नेति वदन् वादी प्रष्टव्यः, किं भवान् घटपटादीनां पदार्थानां सर्वेषामेकत्वात् (स्वतो भेदाभावात्) भेदो नेति ब्रूते, अथ–न जानेऽहं वस्तूनां भेदम्, अतः स नेति।

---

1. 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति' (छा. ६.१.१) इति श्रुतिः।

2. वाजसनेयं श्रुतिरियम्।

आद्ये—'वैचित्र्येण पदार्थानाम्' इति सन् सूत्रे, 'पदार्थानां विचित्रशक्तियोगात्' इति सरूपसूत्रे च, कैयटात्, 'पदार्थानां विचित्रशक्तित्वात्' इत्यन्येषामभियुक्तानां व्यवहारात्, स्वाभाविकमेतदिति 'हयवरट्' इति सूत्रीयमहाभाष्याच्च प्रतिपदार्थं तत्तत्पदार्थमात्रविश्रान्तस्वस्वातिरिक्तसर्वव्यावर्तकशक्तिस्वभावादिपदवाच्यधर्मविशेषो विद्यत इति प्रतीतेः प्रतिपदार्थं भेदः स्वत एव वर्तत इति सिद्ध्या सर्वेषामेकत्वबुद्धेर्भ्रमत्वात्। न द्वितीयः—सत्यत्वेन सर्वप्रमाणसिद्धवस्तुमात्रस्यानिर्वचनीयता साधनाय प्रवृत्तस्य भवतो, भवतः प्रमाणभूतस्य च प्रतीत्यप्रतीती, वस्तुसत्तातदभावनियामके न भवत इति भवदाद्यप्रतीतेरप्रयोजकत्वात्। भवान् स च नैपथ्यान्तरमास्थाय प्रच्छादितप्रकृतिः सर्वासत्त्वसाधनाय स्वैरं प्रावर्तत इति भवदीयग्रन्थपरिशीलनशालिनां स्पष्टं विदितं भवति। तव त्वत्सखस्य चेयान् विशेषः—स्फोटाख्यं ब्रह्मैकं वस्तु वास्तवम्, अन्ये सर्वेऽनिर्वचनीयाः इति संगरिते इति। यदि भवदीयं मतमाश्रयन्ते लोकाः, तर्हि अयं ब्राह्मणोऽयमब्राह्मणः, इयं माता, इयं दयिता, इयं प्रजावती, इयं जाया, इदं पयः, इयं सुरा, अयं पतितः, अयं न पतितः, इदं सुवर्णं इदं न सुवर्णम्, इयं गम्या, इयं न गम्या, इदं भोज्यं, इदं न भोज्यम्' इत्यादि विविधलोकव्यवहारसिद्धभेदवद्वस्तुविवेकशून्याः—

विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात्।
अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति॥ (या.स्मृ. ३.२१९)

इत्याद्यार्षवचनेषु, 'सत्यं वद, धर्मं चर, न सुरां पिबेत्' इत्यादि श्रौतवचनेषु च प्रामाण्यबुद्धिहीनाः कर्तव्याकर्तव्यविवेकशून्यहृदया-ब्रह्महननाद्यकार्यं कुर्वाणा महान्तमनर्थमाप्नुयुः। ततश्च—श्रौतस्मार्तविधिनिषेधपराणां शास्त्राणाम्, तदनुसारितथाविधविविधप्रायश्चित्तविधीनां च विषयाभावप्रसंगेन शशविषाणमस्तीति वाक्यस्येव अविद्यमानार्थबोधकत्वरूपमप्रामाण्यं स्यात्। (अप्रामाण्यबुध्द्या

तेषामनुष्ठानाभावेन, अननुष्ठानरूपाप्रामाण्यं च स्यात्।) ननु सर्वानिर्वचनीयतावादिनामस्माकं सर्वमिदमिष्टमेवेति चेत्, न। एवंवदतां मते स्फोटब्रह्मातिरिक्तपदार्थसामान्यस्य मिथ्यात्वेन श्रुतिस्मृतीतिहासाद्यागमस्याप्यनिर्वचनीयत्वात् (मायिकत्वात्, असत्यत्वात्)। स्फोटब्रह्मणोः साधकप्रमाणाभावेन स्फोटस्वरूपस्य, ब्रह्मणश्च (ईश्वरस्य च) असिद्ध्यापत्तेः। ततश्च स्फोटाख्यं शब्दब्रह्मैव जगदात्मना विवर्तते, स्वतःसिद्धे चिदात्मनि ब्रह्मतत्त्वे केवले भारमवलंब्य' (म. २३.२१) इत्यादिस्वस्वसखोक्तेरसंगतिः। न च 'स्वतःसिद्ध' इत्युक्तत्वेन प्रमाणसापेक्षता तत्सिद्धौ नास्तीति वाच्यम्। का नाम तत्र स्वतःसिद्धतेति अनुयोगे सर्वानिर्वचनीयतावादिना सा निर्वक्तुमशक्येति। तस्याः तत्त्वासिद्धिः यदि निरुच्यते तदा सर्वानिर्वचनीयतासिद्धान्तभङ्गेन अपसिद्धान्तः, स्वव्याहतिः, ब्रह्मस्वरूपस्यैवासिद्ध्या शून्यवादिमतादवैलक्षण्यं च। न च जगति आरोपितं सत्त्वं ब्रह्म चाङ्गीकुर्मो वयम्, ते तु तद्द्वयं नाङ्गीकुर्वन्तीति अस्ति महद्वैलक्षण्यमिति वाच्यम्। सत्त्वस्यारोपे तन्नास्तीत्येवोक्तं भवति प्रमाणसामान्यस्य तव मतेऽसत्त्वेन ब्रह्मसत्ताबोधकप्रमाणाभावेन ब्रह्मापि नास्तीत्येवोक्तं भवतीति वैलक्षण्यस्य दुरुपपादकत्वात्। प्रमाणप्रमितं सत्त्वं प्रतिषिध्य आरोपितं सत्त्वं वदन् विशेषतः श्लाघनीयः। अगतिका हि मतिरारोपः। ननु मिथ्याभूतेनापि श्रुत्यादिप्रमाणेन ईश्वरसत्त्वं बोध्यत इत्यभ्युपगच्छाम इति चेत्, उच्यते—शशविषाणादेरसतोऽसत्त्वमर्थक्रियाकारित्वाभावेनेति हि वदन्ति। ब्रह्मसत्त्वस्यार्थरूपत्वेन तत्कारिणः श्रुत्यादेरसत्त्वाङ्गीकारे असत्त्वलक्षणस्य वेदादावसत्त्वेनाऽव्याप्तिप्रसङ्गः, भ्रमप्रकारत्वं मिथ्यात्वमिति वदतोऽपि तस्यासत्त्वं वक्तुं न शक्यम्, असत्त्वस्योक्तरीत्यैव वक्तव्यतया उक्तदोषस्यैव प्रसङ्गात्। किं च मिथ्याभूतेनापि प्रमाणेन ब्रह्मसत्यता बोध्यत इत्यङ्गीकारे अविशेषात् सर्वेषामपि पदार्थानां तेन सत्यता वक्तुं शक्या। किं च सर्वमिथ्यात्वबोधकप्रमाणस्य मिथ्यात्वसाधक-

प्रमाणाभावात् स्फोटाद्यतिरिक्तस्य 'नेह नाना' इति वाक्यस्य सत्त्वेन स्फोटादेरद्वितीयत्वासिद्धिः[1]। न च 'नेह नाना' इति श्रुतिः अन्येषां मिथ्यात्वं बोधयन्ती स्वस्यापि तत्त्वं बोधयतीति वाच्यम्। 'पूर्वत्राऽसिद्धम्' (पा.सू. ८.२.१) इति सूत्रे-'पूर्वत्राऽसिद्धम्' इति शास्त्रं स्वस्याऽसिद्धत्वं प्रतिपादयेत् यदि, तर्हि सर्वेषां सिद्धत्वात्सूत्रारम्भ एवाऽनर्थकः स्यात्' इति कैयटोक्तरीत्या सर्वमिथ्यात्वबोधकस्य स्वस्य मिथ्यात्वबोधने सर्वेषामितरेषां मिथ्यात्वासिद्धेः 'नेह नाना' इति वाक्यस्य वैयर्थ्यापातात्[2]। ननु अस्ति व्यावहारिको भेदः सर्वत्रेति चेत्, अत्र वक्तव्यम् - किं व्यावहारिकत्वमारोपितत्वम्, उत पुरुषव्यापाराधीनं धर्मान्तरम्? नोभयम् - 'स्वभावसिद्धमेतत्' इति पूर्वोदाहृतमहाभाष्यादिना भेदस्य स्वाभाविकस्यैव सर्वत्र अस्तितासिद्धेः आरोपितत्वपुरुषव्यापाराधीनत्वयोस्तत्राभावात्। ननु तेन भाष्येण कथं भेदसिद्धिरिति चेत्, उच्यते तत्र भाष्ये—'समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्ते, अपरे न.....तत्र किमस्माभिः कर्तुं शक्यम्...स्वाभाविकमेतत् इति उक्तम्। फलानुकूले प्रयत्नेऽध्ययने च समानेऽपि लभते कश्चित्फलम्, कश्चिन्न लभते इति लोके सर्वेषामनुभवसिद्धम् तत्र प्राप्तावप्राप्तौ च साधकं प्रतिबन्धकं वा न कश्चिदीष्टे कर्तुम्। किंतु आजन्मसिद्धस्वभावपदाभिधेयतत्तद्व्यक्तिमात्रविश्रान्तवैलक्षण्यमेव कारणमिति तद्भाष्यार्थः। तदेव वैलक्षण्यं व्यक्त्यन्तरात् व्यावर्तकं भेदशब्देन व्यवह्रियत इति पदार्थानां परस्परं भेदसिद्धिरिति। न च—भेदेन लोकव्यवहारात्तत्सिद्धिरिति

1. मायिकस्य साधकत्वमन्यत्र निराकृतं 'मिथ्यायाः साधकत्वं च न सिद्धं प्रतिवादिनः' इत्यादिनाऽभियुक्तैः।

2. ब्रह्मातिरिक्तं सर्वमसत् पूर्वोत्तरकालयोरसत्त्वादित्याद्यनुमानं तु देवदत्तस्य सभार्यत्वदशायामभार्यात्वसाधकदेवदत्तोऽभार्यः, विवाहात्पूर्वं भार्यामरणानन्तरमभार्यत्वादित्याद्यनुमानसमानयोगक्षेमम्।

व्यावहारिकत्वं तस्येति वाच्यम्। विचित्रव्यवहारमूलभूतभेदे, अस्य व्यवहारस्य हेतुत्वे, व्यवहारसत्त्वे भेदसिद्धिः, भेदसत्त्वे व्यवहारसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयात्। व्यवहारान्तरं पूर्वभेदे कारणं चेत्, भेदव्यवहारपरंपराकल्पनापत्त्याऽनवस्था। ततश्च – भेदः पदार्थस्वभाव एवेति सिद्धम्। इदं सर्वमभिप्रेत्यैवोक्तमभियुक्तैः—'भिन्नाश्च भिन्नधर्माश्च पदार्था निखिला अपि' (अनु. २.२.६७०) इति। निखिला अपि पदार्थाः, भिन्नधर्माः – स्वत एव परस्परव्यावर्तकस्वरूपभूतधर्मवन्तः, अत एव भिन्नाः – परस्परप्रतियोगिकभेदवन्त इति तदर्थः। 'भेदस्तु वस्तुनः स्वरूपमेव न तु धर्म' इति अद्वैतपरिभाषाव्याख्यातारोऽपि। एवं च न आत्माश्रयादिदोषावकाशः। किं च भेदे व्यावहारिकत्वकल्पनाय तस्याभ्युपगन्तव्यतया तन्निरासप्रयासो विफलः। किं च भेदो नाम कश्चित्पदार्थो न भवेत् तर्हि सर्वेषां तीर्थकरणां स्वपक्षपरपक्षसाधनदूषणयोः प्रवृत्तिर्न स्यात्; न स्याच्च बोधनीयपुरुषाणां स्वपरपक्षयोर्निर्दोषत्वसदोषत्वहेतुकप्राबल्यदौर्बल्यज्ञानाधीनग्राह्यत्वाग्राह्यत्वप्रत्ययः, न भवेतां च तत्र प्रवृत्त्यप्रवृत्ती, निर्दोषत्वादेर्भेदनिबन्धनत्वात्।

किं च भेदरूपपदार्थानङ्गीकारे स्वपरपक्षसाधननिरसनयोराग्रहप्रयासौ विफलौ। अयं तु भेदो नेति वादो बहुभिराचार्यैर्बहुधा निराकृतो विस्तरेण शास्त्रेषु।

किं च भगवान् बादरायणः आनन्दमयाद्यधिकरणेषु आनन्दमयत्वादिकं जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणोऽस्तीति सिद्धान्तयन् जीवब्रह्मणोरभेदात् जीवस्यापि अस्तु आनन्दमयत्वादिकमिति चोद्यं 'भेदव्यपदेशात्' (१.३.५) भेदव्यपदेशाच्चान्यः (१.१.२१) शरीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते (१.२.२०) विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ (१.२.२२) भेदव्यपदेशात् (१.३.५) सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन (१.३.४२) इत्यादिभिरुभयोर्विभिन्नधर्मवत्त्वेन भेदाद्धेतोः पराकुर्वन् भेदो नाम कश्चित्पदार्थोऽस्तीति अभिप्रैति।

किं च 'तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् (पा.सू. १.१.९) स्थानिवदादेशः (पा.सू. १.१.५६) पञ्चमी विभक्ते' (पा.सू. २.३.४२) इति, आन्यभाव्यं तु देशकालव्यवायात्, युगपद्देशपृथक्त्वात्। आकृतिग्रहणात्सिद्धम्, रूपसामान्याद्वा' (प्र. २. आ.) इति, तत्र तत्र 'स्वाभाविकमेतत्' इति, अभिदधानाः पाणिनिकात्यायनपतञ्जलयः भेदस्वरूपमङ्गीकुर्वन्तीति प्रतीयते। अतो भेदस्वरूपनिराकरणं मुनित्रयवचनविरुद्धम्। तत्र सादृश्यमतिदेशश्चेति द्वयं भेदनिबन्धनमिति सुव्यक्तम्। विभक्त इत्यस्य विभागो भेद इति व्याख्यानम्। आन्यभाव्यम् – भेदः व्यक्तीनामानन्त्येन, भेदेन च, सर्वासु व्यक्तिषु शक्तिग्रहासंभवपरिहाराय जातिपक्षः सादृश्यं चेति द्वयमाश्रितम्। आकृतिः जातिः, रूपसामान्यं सादृश्यम्। विस्तरस्तु भाष्यादौ बोध्यः। किं च भेदस्वरूपमेव नास्तीति ब्रुवाणः तत्र मायिकत्वादिकं कल्पयितुं कथमीष्टे? तस्य भेदरूपत्वात्। मायिकोऽयमिति तु ध्रुवागीतिः।

ननु 'नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः' इति न्याये अन्यशब्दप्रयोगोऽभेदेऽपि सादृश्यं गमयति। अन्यथा भेद एव सादृश्यसंभवेन 'सदृशाधिकरण' इत्युक्त्यैव भेदलाभात् न्यायेऽन्यग्रहणं व्यर्थं स्यात्। किं च 'अकर्तरि च' इति सूत्रभाष्येणाऽभेदेपि सादृश्यमिति सूचितम्' इति नञर्थवादमञ्जूषोक्तेः सादृश्योक्तिर्न भेदस्य ज्ञापिकेति चेत्, न। 'अभेदेऽपि सादृश्यम्' इत्युक्त्या सादृश्यं सर्वत्र भेदमूलकमेव। यत्र क्वापि व्यक्त्यभेदे सादृश्यं प्रामाणिकैरुच्यते तत्र कथंचित्तदुक्तिः संघटनीयेति प्रतीयते। संघटना च एकस्यैव पदार्थस्याऽऽवृत्त्या अनेकत्वं संपाद्य साधारणधर्मस्यानेकवृत्तित्वेन सादृश्यं युज्यत इति। ततश्च सादृश्यं भेदनिबन्धनमिति सादृश्यस्यं भेदज्ञापकत्वाक्षतेः। न चैवमन्यग्रहणवैयर्थ्यमिति वाच्यम्। अभेदेऽपि सादृश्यं युज्येतेति कस्यचिद्वचनं श्रुत्वा भ्राम्येयुः जना इति तद्भ्रमवारणाय भेदे सत्येव सादृश्यं संपन्नं भवतीति बोधनाय तस्यावश्यकत्वात्।

यद्यभेदेऽपि सादृश्यं सुघटं, तर्हि इवार्थनिरूपणे 'अनेकवृत्तिधर्मस्यैव साधारणधर्मत्वेन तत्राऽऽवृत्त्या एकस्याप्यनेकत्वात्' इति मञ्जूषा-ग्रन्थप्रवृत्तिर्विफलैव। 'अकर्तरि च कारक' इत्यादि तु न युक्तं, तत्रत्यभाष्येण तथाऽसूचनात्, तत्र भाष्येऽस्य विचारस्यैवाकरणात्।

एतेन सर्वासत्त्वस्य (मायिकत्वस्य) दुर्वचत्वनिरूपणेन—"अनेन सर्वस्य जनकत्वादेरवभास एव न वस्तु किंचिदस्तीति स्पष्टमेवोक्तम्, अनादिवासनावशात्, भ्रमविषयमेव तत्, 'यतो वा' इत्यादि श्रुत-योऽपि अनुवदन्ति..... 'सत्यं ज्ञानम्, आनन्दं ब्रह्म' इति श्रुतयोऽपि शुद्धचित्तं प्रति 'नेह नानास्ति' इत्यादि श्रुतिसहकारेण धर्मत्यागेन अद्वैतं शुद्धं ब्रह्म बोधयन्ति" (१.प. ३०, ३१) इति ग्रन्थेन, प्रथम-परिच्छेदे जगदनिर्वचनीयतां प्रसाध्य, मञ्जूषाकृत्कृतः प्रपञ्चासत्त्व-निष्कर्षः, उदाहृतमञ्जूषाग्रन्थमुपन्यस्य नञर्थवादे—पायुगुण्डिवैद्यना-थकृतप्रपञ्चासत्यत्वनिष्कर्षश्च दुराग्रहमूलकः स्ववासनामात्रकल्पितः। पदवाच्यत्वस्य अविचारितरमणीयताप्रयोजकत्वे उपदिष्टार्थमात्र-स्यासत्त्वापत्त्या सर्वैरपि वाचंयमैरेव भवितव्यं, व्यवहारस्याप्रयोज-कत्वादिति सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः। 'घटत्वाश्रयत्वेन' इत्यादि दूषणमपि हेतुमात्रेण पदार्थान् साधयतो हैतुकान् प्रत्येव वक्तव्यं, न तु श्रुत्यादिप्रमाणसिद्धार्थानाश्रित्य व्यवहरतः प्रमाणशरणान् प्रति, एतैः (शब्दप्रमाणकैः)केवलेन हेतुना पदार्थस्यासाधनात्। घटादिपद-वाच्यत्वसमानाधिकरणधर्माश्रयोऽर्थो घटादिरिति ज्ञानव्यवहारावित्य-दोषाच्च। यदत्र भेदस्यासत्त्वे कैयटोऽप्यनुकूल इति 'भेदस्यासत्सामा-न्यशब्देन' इत्यादि तदीयव्यवहारोपन्यसनं, तच्चिन्त्यम्। तस्य कैयटस्य एतदभिमतार्थसमानार्थकत्वाभावात्। तथा हि—'यदाऽसत्सामान्य-वृत्तिर्नञ् ब्राह्मणादिभिर्विशेष्यते ब्राह्मणत्वेनाऽसन् अन्यथासन् अर्थः क्षत्रियादिः' इति तदीयो ग्रन्थः। तत्र असत्पदार्थस्य 'ब्राह्मणत्वे-नासन्' इति तेनैव विवृतत्वात् भेदस्यासत्वं न स्वरूपतः, किं तु स्वप्रतियोगितावच्छेदकब्राह्मणत्वादेः स्वानुयोगिनि क्षत्रियादौ अवि-

द्यमानतासमर्पकत्वेनेति तदाशयोऽवगम्यते। अत्र स्वं भेदः। किं च भेदस्य स्वरूपतोऽसत्त्वे केवलान्वयित्वानुपपत्तिः, अस्यात्यन्ताभावाऽप्रतियोगित्वरूपत्वेन असत्त्वस्य च तत्प्रतियोगिस्वरूपत्वेन परस्परविरोधात्। ततश्च अस्य कथमनुकूलः कैयट इति विभावयन्तु सूरय इति। श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानां सर्वेषामपि प्रमाणानां सगुणब्रह्मबोधकत्वेन, कस्मिन्नपि ब्रह्मधर्मे कस्यापि भ्रमानुदयात्, ब्रह्मगतजगज्जनकत्वे धर्मे भ्रमाभावेन 'यतो वा' इत्यादीनां तटस्थलक्षणबोधकत्वभ्रमविषयार्थानुवादकत्वाभावात्, अत एव — 'सत्यम्' इत्यादेः धर्मत्यागेन शुद्धब्रह्मबोधकत्वाभावात्, 'नेह नाना' इति श्रुतेर्ब्रह्म तद्गुणयोरपृथक्स्थितिरूपभेदाभावप्रतिपादकत्वेन स्वगतभेदराहित्यार्थकत्वेन च ब्रह्मातिरिक्तपदार्थासत्त्वस्य, ब्रह्मणि धर्माभावस्य चाऽबोधकत्वात्, 'यतो वा' इत्यादीनां श्रुतीनां मञ्जूषाकृदभिमतार्थपरतया सूत्रकृद्भ्यां श्रीव्यासपाणिनिभ्यामव्याख्यातत्वाच्च सर्वस्यास्य निर्मूलत्वात्। अतो दर्शिता श्रुतियोजना युक्ता। एवं च घटपटादिपदार्थानां, भेदस्य च प्रमाणसिद्धत्वेन मायिकत्वे मानाभावात् 'अविचारितरमणीयेन मायिकेन भेदेन व्यवहारः, अविचारितरमणीयस्यैव पदार्थमात्रस्य व्यवहारप्रयोजकत्वम्' इत्युक्तिरेव आपातरमणीया पृथक्जनमोहिकेति कृतं विस्तरेण।

पदार्थानां मायिकत्वे प्रमाणं नास्ति किंचन।
भेदे पदार्थे मानं तु सूत्रं भाष्यं च दर्शितम्॥
तस्माद्भेदपदार्थश्च सूत्रकारादिसंमतः।
तस्माद्भेदपरत्त्वेन श्रुतीनां योजना वरा॥

असत्त्वे न्यायसूत्रसंमतिनिरासः

यच्च मञ्जूषायां तृतीयपरिच्छेदे—'गौतमोऽपि स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः' (न्या. सू. ४.२.३१) 'माया-

गन्धर्वनगरमृगतृष्णावद्वा' (न्या. सू. ४.२.३२) 'हेत्वभावादसिद्धिः' (न्या.सू. ४.२.३३) इत्याहेत्यादिना, 'अन्यत्र विस्तर' इत्यन्तेन ग्रन्थेन प्रपञ्चाऽसत्यत्वे गौतमसंमतिप्रदर्शनम्। अत्राहुः – 'प्रत्यवतिष्ठते विज्ञानवादी' इति वाचस्पतिनाऽवतरणात् आद्यसूत्रद्वयं पूर्वपक्षप्रापकम्, तृतीयं तु सिद्धान्तसूत्रम्। यथा स्वाप्नोऽभिमानः (ज्ञानं) निर्विषयः, यथा वा – भ्रमो निर्विषयः, तथा जाग्रति प्रमाणप्रमेयाभिमानोऽपि निर्विषयः। स्वाप्नादिवस्तुवत् जाग्रद्दशायामपि घटपटादिवस्तु मायिकमेवेति भावः। एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह-हेत्विति। प्रबोधादावनुपलम्भरूपहेतुसत्त्वेन स्वाप्नादीनामसत्त्वेऽपि जाग्रति प्रमाणादीनामुपलम्भेन अनुपलम्भरूपहेत्वभावात्, असिद्धिः - असत्त्वासिद्धिः, असत्वसत्त्वयोरनुपलम्भोपलम्भौ हेतू, तत्र बाधाबाधाविति भावः। स्वाप्नादेरुक्तमसत्त्वमभ्युपेत्य सिद्धान्तसूत्रार्थो वर्णितः, वस्तुतस्तु अनुपलम्भहेत्वभावात् असिद्धिः – जाग्रति प्रतीयमानवस्तुनः असत्त्वाऽसिद्धिः, स्वाप्नस्यापि उपलम्भात् अनुपलम्भरूपहेत्वभावात्, असिद्धिः-असत्त्वाऽसिद्धिः, स्वाप्नस्यैवाऽसत्त्वाभावेन, हेत्वभावात् — दृष्टान्ताभावात्, असिद्धिः-जाग्रद्वस्तुनोऽसत्त्वसाधकानुमानासिद्धिः, एवं च स्वप्ने, भ्रमे, जाग्रति च वस्तूनामसत्त्वं नेति गौतममतमिति न्यायभाष्यादितो लाभात् नानिर्वचनीयतावादो गौतमसंमत इत्यवसेयम्। एवमक्षरार्थे सति 'जाग्रदवस्थायां समीप एवोपलभ्यमानानां यावद्व्यवहारमबाध्यमानजातीयानां चित्तव्यतिरेकेणोपलभ्यमानानां तत्त्वे (मायिकत्वे, असत्त्वे) न हेतुरिति भाष्यवार्तिकादौ सिद्धान्तत्वेन व्याख्यातम्। एवं च—अनिर्वचनीयतावादस्य सूत्रसंमतत्वमुक्तप्रायम्' इति अनिर्वचनीयत्वे गौतमस्य तात्पर्यकल्पनमयुक्तम्। तद्भाष्यादौ 'यावद्व्यवहारमबाध्यमानजातीयानाम्' इति वाक्यस्य, एवमर्थकवाक्यान्तरस्य वाऽदर्शनात्, तत्राऽदृष्टवाक्याध्याहारेण सूत्रं व्याख्याय 'भाष्यादौ व्याख्यातम्' इत्यभिधानं बोद्धृषु प्रद्वेषं सूचयति; विरुद्धार्थप्रतिपत्त्या विमुह्यन्तु इमे इति। वार्तिके च—'सर्व एव मिथ्या-

प्रत्यया भविष्यन्तीति ब्रुवाणाः प्रधानमनुयोक्तव्यः,[1] न चाऽनिष्प्रधानं पश्याम' इत्युक्तम्। अनेन – यस्य कस्यचित्प्रत्ययस्य सद्विषयकत्वेन समीचीनप्रत्ययत्वमभ्युपेयम्, अन्यथा अभिमतप्रत्ययस्य मिथ्यात्वासिद्धिरित्युक्तं भवति। किं च 'स्मृतिसंकल्पवच्च स्वप्नविषयाभिमानः' (३४) 'मिथ्योपलब्धेर्विनाशस्तत्त्वज्ञानात् स्वप्नविषयाभिमानप्रणाशवत्प्रतिबोधे' (३५) इत्युत्तरसूत्राभ्यां स्मृतिसंकल्पस्वप्नभ्रमेषु विषयाणां सत्यत्वमेवोक्तं गौतमेन। तत्र मिथ्योपलब्धिस्वप्नाभिमानयोर्नाश एवोक्तः, न तु विषयस्यासत्त्वम्। सूत्रार्थस्तु भाष्यादितो ज्ञातव्यः। अत एव कुसुमाञ्जलौ पञ्चमे स्तबके ग्रन्थोपसंहारे स्वाप्नज्ञानस्य स्मृतित्वं निरस्य 'तस्मादनुभवोऽसौ स्वीकर्तव्यः, अस्ति च स्वप्नानुभवस्यापि कस्यचित्सत्यत्वं संवादात्' इत्यादिना उक्तं स्वाप्नस्य सत्यत्वम्।

यदप्युक्तम् — 'तस्य च श्रुतिमूलत्वेन हेत्वभावादसिद्धिः' इत्यनेन 'खण्डनासंभवाच्च' इति श्रुतिमूलत्वमनिर्वचनीयत्वस्य, तदपि चिन्त्यम्, प्रपञ्चानिर्वचनीयतापरश्रुतेरभावेन तस्य तत्सिद्धत्वाभावात्। भगवता महर्षिणा व्यासेन द्वितीये समयपादे बाह्यार्थानामभाववादिमतस्य 'नाभाव उपलब्धेः' (२.२.२७) इत्यादिपञ्चसूत्र्या प्रत्याख्यातत्वेन अस्य वादस्य श्रौतत्वाभावावगमाच्च। यद्ययं वादः श्रौतः स्यात् तर्हि श्रुत्यर्थनिर्णयाय प्रवृत्तो स महर्षिः श्रौतं तमर्थं कथं प्रत्याचक्षीत? तत्रापि समयपादे निरासात् वेदप्रामाण्यमनभ्युपयतः कस्यचिन्मतमिदमिति स्पष्टम्। 'नेह नाना' (४-११) इति काठकवाक्यस्य, वाजसनेयवाक्यस्य च जगदनिर्वचनीयतायां न तात्पर्यं, सूत्रकाराभ्यां[2] तथाऽव्याख्यातत्वादित्युक्तम्। किं च अक्षरमर्यादयापि न तादृशार्थलाभः। तथा हि—

---

1. प्रधानं सद्वस्त्विति न्यायभाष्यव्याख्यातारः।
2. व्यासपाणिनिभ्याम्।

नानाशब्दस्य भिन्नमित्यर्थे इहेत्यस्य परमात्मनीत्यर्थे च, इह-ब्रह्मणि, किंचन भिन्नं वस्तु नास्तीति वाक्यार्थो वाच्यः, एवं च सति पार्थक्येन जगतः सत्ता नेति लभ्येत न तु प्रपञ्चो नेति। ततश्च ब्रह्माश्रितमेव जगदिति भावः। एतच्चोक्तं भगवता—'मयि सर्वमिदं[1] प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव' (गी. ७.७) इति। एतेन[2]—प्रतिपन्नोपाधौ निषेधात् जगतोऽभाव एव सिद्ध इति परास्तम्। निषेधेनोक्तार्थालाभात्। अस्य नियमस्य अन्यमतसिद्धत्वेन शाब्दिकपूर्वाचार्यैः पाणिनिप्रमुखैरीदृशार्थानङ्गीकारात् 'भ्रमप्रकारत्वं मिथ्यात्वम्' इत्येव नागेशोक्तेः निषेधेन जगतः भ्रमप्रकारताऽलाभात्। नेहेत्यादिश्रुतीनां पाणिनिपतञ्जलिभ्यामव्याख्यातत्वेन नागेशाभिमत एवार्थः श्रुतेरिति राजाज्ञादेरभावेन श्रुतिरन्यथापि योजयितुं शक्या। तथा हि—श्रुतौ नानाशब्दो भावप्रधानो भेदपरः, 'लोके च नानाशब्दस्य पृथग्भावाभिधायित्वात्' इति 'विनञ्भ्यां नानाञौ न सह' (पा.सू. ५.२.२७) इति सूत्रे कैयटोक्तेः भेदपरत्वे न विप्रतिपत्तिः। 'मनसैवेदमाप्तव्यम्' इति काठके पूर्ववाक्यम्। इदं बोध्यम्—'यतश्चोदेति' इति नवमेन मन्त्रेण प्राणपदवाच्यस्य परमात्मनः सर्वदेवाधारताऽभिहिता, 'यदेवेह' इति दशमेन मन्त्रेण सर्वदेवाधारस्यैव हरेः अत्रामुत्र च लोके सर्वाधारत्वं सर्वनियामकत्वं च बोधयता, लोकद्वयगतभगवद्रूपमभिन्नमेव तत्र भेदज्ञानिनो महदनिष्टमिति बोधितम्। अयमेकादशो मन्त्रः अभिन्नं ब्रह्मस्वरूपं ज्ञातव्यं तत्र ब्रह्मणि अणुमात्रं भेदो नेति पूर्वमन्त्रसूचितमेव कण्ठतो वदन् भेदज्ञानिन उक्तमेवाऽनिष्टं फलं द्रढयति। पूर्वमन्त्रोक्तमभिन्नं[3]

---

1. सूक्ष्मदर्शिनामपि दर्शनाऽविषयसंयोगविशिष्टम्।
   ग्रथितमिति शांकरे, आश्रितमिति रामानुजीये।
2. ब्रह्माश्रितमिति तात्पर्यकत्वेन, वक्ष्यमाण हेतुना वा।
3. मन्त्रार्थमाह – पूर्वेत्यादिना।

ब्रह्मस्वरूपमिदमापरामृश्यते। इदम् - अभिन्नं ब्रह्मस्वरूपं, मनसा - शुद्धेन चेतसा, आप्तव्यम् - चिन्तनीयम्, इह - अत्रामुत्र च विद्यमाने ब्रह्मणि, किंचन नाना-भेदलेशोऽपि नेति योजना। भगवत्स्वरूपाणां भेदो नेति तात्पर्यम्। भेदज्ञानिनः फलमाह—मृत्योरिति। यः अधिकारी, इह - उभयत्र वर्तमाने परमात्मस्वरूपे, नानेव पश्यति-भेदोऽस्तीव पश्यति, सः, मृत्योर्मृत्युम् - मृत्योरपि मृत्युप्रदां कष्टतरां दशां प्राप्नोतीत्यर्थः। वाजसनेये तु मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह (६.४-१९) इत्यादि पठ्यते। तत्र—'ते निचिक्युर्ब्रह्मपुराणमग्र्यम्' इति पूर्ववाक्यात् ब्रह्मेत्यनुवृत्तं, प्रथमान्ततया विपरिणमयितव्यम्। 'यस्मिन् पञ्चपञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठित' (६.४.१७) इत्यादिना पञ्चजनाधारतयोक्तं ब्रह्म, मनसैव - गुरूपदेशपूर्वं शास्त्रमभ्यस्य ब्रह्मस्वरूपे न भेदलेश इति ज्ञानरूपसंस्कारसंस्कृतेन चेतसा, अनुद्रष्टव्यं-चिन्तनीयम्, इह-द्रष्टव्ये ब्रह्मणि। शिष्टं स्पष्टम्। एवं च - 'नेह नाना' इति वाक्यं ब्रह्मरूपयोर्भेदाभावज्ञापकं, न तु ब्रह्मातिरिक्तवस्त्वभावबोधनद्वारा जगतोऽसत्त्वबोधकमिति मन्तव्यम्।

यद्वा—'विनञ्भ्यां नानाञौ नसह' इति सूत्रेण नसहार्थे विनानानाशब्दयोर्व्युत्पादनेन विनापर्यायो नानाशब्दः। नसहार्थश्च साहित्याभावः, 'नानात्वं, सहत्वं, यौगपद्यमित्यादौ नानाशब्दोऽसहभूते सहशब्दं सहभूते, वृत्तौ वर्तते, अतोऽसहभावादौ प्रत्यय' इति 'तस्य भाव' इति सूत्रोद्योतोक्तेः। इहेति न ब्रह्मपरं किं तु प्रपञ्चपरम्। 'मनसैवेदमाप्तव्यम्' इति पूर्ववाक्यादिदमित्यनुषज्यते। तच्चेह नानाशब्दयोगात् 'पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्' (पा. सू. २.३.३२) इति सूत्रेण द्वितीयान्तम्। इह-प्रपञ्चे, किंचन वस्तु, इदं नाना-परमात्मना विनाभूतं न, किं तु ब्रह्माऽविनाभूतमेवेति काठकवाक्यार्थः। वाजसनेये तु—'ते निचिक्युर्ब्रह्मपुराणमग्र्यम्' (१६) इति वाक्यात् ब्रह्मपदमनुषज्यते तच्च नानाशब्दयोगात् द्वितीयान्तम्। योजना काठकवाक्यवत्। अत्र योजनायामविनाभावः

शाब्दः, पूर्वयोजनायां त्वार्थः। सर्वपदार्थानां भगवदविनाभूततया वर्तनं 'न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्' (भ.गी. १०.३९) इति भगवद्वचनसिद्धम्। मृत्योरित्युत्तरवाक्येऽपि इहपदं प्रपञ्चपरमेव। इह–प्रपञ्चे, नानेव भगवद्विनाभावोऽस्तीव यः पश्यतीत्यादिरर्थः। प्रपञ्चे भगवदविनाभावाभावं पश्यतो महदनिष्टमापततीति भावः। अत एव श्रुतौ इहपदं, नानापदं च सार्थकम्। अन्यथा 'नेदमस्ति किंचन, अथ वा—नास्ति किंचन' इत्येतावतैव ब्रह्मणोऽन्यन्नास्तीत्यर्थलाभात् किं ताभ्याम्।

अत्र नागेशपक्षपाती कश्चिदाह–नानाशब्दस्य 'विनञ्भ्याम्' इति सूत्रेण नञो नाञ्प्रत्यये निष्पन्नतया तत्सूत्रभाष्ये तस्य प्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वव्यवस्थापनात्, भिन्नसंबन्धोऽर्थः, तत्र संबन्धस्य समभिव्याहृतपदबलाल्लाभेन भेदांश एव तच्छक्य इति न विनाशब्दपर्यायत्वं तस्य, अतो 'नेह नाना' इत्यस्य विनाभूतं नेत्यर्थवर्णनं न युक्तमिति। नागेशानुयायिभ्योऽन्ये वैयाकरणास्तु 'विनञ्भ्यामसहवाचिभ्यां नानाञौ भवतः स्वार्थे' इति तत्सूत्रभाष्यात् विनानानाशब्दयोरसहार्थे पर्यायत्वं सूत्रभाष्यकृत्संमतमिति 'नेह नाना' इति श्रुतेर्विनाभूतं नेति व्याख्यानं युक्तं पाणिनिपतञ्जलिसंमतं च इति कथतन्ति। 'नानाविष्णुर्मोक्षदो नास्ति देव' इत्यादौ भिन्नार्थेऽव्युत्पन्नोऽनेकार्थ इवेति शक्यं वक्तुम्। 'भेदांश एव शक्यो भाष्ये स्वार्थिकत्वोक्तेः' इति वदता भेदार्थकात् नञो नाञ्प्रत्यय इत्युक्तं भवति। तच्चिन्त्यम्। सूत्रे 'न' इत्येव वक्तव्ये न सहेति शब्दप्रयोगेण, भाष्ये भेदार्थादिति अविवृत्य 'असहवाचिभ्याम्' इति तदर्थविवरणेन च, नञोऽनेकार्थकत्वं तत्र असहवृत्तेर्नञो नाञ्प्रत्यय इत्यर्थस्य लाभेन तदुक्तार्थालाभात्। अनेन भाष्येण सूत्रोपात्तार्थवृत्तिभ्यः प्रकृतिभ्यः उत्पन्नप्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वं न तु सूत्रानुपात्तार्थवृत्तिभ्य इति नियमलाभेन सूत्रानुपात्तभेदार्थवृत्तेर्नञः प्रत्ययोत्पत्तौ तद्भाष्यस्यासाधकत्वात्। स्वार्थिकप्रकरणे क्वचित् 'अनुकम्पायाम्' इत्यादिसूत्र-

विषये सूत्रोपात्तोऽनुकम्पादिरूपोऽर्थो विशेषणतया प्रकृतिबोध्यो भवति, क्वचित्तु—स्वातन्त्र्येण (विशेष्यत्वेन) प्रकृतिबोध्यः यथा—प्रकृतसूत्रविषये।

यच्च—तत्रैव[1] 'अग्र' इत्यादिना अपवर्गेऽपि नैयायिकमते चित्तातिरिक्तसद्वस्त्वभावनिरूपणम्, तदपि मन्दम्। न्यायमते जीवानां नानात्वेन मुक्तौ मुक्तजीवान्तराणां, ब्रह्मणश्च सत्त्वेन तेषां च सत्यत्वेन, तदा तदभावनिरूपणायोगात्। 'वास्तवौ भेदसामान्यौ (५.आ.) भिन्नास्तावदात्मानः, आत्मज्ञानमपवर्गसाधनम्, मुक्तौ स्वरूपेण मुक्तानामवस्थितिः' इति न्यायमञ्जर्यां (९.आ.) जयन्तभट्टोक्तेः। 'तदभावश्चापवर्गे' (गौ. न्या. ४.२.४५) इति सूत्रेण मुक्तानां शरीरेन्द्रियाणामभावात् बाह्यार्थानामिन्द्रियसंयोगाभावेन बुद्ध्युत्पत्त्यभाव इत्यर्थकेन न मुक्तौ मुक्तानां ज्ञानाभावमात्रसिद्ध्या चित्तातिरिक्तपदार्थाभावासिद्धेः। भाष्यादाविदं सूत्रमित्थमेव व्याख्यातम्। सूत्राक्षरार्थस्तु न प्रसंग इति वर्तते, यत इति शेषः, प्रकृतत्वात् मुक्तानामिति लभ्यते। अपवर्गे-मोक्षे मुक्तानाम्, यतः तदभावः - ज्ञानकारणशरीरेन्द्रियाभावः, तस्मात्, न प्रसंगः - बुद्ध्युत्पादप्रसंगो[2] नेति। किं च भाष्यवार्तिकतात्पर्यटीकाप्रभृतिप्रौढप्राचीनन्यायप्रबन्धान् समालोड्य पण्डितप्रकाण्डभट्टजयन्तप्रणीतन्यायमञ्जर्यां न्यायसूत्रतात्पर्यविवृतौ पञ्चमसप्तमाष्टमनवमेष्वाह्निकेषु विज्ञानवादादिनानाकुवादान्निरस्य विज्ञानाद्यतिरिक्तबाह्यसत्पदार्थस्य सप्रमाणं साधितत्वेन 'अनिर्वचनीयतावादो न गौतमसंमतः'। किं च—'सोऽश्नुते सर्वान्' (तै.उ. २) इत्यादि श्रुतिभिः, 'संपद्य' इत्यादि ब्रह्ममीमांसातुर्याध्यायतुरीयपादेन च

---

1. मञ्जूषायामेव।

2. ज्ञानाभावे ज्ञानाश्रयत्वाभावेनात्मत्वं तदा कथमिति विभाव्यम्।

विरुद्धमिदम्[1]। ततश्च जाग्रदादौ वस्तूनामसत्त्वमिति गौतमीयग्रन्थ-तोऽन्यग्रन्थतोऽपि निर्णेतुं न शक्यम्।

ननु 'यस्मात्परं नापरमस्ति किंचिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित्। वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येको येनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्' (तै.उ. ४.२८, श्वे. ५) इति मन्त्रेण पूर्णपुरुषात्परापरवस्तुमात्रप्रतिषेधेन ब्रह्मैकमेव वस्तु सत्, तस्मादन्यत्सर्वमसदिति सिध्यतीति चेत्, अवधीयतां मन्त्रार्थम्। अयमर्थो मन्त्रस्य—यस्मात्-पूर्णात्पुरुषात्, परं-उत्तमं न, अपरं किंचित्-अवरं वस्तु, अस्ति-वर्तते, वर्तमानमवरं वस्तु किंपरिमाणेनाऽणीयः, उत ज्याय इति शङ्कायामाह—यस्मान्नाणीय इत्यादि। यस्मात् अणीयो न, ज्यायश्च कश्चिन्न 'अणोरणीयान्महतो महीयान्' (तै.उ. ४.२६.१, श्वे. ३.२०) इत्युक्तेः। कश्चिदिति लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः। एवं च पूर्वार्धे वाक्यचतुष्टयम्। न च द्वितीयेऽपि वाक्ये नञोऽनुषङ्गेण परमपरं च वस्तु नेत्येव मन्त्रतात्पर्यमिति वाच्यम्, 'विभाषा मध्ये च ये विधयस्ते नित्या भवन्ति' इति 'पूङः क्त्वा च' (पा.सू. १.२.१०) इति सूत्रमहाभाष्योक्तन्यायेन नञ्द्वयमध्यपठिते द्वितीयवाक्ये नञनुषङ्गो नेति वक्तुं शक्यत्वात्। अनुवृत्तौ तु संबन्धस्याविच्छिन्नतया उत्तरत्रापि एतदनुवृत्त्यैव निषेधलाभेन नञ्द्वयोपादानं व्यर्थं स्यात्। एतेन वाक्येन ब्रह्मातिरिक्तवस्तुमात्राभावे बोधिते वस्तनोऽभावेन तत्र अणीयस्त्वादिशङ्काया अनुदयेन 'यस्मान्नाणीय' इत्यादि निषेधवाक्यानुत्थितिप्रसंगः, पुरुषातिरिक्तवस्त्वन्तरसत्ताबोधक 'अणोरणीयान्' इति मन्त्रविरोधप्रसंगश्च। एतेन 'यस्मात्परमपरं च न' इत्येकमेव वाक्यमिति परास्तम्। उक्तानुपपत्तेर्दुष्परिहरत्वात्। ननु पूर्वमन्त्रेषु रुद्रश्रुतेः शिवपरोऽयं मन्त्र इति चेत्, आह—नात्र तथा

---

1. तत्र भोगोत्तया भोग्यवस्तूनामप्यस्तिताबोधनात् तद्विरुद्धं तदभावकथनम्।

मन्तव्यम्। 'रुजं द्रावयते यस्माद्रुद्रस्तस्माञ्जनार्दन' इति निरुक्त्या रुद्रश्रुतेर्वासुदेवपरत्वात्। न च 'योगाद्रूढिर्बलीयसी' इति न्यायेन रुद्रपदं शिवपरमिति वाच्यम्। 'हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानम्' इत्युत्तरार्धे एतन्मन्त्रप्रतिपाद्यस्य विरिञ्चपुत्रकत्वलिङ्गश्रवणात् तस्य रुद्रेऽसंभवेन, वासुदेव एव संभवेन च, निरवकाशविष्णुलिङ्गत्वात् तद्बलेन 'योगाद्रूढेः' इति न्यायानवतारात्, श्रुतेश्च वासुदेवे सावकाशत्वात्। दिवि[1]-स्वस्थाने वैकुण्ठे, एकः-समाभ्यधिकशून्यः, स्तब्धो वृक्ष इव-निश्चलो वृक्ष इव, तिष्ठति-आस्ते। एवं च-कुलालादिरिव न जगत्सृष्ट्यादौ व्यापारवान्, किं तु इच्छामात्रेण सृजतीति भावः। तेन पुरुषेण इदं सर्वं, पूर्णं, व्याप्तं, पालितं वा, 'पृ पालनपूरणयोः' इत्युभयार्थकत्वात् धातोः। सर्वत्र व्याप्तः, सर्वरक्षको वेति भावः। येनेति क्वचित् पाठः। येन पुरुषेणेदं पूर्णं सत् तिष्ठतीति योजना। इदं बोध्यम् — प्रथमपादेन परापरवस्तुमात्राभावबोधने 'येनेदम्' इत्यादिवाक्यमनर्थकं, व्याप्यवस्तुनोऽभावेन व्याप्त्यादिकथनायोगादिति। एतेन 'अखण्डार्थेन शुद्धेन ब्रह्मणा आध्यासिकं तादात्म्यं, तद्ग्रहश्च 'नेह नाना' इति निषेधवाक्यमनने सति; 'सत्यं ज्ञानमनन्तम्' इत्यादिश्रुतयोऽपि शुद्धचित्तं प्रति 'नेह नाना' इत्यादि श्रुतिसहकारेण धर्मत्यागेन अद्वैतं शुद्धं ब्रह्म बोधयति' (म. १-प्र) इत्यादि मञ्जूषाद्युक्तिवत्।

भेदसत्यपरस्तर्को भेदमायापरोऽपरः।
भेदसत्यपरस्तर्को ह्यसन् वेदविरोधतः॥
एकविज्ञाननिगमान्नेह नानेति च श्रुतेः।

इत्यादि श्रीहर्षोक्तिरपि परास्ता। एकविज्ञाननिगमस्य सादृश्येनोपपत्तेर्वक्तुं शक्यत्वात्, 'नेह नाना' इत्यादि श्रूतीनां ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे, जगदसत्यत्वादौ च न तात्पर्यमित्युक्तत्वाच्च। किं च वैशेषि-

1. मन्त्रशेषस्यार्थमाह-दिवीत्यादिना।

कादयो वस्तुतत्त्वमपलप्य भाषिण इति नागेशसिद्धान्तात् वस्तुनिष्ठं सत्त्वमपलप्य अनिर्वचनीयत्वमाह गौतम इति शक्यं वक्तुम्।

'तस्य भाव' (पा.सू. ५.१.११९) इति सूत्रे प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेद एव भावार्थप्रत्ययाः शिष्यन्त आचार्यैरिति, अन्वर्थं खल्वपि निर्वचनं गुणसंद्रावो द्रव्यमिति' इत्यन्तेन भाष्येण तयोर्भेद एवेति निर्धारितम्, असत्त्वं च तस्य तत्र नाभाषि अतोऽसौ सन्नेवेति मुनित्रयस्याशयः। अतः पाणिनीयैः भेदस्यासत्यत्वमन्यैरुक्तं नाभ्युपेयं भाष्यादावनुक्तेः। 'भेदस्यासत्त्वमपि तद्भाष्यादौ स्पष्टम्' इति नञर्थवादस्थकला तु 'तात्त्विकभेदाभेदचिन्तां परिहाय लोकप्रसिद्धं भेदमाश्रित्य' इति कैयटम्, वास्तवभेदस्तु नास्त्येवेति तात्पर्यम् इत्युद्योतं चानुसृत्य प्रवृत्तेति तयोरेव निर्मूलत्वात् चिन्त्या। किं च स्वस्वाङ्गमङ्गुलिपञ्चकमवलोक्यमानं विभक्तेनैव रूपेणाऽवगम्यत इति सर्वप्रत्यक्षसिद्धं भेदमपह्नोतुं को वा शक्नुयात्, बाधादिहेत्वदर्शनेन असन्निति वक्तुं कस्य वा जिह्वा प्रवर्तेत? अतोऽसौ नागेशो भगवता सूत्रकृता 'नाभाव उपलब्धेः' (ब्र.सू. २.२.२७) इत्यादिसूत्रैः प्रतिक्षिप्तं वेदविरुद्धं विज्ञानवादिपक्षमाश्रित्य, श्रुत्यादौ महर्षिवचने च प्रद्वेषं प्रकाशयतीति भाति। अयमत्र संग्रहः —

अनिर्वक्तव्यतावादपादसेवागतिस्तयोः[1]।
भेदसत्यपरस्तर्को ह्यसन्वेदविरोधतः॥

इत्येवंवादिनो वस्तुभेदसत्यत्ववादिभिः।
एवं तु प्रतिवक्तव्या येनाऽऽत्मा संप्रसीदति॥

एकविज्ञाननिगमो नेह नानेति च श्रुतिः।
आत्मन्यभावं धर्माणां न बोधयति तत्त्वतः॥

---

1. तयोः – धीव्यवहारयोः।

न वक्त्यसत्त्वं भावानां किंतु सत्यत्वमेव हि ।
ब्रूतेऽखिलं वेदवाक्यमिति विद्वद्विनिर्णयः ।।

अतोऽनिर्वचनीयत्ववादपादनिषेवणम् ।
न नो[1] गतिः, किंत्वदुष्टं गतिः श्रुतिवचोऽखिलम् ।।

श्रुतिसिद्धं वस्तुसत्त्वं भवतः प्रतिषेधतः ।
विज्ञानवादिनां पादसेवनं शरणं विदुः ।।

अतःसत्यं सर्वमिति मतं युक्तं सतां मतम् ।
नाभावाधिकृतौ सूत्रकृता व्यासमहर्षिणा ।।

प्रतिक्षिप्तं भाष्यकृतां[2] पाणिनेरप्यसंमतम् ।
श्रुतिस्मृतिविरुद्धं च मतं विज्ञानवादिनः ।।

आश्रित्य नृत्यति ह्येष सखा श्रीहर्षधीमतः ।
भेदमायापरस्तर्को ह्यसन्वेदविरोधतः ।।

भेदस्य सत्यता सिद्धा द्वासुपर्णादिवाक्यतः[3] ।
अतः—भेदसत्यपरस्तर्को ह्यसन्निति वदन् पुमान् ।।

असन्निति हि वक्तव्यो ब्रह्मासत्त्वं विदन् यथा ।
इति प्राहुर्गौतमीयास्तथैव ब्रह्मवादिनः ।।

---

1. वैयासकानां, पाणिनीयानां च ।
2. पतञ्जलेः, श्रीशङ्कराचार्यादीनां च ।
3. अयं मन्त्रः ऋग्वेदे, मुण्डके, श्वेताश्वतरे च पठ्यते, जीवेशभेदपर इति सर्व आचार्याः ।

तटस्थाक्षेपः

अत्र केचित्प्रत्यवतिष्ठन्ते[1] — मञ्जूषायां 'वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषैषा विरच्यते' इति प्रतिज्ञाय जगन्मिथ्यात्वादेः[2] आत्मैकत्वस्य च निरूपणात्, तस्य च प्रामाणिकत्वव्युत्पादनाय श्रुतिस्मृतिपुराणानाम्, अन्येषां तीर्थकराणां वाक्यानां च प्रामाणतयोपन्यासात्, तत्रोक्तं सर्वं पाणिन्यादि महर्षिसंमतं प्रामाणिकं चेति निर्णयामः। न च अत्र जीवेशभेदपरैः प्रपञ्चसत्यत्वपरैश्च तन्त्रान्तरैः विरोधः शङ्क्यः। तेषां सर्वेषामात्मैकत्वादिप्रतिपादकाध्यात्मशास्त्राङ्गत्वमिति[3] द्वितीयपरिच्छेदे ग्रन्थकृता सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात् अङ्गाङ्गिनोर्विरोधस्य क्वाप्यदृष्टेः, शास्त्रकृद्भिस्तयोरविरोधस्यैवाङ्गीकारात्। न च प्रतिज्ञावाक्यगतवैयाकरणपदेन पाणिन्यादिरेव विवक्षणीय इति को निर्बन्धः, अन्यः कश्चिदिन्द्रादिरेव वैयाकरणस्तत्पदेन विवक्षितोऽस्तु इति वाच्यम्। एतैरेव भट्टाचार्यैः शेखरे संज्ञाप्रकरणे पाणिनीयस्य व्याकरणस्य प्रामाण्यनिरूपणावसरे ब्रह्मज्ञानसंप्रेप्सया तपस्यतः सनकादीनुद्दिश्य ब्रह्मविज्ञानार्थं महेश्वरेणोपदिष्टानाम्[4], 'अइउणा' दीनां चतुर्दशसूत्राणां 'श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः' इति श्रौतेन स्मार्तेन वा प्रमाणेन श्रुत्यैव ब्रह्मणः श्रोतव्यत्वविधानाच्छ्रुतित्वं व्यवस्थाप्य, तन्मूलकत्वात्पाणिनीयस्य श्रुतिमूलकत्वेन, व्याकरणमप्यधीतं[5] मयेत्यर्थकं 'वेदानां वेदः'

---

1. 'समवप्रविभ्यः स्थः' (१.३.२२) इति तङ्।
2. मायिकत्वादेः।
3. अद्वैतशास्त्रमेव अध्यात्मशास्त्रमिति तदभिमानः।
4. नैतानि महेश्वरोपदिष्टानि अपि तु पाणिनिकृतान्येति औत्तराहाः केचित्। सातारा राघवेन्द्राचार्यस्तु णाद्यनुबन्धः पाणिनिकृत इति मन्यते। तेषां शेखरोद्योतयोर्निरूपिततदागतिक्रमे न विस्रम्भ इति भाति।
5. शांकरछान्दोग्यभाष्यदिशा इदम्।

(छा.७) इति छान्दोग्यवाक्यमपि एतद्विषयकमेवेति श्रुत्यनुगृहीतत्वोक्त्या, अत्र ग्रन्थे — 'अद्यत्वे साधुत्वबोधकं व्याकरणं पाणिनीयमेवेति स्पष्टं भाष्ये' इति भाष्यकृता पतंजलिनाऽऽदृतत्वोक्त्या च निरतिशयं प्रामाण्यं प्रसाध्य, शास्त्रेण शब्दापशब्दविवेचनपूर्वं शब्दप्रयोगेणाऽभ्युदयमभिलषतां पाणिनीयमेव व्याकरणमध्येयमिति व्यवस्थापितत्वेन तत्सिद्धान्तनिष्कर्ष एव सर्वैरपेक्षितः स्यात् इति तत्सिद्धान्तव्युत्पादनस्य न्याय्यतया तत्र तत्र महाभाष्योदाहरणेन च प्रतिज्ञावाक्यगतवैयाकरणपदेन पाणिन्यादय एवाऽऽचार्या विवक्षिता भवेयुः। इदं सर्वमभिप्रेत्यैव 'वैयाकरणानां-पाणिन्यादीनाम्' इति कलायां व्याख्यातमिति।

तटस्थसमाधानम्

अत्र वदन्ति — नागेशस्तावदन्यमुखेन स्वाभिमतमद्वैतसिद्धान्तं प्रतिपिपादयिषुः वाक्यपदीये भर्तृहरिणा प्रदर्शितेन पथा स्फोटस्वरूपं निरूपयन् –

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम्।
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः॥

इति आद्यपद्योक्तस्फोटलक्षणघटकब्रह्मत्व — नामरूपात्मकप्रपञ्चविवर्तोपादानकारणत्वयोः समर्थनं दुष्करं तस्याऽद्वितीयत्वसाधनेन विना, तच्च प्रपञ्चस्य मायिकत्वसमर्थनमन्तरा दुःशकमिति निर्धार्य आत्मैकत्वसिद्धान्तस्थापकपरमार्थसाराभिधे[1] शास्त्रत्वेन तदभिमते ग्रन्थे कृतभूरिपरिश्रमः तत्र दृढतरसंस्कारः आत्मैकत्वमेव शास्त्रेषु सर्वत्र प्रतिपाद्यत इति अन्यथा जानन् भेदपराणामन्येषां तन्त्राणामद्वैतप्रतिपादकाध्यात्मशास्त्राङ्गत्वम्, सांख्यवैशेषिकगौतमादीनामपि अद्वैत

1. शेषनागाचार्य प्रणीतोऽयंग्रन्थः।

एव तात्पर्यम्, अतो न तद्विरोधोऽद्वैतसिद्धान्तस्य, श्रीशङ्कराचार्य-प्रभृतयस्तु सांख्ययोगवैशेषिकादीनां मदुक्तं गूढमभिसंधिमजानाना एव सांख्यग्रन्थादौ प्रतीयमाने द्वैते तात्पर्यं तेषामिति कृत्वा तत्खण्डने प्रवृत्ताः। एवमेव तेषामन्येषां च स्फोटवादखण्डनेऽपि प्रवृत्तिरिति बोधयितुं तत्पराकृतस्य[1] स्फोटस्य स्वरूपनिरूपणमग्रतःकृत्वा स्वाभि-मतात्मैकत्वादि पाणिनेरप्यभिमतमिति बालानां मिथ्याप्रत्ययं जन-यितुं 'वैयाकरणसिद्धान्त' इति प्रतिज्ञां कृत्वा अद्वैततात्पर्यकं स्फोटवादापरनामानं मञ्जूषाभिधानं ग्रन्थमतनिष्ट।

तत्र प्रथमपरिच्छेदे शक्तिलक्षणाव्यञ्जनाख्यवृत्तित्रयनिरूप-णात्परम्, 'ननु कोऽसौ शवत्याश्रयः शब्द' इत्यादिना 'जातेरप्य-संभवाच्चेति चेत्' इत्यन्तेन ग्रन्थेन वर्णानामुत्पत्तिरभिव्यक्तिरिति-पक्षद्वयेऽपि वर्णानामभिव्यक्तीनां चोत्पत्तिविनाशशालित्वात् क्रम-विशिष्टवर्णसमुदायरूपपदस्य, तत्समुदायरूपवाक्यस्य च दुर्निरूपत्वेन पदादिप्रत्यक्षाभावात् वाचकशब्दज्ञानाभावेन अर्थप्रत्ययानुपपत्तिरिति चोद्यमुद्भाव्य, 'अस्ति कश्चित्स्फोटाभिधः शब्दोऽर्थवान् तज्ज्ञानेनार्थ-धीरुपजायत' इति समाधास्यन् स्फोटस्वरूपं निरूपयितुं तन्त्रान्त-रोक्तं प्रलयं सृष्टिक्रमं च 'अत्रोच्यत' इत्यादिना अतिसंकुचितेन ग्रन्थेन निरूप्य, प्रलये[2] चेतन ईश्वरे लीनाया लीनसर्वजगत्काया मायाया भगवत ईश्वरात् तस्य सिसृक्षाभावेऽपि प्राणिकर्मवशात् पुरुषेण सह प्रादुर्भावः, तस्याश्च परमेश्वरस्य सिसृक्षात्मना परिणामः, ततस्तत्सकाशात् सत्त्वादिगुणत्रयात्मकशक्तितत्त्वाख्यबिन्दुरूपस्य वस्तुनः प्रादुर्भावः, तत्र चित्, अचित् तदुभयमिश्रं चेत्यस्त्यंशत्रयम्, तत्र अचिदंशः शब्दार्थोभयसंस्काररूपोऽविद्येत्युच्यते, चिदचिन्मिश्रो नादः, चिदंशो बिन्दुः, चिदंशाद्बिन्दुरूपात्[3] वर्णविशेषरहितं ज्ञान-

1. शङ्कराचार्यप्रभृतिभिः।
2. भौतिकादिप्रलये। खण्डप्रलय इति कला।
3. अव्यक्तात् त्रिगुणात्मकात् बिन्दोरिति कला।

प्रधानं सृष्ट्युपयोग्यवस्थाविशेषोपेतं चेतनमिश्रं[1] जगदुपादानकारणं शब्दब्रह्मापरनामधेयं नादमात्रं जायते, तत् ज्ञातमर्थं विवक्षोः पुरुषस्य इच्छाजन्यप्रयत्नसंयोगरूपसंस्कारवशात् नाभेरधोदेशे स्थित-चक्राकारमूलाधारदेशे जातपवनचलनेन, तत्र[2] ततः क्रमात् नाभि-हृदयकण्ठदेशान् गतेन तेन मरुता, तत्तद्देशेषु अभिव्यञ्जितं सत् क्रमेण परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरी इति नामानि भजते, तस्य पराभिधानस्य नादस्य सर्वास्ववस्थास्वनुवर्तनेऽपि मध्यमागतो नादो वैखरीनादाभिव्यङ्ग्यः स्फोटाभिधां धत्ते। स तु—"आकाश-देशः शब्द इति 'अइउण्' इति सूत्रमहाभाष्यात् बाह्याकाशगतः सर्वप्राणिहृदयाकाशदेशश्च, स एवायं गकारः तदेवेदं पदं वाक्यमिति धीविषयत्वात् तत्तद्देशगतत्वेन ज्ञानविषयत्वाच्च नित्य एको विभुश्च। व्यञ्जकध्वनिगतवर्णसंस्कारक्रममनुरुध्यैव लोकसिद्धव्यञ्जकध्वनि-गतगत्वादिधर्मरूषितो नानात्वमापन्न इव ध्वनिगतान्त्यवर्णाभिव्यक्त एव अर्थधियं जनयति।

अनादिनिधनं ब्रह्म[3] शब्दतत्त्वं यदक्षरम्।
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः॥
क्रियाशक्तिप्रधानायाः शब्दशब्दार्थकारणम्।
प्रकृते बिन्दुरूपिण्याः शब्दब्रह्माऽभवत्परा॥

इत्यादि भर्तृहरिवचनात् पराभिधः शब्द एव नामरूपात्मकप्रपञ्च-रूपेण विवर्तते, 'एकस्यैव स्फोटस्य सर्वशब्दतदर्थोभयोपादानत्वेन उभयरूपतया उभयोरपि तत्कार्ययोरुभयरूपता, श्रोत्रग्राह्यवैखरी-संस्कृतान्तःकरणग्राह्यो भवतीति आन्तरस्फोट इति व्यवहारविष-यश्च। एतेन तत्तत्प्राणिहृदयाकाशस्थस्फोटस्य श्रोत्राग्राह्यत्वात्कथं

1. चेतनमिश्रेति – एवमुक्तेः फलं चिन्त्यम्। अचेतनमृदादेरिव केवलशब्दस्योपादानकारणत्वाङ्गीकारेपि बाधकाभावात्।
2. नाभेरधोदेशे। 3. पराभिख्यं।

तदुपलब्धिरिति शङ्कानवकाशः। एवं च बौद्ध एव शब्दोऽर्थस्य प्रत्यायकः, न तु बाह्यो वैखरीनामकः सर्वश्रोत्रग्राह्य' इति व्यक्ति-स्फोटस्वरूपं निरणैषीत्।

"जातिस्फोटोऽतिनिष्कर्ष इति परमसिद्धान्तानुसारेण तत्स्व रूपं[1] प्रतिपिपादयिषुः, 'जातिर्नाम अनुगताकारप्रतीतिजनकः शब्देऽर्थे च विद्यमानो धर्मः, स च शब्दनिष्ठो वाचकः, अर्थनिष्ठस्तु वाच्यः। तत्र—शब्दनिष्ठनिरुक्तधर्मरूपजातेरेकत्वं नित्यत्वं विभुत्वं च सहेतुकं व्यवस्थाप्य, तस्या ध्वनिगतवर्णोच्चारणक्रमानुसारि-संस्कारेण व्यञ्जकानेकगतगत्वकत्वादिनानारूपरूषिततया नानात्वेन भासमानाया नानाजात्यवच्छिन्नघटपटादिनानापदार्थोपस्थापकत्वेन, युगपदनेकार्थोपस्थितेः, सरो रस इत्यनयोरविशेषस्य च प्रसंगो न, तत्तदर्थोपस्थापकतत्तद्धर्मरूषणरूपाभिव्यञ्जनसामग्र्यभावात्। 'अने-कव्यक्त्यभिव्यङ्ग्या जातिः स्फोट इति स्मृता' इति हरिवचनात्" इत्यादिना सविस्तरं तत्स्वरूपं[2] प्रपञ्च्य, स च स्फोट आन्तरोऽर्थ-वाचकः, वाच्योऽप्यर्थो बुद्धिसत्तासमाविष्टः (बौद्धः) अन्यथा 'शश-शृङ्गं नास्ति, घटोऽस्ति, अङ्कुरो जायते' इत्यादि व्यवहारानुपपत्तिः, शशशृङ्गस्य बाह्यसत्तासमाविष्टत्वाभावात् तदभावबोधकवाक्यतो बोधो न स्यात्, घट इत्यनेनैव तत्सत्तावगमेन घटोऽस्तीति गतार्थ-त्वात् अस्तीति प्रयोगानापत्तिश्च। बौद्धस्य पदार्थस्यांगीकारे तु बुद्धिसतो बाह्यसत्ता तदभावबोधनाय अस्ति नास्तीति प्रयोग उप-पद्यते। अतः सर्वे पदार्था बौद्धा एव, बाह्यसत्त्वे संवादमात्रमिति पदार्थसामान्यस्य बुद्धिसत्तासमर्थनप्रघट्टके 'भ्रमे ज्ञानाकारस्यैव विषये आरोप' इत्यादिना, भ्रमप्रकाररजतादेरसत्त्वमुक्त्वा 'प्रप-

---

1. जातिस्फोटस्वरूपम्।
2. 'पदे न वर्णा' इति कारिकाव्याख्यानशेषे दर्पणे स्फोटस्वरूपं, जयन्तभट्टादिभिर्दूषणाय च स्वस्वप्रबन्धेषु संक्षिप्तम्।

श्चोऽप्येवमेव' इत्यादिना 'अलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या' इत्यन्तेन प्रबन्धेन आत्मैकत्वं, ब्रह्मैकमेव सत् तदतिरिक्तं समस्तं जगत् मायिकं, जगतो ब्रह्म विवर्तोपादानकारणम्, तत्त्वं च भ्रमाधिष्ठानत्वम्, जगतो मायिकत्वं च भ्रमप्रकारत्वमित्यादि प्रथमपरिच्छेदे, उत्तरत्र परिच्छेदत्रयेऽपि तत्र तत्र आत्मैकत्वादि च न्यरूरुपत्। तत्र मायास्वरूपविचारप्रसङ्गे श्रीशङ्करभाष्यव्याख्यानदूषणं तन्मतसिद्धानादिभावरूपाऽविद्याखण्डनं च विशेषतः कृतम्। तत्र प्रसक्तिस्तु चिन्त्या। प्रकृतमनुसरामः।

तत्र ब्रह्म सत्यमित्यत्र विना चार्वाकादिभ्यो नाऽन्यः कश्चिद्विप्रतिपद्यते। वस्तुसामान्यस्य मायिकत्वोक्तिं तु न क्षमन्ते लोकाः। प्रपञ्चितं चेदं सप्रपञ्चं परापरतत्त्वविचाराय प्रवृत्तैराचार्यैः स्वस्वप्रबन्धेषु। ननु भवतु नाम इदमन्येषामाचार्याणामनभिमतं, पाणिन्यादीनां तु अभिमतमिदमिति वदामो नागेशेन मञ्जूषायां 'वैयाकरणे' त्यादि प्रतिज्ञापूर्वं प्रतिपादनात् इति चेत्, अत्राप्याहुः — आचार्यः पाणिनिरात्मैकत्वसिद्धान्तव्यवस्थापनाय न शास्त्रमिदं प्रारभतेति जानीमः, यतोऽयमादौ शब्दसंस्कारशास्त्रोपयोगि संज्ञाकाण्डमेवारभत, भगवान् भाष्यकारोऽपि 'अथ शब्दानुशासनम्, केषां शब्दानाम्' इत्यादिनाऽस्यशास्त्रस्य विषयः शब्दाः, तज्ज्ञानं च प्रयोजनमित्यभाषत। एतेन 'अथातः शब्दान् व्याकरिष्याम' इति प्रतिज्ञां मनसिकृत्यैव शास्त्रमारभत आचार्य इति ध्वनितम्। 'शब्दशास्त्रप्रस्तावादाह – वर्णानामिति, अत्राङ्गशब्देन शब्दरूपनिमित्तमेव गृह्यते, शब्दशास्त्रे तस्य प्रधानत्वात्' इति शेखरयोर्वदन्नागेशोऽपि शब्दा एवास्यशास्त्रस्य विषय इति मन्यते। यद्येवं तर्हि वासुदेवं सर्वोत्तमं मन्यते भगवान् पाणिनिरिति कथं परः प्राहेति नानुयोगः कार्यः। मञ्जूषादितः पाणिनिप्रभृतय आत्मैकत्वसिद्धान्ते तात्पर्यवन्त इति केचित् मन्वीरन्। माभूत्तादृशोऽभिमानः। आचार्याणां तु न तथा तात्पर्यं, हेत्वभावात्। आत्म-

भेद एव तेषां तात्पर्यं हेतुदर्शनात् इति समर्थयितुं पारयन्ति परेऽपि पण्डिता इति बोधनाय परवृत्तेः। मञ्जूषादौ प्रतिपादितात्मैकत्वादौ इदमत्र प्रमाणं भवतीति पाणिन्यादिवचनानुदाहरणमेव तस्य तत्संमतत्वाभावे प्रबलं प्रमाणम्। किं च, न पश्यामो मुनित्रयप्रबन्धेषु आत्मैकत्वसिद्धान्तानुकूलं वचनमिति औपनिषदः, नागेशादयो यद्भाष्यं स्वोक्तार्थे प्रमाणतयोपन्यस्यन्ति तदेव भाष्यमात्मैकत्वसिद्धान्तव्यवस्थापकमिति तु मनोरथमात्रम्, तस्य भाष्यस्य नागेशाद्युक्त एवार्थ इति राजशासनाद्यभावेन श्रुत्याद्यनुरोधेन अन्यथा योजयितुं शक्यत्वात्। शेखरादौ स्वाभिमतप्रक्रियासमर्थनाय प्रमाणतया उदाहृतं महाभाष्यमन्यथा योजयित्वा शेखराद्युक्तनिष्कर्षं निराकुर्वन्ति निपुणमतयः प्राञ्चोऽर्वाचीनाश्च पण्डिता[1] इति प्रवचनपरायणा वैयाकरणा जानन्त्येव। एवं स्थिते परमास्तिकशिरोमणेः पतञ्जलेर्वाक्यस्य नागेशादिकृतां श्रुत्यादिप्रमाणविरुद्धां योजनामध्यात्मविद्याविशारदाः कथं साध्वीं मन्येरन्।

किं च 'सरूप-' सूत्रे (१.२.६४) 'स्त्रियाम्' (४.१.३) इति सूत्रे च 'तस्मान्न वैयाकरणैः शक्यं लौकिकं लिङ्गमास्थातुम्, अवश्यं कश्चित्स्वकृतान्त आस्थेयः, कोऽसौ स्वकृतान्तः? संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गम्' इति लिङ्गस्वरूपनिर्णायकं भाष्यम्। 'तत्र सिद्धान्तवादी युक्तं पक्षमाश्रयति—लौकिकमिति'—इति सरूपसूत्रे कैयटः, भाष्यस्थकृतान्तपदस्य सिद्धान्त इत्यर्थ इत्युद्द्योतः। स्त्रियामिति सूत्रे तु—'स्वकृतान्त' इति पदमादाय 'स्वसिद्धान्त' इति व्याचख्यौ कैयटः। 'सांख्यमतावष्टम्भेनाह—स्वकृतान्त इति' इत्येवं कैयटमवतार्य, 'एतेन सांख्यशास्त्रानुसारित्वं व्याकरणस्येति सूचयति' इति निगमयति नागेशः। स एव तत्रैव सूत्रे 'सांख्यानां सिद्धान्त' इति कैयटं 'सेश्वरसांख्यानामाचार्यस्य पतञ्जलेरित्यर्थ' इति व्याकुरुते। तेन

1. तदीयशेखरद्वयव्याख्याने द्रष्टव्यम्।

इदमवधार्यते यत् भाष्यप्रदीपकारौ पाणिनेराचार्यस्य सेश्वरसांख्य-मतानुसारितां मन्येते इति ।

निरीश्वरं सेश्वरं चेति सांख्यं तु द्विविधम्। तत्रोभयत्र पुरष-भेदः, जगतो मायिकत्वाभावश्च प्रतिपाद्यत इति व्यक्तं विदुषाम् । एवं च पाणिनेरपि भेद एवाभिमत इति सुवचम्। द्विविधा अपि सांख्या भेदवादिन इति सुबोधाय संक्षिप्य किंचिन्निरूप्यते ।

तत्राद्ये — प्रकृतिः पुरुषश्चेति द्वे तत्त्वे, पुरुषाश्च बहवः, जननमरणकारणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च । 'पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव' (१८) इति सांख्यकारिकोक्तेः । प्रकृतिस्तु पुरुषोपभोगभोग्यविषयरूपेण परिणमति, पुरुषास्तु नाना। एवमेव कारिकामिमां व्याख्याय पुरुषनानात्वं व्यवस्थापितं सांख्यमते गौडपादाचार्यप्रभृतिभिः ।

द्वितीये—प्रकृतिः पुरुष ईश्वरइति त्रीणि तत्त्वानि, अचेतनापि प्रकृतिरीश्वरप्रवर्तिता पुरुषपदवाच्यजीवोपभोगयोग्यविषयरूपेण परि-णता पुरुषस्य भोगमपवर्गं च साधयति। एवं च — प्रकृतिः भोगादिसाधनम्, पुरुषो भोक्ता, ईश्वरः प्रेरकः, ईश्वरप्रणि-धानात्पुरुषस्य मोक्षः, इति सेश्वरसांख्याचार्यमहर्षिपतञ्जलि-प्रणीतयोगसूत्रतोऽध्यवसीयते । तथा हि—'प्रकाशक्रियास्थितिशील-भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यम् (यो.सू. २.१८) ईश्वरप्रणि-धानात् (१.२३) क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः (१.२४) तस्य निरतिशयं सार्वज्ञबीजम् (१.२५) पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् (यो.सू. १.२६) तस्य वाचकः प्रणवः (१.२७) तज्जपस्तदर्थभावनम्' (१.२८) इति सप्तसूत्र्या तत्त्वत्रयं प्रतिपाद्य 'ईश्वरप्रणिधानात्' इत्यादिसूत्रषट्केन भगवदुपासनम्, तल्लक्षणम्, तस्य सर्वज्ञत्वम्, तस्य ब्रह्मादिगुरुत्वम्, तस्य प्रणववाच्यत्वम्, तद्वा-चकप्रणवजपः, तद्वाच्येश्वरचिन्तनं च कैवल्यरूपमुक्तिसाधनयोग-

सिद्धचङ्गमिति निरूपयता उपास्योपासकभावेन पुरुषेश्वरयोर्भेदस्य, 'कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात्' (यो. २.२२) इति सूत्रेण पुरुषनानात्वस्य च प्रतिपादितत्वेन, 'अचेतनापि प्रकृतिः पुरुषस्य भोगापवर्गलक्षणमर्थं साधयितुं तत्तददृष्टादिसहकारेण ईश्वरेण प्रवर्त्यत' इति 'स्त्रियाम्' (४.१.३) इति सूत्रोद्योतोक्त्या च, सांख्यानां मते जगतो मिथ्यात्वानुक्त्या च, अस्ति जगतः सत्यत्वम्, अस्ति च आत्मभेदः सांख्यानां मते इत्यवगम्यते।

तेन च तदनुयायिभिः वैयाकरणैरपि जगत्सत्यं भिन्नाश्चाऽऽत्मानः, ईश्वरस्तु तेषां नियामकः, उपास्यश्च तेषाम्, अत एवोत्तम इत्यभ्युपेयमिति सूत्रकृतः पाणिनेर्मते आत्मैकत्वादिकल्पनं न युक्तमिति अस्माकं निष्कर्ष इति। इमे शङ्कासमाधाने तटस्थपुरुषस्य तु। जिज्ञासूनां सुबोधाय द्वे एते अन्ववादिषम्।

बौद्धसत्तानिराकरणम्

ननु मञ्जूषायां पदार्थानां बौद्धसत्तासमर्थनावसरे प्रमाणतया 'उपदेशेऽजनुनासिक इत् (१.२.२) हेतुमति च (३.१.१६) पङ्क्तिविंशति-(५.१.५९) तदस्यास्त्यस्मिन्-' (५.२.९४) इति चतुःसूत्रीभाष्योदाहरणात्, मृगतृष्णोदकादिदृष्टान्तः शास्त्रे उक्तः, प्रपञ्चस्येत्युक्तेश्च सतामसतां च पदार्थानां बौद्धीसत्ता भाष्याभिमता। अतः बुद्धिसत्तासमाविष्टशशविषाणादेरिव तथाविधजगतोऽप्यसत्त्वं च युक्तमिति चेत्, सत्यम्। एवंवदता इदमादौ समालोचनीयमायुष्मता, यदि वयं बौद्धसत्तामात्रेण शशशृङ्गदृष्टान्तेन च पदार्थानामसत्त्वं वदामः, तदा भवदुक्तदिशा शब्दजप्रतीतिविषयपदार्थत्वाविशेषात् ब्रह्मणः स्फोटस्य च बुद्धिसत्तासमाविष्टत्वेन शशविषाणदृष्टान्तेन तयोरपि गगनकुसुमसोदर्यभावः स्यादिति परानुयोगं कथं समाधास्यामः, कथं वा 'ब्रह्मस्फोटयोः सत्यत्वं तदितरस्यासत्यत्वम्' इत्यस्मद्व्यवस्थोपपद्येतेति। किं च—व्यवहारस्य वस्तुसत्तानिबन्ध-

नत्वे बौद्धसत्तैव तत्र हेतुरिति नानुशासनमाचार्याणामिति बहिः-सत्तामादायापि सुकरो व्यवहारः।

ननु बहिःसत्ता तावत् न व्यवहारहेतुः, घट इत्यनेन सत्ताया अप्यवगमात्, तत्र विधिवैयर्थ्यं ज्ञातस्य निषेधायोगश्चेति 'घटोऽस्ति, घटो नास्ति' इति विधिनिषेधायोगात्। बौद्धसत्ताभ्युपगमे तु बौद्धो घटो बहिरस्ति, स बहिर्नास्तीति विधिनिषेधौ युज्येयातामिति चेत्, न। घट इत्युक्ते यथा घटत्वातिरिक्तघटवृत्तिद्रव्यत्वप्रमेयत्वयोर्न भानं तथा तद्वृत्तिसत्ताया अपीति अज्ञातत्वात्सत्ताया उक्तदोषानवकाशात्। सत्तापि शब्दवाच्येति तु घटशब्दश्रवणमात्रेण सत्ताविशिष्टघटबोधस्याननुभवात् न युक्तम्। किं च—व्यवहारं प्रति सत्तायाः कारणत्वनियमेऽपि अन्तःकरणे शशविषाणादिसंस्कारस्य सत्त्वे तद्विषयकशाब्दबोध एव मानमिति नागेशेनेव शशविषाणं नास्तीति प्रामाणिकव्यवहार एव स्वप्रयोजकसत्तामपि शशविषाणं गमयतीति शक्यं वक्तुम्। किं च—यस्य नास्ति शशविषाणादेर्मुख्या बाह्या सत्ता तस्य परं बौद्धसत्तास्वीकार उचितः। यस्य तु घटादेरस्ति मुख्या बाह्या सत्ता तस्य कुतः साऽङ्गीकार्या। बाह्यसत्ताया मुख्यत्वं मतुप्सूत्रोद्योते[1] स्पष्टमभिहितम्। केचित्तु—सत्तया एव व्यवहारकारणत्वं न, अत एव शशविषाणादेर्व्यवहारो दृश्यते इत्याहुः। अस्तु वा मनोरथो भवतां भाष्यमेतद्बौद्धसत्तासाधकमिति, अथापि नैतद्भाष्यं घटपटादिपदार्थानां मुख्यां बाह्यसत्तां प्रतिषेधति, नापि अर्थक्रियाकारित्वं तत्स्वभावम्। क्वचित्कार्यार्थमाश्रितो गौणः कल्पः कथं पदार्थानां स्वाभाविकधर्मप्रच्यावने समर्थो भवेत्। अतो बुद्धिसत्तामात्रेणासत्त्वं जगतः शशविषाणसाम्यादिति वादी स्वगोष्ठ्यां मान्यः। अत्रोदाहृतं सर्वं भाष्यं बहिः सद्विषयकमेव। तत्र—'इहस्थः पाटलिपुत्रस्थं देवदत्तमुपदिशति अङ्गदीकुण्डलीवृत्तबाहुः' इति 'उप-

---

1. बाह्यसत्ताया एव मुख्यत्वादियं गौणीत्यर्थ इति तत्रोक्तम्।

देशेऽच्' इति सूत्रभाष्यं हि बहिः सत्ताविष्टविशिष्टदेवदत्तादि-विषयकमेव 'पाटलिपुत्रस्थम्' इत्याद्युक्तेः। अस्ति बुद्धेर्देशकाल-व्यवहितवस्तुविषयीकरणसामर्थ्यमिति देशान्तरस्थोऽपि पदार्थो बुद्धिविषयो भवतीति भाष्याशयः।

'हेतुमति च' इति सूत्रस्थं 'सतो बुद्धिविषयान्' इति भाष्य-मपि पूर्वकालावच्छिन्नसत्ताविशिष्टानेव स्वबुद्धिविषयानाह इत्यर्थकं बहिःसत्ताविशिष्टार्थविषयकमेव। अत एव 'सत' इति पूर्वं प्रायुङ्क्त, अन्यथा 'बुद्धिविषयान् सत' इति प्रायोक्ष्यत्।

'पङ्क्तिविंशति-' इति सूत्रस्थं 'समुदाये विंशत्यादयो भवि-ष्यन्ति, संघः, समूहः, समुदाय इत्यनर्थान्तरम्' इत्यादि भाष्यं च न बौद्धसत्तासमर्पकमर्थानाम्। अवयवावयविनोः गुणगुणिनोश्च भेद-ज्ञापकमेव। 'गुणस्य प्राधान्ये पटस्य शुक्लः, गुणिनः प्राधान्ये शुक्लः पटः इति व्यवहार' इत्यादि तत्सूत्रभाष्यमपि न बुद्धिसत्ताज्ञापकं, नापि बहिःसत्ताप्रतिषेधकम्। अत एव मतुप्सूत्रे 'गुणवचनेभ्यो लुक्, इति लुकं विदधानो वररुचिः 'अव्यतिरेकात्सिद्ध इति चेत् दृष्टो व्यतिरेक' इति गुणस्य गुण्यव्यभिचारेण वर्तनात् अभेदादेव शुक्लः पट इति प्रयोगसिद्धौ लुग्वचनारम्भो व्यर्थ इति शङ्कां घटस्य शुक्ल इति भेदेन व्यवहारदर्शनेन भेद एवोभयोरिति वचन-मारब्धव्यमिति सिद्धान्तितवान्। तत्र भाष्यकृदपि अव्यतिरेकादेव सिद्धमिति कृत्वा लुग्वचनं न प्रत्याचष्टे, एतेन गुणगुणिनोर्व्यतिरेक-स्तदुभयसंमत इति प्रतियन्ति। वचनारम्भप्रत्याख्यानयोस्तु नाऽस्त्य-धिकारोऽस्मादृशानाम्, अतिसूक्ष्ममपि वस्तु योगिनां प्रत्यक्षगम्यम्, अतो नास्मत्प्रयक्षगोचर इति तन्नास्तीति वक्तुं न पार्यते, उपदेश-परंपरया कार्यदर्शनेन च समस्ति तादृशं वस्त्विति अधिगन्तव्यमिति 'भगवता भाष्यकृता' 'विसस्य बाला इव दह्यमाना न लक्ष्यते विकृतिः सन्निपाते। अस्तीति तां वेदयन्ते त्रिभावाः सूक्ष्मो हि भावोऽनुमितेन गम्य' इति 'वर्तमाने लट्' इतिसूत्रेऽभ्यधायि।

अस्यार्थः — विसदाहेन तदन्तर्गततन्तवो दह्यमाना अपि तत्त्वेन यथा न लक्ष्यन्ते तथा एकैकक्षणः, सन्निपाते–कारकसमावेशे विकृतिः क्षणवृत्तिक्रियाविशेषश्च, अतिसूक्ष्मत्वात् न दृश्यते। अस्मद्दर्शनाऽविषयत्वमात्रेण क्षणादिकं नास्तीति न वाच्यमित्याह – अस्तीति। त्रिभावाः - त्रिषु कालेषु भावः ज्ञानं येषां ते त्रिभावा योगिनः स्थूलसूक्ष्मकालत्रयतादृशकालवृत्तिवस्तुविषयकज्ञानवन्तः, तां-विकृतिं क्रियोपलक्षितसूक्ष्मक्षणादिकं, वेदयन्ते-जानन्ति, स्वार्थे णिच्। कार्यान्यथाऽनुपपत्तिमूलकानुमानेन उपदेशपरंपरया च सूक्ष्मोऽप्यर्थो गम्यः ज्ञातव्योऽस्माभिरिति। एवं च अस्मदादिप्रत्यक्षागोचरे पदार्थे योगिप्रत्यक्षं प्रमाणमिति बोधयन् तादृशपदार्थो नास्तीति वादो नादरणीयः प्रामाणिकैरिति उपदिशति भगवान् भाष्यकृदिति वेदितव्यम्। अत्र– 'ईदृशे स्थले विकल्पाख्यज्ञानमस्माकम्' इति मञ्जूषा तु चिन्त्या। योगिप्रत्यक्षस्य पारमार्थिकसद्विषयत्वेन प्रमाणज्ञानत्वात् विकल्पाख्यज्ञानस्य वस्तुशून्यत्वेन बाधकाले जायमानत्वेन च प्रमाणान्यवृत्तित्वमिति योगसूत्रभाष्यकारादिभिर्निर्णीतत्वेन प्रमाणवृत्तिस्थले तद्विरुद्धविकल्पवृत्तेरङ्गीकारायोगात्।

'गोविंशतिरानीयतामिति गुणस्य चोदने' इत्यादिना गुणचोदने गुणिनो द्रव्यस्य चोदनाविषयतानिरूपणभाष्यं तु परस्परपरिहारेण अविद्यमानत्वरूपसहचरितत्वसद्भावेनेत्यर्थकम् नत्वभेदेनेति। 'अव्यतिरेका' दिति तत्सूत्रभाष्यमपि उक्ताऽव्यभिचरितत्वार्थकमेव। एवं च — अवयवावयविनोः गुणगुणिनोश्च स्वरूपतो भेदोऽतिसूक्ष्म इति भाष्यतात्पर्यमिति भाति। अत एव — 'तस्य पूरणे डट्' (५.२.४८) इति सूत्रे 'अन्यत्वादुभयोर्न्याय्यावार्क्षीशाखानिदर्शनम्' इति भाष्येऽवयवावयविनोर्भेदेन वार्क्षीतिवत् पञ्चम इत्यादौ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदात् वृत्तिर्न्याय्येत्याह भाष्यकारः। 'वृक्षस्य अवयव' इत्यर्थे 'अनुदात्तादेश्च' (४.३.१४०) इत्यवयवेऽर्थेऽञ्प्रत्ययः।

अत्रापि भाष्ये बौद्धसत्तासद्भावे भेदस्याऽवास्तवत्वे च गमकं नोपलभामहे।

'न सत्तां पदार्थो व्यभिचरति' इति मतुप्सूत्रभाष्यं तु अर्थक्रियाकारिवस्तुसत्तां न व्यभिचरतीत्यर्थकमिति बाह्यसत्ताविशिष्टवस्तुविषयकमेव, बाह्यसत एव अर्थक्रियाकारित्वात्, अतो न व्यभिचारः, शशशृङ्गादौ अर्थक्रियाकारित्वाभावात्तस्य। एतत्सूत्रचतुष्टयप्रदीपोद्द्योतग्रन्थस्तु बालमानसरञ्जकः। एतेन—'बुद्धिव्यवस्थापितार्थनिबन्धनाश्च शब्दाः बुद्धिमेवाऽर्थाकारामुपजनयन्तोऽसत्यपि वास्तवे भेदे तमवगमयन्ति' इति 'पङ्क्ति-' इति सूत्रे कैयटः, 'बुद्धिपरिकल्पितार्थाभिधायिन एव शब्दा न बाह्यार्थाभिधायिन' इति 'मञ्जूषायां निरूपितम्' इत्युद्द्योतः। एवमर्थकमञ्जूषाग्रन्थश्च भाष्यविरुद्धः। भाष्ये बाह्यपदार्थाभावस्य, शब्दानां बाह्यपदार्थवाचकत्वाभावस्य चानुक्तेः, 'घटमानय' इत्यादिशब्दव्यवहारविलयप्रसंगात्। शास्त्रमात्रसिद्धयोः ब्रह्मस्फोटयोरपि शशविषाणसाम्यापातात्। तस्मात्पुरुषबुद्धिमात्रपरिकल्पितोऽर्थः प्रमाणप्रमितां वस्तुसत्तां न प्रतिबध्नीयात्। बौद्धोऽर्थस्तु न व्यवहारोपयोगी। किं च असतामपि बौद्धसत्तास्वीकारेण व्यवहारोपपत्त्यभ्युपगमे व्यपदेशिवद्भावाश्रयणम्, 'आद्यन्तवदेकस्मिन्' इति सूत्रं च व्यर्थं स्यात्, आद्यन्तत्वयोः, व्यपदेशिवद्भावलभ्यधात्ववयवत्वादेश्च बौद्धसत्तासमाविष्टत्वेन आदित्वादिनिमित्तककार्याणां सुसंपादत्वात्। किं च सर्वसाधारण्येन बौद्धसत्ताङ्गीकारे असत्पदार्थस्यैवाभावेन सदर्थकत्वे शब्दस्य प्रामाण्यम्, असदर्थकत्वेऽप्रामाण्यमिति व्यवस्थाऽनुपपत्तिः। ईदृशे विषये विकल्पाख्यवृत्त्याश्रयणं च नोपपद्यते[1]। ननु बौद्ध-

1. बौद्धसत्तयैव निर्वाहात् तदाश्रयणं व्यर्थमिति भावः। न चात्रैव तात्पर्यं तस्यापीति वाच्यम्। 'आद्यन्तवत्' इति सूत्रं प्रणयतः पाणिनेः पतञ्जलेः पूर्वत्वेन तथाकल्पनायोगात्, अद्वैतसिद्ध्यादौ

सत्तायाः 'शशविषाणं नास्ति' इति व्यवहारमात्रप्रयोजकत्वान्नैष दोष इति चेत्, तर्हि बौद्धसतौ मृगतृष्णोदकादेः दृष्टान्तत्वमपि न संभवतीति तद्दृष्टान्तेन जगतोऽसत्त्वस्य दुःसाधत्वेन जगतः सत्यत्व-सिद्धिरित्यवेहि। किं च घटादिवस्तुनो बहिः सत्ता नेति न क्वाप्य-वादीद्भाष्यकृदिति मृगतृष्णोदकादिदृष्टान्तोक्तिश्च चिन्त्या। 'नेदं रजतम्' इतिवत् 'नायं घटः' इत्यादि बाधज्ञानानुदयाच्च नाऽस-त्त्वम्। 'आगमापायिनोऽनित्याः' (गी. २.१४) इति विषयाणा-मनित्यत्वोक्तेः; 'नित्यानित्यवस्तुविवेकः' इत्यभियुक्तोक्तेश्च अनित्यं जगदिति प्रामाणिकः पन्थाः।

ननु

बुद्धौ कृत्वा सर्वाश्चेष्टाः कर्ता धीरस्तन्वन्नीतिः।
शब्देनार्थान्वाच्यान्दृष्ट्वा बुद्धौ कुर्यात्पौर्वापर्यम्॥

इति 'परः संनिकर्षः संहिता' (१.४.१०९) इति सूत्रभाष्ये बौद्धा-र्थस्यैव ज्ञानविषयत्वमुक्तमिति मञ्जूषायां प्रथमपरिच्छेदोक्तेरर्थानां बौद्धत्वं, तस्यैव ज्ञानविषयत्वं च भाष्यसंमतमिति युक्तमिति चेत्, अत्राहुः — तत्र भाष्ये स्पष्टमेवमनुक्तेस्तदुभयं न भाष्यसंमतम्। तत्र हि भाष्येऽर्थानां ज्ञानविषयत्वमात्रमभिहितं, न तावता भवदभिमत-सिद्धिः, नापि क चिद्धानिः परेषाम्। तत्र वागिन्द्रियस्य युगपद्वर्ण-द्वयोच्चारणसामर्थ्याभावात्, पूर्ववर्णनाशोत्तरमेव उत्तरवर्णोत्पत्तेश्च नष्टवर्तमानयोः पौर्वापर्यासंभवेन संनिकर्षाभावात्सूत्रमनुपपन्नमिति 'न हि वर्णानां पौर्वापर्यमस्ति' इत्यादिना वर्णाऽनित्यत्ववादिना पूर्वपक्षिते, शब्दानां नित्यत्वपक्षे न दोष इति समाधत्ते बुद्धावित्या-दिना। श्लोकार्थमाह भाष्यकृत् — 'बुद्धिविषयमेव शब्दानां पौर्वा-

---

शशविषाणाद्यसन्मात्रविषयकत्वोक्तेः आद्यन्तत्वादीनां तु सत्त्वा-दित्यन्यत्र विस्तरः। मुख्ये कार्यातिदेशे आदित्वाद्यनुसंधानमपि न।

पर्यम्' इति। इदमाद्यपादार्थविवरणम्। कृत्वाशास्त्रं प्रवर्तितमिति शेषः। के ते शब्दा इत्यत आह–इह च य एव मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति अस्मिन्नर्थेऽयं शब्दः प्रयोक्तव्य इति। इदं भाष्यं द्वितीयतृतीयपादार्थविवरणपरम्। धीरः तन्वन्नीतिरित्यनयोरर्थः — प्रेक्षापूर्वकारीति। समस्तविषयव्यापनशीलबुद्धिमान्पण्डित इति तदर्थः। भवतीत्यस्य श्लोकस्थकर्तेत्यनेनान्वयः। कर्ता – प्रयोक्ता भवतीत्यर्थः। 'स पश्यति' इति तृतीयपादार्थविवरणम्। अक्षरार्थः स्पष्टः। अनेन वाच्यान् – उपदेष्टव्यान् अर्थान्, शब्देन–एतैः शब्दैः बोधयामि इति, दृष्ट्वा-निश्चित्य, यद्वा शब्देन वाच्यानर्थान् एतच्छब्दवाच्योऽयमर्थ इति निश्चित्येत्यक्षरार्थः सूचितः। एतेन, शब्देन सहितानर्थानिति व्याख्याय शाब्दबोधस्य शब्दप्रकारकत्वे इदं भाष्यमपि मानमिति व्याख्यानमपास्तम्। 'अस्मिन्नर्थेऽयं शब्दः प्रयोक्तव्य इति पश्यति' इति तु तात्पर्यकथनम्। 'अर्थं बुध्वा शब्दरचना' इति न्यायात् अयं शब्दो बोधनीयार्थवाचकः, अयं शब्दोऽत्रार्थे प्रयोक्तव्य इति धीरो निश्चिनोतीति भावः। उक्तं पौर्वापर्यस्य बुद्धिविषयत्वमुपपादयति — अस्मिन् तावत् शब्देऽयं तावद्वर्णस्ततोऽयं ततोऽयमितीति। अस्ति क्रम इति शेषः। अस्य 'इति पौर्वापर्यं बुद्धौ कुर्यात्' इति श्लोकस्थेन संबन्धः। कर्तेति कर्तृपदमध्याहार्यम्। संभावनायां लिङ्। अयं भावः — शब्दास्तावन्नित्याः क्रमविशिष्टाश्च प्रयोक्तव्यत्वेन बुद्धिविषया इति तद्गतक्रमोऽपि नान्तरीयकतया वक्तृबुद्धिविषयो भवत्येव। ततश्च पौर्वापर्यमपि तद्बुद्धिविषय इति तदेव पौर्वापर्यं शास्त्रप्रवृत्तिप्रयोजकमिति निश्चित्य प्रवर्तितमाचार्यैः शास्त्रमिति।

ननु स्फोट एव नित्यः शब्दः तत्र तु वर्णक्रमौ न तस्याऽखण्डत्वादित्युक्तम्, तत्कथमेवमुच्यत इति चेत्, न। रेखागवयन्यायेन शास्त्रमनुशासकं शब्दानामिति सिद्धान्तेन रेखास्थानीये व्यञ्जके क्रमसद्भावेन घटशब्देन पटोपस्थितिवारणाय व्यङ्ग्ये स्फोटे व्यञ्ज-

कगतधर्मारोप आवश्यक इति भवतैवोक्तत्वात् तत्रापि वर्णक्रमसद्भावेन व्यङ्ग्ये व्यञ्जके च वर्णक्रमयोः सत्त्वात्। अनेन बुद्धिविषयत्वमेवार्थानामुक्तं न तु तदतिरिक्तबौद्धसत्तेति निर्मत्सरा निपुणधिषणाः प्रतिपद्येरन्निति।

स्थानिवत्सूत्रे च भाष्यकारः पदार्थानां बौद्धत्वं कण्ठतो नो ब्रूते। तत्र हि—'प्राचीनं ग्रामादाम्रा' इति उपदेशे ग्रामप्राचीदेशे विद्यमानवृक्षसामान्ये प्रसजन्ती आम्रत्वबुद्धिः, तत्रत्येषु न्याग्रोधेष्वपि प्रसक्ता। सा 'ये क्षीरिणोऽवरोहवन्तः पृथुपर्णास्ते न्यग्रोधा' इति विशेषोपदेशेन निवर्तते। तत उपदिष्टः पुरुषः न्यग्रोधे आम्रत्वबुद्धिं न करोतीति उक्तम्। एतद्भाष्येणापि पदार्थो बुद्धिविषयो भवतीत्येव सिध्यति न तु बुद्धिस्थ इति। भाष्ये अपकृष्यमाणानित्यस्य निवर्त्यमानानित्यर्थः, न तु चित्तस्थानपकृष्येति। न्यग्रोधस्थत्वेन गृहीताम्रत्वस्य न्यग्रोधस्थत्वं प्रच्याव्येत्यर्थः। बुद्धिगतनिवृत्त्युत्पत्त्योर्वस्तुनि आरोप इत्युक्तमुद्द्योते, न तु बुद्धिस्थवस्तुगते अपकर्षोपधाने[1] इति।

अथोच्येत — बौद्धार्थाऽनङ्गीकारे 'स भूरिति व्याहरत् स भूमिमसृजत' (तै.ब्रा. २.२.४.२)

सर्वेषां तु सनामानि कर्माणि च पृथक्पृथक्।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे॥ (मनु. ९.२१)

इति श्रुतिस्मृतिभ्यां भूःशब्दादिभ्यस्तदर्थज्ञानपूर्वमुक्ता भूम्यादिसृष्टिर्नोपपद्येत, सृष्टेः पूर्वं बाह्याया भुवोऽभावेन भूःशब्दादिभ्यः सिसृक्षितभूम्यादिपदार्थशक्तिग्रहबोधयोरनुदयात्। बौद्धार्थाङ्गीकारे तु हिरण्यगर्भस्य स्वबुद्धिस्थभूम्यादिपदार्थे शक्तिग्रहस्तद्विषयकबोधश्च भवतीति सृज्यमानपदार्थज्ञानसद्भावेन श्रुत्याद्युक्त-

1. उत्पत्तिः।

सृष्टिरुपपद्यत इति शक्यते वक्तुमिति सत्यम्। पूर्वकल्पस्थितान् भूम्यादीन् भूःशब्दादिभ्यो विज्ञाय असृजदिति श्रुतिस्मृतितात्पर्येण सृष्टेः पूर्वं बाह्यार्थाभावेऽपि न सृष्टिकथनानुपपत्तिः। 'सत्यपि सर्वव्यवहारोच्छेदिनि महाप्रलये परमेश्वरानुग्रहात् हिरण्यगर्भादीनां कल्पान्तरव्यवहारानुसंधानोपपत्तेः' इति 'समाननाम-' इति सूत्रे श्रीशङ्कराचार्यादिभिरुक्तत्वेन, 'यस्य पूर्वकल्पे यान्यासन् आदौ सृष्ट्यादौ वेदशब्देभ्य एवावगम्य निर्मम' इति मनुवचनव्याख्यानेन च कल्पान्तरस्थितपदार्थशक्तिग्रहबोधाभ्यां श्रुत्याद्युक्तसृष्टिरुपपन्नेति नेदमर्थस्य बौद्धत्वे प्रमाणं भवितुमर्हति। पतञ्जलिरिदं श्रुत्यादि नागेशोक्तदिशा क्वापि भाष्ये न व्याचष्टे। 'शब्द इति चेन्न' (ब्र.सू. १.३.२७) 'समाननाम-' इति सूत्रद्वयशङ्करभाष्यं, मनुस्मृतिव्याख्यानं चानवलोक्य, तत्रोक्तार्थोऽसंगत इति मत्वा वा एवमभिहितवान्नागेश इति भाति। पण्डिता एव मञ्जूषायां प्रदर्शितप्रकारान्तरेषु प्रतिविधातुमीशत इति न तत्र प्रवर्ते विस्तरभिया।

केचित्तु — शशविषाणादितुच्छवस्तुविषयकविकल्पाख्यवृत्तिः स्वविषयवस्तुनो न पदवृत्तिविषयतामपेक्षते,[1] देशकालसंबन्धवत एव पदवृत्तिविषयत्वं, तुच्छस्य तु तदभावान्न तत्त्वम्, स्पष्टं चेदमद्वैतसिद्धितद्व्याख्यानयोरविद्यानिर्वाच्यत्वनिरूपणप्रकरणे। तत्र हि — निरुपाख्यत्वमसत्त्वम्, निरुपाख्यत्वस्य पदवृत्त्यविषयत्वरूपत्वात्। देशकालसंबन्धाभावेन तुच्छस्य न पदवृत्तिविषयत्वं, शशविषाणादिपदजन्यो विकल्पस्तु न पदवृत्तिसापेक्षः, शाब्दप्रमाविपर्ययोरेव तत्त्वादितिभावः' (व्या. चन्द्रिका) इत्युक्तम्। शशविषाणादिशब्दैः शक्तिग्रहाद्यपेक्षामन्तरेणापि बोधो जायते शब्दशक्तिमहिम्नेति 'शब्दज्ञान' इति सूत्रतात्पर्यमिति तयोराशयः। एवं च असतां बौद्धसत्तामन्तरापि निर्वाहात् तेषां तत्कल्पनं मुधैव। उदाहृतमहा-

---

1. शक्तिग्रहं नापेक्षत इति यावत्।

भाष्यार्थाऽपर्यालोचनया अद्वैतसिद्धयादौ तथोक्तिरिति तु न सहेरन् विपश्चितः। न च, बुद्ध्यतिरिक्तदेशसंबन्धाभाव इति तत्तात्पर्यमिति वाच्यम्, संकोचे कारणाभावात्, एवं कल्पनापेक्षया तत्पथाश्रयणस्य वरत्वात्। न च अत्र वृत्तिज्ञानमन्तरा शाब्दबोध इत्यङ्गीकारे तत्पदजन्यशाब्दबुद्धिं प्रति तत्पदनिरूपितवृत्तिज्ञानं हेतुरिति व्याप्तेर्व्यभिचार इति वाच्यम्, व्याप्तेः शशविषणादिबोधातिरिक्तबोधविषयकत्वकल्पनेनादोष इत्याशयात्। न चैवमपि वृत्त्यभावे प्रातिपादिकत्वानापत्तिरिति वाच्यम्। अनुकरणस्थले सादृश्याख्यसंबन्धेन अनुकार्यबोधकत्वेन अर्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्ववत् शब्दज्ञानोत्तरभाविविकल्पाख्यवृत्तिविषयतासंबन्धेन असदर्थबोधकत्वात् अर्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वोपपत्तेः।

किं च, मतुप्सूत्रकैयटोक्तमेवार्थम् 'एवं शक्योऽप्यर्थ' इत्यादिना निरूप्य, 'सत्तापि शब्दवाच्येति तद्भाव' इत्युक्तत्वेन सर्वमिदं कैयटाभिमतमेव न तु स्वाभिमतमित्यपि वक्तुं शक्यम्। न च 'बुद्धिस्थपदार्थाङ्गीकर्त्राशय' इति कलायां व्याख्यानात् नागेशस्यापि इष्टमेतदिति जानीम इति वाच्यम्, तद्व्याख्यानस्य 'तद्भाव' इति अक्षराननुगुणत्वात्। यदि इदं स्वस्येष्टं स्यात् तर्हि 'सत्तापि शब्दवाच्या' इत्येतावदेवावक्ष्यत्। सर्वोऽपि पदार्थानां बौद्धत्वनिरूपणपरो मञ्जूषाग्रन्थः कैयटोक्तस्यैवोपोद्बलकः। अस्तु वा कलोक्तदिशा नागेशस्यापि संमतमेतदिति, तावतापि न किंचिद्धीयते प्रमाणप्रमितप्रपञ्चसत्यतावादिनाम्। एतेन 'बुद्धिव्यवस्थापित-' इत्यादि प्रदीपमुपजीव्य वस्तूनामुक्तं बुद्ध्याकारत्वम्, 'प्रतिभासमात्रशरीरस्य मिथ्यावस्तुन' इति मञ्जूषोक्तं प्रतिभासमात्रशरीरत्वं च न युक्तमिति बोध्यम्, सूत्रभाष्यकाराभ्यां वस्तुनो बुद्ध्याकारत्वाद्यनुक्तेः। किं च, एवमङ्गीकारे विज्ञानवादिमतप्रवेशापत्तिः। अयं तु वादो निराकृतो व्यासेन द्वितीयस्य द्वितीये चरणे ब्रह्ममीमांसा-

याम्। पाणिनिपतञ्जल्योरपि न संमतोऽयं वाद[1] इति विदांकुर्वन्तु सूरयः।

पदार्थानां बौद्धसत्तां वक्ति न क्वापि भाष्यकृत्।
बहिःसत्ता नेति नाह तस्मात्सत्यं घटादिकम्॥

अतोऽसत्त्वं घटादेस्तु वक्तुं नार्हन्ति शाब्दिकाः।
आहुः कैयटभट्टोजिनागेशाद्यास्तु शाब्दिकाः॥

आश्रित्य मतमन्येषां नैतद्भाष्यकृतो मतम्।
विमृश्य भाष्यमेवं हि संगिरन्ते मनीषिणः॥

सर्वतन्त्राणामद्वैताङ्गत्वनिराकरणम्

ननु मञ्जूषायां 'स्थूलसूक्ष्मशरीरातिरिक्तात्मसाधनद्वारा अध्यात्मशास्त्राङ्गमित्याशयः, गुर्वादिभिर्वादे तत्त्वनिर्णयार्थं चैतदित्यपि तत्रैवोक्तम्। अनेन अध्यात्मप्रतिपादकाद्वैतशास्त्रातिरिक्तसर्वतन्त्राणामेवंविधत्वं सूचितम्' इति आख्यातार्थवादे वर्तमानत्वनिर्वचनावसरे उक्तत्वेन, अद्वैतस्यैव पारमार्थिकत्वम्, तदतिरिक्तसांख्यादिशास्त्रोक्तात्मनानात्वादेरपारमार्थिकत्वं सिध्यति, अतः सांख्योक्तो भेदो मायिक एवेति तदनुयायिनां वैयाकरणानामपि मते तस्य तथात्वमेव युक्तमिति चेत्, न। वेदतदनुसारिप्रमाणशरणानाम् 'आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च' (का. १.३.३) एवमेव 'अथायमात्मा इदं शरीरं निहत्याऽविद्यां गमयित्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्य,' एवमेव....'अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते' (बृ. ४.४.३)

1. न संमत इति॥ पतञ्जलेः सांख्याचार्यत्वेन, वैयाकरणस्य सांख्यानुयायित्वमिति नागेशोक्त्या पाणिनेरपि तन्मतानुयायितायाः सिद्ध्या सांख्यमते जगदसत्त्वानुक्तेः पाणिनेरपि जगतोऽसत्त्वमनभिमतमेव।

'न हन्यते हन्यमाने शरीरे' (गी. २.२०, का.उ. २.१८) तथा 'शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही' (गी. २.२२) 'अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः' (गी. २.१८) 'तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्' (ब्र.सू, ३.१.१) इति श्रुत्यादिभिरेव देहातिरिक्तात्मविवेकसंभवेन तत्र सांख्यादितन्त्रापेक्षाभावात् तदर्थं तेषामङ्गत्वकल्पनाया आवश्यकत्वाभावात्। किं च, अङ्गाङ्गिभावकल्पनाया मार्जारक्षीरपानन्यायेन क्वापि क्षोणीकोणे स्थित्वा नेत्रे निमील्य स्ववासनामात्रसाहायकेन कल्पितत्वात्। यदि मञ्जूषोक्तोऽङ्गाङ्गिभावो वास्तवो भवेत्, तदा गौतमादिभिरपि स्वस्वशास्त्रमध्यात्मबोधकाद्वैतशास्त्राङ्गमित्यनुसंधानपूर्वं प्रणीतं स्यात्, तथात्वे च तेषां तथाविधत्वं शङ्कराचार्यप्रभृतिभिरपि विज्ञातमेव भवेत्, सति तु तेषु तेषां तादृशे विज्ञाने 'ईक्षतेर्नाशब्दम् (ब्र. १.१.५) ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः (१.३.१३) स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इति चेन्नाऽन्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगात् (२.१.१) रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् (२.२.१) एतेन योगः प्रत्युक्तः (२.१.३) आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च' (१.४.१) इत्यादीनां सांख्ययोगादिसमयदूषणपरतया शंकराचार्यकृतव्याख्यानस्य, तथा 'आभास एव च' (२.३.५०) इति सूत्रे आत्मबहुत्ववादिनां सांख्यकाणादादीनां मते सर्वेषामात्मनां सान्निध्याविशेषात् एकेनात्मना मनः संयोगे सर्वेषामपि मनःसंयोगस्य नान्तरयीकतया एकस्य सुखित्वे दुःखित्वे च सर्वेषां सुखित्वदुःखित्वे स्यातामिति दोषकथनस्य, तथा 'अदृष्टाऽनियमात्' (ब्र. २.३.५१) इत्यादिसूत्रत्रयस्य आत्मबहुत्ववादे अनुपपत्तिनिरूपणपरतया शंकराचार्यकृतव्याख्यानस्य, तथा शंकराचार्यकृतभाष्यरीत्या प्रधानकारणतावादनिरसनतात्पर्यकाणां बहूनां सूत्राणाम्, तत्तत्सूत्रशांकरभाष्यस्य च, तथा 'एतेन योगः प्रत्युक्तः' (ब्र.सू. २.१.३) इति योगशास्त्रप्रत्याख्यानपरे सूत्रे 'आत्मभेदज्ञानं मुक्तिसाधनमिति सांख्ययोगमतम्,

आत्मैकत्वविज्ञानं मुक्तिसाधनमिति ब्रह्मवादिसिद्धान्तविरुद्धमिति। तात्पर्यकवैदिकात्मविज्ञानादन्यत् न निःश्रेयससाधनम् 'तमेव' इति श्रुतेः, द्वैतिनो हि ते सांख्या योगाश्च नात्मैकत्वदर्शिन इति शांकर-भाष्यस्य, तथा — तत्रैव सूत्रे 'तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नम्' (श्वे. ३.७) इति तु प्रत्याख्यातयोगविषयं न, किं तु वैदिकज्ञानध्यान-परम्' इति तयोः श्रौतत्वाभावकथनस्य, तथा तत्रैव सूत्रे 'सर्वाणि तर्कपराणि प्रतिवक्तव्यानि' इति 'वैशेषिकादीन्यपि तन्त्राणि आत्म-भेदपरत्वात् ब्रह्मवित्सिद्धान्तविरुद्धत्वेन तान्युपेक्ष्याणि' इति सूत्र-कृदाशयवर्णनपरशांकरभाष्यस्य, तथा तत्रैव सूत्रे 'तान्यपि तर्कोपप-त्तिभ्यां तत्त्वज्ञानायोपकुर्वन्तीति शङ्कायाम्, उपकुर्वन्तु नाम[1] तत्त्व-ज्ञानं तु वेदान्तवाक्येभ्य एव' इति तर्कपराणां तत्त्वज्ञानसाधनत्वा-भावेनोपेक्ष्याण्येवेति वेदान्तशास्त्रातिरिक्तशास्त्राणां निन्दापरशांकर-भाष्यस्य, तथा वाजसनेये मैत्रेयीब्राह्मणे (४.१५) अहो अनुमान-कौशलं दर्शितमपुच्छश्रृंगैस्तार्किकबलीवर्दैः' इति शंकराचार्यकृत-भेदवादितार्किकनिन्दनस्य, तथा तैत्तिरीयभृगुवल्यां (१०.४) शांकर-भाष्ये 'कपिलकाणादादिविरोध' इति आत्मैकत्वस्य सांख्यादि-विरोधमाशंक्य 'तेषां मूलाभावे वेदविरोधे च भ्रान्तत्वोपपत्तेः इति तेषामज्ञानित्वकथनस्य च, तत्तत्तन्त्रकृदभिप्रायानभिज्ञानविजृंभितत्वं स्यात्, यदि सांख्यादीनामद्वैताङ्गत्वं तर्हि अङ्गत्वात्तेषां न तद्विरोध इत्येवावक्ष्यत्[2] तथैव वक्तव्यं च।

---

1. अत्र नामपदेन न तदुपकारमपेक्षते तत्त्वज्ञानं, तेन विनापि तत्त्व-ज्ञानोदयात् इति बोधयता तदुपकारवादिनि तदुपकारे च अनास्थाऽऽविष्कृता।

2. इदमत्र चिन्त्यम् — अस्ति मुक्तिसौधारोहणे सोपानपरंपरा, तत्र अन्तिमसोपानमद्वैतदर्शनम्, सांख्यादयस्तु पूर्वपूर्वसोपानानि, तत्र अन्तिमसोपानमारुरुक्षोरुपकुर्वन्ति पूर्वसोपानानि सांख्यादय इति न परस्परं विरोध इति केषांचिदर्वाचीनानामद्वैतिनां वादः

किं च अत्रोक्तरीत्या सर्वशास्त्राणामद्वैतशास्त्राङ्गत्वे प्रथमपरिच्छेद एव प्रपञ्चस्य मायिकत्वनिरूपणावसरे प्रतीयमानभेदपराणां काणादादिशास्त्राणामपि अध्यात्मशास्त्राङ्गतया न तद्विरोध इत्युक्त्यैवेष्टसिद्धौ 'कणादादयोऽपि मायिकत्वेन ब्रह्मभूतत्वेन च ज्ञातस्य प्रपञ्चस्य बोधनीयशिष्याधिकारानुरोधेन मायिकत्वाद्यपलप्य ब्रह्मत्वेन ज्ञातपरमाण्वादिभ्यः सृष्टिम्' इत्यादिना तेषां मायिकत्वाद्यपलापकत्वोक्तिर्व्यर्था। न च एवमुक्तिर्मायिकत्वसाधिका तेषामपलापकत्वं विना प्रपञ्चस्य तत्त्वासिद्धेरिति वाच्यम्। यदि मायिकत्वं प्रपञ्चे प्रमाणप्रमितमभविष्यत् तदेयमुक्तिः तत्साधिकाऽभविष्यत्। 'असत्यमप्रतिष्ठं त' (गी. १५) इति जगतो मायिकत्वनिषेधात्तस्यैवाप्रामाणिकत्वेन तदपलापेन अन्यथावादित्वोक्तिः तेषां निःदापर्यवसायिन्येव भवेत्।

किं च यदि कणादादीनां प्रपञ्चमायिकत्वादिज्ञानं तदा तैरस्मदीयमिदं शास्त्रमध्यात्मप्रतिपादकाद्वैतशास्त्रस्याङ्गम्, इदं सर्वमात्मस्वरूपभूतमेवेति वास्तव एवार्थ उपदेष्टव्यः, तथावादित्व एव ते आप्ता आचार्यपदभूषिताश्च भवेयुः। यथार्थवादिन एव हि आप्ता आचार्याश्च भवन्ति। 'आप्तस्तु यथार्थवक्ता' इति गौतमीयोक्तेः। 'आप्तो नाम—अनुभवेन वस्तुतत्त्वस्य कार्त्स्न्येन निश्चयवान् रागादिवशादनन्यथावादी (१. प्र. १.१४) आप्तत्वं च भ्रमादिदोषराहित्ये सति तत्तत्क्रियाविषये स्वेष्टप्रतिबन्धाऽनिष्टोत्पत्त्युभयानुकूलयत्नाभाववत्त्वम्' (९५.१५) इति मञ्जूषोक्तेश्च। वस्तुतत्त्वमपलप्य भाषामाणानां यथार्थवक्तृत्वाभावेन अन्यथावादित्वेन च

शाङ्करभाष्यविरोधादुपेक्ष्यः, तत्र भाष्य एव सांख्यादीनां निराकरणात् परस्परं विरोध अङ्गत्वं तु न युक्तमिति स्पष्टं भाष्यकृदाशयावगमात्।

स्वेष्टप्रतिबद्धाद्यनुकूलयत्नवन्त एव ते इत्यध्यवसायात् अनाप्ता एवेति अविश्वसनीयवचना भवेयुः ।

आचिनोति हि शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि ।
स्वयमाचरते यस्तु तमाचार्यं प्रचक्षते ।।

इति स्मरणात्, यथार्थतोऽनुभूतशास्त्रार्थोपदेशेन परानपि सदाचारे वर्तयतामेवाचार्यपदार्हत्वेन अनुभूतार्थविरुद्धार्थोपदेष्टारः कथमाचार्यपदभाजो भवेयुः ?

किं च कणादादयः सर्वात्मत्वबुद्धिमन्तस्तां बुद्धिमपलप्य परमाणुकारणतां शिष्येभ्य उपादिशन्निति वदन् प्रष्टव्यः, किं भवानित्थं स्वप्नेऽबुध्यत, कणादादय एव भवदन्तिकमेत्य तथाऽवदन् स्वानुभवोऽन्यः उपादिष्टोऽर्थश्चान्य इति । नाद्याऽऽद्यः कल्पः शक्य आस्थातुं, भवन्मते स्वाप्नघटादेर्बोधोत्तरमदर्शनेनाऽसत्त्ववत् अस्याप्यसत्त्वात् । द्वितीयोऽपि कल्पो न तरां घटते । कीर्तिमात्रशेषाणां कणादादीनामद्यत्वे भवदन्तिकागमनासंभवात् । इत्थं च भवद्वचनमविश्वसनीयमेव । एतेन मञ्जूषायाम् उत्पत्तिविनाशौ तद्गतमारोपितत्वमपलप्य कणादसांख्याभ्यामुक्ताविति प्रथमपरिच्छेदोक्तं च चिन्त्यम् । ततश्च, सांख्ययोगकणादादिशास्त्राणां नाद्वैतशास्त्राङ्गता । तथावादस्तु स्वाभिमताद्वैतस्य सर्वतन्त्रानुकूल्यसंपादनाग्रहमूलकः ।

अतस्तेषां स्वातन्त्र्यमेव । तेषु सिद्धान्तितमात्मनानात्वादिकमपि पारमार्थिकमेव न तु मायिकम्, सांख्यादौ तस्य तथात्वकल्पकवचनानुपलम्भात् । पाणिनिस्तु भेदवादीति आवेदितं पूर्वमेव । एतेन 'सांख्यशास्त्रानुसारित्वं वैयाकरणस्येति सूचयति' इति स्त्रियामिति सूत्रोद्द्योते वदता नागेशेनापि पाणिनेर्भेदवादिताऽभ्युपगतप्राया, 'सांख्यानां भेदवादित्वेन तदनुसारिणो वैयाकरणस्यापि तथात्वस्य

न्यायप्राप्तत्वात्। सांख्यानां भेदवादित्वं तु पूर्वोदाहृतशङ्करभाष्यात्, 'कपिलो हि नाम सर्वात्मत्वदर्शनं नानुमन्यते आत्मभेदाभ्युपगमात्' इत्यादिस्मृत्यधिकरणीयशाङ्करभाष्यादितः सांख्यादिग्रन्थतश्चाऽध्यवसीयते।

ननु 'तत्त्वाध्यवसाय' इति सूत्रमुपन्यस्य, इदं शास्त्रं व्यर्थमत-आहेत्यवतार्य, तत्सूत्रभाष्यमुपन्यस्य 'तस्यामवस्थायामित्यादिना तदाशय' इत्यन्तेन सौगतमतखण्डनतात्पर्यकमिदं शास्त्रमध्यात्माङ्गं भवति, 'अनेन' इत्यादिना 'सर्वतन्त्राणामेवंविधत्वं सूचितम्' इति च मञ्जूषायामुपपादनात् सर्वतन्त्राणामद्वैताङ्गता गौतमसूत्रभाष्यसंमतेति चेत्, अत्राहुः — सूत्रकारो भगवान् गौतमः प्रमाणादीनां 'तत्त्वज्ञानादपवर्ग' इति प्रथमसूत्रेणाभिधाय तत्राप्यात्मज्ञानं प्रधानं तच्चात्मसंस्कारमपेक्षते, तस्य साधनानि यमनियमादीनि तानि योगशास्त्रात् ज्ञेयनीति, 'यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो, योगाच्चाध्यात्मविध्युपायैः' (४.२.४६) इति सूत्रेण साधनान्तरमप्याह। तत्र, तदर्थम्-अपवर्गार्थम्, योगात् योगशास्त्रात्, अन्यत्स्पष्टम्, इति प्रथमसूत्रार्थः। ज्ञानमात्मविद्या, तद्विद्यैः-आत्मविद्याविचक्षणैः, अन्यत्स्पष्टम्, इति द्वितीयसूत्रार्थः। नन्वेवंप्रधाने आत्मतत्त्वज्ञाने वादकथयैव सिद्धे, जल्पवितण्डाभ्यां किंकृत्यमित्याक्षेपे, 'तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवत्' (५०) इति सूत्रितवान्। इदं च भाष्ये—'स्वपक्षरागेण चैके न्यायमतिवर्तन्ते, तत्र — (तत्त्वेति) अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानामप्रहीणदोषाणां तदर्थं घटमानानामेतत्' इति व्याख्यातम्। न्यायं-सद्विचारनियमम् तदर्थं-तत्त्वज्ञानार्थम्। एतत्-जल्पो वितण्डश्चेति द्वयम्। अन्यत् सुगमम्। अयं भावः — वादे तत्त्वविचारसभायां वा, मतान्तरे कृतादरैः प्रयुक्तकुतर्कनिरसनेन स्वपक्षसंरक्षणं जल्पवितण्डयोः फलमिति। अनेन सूत्रभाष्येण 'गौतमीयस्याद्वैताङ्गतेति, सर्वतन्त्राणामेवंविधत्वम् (अद्वैताङ्गत्वम्) सूचितम्' इति चार्थलाभः कथमिति

विमृशन्तु सुधियः। न च अद्वैतशास्त्रविद्भिः स्वसमयपरिपालनाय जल्पवितण्डयोराश्रयणेन अस्य अद्वैताङ्गत्वमिति तात्पर्यमिति वाच्यम्। सर्वतन्त्रज्ञैरपि स्वस्वसमयरक्षणाय जल्पवितण्डयोराश्रयणात्सर्वतन्त्राङ्गत्वसिद्धया नागेशमनोरथाऽसिद्धेः। अयं हि तस्य मनोरथः अद्वैतशास्त्रमेकमेव प्रधानम्, इतरत्सर्वं तदङ्गतयाऽप्रधानमिति। अंशेन उपकारे विशिष्टस्य शास्त्रस्य सर्वेषां च तन्त्राणामङ्गताकल्पनं कथं युक्तं भवेत्, उपकारमात्रेण अप्राधान्यं कथं सिध्येत्। न हि लोके उपकुर्वति पुरुषे अप्राधान्यं कल्पयन्ति प्राज्ञाः। अंशेनोपकारमात्रेणाङ्गतासिद्धौ अद्वैतशास्त्रमपि अंशेनाऽन्योपकारकं भवतीति शक्यं वक्तुमिति तदप्यन्यस्याङ्गं भवेदिति तदिष्टासिद्धिः।

किं च, 'नन्वेवं तेन सिद्धमिदं शास्त्रं व्यर्थम्' इति 'तत्त्वाध्यवसाय' इति सूत्रावतरणम्, तन्मतखण्डनतात्पर्यकमिदं शास्त्रम्' इति शास्त्रप्रयोजनकथनं चायुक्तम्। 'तत्त्वाध्यवसाय' इति सूत्रस्य शास्त्रप्रयोजननिरूपणायाऽप्रवृत्तेः। भाष्यकृदादिभिः तथाऽव्याख्यानात्, प्रत्युत प्रथमसूत्रभाष्ये च 'तदवसानो तत्त्वज्ञानफलो वादः, तत्पालनार्थं जल्पवितण्डे, तद्विशेषौ जल्पवितण्डे तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थमित्युक्तम्' इति जल्पवितण्डाप्रयोजनपरतयैव व्याख्यातत्वाच्च।

किं च, 'तदर्थम्' इति सूत्रे योगपदं वेदान्तानामप्युपलक्षणमिति न युक्तम्, वेदान्तत्वेन सर्वाभिमतायां वैयासिक्यां चतुर्लक्षण्यां यमनियमस्वरूपानिरूपणात्। यद्यपि मञ्जूषातः नागेशस्याभिमतमद्वैतवेदान्तशास्त्रं परमार्थसाराख्यमिति सिध्यति, तथापि तत्रापि न यमनियमादिस्वरूपनिरूपणं पश्यामः। अतोऽफलमुपलक्षणं कथनम्। ननु, आत्मज्ञानं वेदान्तादेव भवतीति तदप्यध्येयमिति, बोधनमुपलक्षणफलमिति चेत्, उच्यते—यमनियमादिवत् आत्मविद्याध्ययनमपि

तत्त्वाध्यवसायाङ्गमिति सूत्रकृदेव 'ज्ञानग्रहण-' इति सूत्रेणाह। तत्र, ज्ञानपदस्यात्मविद्येत्यर्थः। एवं च, तदुपलक्षणत्वोक्तेर्न प्रयोजनम्। अयमत्र नैयायिकसमयः — आन्वीक्षिक्येव आत्मविद्या 'ज्ञानग्रहण-' इति सूत्रे 'ज्ञानपदं करणल्युडन्तं ज्ञानमात्मविद्या' इति भाष्योक्तेः, आत्मविद्येतिप्रतीकमादाय आन्वीक्षिकीविद्यैवात्मविद्येति व्याख्यानात्। 'प्रमाणप्रमेय-' इति प्रथमसूत्रे 'इहाध्यात्मविद्यायामात्मज्ञानं तत्त्वज्ञानम्' इति वात्स्यायनेन इहेति भाषितत्वात्, सूत्रकृता 'तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः' इति प्रथमसूत्रशेषेण स्वीयतन्त्रस्य आत्मतत्त्वज्ञानतत्साध्यमोक्षोभयफलकत्वाभिधानाच्च। तस्या एव अध्ययनधारणसततचिन्तनानि कार्याणि तैश्च, अन्यैश्चोक्ताङ्गैः आत्माध्यवसायो भवति तेन चापवर्गः। एवं च, प्रधानमेव गौतमीयं तन्त्रं मोक्षसाधनं नान्यस्याङ्गं भवितुमर्हतीति। एवमेव सर्वतन्त्रकृत्सिद्धान्तोऽपीति न सर्वेषामद्वैताङ्गता।

एतेन, 'उपनिषदेव मुख्याध्यात्मविद्या मुख्यं तत्त्वज्ञानमध्यात्मविद्योपनिषदुक्तमेव अन्यत्तु तदुपाय इति स्पष्टमेवोक्तम्' इति उपरितनोऽपि मञ्जूषाग्रन्थः चिन्त्यः। ईश्वरसत्त्वे तस्य जगत्कर्तृत्वे च प्रसिद्धां 'सदेव सोम्य' (छा. ६) 'यतो वा' (तै.उ. ३) इत्यादि श्रुतीः परित्यज्य अनुमानस्यैव नैयायिकैः शरणीकरणेन तेषामान्वीक्षिक्यामेव अध्यात्मविद्यात्वाध्यवसायो, नोपनिषदि, इत्यवगमेन, तज्जन्ये च ज्ञाने तेषां मोक्षसाधनत्वनिश्चयाभावानुमानात्। औपनिषददर्शनं तैस्त्यक्तमित्यभियुक्तोक्तेश्च। उक्तं च शाङ्करे गीताभाष्ये — 'औपनिषदं दर्शनं त्यक्तं वैशेषिकैः, सांख्यार्हतबौद्धैश्च' इति। सूत्रभाष्ये च समुदायाधिकरणे (२.२.४) वैशेषिकराद्धान्तो दुर्युक्तियोगात् वेदविरुद्धत्वात् शिष्टाऽपरिग्रहाच्च नापेक्षितव्य इत्युक्तम्, सोऽर्धवैनाशिक इति वैनाशिकत्वसाम्यात् सर्ववैनाशिकराद्धान्तो नतरामपेक्षितव्य' इति। अत्र वैशेषिकपदं गौतमस्याप्युपलक्षणमुभयोरत्रविषये एकाभिप्रायात्। अत एव 'महद्दीर्घाधिकरणं'

(२.२.२) वैशेषिकनैयायिकमतं निराकरोति—'मह' दित्यवतार्य सुरेश्वराचार्य उभयसमयनिराकरणपरतया योजयति स्म।

किं च,

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम्।
आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्तितः॥

इति प्रमाणोपन्यासेन सर्वविद्योपकारकत्वमुक्तं गौतमीयन्यायभाष्ये, 'आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चतुर्थिका' इति प्रमाणोदाहरणेन त्रय्यां सर्वविद्या अन्तर्भाव्य त्रय्यादिसर्वविद्योपकारकत्वमान्वीक्षिक्या व्याख्यातृभिर्व्यवस्थापितम्। अत अध्यात्मविद्यामात्रोपकारकत्वासिद्धिरिति 'तदुपाय' इति चिन्त्यम्, तस्यैवोपाय इति हि तदाशयः। किं च, प्रमाणे आन्वीक्षिक्येव प्रकृतेति अन्यदिति सामान्योक्तिश्चिन्त्या, आन्वीक्षिक्यतिरिक्तस्य प्रमाणेऽश्रवणात् न्यायभाष्यादावनुक्तेश्च। ननु, न्यायमञ्जर्यां मोक्षस्वरूपनिरूपणावसरे 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' (बृ.उ) इति वेदान्तोक्तदिशा आत्मोपासनेन स्वरूपावस्थानमोक्षसिद्धिरित्युक्तेर्न्यायतन्त्रं वेदान्ताङ्गमिति सिद्ध्या स्वतन्त्रमिदमिति कथमुपपद्यत इति चेत्, सत्यम्—'वैशेषिकैरौपनिषदं दर्शनं त्यक्तम्' इति शाङ्करभाष्योक्त्या प्राप्तमवैदिकत्वदूषणदूरीकरणाय तथोक्तिः जयन्तस्य। अस्तु वा उपनिषदङ्गत्वम्, तावता नाद्वैतशास्त्राङ्गत्वसिद्धिः, उपनिषदामद्वैतपरत्वाभावात्। जयन्तस्यापि सर्वं शास्त्रं द्वैतपरमेवेति अभिप्रायात् अद्वैताङ्गतायामेव विवादः। किं च, येषु फलश्रवणं तेषां सर्वतन्त्राणां स्वातन्त्र्येण मोक्षफलकत्वमेवेति तत्तन्त्रकृतामभिप्रायः। अत एव शङ्कराचार्यादीनां तत्तन्मतखण्डने प्रवृत्तिः सफला भवतीति ध्येयम्।

किं च, नागेशाभिमतमद्वैतशास्त्रं ब्रह्मोपादानकारणम्, आत्मनो नानात्वाभावं बाह्यानामर्थानामसत्त्वं च प्रतिपादयति। गौतमी-

यादिकं तु तन्त्रं ईश्वरः निमित्तकारणम्, आत्मनो भेदं, बाह्योऽर्थः सन्निति बोधयतीति परमप्रमेये परस्परमस्ति महान् विसंवादः। 'तत्त्वमसि, ब्रह्मवित् ब्रह्मैव भवति' इत्याद्यैक्यपरश्रुतिवाक्यानां साम्ये पर्यवसानमिति तदनुयायिनो मुक्तावलीकारादयः। ततश्च अत्यन्तं विरुद्धयोः शास्त्रयोरङ्गाङ्गिभावत्वं कः प्रेक्षावान् मन्येत? को वा नैयायिकः समर्थयेत? अतः गौतमीयादितन्त्रस्य अद्वैतशास्त्राङ्गत्वं तद्भाष्यत एव सिद्धमित्येतत् उपेक्ष्यमेव। सर्वेषां तन्त्राणामद्वैताङ्गत्वं वयं मन्महे इति यदि वदेत् तदायं धीमान् श्लाघनीयप्रज्ञो भवेदिति संक्षेपः।

नागेशाभिमताद्वैतशास्त्रस्याऽऽस्ते विरोधनम्।
गौतमीयादितन्त्रैस्तु तस्मान्नैषां तदङ्गता॥

आत्मैक्ये भाष्यसंमतिनिरासः

ननु 'कथं द्वावात्मानौ अन्तरात्मा शरीरात्मा' इति 'णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्सकर्ताऽनाध्याने (पा.सू. १.३.६७) कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' (पा.सू. ३.१.८७) इति सूत्रद्वयभाष्येऽन्तःकरणाद्युपाधिभेदेन आत्मद्वैविध्यं वदतो भगवतः पतञ्जलेस्तदैक्यमनुमतमिति निर्णीयत इति चेत्, न तत्सूत्रद्वयभाष्यस्य आत्मैकत्वप्रतिपादनायाप्रवृत्तेः। तथा हि — तत्राद्ये 'हन्त्यात्मानम्' इत्यण्यन्तावस्थायां कर्मभूतस्यात्मनः, 'घातयत्यात्मा' इति ण्यन्तावस्थायां कर्तृत्वात्। अनेनात्मनेपदं स्यादिति चोद्ये 'आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति वचनं प्रवृत्तम्। अणौ कर्मण आत्मनो णौकर्तृत्वेऽपि नानेनात्मनेपदमिति तदर्थः। नेदं निषेधवचनं कर्तव्यं प्रथमकक्ष्यायां कर्मणो द्वितीयकक्ष्यायां कर्तृत्वाभावादित्यभिप्रेत्याह—'न वा ण्यन्तेऽन्यस्य कर्तृत्वात्' इति। तदर्थमाह – अन्यदत्राऽण्यन्ते कर्म अन्यो ण्यन्तस्य कर्ता, कथम्? 'द्वावात्मानौ' इत्यादि। भाष्यार्थः स्पष्टः। अयं

भावः—अन्तरात्मा ईश्वरोऽन्तर्यामी, शरीरात्मा जीवः। पतञ्जलिमते ईश्वरः पुरुष इति चेतनद्वयमस्तीति योगसूत्रतो लाभात्। इदमन्तरात्मनः कर्म यत् पुरुषस्य (जीवस्य) तत्तत्पुण्यपापानुसारेण तत्तदुचितव्यापारे प्रवर्तनम्। तेन स्वकर्मानुसारात्पुरुषः सुखदुःखे अनुभवति, यदा पुण्यं कर्म करोति जीवः, तदा अन्तरात्मा तदनुगुणफलप्रदानाय जागर्ति। तदेव तस्य सुखम्। यदातु पापकर्म करोति जीवः, तदा अन्तरात्मा तस्मै द्रुह्यति। तदेव तस्य दुःखमिति। "अन्तरात्मा अन्तःकरणम्। शरीरात्मा तु शरीरमेव 'आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्मवर्ष्म च' इति कोशात्" इति व्याख्यानं तु शरीरान्तःकरणयोरुभयोरपि जडत्वात् भोक्तृत्वायोगेन 'सुखदुःखे अनुभवति' इति भाष्याननुगुणम्।

किं च, भाष्ये शरीरमिति वक्तव्ये आत्मेति पदवैयर्थ्यं च। सांख्यमतेऽपि 'पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात्कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च' (सां.का. १७) इति पुरुषस्यैव भोक्तृत्वाभ्युपगमात्।

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते॥ (गी. १३.२०)

इति गीतायां पुरुषस्यैव भोक्तृत्वाभिधानात्। 'सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायां' (पा.सू. ३.१.१८) इति सूत्रेण स्वाश्रयसुखादिविषयकवेदनायाम् (अनुभवे) सुखादिभ्यः क्यङ् विदधता पाणिनिना सुखानुभवयोरात्मनिष्ठत्वबोधनाच्च। पदवेदना अनुभव इति स्पष्टं मञ्जर्याम्। सुखयते इत्यस्य स्वसमवेतं सुखं स्वयमनुभवतीत्यर्थः। एतेन अङ्गसौष्ठवं तद्वैकल्यं च शरीरात्मनः सुखदुःखानुभव इति च मन्दम्। अङ्गसौष्ठवादिनापि पुरुषस्यैव सुखदुःखानुभव इति प्रत्यक्षसिद्धत्वात्, तयोरनुभवस्य चेतनधर्मत्वेन शरीरस्य तदयोगाच्च। 'हन्ति आत्मानम्' इत्यस्य पुरुषः अन्यायाचरणेन आत्मानं नाशयति इत्यर्थः। घातयत्यात्मेत्यस्य अन्तरात्मा ईश्वरः आत्मानं पुरुषं घात-

यति, तदीयदुष्कर्मणा अधो नयतीत्यर्थः। 'कर्मवत्कर्मणा' इति सूत्रस्थभाष्यस्यापि एवमेवार्थ इति नात्मैकत्वे तात्पर्यम्। भाष्यस्य एकस्यात्मन औपाधिकभेदतात्पर्यकल्पनामात्रेण जीवपरमात्मनोर्भेदो नास्तीति अनेन भाष्येण कथं लभ्येत इति विभाव्यताम्।

यदपि मञ्जूषायां "सन्निधिसूत्रभाष्ये सर्वस्य चेतनावत्त्वं 'शृणोत ग्रावाण' इत्यर्थवादबलेनोक्तम्, ईश्वरोऽपि श्रुत्यादिना जगत्कारणतया अन्तर्यामितया च सिद्ध इति वेदान्तेषु प्रसिद्धं चेतनस्यैक्यमेव लाघवात्" इत्यादिना वृत्तिपरिच्छेदे आत्मैकत्वे भाष्यादितात्पर्यनिरूपणम्, तदपि तत्सूत्रस्थभाष्यवार्तिकतात्पर्यमाच्छाद्यैव तदपरिज्ञानाद्वा। तथा हि—ईश्वरस्य जगत्कारणत्वसर्वान्तर्यामित्वज्ञानम्, उक्तकारणत्वादिसंबन्धेन ईश्वरस्य सर्वत्र सत्त्वेन निमित्तेन सर्वस्य चेतनावत्त्वज्ञानम्, नागेशस्यैव महर्षेरपि कात्यायनस्य पतञ्जलेश्चास्तीति वक्तुं शक्यम्। यतस्तेऽपि वेदान्तशास्त्रार्थनिश्चयवन्तः, बहुज्ञाः, साक्षात्कृतपरापरा, अवतारपुरुषाः। तत्र वररुचिना यदचेतनेष्विवत्युक्तं तत् ज्ञापयति 'ईश्वरचेतनेन न सर्वस्य चेतनावत्त्वव्यवहार' इति। एतेन शास्त्रेऽपि तेन सर्वस्य तथा व्यवहारो नेत्येवेत्यध्यवसातव्यम्। यदि नागेशोक्तं तदभिमतं स्यात् तदा नैवं ब्रूयात्। एवं च, ईश्वरातिरिक्तचेतनसत्त्व एव चेतनावत्त्वव्यवहारः कूलादिषु च ईश्वरान्यचेतनाभावात् इच्छाया अभावेन सनोऽप्राप्तौ सनर्थं तदुक्तिः सार्थिका। एवं च चेतनैक्यं न तत्संमतम्। भाष्यकारस्य तु ईश्वरादन्या अस्ति काचिदभिमानिदेवता नाम चेतना। तामादाय कूलादौ चेतनावत्त्वमिति इच्छायां सूत्रेणैव सन्निति तात्पर्यम्।

इदं तु बोध्यम्—भाष्यमिदं ब्रह्मविदां मतमास्थाय प्रवृत्तम्, वार्तिकं तु ब्रह्मवित्सिद्धान्तस्य सर्वैरपरिज्ञानात् तदनाश्रित्य। इदं तु तेषां मतम् 'आपोऽब्रुवन्, मृदब्रवीत्, आप ऐक्षन्त' इत्यादिश्रुतिर-

प्रमाणम् अचेतनानामवादीनां वचनादिकर्तृत्वायोगात्। लोकेऽचेतन-घटपटादीनां वचनाद्यनुपलम्भादिति शङ्कायाम्, नैवं मन्तव्यम्। अस्ति तावत्सर्वत्र काचनाऽभिमानिदेवता। तामादाय वेदपुरुष एवं व्यवहरति। श्रुतौ आप इत्यादीनां तदभिमानिदेवता इत्यर्थः। सिद्धान्तितं चैवमेव भगवता व्यासेन 'अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्' (ब्र.सू. २.१.५) इति सूत्रेण। 'मृदब्रवीदित्यादौ मृदाद्यभिमानिदेवतानां वचनादिकर्तृत्वव्यवहारः, विशेषानुगतिभ्याम् - भोक्तृत्वतदभावाभ्यां चेतनाचेतनप्रविभागस्य, सर्वत्राभिमानिदेवतासद्भावस्य च मन्त्रार्थवादेतिहासादिभिः सिद्धत्वादिति सूत्रार्थः। ईश्वरचेतनेन सर्वस्य चेतनतायां नेदमुपपद्येत। एवं च ईश्वरादन्या अभिमानिदेवतानाम काचनास्तीति ईश्वरैकचेतनवादो ब्रह्मवित्सिद्धान्तविरुद्धः। सन्सूत्रे च भाष्ये कण्ठत ईश्वरचेतनेन चेतनावत्त्वादित्यनुक्त्या अभिमानिदेवतया चेतनावत्त्वादित्येवार्थः सन्सूत्रभाष्यस्य, ब्रह्मवित्सिद्धान्तत्यागे कारणाभावात्। 'दामहायनान्ताच्च' (पा.सू. ४.१.१७) इति सूत्रे उत्क्रान्तं दाम यस्या इति विगृह्य 'ननु चेतनावत एतद्भवति उत्क्रमणं वा अपक्रमणं वा, दाम च अचेतनम्, अचेतनेष्वपि चेतनवदुपचारो दृश्यते, स्रस्तान्यस्य बन्धनानि, स्रस्यन्ते चास्य बन्धनानि' इति अचेतने चेतनधर्मारोप इति भाष्योक्तिस्तु रथादौ कृत्याद्यारोपेण रथो गच्छतीति लोकव्यवहारानुसारेणेति बोध्यम्। अबाधितलोकव्यवहारस्य शास्त्रेऽपि आश्रयणमविरुद्धमिति सूचनाय लोकव्यवहारानुसारेणैव तत्रोपपत्तिः कृता। तत्र भाष्ये पूर्वपक्षवाक्यगतचेतनावत्पदं कर्मारब्धदेहावच्छिन्नप्राणिपरम्। नागेशस्तु ब्रह्मवित्सिद्धान्तविरुद्धभाषी विज्ञानवादपक्षपातीति पुरस्तान्निरूपितम्। अतस्तदुक्तिरविश्वसनीया। किं च, अस्य चेतनैक्ये तात्पर्यवर्णनं 'महता देवेन नः साम्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणम्' इति 'चत्वारि शृङ्गा' इति मन्त्रतात्पर्यवर्णनपरपस्पशाह्निकभाष्यविरुद्धम्, तत्र साम्यस्यैव फलत्वेनोक्तेः।

'देवताद्वन्द्वे च' (पा.सू. ६.३.२६) इत्यधिकारे 'दिवो द्यावा', 'दिवसश्च पृथिव्याम्', 'उषासोषसः' (पा.सू. ६.३. २९, ३०, ३१) इति त्रिसूत्रीं कुर्वन् पाणिनिः द्युलोकाद्यभिमानिदेवताऽस्तीति अभिप्रैति। न च, त्रिसूत्र्यां 'देवताद्वन्द्व' इत्यस्य नानुवृत्तिरिति वाच्यम्, सूत्रत्रयेऽपि कौमुद्यां देव-ताद्वन्द्व इत्युक्तेः, आद्यसूत्रोदाहरणे द्यावाक्षामे इत्यत्र 'देवताद्वन्द्वे च' (पा.सू. ६.२.१४१) इति पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वर इति वेदभाष्योक्तेः, 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यतः पूर्वमस्या अकरणाच्च तत्र तदनुवृत्तिसिद्धेः। 'नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु' (पा.सू. ६.२.१४२) इति सूत्रे पृथिवीपर्युदासः, 'द्यावापृथिवी जनयन्' इति उदाहरणं च उक्तार्थे मानम्। यद्यभिमानिदेवता न स्यात् तदा 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वोत्तरपदप्रकृतिस्वरस्याप्रसक्त्या निषेधाप्रवृत्तेः पर्युदासे पृथिवीग्रहणवैयर्थ्यम्। उदाहरणे द्यावादेशाप्रवृत्तिश्च। यदि ईश्वरचेतनेन देवताद्वन्द्वत्वमिति आशयः तर्हि 'ईश्वरद्वन्द्व' इत्येव वदेत्। जनयन्निति च अभिमन्यमानवस्त्वपेक्षयेति मन्तव्यम्। एतेन चेतनस्य नित्यत्वात् जननासंभवेन एवमुक्तिरयुक्तेति प्रत्युक्तम्।

किं च, छान्दोग्ये षष्ठे पितापुत्रसंवादे सृष्टिनिरूपणप्रकरणे 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत, तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेय इति तदपोऽसृजत, ता आप ऐक्षन्त बह्व्यः स्याम प्रजायेमहीति ता अन्नमसृजन्त' (छा. ६.२) इति, तेजः प्रभृतीनामीक्षापूर्वकर्तृत्वव्यपदेशः, 'हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य' (छा. ६.३) इति तेषां देवतात्वेन व्यवहारः, 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्, य आत्मनि तिष्ठन्' (बृ. ५.) इत्यादिना पृथिव्यादीनां भगवन्नियम्यत्वोक्तिः, 'यं पृथिवी न वेद' इत्यादिना तेषामन्तर्यामिभगवत्स्वरूपस्य अवेदनोक्तिश्च तेजःपदादिवाच्यास्तत्तदभिमानिदेवता ईश्वरादन्याः सन्तीति बोधयन्ती, चेतननानात्वं च गमयति। तेजः प्रभृतीनां जडानामीक्षणादिव्यापाराद्यसंभव इति सर्वलोकविदितम्।

'पृथिव्याद्यभिमानिदेवता नियमयति नारायणः' इति शाङ्करवाजसनेयभाष्यम्। ज्योतिरादिविषया अपि आदित्यादयो देवतावचनाः शब्दाः चेतनावन्तमैश्वर्याद्युपेतं तं देवतात्मानं समर्पयन्ति, मन्त्रार्थवादादिषु तथाव्यवहारात्। मृदादिष्वपि चेतना अधिष्ठातारोऽभ्युपगम्यन्ते। 'मृदब्रवीत्' इति 'भावं तु' (१.३.३३) इति सूत्रशांकरभाष्यं चात्रार्थेऽनुकूलम्।

ननु 'आत्मानमात्मना हन्ति' इत्यादौ परया कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधमाशङ्क्य 'अहंकारादिविशिष्टात्मभेदमाश्रित्य समाहितं भाष्ये' इति 'साधकतमं करणम्' (पा.सू. १.४.४२) इति सूत्रीयमनोरमग्रन्थेन एवंजातीयकसुबर्थप्रकरणस्थमञ्जूषाग्रन्थेन च आत्मैकत्वं भाष्यसंमतमित्यवगम्यत इति चेत्, उच्यते—एकस्य देवदत्तादेरात्मन एकस्यां क्रियायां युगपत्कर्तृत्वकर्मत्वव्यवहारानुपपत्त्या प्रयोगोऽयमनुपपन्न इति प्राप्ते अवस्थाभेदेन भेदमादाय प्रयोगोपपत्तिः सुकल्पेति भाष्याशयः। अत एव रत्नव्याख्याने भैरवे 'सति प्रामाणिके प्रयोगे साधुत्वार्थमियं कल्पना न तु एवं कल्पनया यथेष्टं प्रयोक्तुं शक्यम्' इत्युक्तम्। ततश्च नेदं भाष्यं जीवात्मपरमात्मैक्यसाधकं, नापि शास्त्रसिद्धजीवपरभेदप्रतिषेधकम्। किं च एवमानुपूर्वीकं भाष्यं गवेषणीयम्।

किं च 'मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु (पा.सू. २.३.१७) अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु (पा.सू. ८.३.७२) अप्राणिजातेश्चारज्वादीनाम्-' (वा) इत्यादौ प्राणिपर्युदासः, 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् (पा.सू. ४.२.४७) चित्तवति नित्यम्' (पा.सू. ५.१.८९) इत्यादावचित्तेत्यादिकथनं च ईश्वरतत्तदभिमानिदेवतेतरकर्मारब्धदेहवतां जीवानां सद्भावं, जीवनानात्वं च बोधयति। ईश्वरेण, अभिमानिदेवतया वा सर्वस्य चेतनत्वे तु सर्वेषामपि प्राणित्वेन चित्तवत्त्वेन च व्यावर्त्याभावेन पर्युदासादेर्वैयर्थ्यं स्पष्टम्। अत एव

च—'स्थानेऽन्तरतमः' (पा.सू. १.१.५०) इति सूत्रे, भाष्ये लोष्ठादीनां, वर्णानां चाऽचेतनत्वोक्तिः संगच्छते। एतेन आत्मनानात्वं मुनित्रयसंमतमिति ज्ञेयम्।

'द्वा सुपर्णा' (आ.उ.) 'स्थित्यदनाभ्यां च' (ब्र.सू. १.३.७) इति श्रुतिसूत्राभ्यामेकस्मिन् शरीरे जीवेशयोः सहावस्थानोक्तिश्च चेतननानात्वे मानम्। न च औपाधिकभेदमादाय तत्र तथोक्तमिति वाच्यम्, श्रुतिसूत्रयोरौपाधिकभेदपरत्वे गमकादर्शनात्। तस्याऽगतिकगतित्वात्, शुद्धस्य ब्रह्मण उपाधिसंबन्धस्य दुर्वचत्वाच्च। ततश्च ईश्वरेण चेतनेन सर्वस्य चेतनावत्त्वमित्यर्थमुपवर्ण्य आत्मैकत्वे भाष्यतात्पर्यवर्णनं सर्वप्रमाणविरुद्धम्, अबादरायणीयम्, अपाणिनीयं चेति तत्त्वमिति।

णेरणौ कर्मवत्सूत्रभाष्यान्न ब्रह्मजीवयोः।
अभिदासिध्यतीत्येतत् सप्रमाणं प्रपञ्चितम्॥
सर्वस्य चेतनावत्त्वं न भवेदीश्वरेण तु।
इति श्रुत्यादिमानेन निश्चिन्वन्ति विपश्चितः॥

सृष्टेरिच्छापूर्वकत्वनिरूपणम्

यदुक्तं—'(ईश्वरस्य) सिसृक्षाभावेऽपि भगवतो मायापुरुषौ प्रादुर्भवतः'[1] इति स्फोटवादारम्भे, तदपि न युक्तम्, उदाहृतछान्दोग्ये 'तन्मनोऽकुरुत आत्मन्वीस्याम् (बृ. ३.२.१) सोऽकामयत द्वितीयो मे आत्मा जायेत (बृ. ३.२.४) तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते (आ. १.८) स ईक्षांचक्रे कस्मिन्न्वहमुत्क्रान्ते उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि स प्राणमसृजत तस्मै स

1. सृष्टिक्रमोऽयं तान्त्रिकः, न तु वैदिकः, अतः व्यासपाणिन्योरसंमतः।

हावाच प्रजाकामो वै प्रजापतिः स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा स मिथुनमुदपादयते (ष.प्र. १.४) सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति' (तै.उ. २.) इत्यादौ च सृष्टेरीक्षापूर्वकत्वश्रवणात्।

मायासृष्टिः सिसृक्षाया अभावेऽपीति भाषणम्।
चिन्त्यं सृष्टेः श्रुतौ दृष्टिपूर्वत्वश्रवणाद्विभोः॥

चरकादिसंमतिनिरासः

यदत्र मञ्जूषायां चतुर्थपरिच्छेदे तद्धितवृत्तिनिरूपणे आत्मनानात्वाभावे 'देही सर्वगतो ह्यात्मा विभुत्वमत एवास्य, यस्मात्सर्वगतो महान्, नित्यानुबन्धमनसा देहकर्मानुपातिना। सर्वयोनिगतं विद्यादेकयोनावपि स्थितम्' इति पातंजलचरकवचनोपन्यसनं तदपि तस्य न साधकम्। तत्र आद्यवाक्यं जगत्कारणस्यान्तर्यामिणः 'अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः' (तै.आ. ४) इत्यादि श्रुत्युक्तदिशा सर्वव्यापित्वप्रतिपादकम्। द्वितीयं तु — एकस्मिन्नेव शरीरे जीवो वर्तत इति न, किं तु अनेकदेहारंभककर्मानुसारिणा मनसा अनेकशरीरसंबद्धो भवतीत्यर्थकम्।

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत्।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः॥ (गी. ६.५)

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः।
उद्धरेन्मनसा जीवं न जीवमवसादयेत्॥

इत्युक्तेः कर्मवशात् जीवो नानायोनिषु जायत इति तात्पर्यम्। अतस्तेनापि जीवपरयोरभेदासिद्ध्या न तस्येष्टसिद्धिः। एकयोनौ स्थितमपि कर्मवशात् सर्वयोनिगतं विद्यादिति योजना। अत्रार्थ एव वचनस्य तात्पर्यं 'देहकर्मानुपातिना' इति वाक्यस्वारस्यात्, न तु आत्मैकत्वे, ईश्वरस्य च देहारम्भककर्माभावात्।

योगे पतञ्जलिना 'कृतार्थप्रतिनष्टम्' (यो. सू. २.२२) इत्यादिना आत्मनानात्वस्य जीवपरयोश्च भेदस्य च सिद्धान्तितत्वेन अस्यापि पतञ्जलिवाक्यस्य तदविरोधेनार्थवर्णनस्य युक्तत्वात्। न च चरकानुरोधेन योगस्याऽर्थवर्णनं युक्तमिति वाच्यम्, योगस्य साक्षात् मोक्षसाधनोपायबोधकत्वेन, मुख्यत्वेन, चरकस्य ऐहिकसुख-साधनपरत्वेन, अमुख्यत्वेन, अमुख्यस्यैव मुख्यानुरोधेन योजनाया-युक्तत्वात्। उक्तदिशा चरकस्याऽऽत्मैकत्वे तात्पर्याभावात्। योगस्य च श्रीशङ्कराचार्यप्रभृतिभिः आत्मैकत्वाभावे तात्पर्यस्य सूत्रभाष्ये निर्धारितत्वात्।

यदपि परमार्थसारेऽपि पतञ्जलिराह—'यद्वद्दिनकर एको विभाति सलिलाशयेषु सर्वेषु। तद्वत्सकलोपाधिष्ववस्थितो भाति परमात्मा' इति चतुर्थे वृत्तिविचारे आत्मैकत्वे प्रमाणोदाहरणं, तदपि अन्तर्यामिपरतया नेतुं शक्यम्। किं च आत्मनानात्वपर 'कृतार्थम्' इति योगसूत्रविरुद्धम्। सूत्रार्थस्तु अनुपदमेव वक्ष्यते।

किं च 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखायौ समानं वृक्षं परिषस्व-जाते। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' (मु. ३.१.१)

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते॥ (गी. १५.८)

इत्यादि परःसहस्रश्रुतिस्मृतिविरुद्धमात्मैकत्वम्। श्रुतेरयमर्थः - द्वौ - द्वित्वविशिष्टौ भिन्नाविति यावत्; सुपर्णौ - सुपर्णसरूपौ, सुपर्णो गरुडः, सयुजा - संयुक्तौ, सखायौ—उपकार्योपकर्तृभावेन सखित्व-मुभयोः, उपकार्यो जीवः, उपकर्ता हरिः, समानं वृक्षम् - देहाख्यमेकं वृक्षम्, परिषस्वजाते - आलिलिङ्गतुः, तत्र वर्तेते इति यावत्; पिप्पलम् - देहाख्याश्वत्थजन्यफलं कर्मफलमिति यावत्; अन्यः-जीवः,

अन्यः - ईशः, अनश्नन् - अभुञ्जानः, नेश्वरस्य कर्मफलभोजनमिति भावः, अभि - सर्वतः, चाकशीति - प्रकाशते। अन्यत्सुगमम्। शङ्कराचार्यास्तु — सुपर्णौ - सुशोभनपतनौ, पक्षिसामान्याद्वा सुपर्णौ, सखायौ - समानख्यानौ समानाभिव्यक्तिकारणौ। रङ्गरामानुजमुनिस्तु–युज्यत इति युक् गुणः, अपहतपाप्मत्वादिगुणैः, समानगुणौ, सखायौ - सहचरौ, शिष्टं समानम्, इति। श्रुतिरेषा भेदपरैवेति सर्वैर्व्याख्याता। गीतार्थस्तु पूर्वमुक्तः। न च परमार्थसारवचनविरोधात् श्रुतिगीतादि उपेक्ष्यमिति वाच्यम्, पौरुषेयवचनमाश्रित्य श्रुत्याद्युपेक्षाया अयोगात्। श्रुतिस्मृतिविरुद्धार्थकपौरुषेयवचनाऽनादरणमेव वैदिकानां भूषणम्। सर्वमिदं चरकपरमार्थसारयोः पतञ्जलिकृतत्वाभिप्रायमनुरुध्योक्तम्।

वस्तुतस्तु तावुभावपि ग्रन्थौ न महाभाष्यकृता महर्षिपतञ्जलिना प्रणीतौ, अतः 'चरके पतञ्जलिः' इत्यादि तत्पदोल्लेखेन चरकपरमार्थसारवचनोपन्यसनमयुक्तम्। 'पातञ्जलमहाभाष्यचरकप्रतिसंस्कृतैः' इत्यादिना चक्रदत्तादिभिः चरकव्याख्यानारम्भे चरकाख्यवैद्यकग्रन्थस्य चरकऋषिसंस्कृतत्वोक्तेः, वैद्यकग्रन्थेषु क्वापि केनचिदपि पतञ्जलिकृतत्वस्य वा, तत्संस्कृतत्वस्य वाऽनुक्तेः, आयुर्वेदविदां गोष्ठीषु पतञ्जलिकृतत्वव्यवहारस्यैवाभावात्; भावप्रकाशकृता वैद्यसार्वभौमेन आयुर्वेदविदाचार्यपरंपरां निरूपयता तत्र पतञ्जलेरपरिगणनात्, पतञ्जलिचरिते रामभद्रीये 'सूत्राणि योगशास्त्रे वैद्यकशास्त्रे च वार्तिकानि ततः' इति वैद्यके वार्तिकाख्यस्य कस्यचिद्ग्रन्थस्यैव पतञ्जलिकृतत्वोक्तेः,

योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य च वैद्यकेन।
योऽपाकरोत्तं प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि॥

इति पद्ये ग्रन्थनाम्नोऽनिर्देशाच्च चरकादन्यः कश्चन वैद्यको ग्रन्थः पतञ्जलिना कृतः, परमार्थसारस्तु चक्रदत्तादिभिः, धारानगराधि-

पतिना भोजभूपतिना च परिगणितेषु अहिपतिप्रणीतेषु प्रबन्धेषु, पतञ्जलिचरिते 'योगेन' इति सांप्रदायिके च पद्ये, परिगणित-पतञ्जलिप्रणीतग्रन्थेषु च अपरिगणितत्वेन अहिपतिना पतञ्जलिना वा न कृत इति विमर्शका वदन्ति।

ननु चरक इति, शेषनाग इति च, पतञ्जलेरेव नामान्तरं ततः तावुभावपि ग्रन्थौ पतञ्जलिकृतावेवेति निर्धारयाम इति चेत्, उच्यते — यद्येवं तर्हि महर्षिपतञ्जलेर्महाभाष्यकृतः श्रीशङ्कराचार्य-प्रभृतिभ्यः प्रत्नतया, रामकृष्णकृत[1]सांख्यकारिकावत् परमार्थसार-वचनमपि पतञ्जलिकृतत्वेन आर्षत्वादत्युपादेयताबुद्ध्या स्वसमीहि-ताऽद्वैतोपष्टम्भकत्वेन समाख्यात्वेन वा, अद्वैताचार्या उदाहरेयुः, इतरे पुनः दूषणाय अनुवदेयुः। उभयथापि शाङ्करग्रन्थादिषूदा-हरणादर्शनेन शेषनागः कश्चिदर्वाचीनो विपश्चित् नागेशभट्टात्प्राचीनः न तु नामान्तरं पतञ्जलेः, न तत्कृतत्वं चरकसारयोरिति मन्यन्ते इति।

स्यादेतत्, गीतायां भगवान् वासुदेव 'उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्' (७.१८) इत्यत्र आत्मैवेति सावधारण-मात्मत्वबोधनात् परमात्मतादात्म्यमेव शास्त्रसंमतमिति युक्तमिति, उच्यते — अधिकारिणो जीवस्य ब्रह्मतादात्म्यस्य श्रुतिविरुद्धत्वात्, गीतोपक्रमोपसंहारविरुद्धत्वात्, ब्रह्ममीमांसाविरुद्धत्वात् गीतायाः सादृश्यावधारणतात्पर्यकत्वमेव युक्तम्। यद्वा 'निपातानामनेकार्थ-

---

1. 'संख्योपसंग्रहादपि' (ब्र.सू. १.४.११) इति सूत्रे—

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त।
षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः॥

इति तृतीया कारिकोदाहृता शङ्कराचार्यैः। 'प्रकृतिं पुरुषं चैव' (गी. १३.२०) इति श्लोकव्याख्याने वेदान्तदेशिकैस्तात्पर्यचन्द्रि-कायां 'जननमरणे' त्याद्या बह्व्यः कारिका उदाहृताः।

त्वम्' इत्यभियुक्तोक्तेः, 'ततो भूय इव ते' (ई. ९.१२) इति मन्त्रार्थवर्णनावसरे श्रीशङ्कराचार्यैः 'भूय इव' इत्यस्य 'भूय एव' इत्यर्थवर्णनात् इवैवशब्दयोः पर्यायत्वावगमेन अत्र एवशब्द इवार्थक इति नैक्ये गीतायास्तात्पर्यम्, अधिकं 'वासुदेव' इति श्लोकार्थ-निरूपणावसरे निरूपितमिति।

फणिपतिरकरोच्चरकं ग्रन्थं परमार्थसारनामानम्।
इति न ब्रूते कश्चित् वैद्यकविद्वच्छ्रुतिज्ञगोष्ठीषु ॥

अतस्तदनुसारेण कृतं शास्त्रार्थनिर्णयम्।
नाद्रियन्ते विदो वेदस्मृतिमार्गानुयायिनः ॥

ब्रह्मण आविद्यकनानात्वनिरासः

यदपि मञ्जूषायां सुबर्थविचारे कर्तृत्वनिरूपणप्रकरणे 'यद्वा ब्रह्मण एव अविद्यावशादुपचरितनानात्वभावाभावरूपत्ववत् तद्रूप-जन्मनाशव्यवहारोऽपि अविचारितरमणीय इति बोध्यम्' इत्यनेन ब्रह्मण उपचरितनानात्वादिकथनम्, तदपि आपातरमणीयां कस्य-चिदुक्तिमवलम्ब्योक्तम्, शास्त्रे क्वापि भगवतोऽविद्यावशत्वस्य तन्नि-बन्धननानात्वस्य चानुक्तेः। अत उच्छास्त्रमिदं स्वोत्प्रेक्षितमुन्मत्त-वचनमिवाविश्वसनीयम्। एतेन मञ्जूषायां प्रथमपरिच्छेदे 'तत्त-दाकारादिविशिष्टब्रह्मण एव घटादित्वात्' इति ब्रह्मणो घटादि-त्वोक्तिः परास्ता, क्वापि ब्रह्मणो घटादित्वानुक्तेः, तथात्वे विका-रित्वप्रसक्तेश्च। ननु घटादिविशिष्टत्वेन तत्त्वव्यवहारः न तु तद्रूप-त्वेनेति चेत्, एवं चेत् ब्रह्मातिरिक्तप्रपञ्चाभावसाधनाय प्रवृत्तेन तेन किंसाधितं? न किमपि। तादृशो गौणव्यवहारः सर्वेषामिष्ट एवेति जितं ब्रह्मातिरिक्तप्रपञ्चसत्त्वं तयोर्भेदं च वदद्भिः। रामकृष्णादि-रूपेण शास्त्रेषु वारं वारमुपदिष्टं भगवतो नानात्वं च वास्तवमेव। अत उपचरितत्त्वं न कदापि मन्तव्यं गमकाभावात्।

इदमत्र बोध्यम्—यथा नागेशः 'महाभाष्यविरोधात् वेदभाष्यमुपेक्ष्यम्; वेदे सर्वदा आनुपूर्वी एकैव न केनापि कृतेति नव्यमीमांसकश्रद्धाजाड्यं तु तदर्थकस्य तदीयार्षवचसोऽनुपलम्भात्, महाभाष्यकारादिवचनविरोधाच्चानुपादेयम्' इति वेदभाष्यकारादीनां वचनं न विश्वसनीयम् इत्याह। तथा—पाणिनीया अपि सन् सूत्रे आत्माद्वैतदर्शनेन इति कैयटोक्तम्, 'चेतनस्यैक्यमेव लाघवात्' इति वृत्तिप्रकरणमञ्जूषोक्तम्, 'अविद्यावशाद्ब्रह्मण उपचरितनानात्वम्' इति मञ्जूषोक्तम्, अद्वैतपरमञ्जूषावाक्यव्याख्यावसरे 'परमसिद्धान्तमाह' इत्यादिपायिगुण्डे वैद्यनाथोक्तम्, एवंजातीयकं दीक्षितादिवैयाकरणोक्तं च, 'ईश्वरेण चेतनेन सर्वं चेतनावत्, अविद्यावशात् ईश्वरस्य नानात्वम्' इति बादरायणेन सूत्रकृता, तदीयसूत्रभाष्यकारैर्बहुभिराचार्यैः, पतञ्जलिना च 'शृणोत ग्रावाण' इत्यादौ सिद्धान्ताकरणात् तादृशार्थकपाणिनीयवचनानुपलम्भाच्च अनुपादेयमिति प्रतिवक्तुमर्हन्ति नागेशं प्रति।

ननु वृत्तिपरिच्छेदे—

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्॥

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान्।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम्॥

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहैतुकम्।
अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम्॥ (गी. १८.२०-२२)

इति गीतावचनानां नागेशभट्टाचार्यैः, 'आत्माद्वैतविषयकं ज्ञानं सात्त्विकमिति प्रथमवचनार्थः, एतदेवोत्तरश्लोकद्वयं द्रढयतीति आत्मैकत्वपरतया व्याख्यानात्तस्य नानात्वमुपचरितमेवेति वक्तव्यमिति चेत्, अत्र वदन्ति—यद्यभेदे तात्पर्यमाद्यवचनस्य तदा 'सर्वभूतेषु'

इत्यादिव्यधिकरणनिर्देशासंगतिः, 'सर्वभूतानि येनैकं ज्ञानमव्ययमीक्षते। अविभक्तं विभक्तं च' इत्यादिसामानाधिकरण्येन निर्देष्टव्यं भगवता। अतोऽन्यथा व्याख्येया गीता, तथा हि—विभक्तेषु भिन्नेषु सर्वेषु भूतेषु, अविभक्तं - भेदरहितम्, एकं भावं - परमात्मानमव्ययमीक्षते, येन ज्ञानेनेति योजनया विभिन्नेषु भूताभिधेषु जीवेषु अन्तर्यामितया वर्तमानं वस्तु एकमेव, तच्च वासुदेवाभिधं ब्रह्मैवेत्यर्थः एतेन जीवानां भेदः, तेषु अन्तर्यामी भगवान् एक एव अन्तर्यामिरूपाणां न भेदः, जीवेभ्यस्तु भेदोऽन्तर्यामिण इति तत्तात्पर्यम्। ईश्वरस्य अन्तर्यामित्वं 'सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टः', (गी. १५.१५) 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति' (गी. १८.६१) इत्याभ्यामुक्तम्। तत्रत्याक्षरस्वारस्याल्लभ्यमर्थमपलाप्य नेत्रे निमील्य यथेच्छं वर्णितोऽर्थः कथं तत्त्वविदां हृदयंगमः स्यादिति विभाव्यताम्। द्वितीयस्य तु—सर्वभूतेषु पृथक्त्वेन स्थितं भगवन्तं यत् ज्ञानं तथा न विषयीकरोति, यद्वा सर्वभूतेषु अन्तर्यामिरूपं पृथक्त्वेन विषयीकरोति, अन्तर्यामिरूपं भिन्नभिन्नं विषयीकरोतीति यावत्, नानाभावान् सर्वपदार्थान् पृथग्विधान् वेत्ति - विषयीकरोति, तत् ज्ञानं राजसमित्यर्थः। अयं भावः—विष्ण्वन्यचेतनविषयकज्ञानस्य सात्त्विकत्वेऽपि परमात्मविषयजीवप्रतियोगिकभेदज्ञानस्य, अन्तर्यामिरूपाणां भेदज्ञानस्य च, सत्त्वे राजसत्वमेवेति। तृतीयस्य तु जीवे विष्णुत्वज्ञानं, समस्तजगत्वज्ञानं च तामसमित्यर्थः।

अन्ये तु — ब्रह्मक्षत्रादिषु आत्मत्वजातिरस्ति इति ज्ञानं सात्त्विकम्। ब्राह्मणादिषु तत्तदाकारभेदेन आत्माख्यभावानपि भेदेन पश्यतीति यत् तज्ज्ञानं राजसम्, अत्यल्पफले प्रेतभूताद्याराधनकर्मणि सक्तं ज्ञानं तामसमिति श्लोकत्रयतात्पर्यमाहुः। अतो नैतानि आत्मैकत्वे प्रमाणानि भवितुमर्हन्ति।

एकस्य ब्रह्मणोऽविद्यावशान्नानात्वमिष्यते ।
इति नागेशवचनं न युक्तमिति चिन्तितम् ।।

यतोऽविद्यावशाद्ब्रह्म बहुभावं समश्नुते ।
इत्येवं पाणिनिर्नाह फणिराडपि नाब्रवीत् ।।

प्रतिभासमात्रशरीरत्वनिरासः

यच्चोक्तं 'विज्ञानान्तर्यामी' इत्यादिपरमार्थसारवचनमुपन्यस्य 'प्रतिभासमात्रविषयः मायावासनाऽविद्यापदाभिधेयभ्रमसंस्कारमूलकः प्रपञ्च' (म.१) इति तदपि चिन्त्यम् । तस्य प्रामाणिकैः प्रमाणत्वेनाऽपरिगणनात्, पतञ्जलिकृतत्वे च न निश्चय इति पूर्वमेवोपपादितत्वात्, व्यासपाणिनिपतञ्जलिभिरेवमनुक्तेश्च । शास्त्रे क्वचिज्जगत्कारणत्वेनोक्ता माया तु प्रकृतिरीश्वरेच्छा चेति ब्रह्मविदः प्राहुः । प्रागुदाहृतच्छान्दोग्यश्रुत्यादौ—

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।
संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ।। (गी. १४.२)

महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ।। (गी. १३.१)

सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ।
अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत् ।।

तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।
तस्मिन्जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।। (म.स्मृ. १.८,९)

इति । 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्, संज्ञामूर्ती' ति सूत्रभाष्योदाहृतस्मृतिषु च वासनापरपर्यायमायातिरिक्तपदार्थैरेव प्रपञ्चसृष्टेरभिधानात् । सूत्रकृता च 'संज्ञामूर्ती' ति सूत्रेण त्रिवृत्कृततेज आदीनामेव

जगत्कारणत्वोक्तेश्च। प्रतिभासमात्रशरीरत्वे तथाविधशुक्तिरजतादेरिव प्रपञ्चस्यार्थक्रियाकारित्वाभावप्रसंगाच्च। परमार्थसारेऽपि घटपटादिप्रपञ्चस्य प्रतिभासमात्रविषयत्वं नाभ्यधायि।

न च शुक्तिरजतदृष्टान्तदानेन तस्य तथात्वं तदभिमतमिति वाच्यम्, तद्दृष्टान्तप्रदर्शनस्य नश्वरत्वे तात्पर्यात्। 'भ्रान्त' इति सारोक्तेरपि नश्वरत्व एव तात्पर्यम्। अत एव—'प्रकृतेरिदं कृतं येन' इति प्रपञ्चस्य कृतिविषयत्वोक्तिः संगच्छते सारे, न हि प्रतिभासशरीरं वस्तु कृतिविषयो भवति, शुक्तिरूप्यादावदर्शनात्। नश्वरत्वं तु दृश्यते कुलालादिकृतिविषये घटे। एतद्दृष्टान्त[1] एव नोपपद्यते इत्यन्यत्र विस्तरः। तत्र प्रकृतेरित्यस्य संस्कारातिरिक्तं जगत्कारणं वस्तु आदायेत्यर्थः। कृतमित्यस्य कृतिविषय इत्यर्थः। स्वविभूत्या क्रीडमानस्येत्यत्र स्वविभूत्येत्यस्य स्वीयैश्वर्ययोगेन स्वसामर्थ्येनेति वार्थः। तेन उक्तसंस्कारातिरिक्तमेव वस्तु जगतः कारणं, जगच्च न प्रतिभासमात्रविषय इत्युक्तं भवति। भ्रमविषयो हि न कृतिविषय इति सर्वलोकसाक्षिसिद्धम्। शुक्तिरजतादेर्निर्मातुरदर्शनात्। नागेशकृततद्व्याख्यानं तु न तत्रत्याक्षरानुगुणम्, सारे प्रयुक्तमायापदस्य आद्यपद्योक्तप्रकृतिपरत्वमीश्वरेच्छादिपरत्वं वा। भ्रमसंस्काररूपाविद्याया आश्रयजिज्ञासायां 'परमात्मैवाश्रयस्तवातिरिक्ताविद्याया इव' इति प्रतिबन्द्युत्तरदानेन, सूत्रभाष्यकृतोर्भ्रमसंस्काररूपैवाऽविद्येति मतं सूचितम् इति निरूपणेन च अनादिभावरूपाविद्यां व्यवस्थापयतामद्वैताचार्याणां शाङ्करसूत्रभाष्याद्यभिप्रायाऽनभिज्ञतां द्योतयति। नागेशोक्तेः मिश्राद्युक्त्यविरोधसंपादनं तु दुःशकम्। न च 'इह देवताधिकरण' इत्यादिमञ्जूषोक्तेर्न विरोध इति वाच्यम्, तथा संकोचे कारणाभावात्, अन्यत्र मिश्रादिभिर्नागेशोक्तरीत्या मायाया अनुपपादनात्। किं च प्रपञ्चो यदि प्रतिभास-

---

1. एतद्दृष्टान्तः – शुक्तिरजतदृष्टान्तः

शरीरः, तर्हि ज्ञानरूपः क्षणिकश्च स्यादिति हानोपादानाऽसंभवेन सर्वलोकव्यवहारोच्छेदः। भगवता व्यासेन च विज्ञानवादः, क्षणिकवादश्च निराकृतो 'नाभाव उपलब्धेः, क्षणिकत्वाच्च' (ब्र.सू. २.२.२८,३१) इत्याभ्याम्। अत एव अभियुक्ता नानुमन्यन्ते इदं वादद्वयम्।

भागवते च—

सा तत्र ददृशे विश्वं जगत्स्थास्नु च खं दिशः।
साद्रिद्वीपाऽब्धिभूगोलं सवाय्वग्नीन्दुतारकम्॥
ज्योतिश्चक्रं जलं तेजो नभः स्वर्वियदेव च।
वैकारिकाणीन्द्रियाणि मनो मात्रा गुणास्त्रयः॥
एतद्विचित्रं सहबीजकालस्वभावकर्माशयलिङ्गभेदम्।
सूनोस्तनौ वीक्ष्य विदारितास्ये व्रजैः सहाऽऽत्मानमवाप शङ्काम्॥ (८.३७-३९)

इति दशमे भगवदुदरे चराचरसमस्तप्रपञ्चो वर्तत इत्युक्तेर्न मायिकं जगदिति वदन्ति। न च—उत्तरश्लोके

किं स्वप्न एतदुत देवमाया किं वा मदीयो बत बुद्धिभेदः। (४०)

इति यशोदाशङ्कानुकारणात् भ्रम एव तज्ज्ञानमिति वाच्यम्।

अथो अमुष्यैव ममार्भकस्य
यःकश्चनौत्पत्तिक आत्मयोगः॥ (४१)

अथो यथावन्न वितर्कगोचरं
चेतो मनः कर्मवचोभिरञ्जसा।
यदाश्रयं येन यतः प्रतीयते
सुदुर्विभाव्यं प्रणतोऽस्मि तत्पदम्॥ (४२)

इत्यध्यर्धश्लोकेन नायंभ्रमः, किं तु मम पुत्रस्य सहजोऽयमैश्वर्ययोगः, इदमैश्वर्यं न मनुष्यमात्रसाधारणं, किं तु वाङ्मनसाद्यविषयविचित्रतरजगदाधारस्य भगवत एव संभवेत्, अतो भगवानेव मम भाग्यवशात्पुत्रोऽभूदिति निश्चित्य भगवद्बुद्ध्या तमनमदित्युक्तत्वेन तज्ज्ञानस्य भ्रमत्वायोगात्। श्लोकाक्षरार्थस्तु भागवतव्याख्याभिरवसेयः।

पुरा कल्पापाये स्वकृतमुदरीकृत्य विकृतं
त्वमेवाऽऽद्यस्तस्मिन्सलिल उरगेन्द्राधिशयने।
पुमान् शेते सिद्धै हृदि विमृशिताध्यात्मपदविः
स एवाऽद्याक्ष्णोर्यः पथि चरसि भृत्यानवसि नः॥
(भाग. ४.७.४२)

इति भगवदुदरे सर्वं जगदस्तीत्यन्यत्रापि प्रकरणे व्यासोक्तेः। 'उद्भवः क्षोभणो देवः श्रीगर्भः परमेश्वरः' इति सहस्रनामशाङ्करभाष्ये श्रीगर्भ इति नाम्नः 'श्रीः विभूतिः यस्योदरे जगद्रूपा स्थित' इति निर्वचनात् 'अनेन नाम्ना उदरे समस्तलोकवत्वगुणो भगवत उक्त इति अन्येषां तद्व्याख्यानात्, कस्यचित्कविशेखरस्य 'अन्तर्विष्णोस्त्रिलोकी निवसति' इति पद्यस्य विष्णोरुदरे लोकत्रयमस्तीति व्याख्यानाच्च न जगन्मायिकम्।

पण्डितकविसार्वभौमो भट्टमुरारिर्भगवद्गुणनिरूपणावसरे—

विरमति महाकल्पे नाभीपथैकनिकेतन–
स्त्रिभुवनपुरः शिल्पी प्रतिक्षणमात्मभूः।
किमधिकरणं कीदृक् कस्य व्यवस्थिति–
रित्यसावुदरमविशद्द्रष्टुं तस्मै जगन्निधये नमः॥ (२)

इत्याह। अस्यायमर्थः — विरमति - महाप्रलये समाप्ते, महाकल्पे - अन्यब्रह्मकल्पे प्राप्ते, सृष्टिकाले सति, पुरःशिल्पी - आदौ निर्माता

शिष्टं स्पष्टम्। चतुर्मुखस्य प्रथमशिल्पित्वेन कथंचिदपि पदार्थानामाधाराधेयभावस्य, अवयवसंनिवेशस्य चाऽपरिज्ञानात् तत्परिज्ञानाय भगवदुदरप्रवेशकथनेन भगवदुदरे सर्वप्रकारोपेतं वस्तु सूक्ष्मरूपेण वर्तत इति शास्त्रसिद्धोऽर्थः सूचितः। मायोपादानकानां, प्रतिभासमात्रविषयाणां पदार्थानां चिरकालवर्तित्वायोगेन तेषां भगवदुदरे वृत्त्यसंभवात् तद्दर्शनाय तत्प्रवेशोक्तिरसंगता स्यात्। तेन ज्ञायते नागेशोक्तं तदुभयमयुक्तमिति।

ननु कविवचनमुत्प्रेक्षारूपं कथं शास्त्रार्थनिर्णयाय कल्पत इति चेत्, उच्यते—नायं कविः केवलं स्वमनीषिकया अमुमर्थमुत्प्रेक्षांचक्रे, किं तु आर्षं वचनं प्रमाणमास्थाय अभिदधातिस्म। किं तर्हि तत्,

श्रीपतेरुदरं भूयः प्रविवेश पितामहः।
तानेव लोकान् गर्भस्थानन्वास्यन् पद्मसंभवः॥

इति लैङ्गवचनम्। सर्वं जगत् भगवदुदरे सूक्ष्मरूपेण वर्तत इति वचनार्थः। अन्वास्यन्नित्यस्य पश्यन्नित्यर्थः। एतेन हिरण्यगर्भो बौद्धान्पदार्थान् ज्ञात्वा सृजतीति नागेशोक्तं चिन्त्यम्। न चैवं पूर्वकल्पस्थिताननुसंधाय सृजतीति शंकराचार्यादिव्याख्यानं कथमुपपद्यते, उच्यते—उभयत्र प्रमाणसद्भावात् पूर्वकल्पस्थाननुसंधाय उदरस्थान् दृष्ट्वा पदार्थस्वरूपं सम्यक् निश्चित्य सृजतीति तात्पर्यात्। ननु (मं. २९.७ देवताधिकरणे)

ज्ञानमेव परं ब्रह्म ज्ञानं बन्धाय चेष्यते।
ज्ञानात्मकमिदं विश्वं न ज्ञानाद्विद्यते परम्॥
विद्याऽविद्ये च मैत्रेय ज्ञानमेवोपधारय।

इति विष्णुपुराणवचनसिद्धं सर्वस्य ज्ञानस्वरूपब्रह्मात्मकत्वमिति चेत्, उच्यते — तत्र 'सत्यं ज्ञानम्' इति श्रुतेः ब्रह्मणो ज्ञानत्वोक्ति-

रुचितैन, 'बन्धको भवपाशेन भवपाशाच्च मोचक' इत्युक्तेः तस्य बन्धकत्वमपीष्टमेव। अत्रायं विवेकः — ये तु सकामा विहितं कर्मानुतिष्ठन्ति तेषां तत्तत्काम्यप्रदानेन सांसारिकसुखानुभावयितृत्वात् ज्ञानात्मनो हरेर्बन्धकत्वम्। ये तु निष्कामाः विहितं कर्म भगवदाराधनरूपं कर्तव्यमिति धियाऽनुतिष्ठन्ति तेषां मुक्तिदानेन मोचकत्वमिति। इदं विश्वं – समस्तं जगत् ज्ञानात्मकम् - ज्ञानरूपं ब्रह्म आदानादिकर्ता यस्य तत्, तत्स्वामिक तन्नियम्यमिति यावत्। ज्ञानरूपब्रह्मणोऽन्यत् परं उत्तमं न विद्यते, विद्याऽविद्ये च - ज्ञानाऽज्ञाने अपि, ज्ञानमेव ज्ञानाधीने एव, तदधीनत्वात् राजा राष्ट्रमितिवत् सामानाधिकरण्यव्यपदेशः। अत्र ज्ञानं हरेः पुरुषोत्तमत्वज्ञानम्, अज्ञानं तद्व्यतिरिक्तं द्वन्द्वमोहादिजन्यम्। निरुक्तमिदं गीतायां सप्तमादौ 'कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञाना' (२०) इत्यादिना, इति वचनतात्पर्यात् उक्तचोद्यं नावकाशं धत्ते। एतेन (म.१.प.) इदं वचनमुपन्यस्य 'निरुपाधि ब्रह्मैव विद्या, सोपाधि तदेवाऽविद्येति तदर्थ' इति उपाधिविशिष्टं ब्रह्मैव जगदिति सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वाभिधानमयुक्तं शब्दमर्यादया तदुक्तार्थालाभात्। अत एव 'स्वाशयमाह–निरुपेति'। इति कलायामवतारितमिदं वाक्यम्। तेन वचनार्थोऽन्योऽस्ति इति ज्ञायते। शुद्धस्य उपाधिसंबन्धो दुर्निरूपः तस्य निर्धर्मकत्वात्समाधौ योगिगम्यत्वमपि तथा, अतो निरूपाधिसोपाधिविभाग एवानुचितः।

संज्ञामूर्तीति सूत्रेण त्रिवृत्कृतमबादिकम्।
जगतःकारणमिति श्रुत्यर्थं प्राह सूत्रकृत्॥

वैदिकाग्रेसरस्येदं भवतीष्टं च पाणिनेः।
अबाधितमिदं तस्मात् स्यादेवेष्टं पतञ्जलेः॥

तस्मात्संस्कारजन्यत्वं प्रतिभासशरीरता।
इति नागेशवचनं न मुनित्रयसंमतम्।

अकृतेतियोगसूत्रस्य भेदमायिकत्वपरत्वनिरासः

यदत्र मञ्जूषायां (८८.१४) स्वाभिमतात्मैकत्वे योगसूत्रमपि अनुकूलमिति बोधनाय अन्तःकरणानां विभुत्वनिरूपणावसरे अदृष्टवासनादीनां साधारण्यात् 'सर्वेषां युगपत्सुखदुःखप्रसंगः' इत्याशङ्क्य 'सर्वस्य मायिकत्वेन जलनलिनीपत्रवददोषात् कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् (यो.सू. २.२२) इति सूत्रेण तथाबोधनात्' इति समाधाय 'कथमेकमनष्टं नष्टं चेत्युपपद्यत' इत्यादिना आत्मनानात्वं मायिकमित्याह। तन्निर्मूलम्। तथा हि—उपन्यस्ते सूत्रे आविद्यकार्थकत्वबोधकपदाश्रवणात्, पूर्वोत्तरसूत्रयोश्च तथार्थकपदाश्रवणेन अनुवृत्यपकर्षयोश्चासंभवात्, एतत्सूत्रघटितपादस्य साधनपादत्वेन तत्र कस्यचिदपि साधनस्याऽऽविद्यकत्वानिरूपणात् सूत्राक्षरमर्यादया प्रकरणेन च तथार्थालाभात्, सूत्रेण तथाबोधनादिति नागेशोक्तमयुक्तं पतञ्जलिमते कस्यचिदपि वस्तुनो मायिकत्वाभावाच्च।

न च एकस्य वस्तुन एकं प्रति नष्टत्वानष्टत्वयोरयोगात् अगत्याऽन्यतरस्य मायिकत्वं कल्पनीयमिति वाच्यम्, पुरुषनानात्वे सूत्रतात्पर्येण नष्टत्वानष्टत्वयोरधिकारिभेदेनोपपत्तेः। व्याख्यातमिदमेवमेव मिश्रादिभिः। किं च 'न च प्रधानवदेकः पुरुषः', तन्नानात्वस्य जन्ममरणसुखदुःखभोगमुक्तिसंसारव्यवस्थया सिद्धेः, प्रकृत्येकत्वपुरुषनानात्वयोश्च श्रुत्यैव साक्षात्प्रतिपादनात्। 'अजामेकाम्' इति श्रुतेरर्थ एवाऽनेन सूत्रेणाऽनुदित' इति योगसूत्रतात्पर्यं श्रुतितात्पर्यं च जीवनानात्व एवेत्यर्थकमिश्रग्रन्थविरुद्धम्। ततश्चायं सूत्रार्थः — किं पुरुषः प्रकृतिवदेकः, अथ नाना, इति संशये सिद्धान्तमाह—कृतार्थमिति। तत् - प्रधानम्। कृतार्थं प्रति - अलंबुद्धिविषयीकृतविषयेन्द्रियसुखदुःखादिसंविद्रूपभोगं पुरुषं प्रति, नष्टमपि - विरतव्यापारमपि (तत्पुरुषीयोपभोगोपयोगिविषयादिना अपरिणाम्यपि)

अनष्टम् - व्यापारवत् (विषयादिना परिणामि), कान् प्रति? अकृतार्थान् प्रति, अन्यसाधारणत्वात् - कृतार्थपुरुषव्यतिरिक्तपुरुषसाधारणत्वात् इति। अयमाशयः — सर्वसाधारणमपि प्रधानं विषयविरक्तस्य विषयादिरूपेण परिणतं नोपकाराय भवति, अविवेकिनः (रागवतः पुरुषस्य) भोग्यवस्तुरूपेण परिणतं सत् उपकाराय कल्पते, एकस्यैव प्रधानस्य विरक्तरागिपुरुषभेदेन नष्टत्वमनष्टत्वं चोपपद्यत इति पुरुषनानात्वसिद्धिरिति।

सांख्ययोगौ भेदवादिनावित्येतत् सार्वलौकिकम्। सांख्यानां मते च जगतो मायिकत्वं नेति षष्टितंत्रे पंचशिखाचार्यैः —

गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति।
यत्तु दृष्टिपथं प्राप्तं तन्मायेव सुतुच्छकम्॥

इत्यनेन निरूपितम्। अस्यायमर्थः — त्रिगुणात्मकप्रधानकार्यभूतं (जगत्) वस्तुजातं, मायेव - मायानिर्मितवस्त्विव, यथा मायाविना निर्मितं वस्तु अह्नाय नश्यति, तथा प्रधानकार्यम् आशु विनश्यति इति। एवं च सांख्यानां मते न जगत् मायिकं, किं तु सत्यम् अर्थक्रियाकारीत्यतो जगदन्तःपाति, भेदोऽपि तन्मते वास्तव एव। न च तत्सूत्रे एकत्वश्रुतीनां च प्रमाणान्तरविरोधात् कथंचिद्देशकालविभागाभावेन भक्त्याप्युपपत्तेः इति मिश्रोक्तेः, 'व्यवहारपरमार्थभेदादैकात्म्यनानात्वयोरुपपत्तिः' इति विज्ञानभिक्षूक्तेश्च पातञ्जलं सूत्रमौपाधिकभेदपरमिति वाच्यम्। भक्त्येत्युक्त्या एकत्वं गौणं न तु मुख्यम् तत्रापि कथंचिदित्युक्त्या च देशकालविभागस्य सदातनत्वेन तदभावस्यैवाभावेन तेन तथाकल्पनं क्लिष्टमिति मिश्राशयात्। भिक्षुग्रन्थे यथासंख्यान्वयेन ऐकात्म्यं व्यावहारिकं मुखचन्द्रयोरिव, परमार्थतो नानात्वं घटपटयोरिवेति भिक्ष्वाशयात्। अत एव विज्ञानभिक्षुणा 'क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वर' (यो. १.२४) इतीश्वरलक्षणसूत्रे ईश्वरस्य सर्ववैलक्षण्यं वदतः सूत्र-

कृतोऽभिप्रायनिरूपणावसरे सांख्ययोगयोरात्मनानात्व एव तात्पर्यमिति निपुणं निरूपितम्। अयमत्र संक्षेपः – पतञ्जलिस्तावत्सांख्याचार्येष्वन्यतम इति सुप्रसिद्धम्, अतः सांख्यमत इव एतन्मतेऽपि जगत् आत्मनानात्वं च वास्तवमेवेति एतत्सूत्रं वास्तवभेदतात्पर्यकमिति वर्णनं न्याय्यम्। व्याख्यातृषु भाष्यकारादिषु कश्चिदपि एतत्सूत्रबोधितो भेदो मायिक इति नाब्रवीत्। 'द्वैतिनो हि ते सांख्या योगाश्च' इति श्रीशङ्कराचार्या आहुः, सूत्रमिदं मायिकभेदपरमिति न कश्चिदपि विपश्चित् व्याचष्टे। अतो नागेशव्याख्यानं न विद्वज्जना आद्रियन्ते। न च 'द्वैतिनो हि ते' इति शाङ्करभाष्यस्य व्यावहारिकद्वैतवादिन इत्यर्थ इति वाच्यम्, तथासति तन्मतखण्डनाय तेषां प्रवृत्त्ययोगात्। अयमपि योगवृत्तौ[1] मिश्राणां मार्गमनुसृत्य एतत्सूत्रं, व्याख्यत्। एवं च मञ्जूषायां मायिकं भेदं बोधयति सूत्रमिति भाषणं योगसूत्रीयबहुव्याख्यानविरुद्धम्, किं च श्रीशङ्कराचार्यादीनां योगतन्त्राभिप्रायानभिज्ञतां सूचयति।

अकृतार्थेतिसूत्रेण मायिको भेद उच्यते।
इति व्याख्या योगसूत्रबहुव्याख्यात्र संमता ।।
न संमता योगसूत्रकृतश्चापि पतञ्जलेः।
सांख्ययोगमते कश्चित्पदार्थो मायिको न हि ।।

जन्माद्यस्येति श्लोकार्थः

ननु 'जन्माद्यस्य यतोऽन्वयात्'[2] (भाग. १.१.१) इति भागवताद्यपद्ये 'यत्र त्रिसर्गो मृषा' इति भगवत्कर्तृकसृष्टेः, तत्सृष्टस्य

1. अविद्याया अनादित्वखण्डनावसरे 'योगवृत्तौ स्पष्टं निरूपितम्' इति मञ्जूषोक्तेः योगसूत्रवृत्तिरपि अनेन कृतेति ज्ञायते।
2. जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट्
तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यं सूरयः।

वा मृषात्वमभिधीयते भगवता व्यासेनेति नाशङ्क्यम्। यतोऽत्र बादरायणः परस्मिन् ब्रह्मणि त्रिगुणकार्यं मृषेत्यभिप्रैतीति तत्तात्पर्यम्। अक्षरार्थस्तु—यत्रेति दार्ष्टान्तिके सप्तमीश्रवणात् 'मृदा' मिति षष्ठी वैषयिकाधारस्य संबन्धित्वविवक्षया। यथा केशोण्ढ्रकादौ तेजस्त्वादिविषयको विनिमयः (भ्रमः) तथा, यत्र - यस्मिन् भगवतो रामकृष्णाद्यवताररूपेष्वपि, त्रिसर्गः - गुणत्रयकार्यसंबन्धः (तत्कार्यम्) मृषा - मिथ्या, स नास्ति, 'केवलो निर्गुणश्च' (श्वेता.) 'सर्वे निर्गुणम्' (गो. १३.१५) इत्युक्तेरिति। यद्वा—अमृषेति च्छेदः। विनिमयः कार्यम्। यत्रेति संबन्धिनोऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी ततस्त्रल्। त्रिपदं गुणत्रयात्मकप्रकृतिपरम्। अयमर्थः — यथा तेजःप्रभृतीनां कार्यम्, अमृषा - सत्यम्, अर्थक्रियाकारित्वात् तथा यत्संबन्धित्रिगुणात्मकप्रकृतिकार्यं महदादि, अमृषा - सत्यम्, मिथ्या नेति। यद्यत्र ब्रह्मसृष्टस्यैव मिथ्यात्वमभिप्रैतीति ब्रूयात्, तर्हि 'निरस्तकुहकम्' इत्यनेन निरस्तमायिकत्वोक्तिरसंगता स्यात्। सत्यजगत्स्रष्टृत्वे हि तदुपपद्येत। अन्यथा ऐन्द्रजालिकस्येव कुहकत्वं मायिकत्वमेव भवेदिति तदसांगत्यं सुस्पष्टम्। ऐन्द्रजालिकेन सृष्टमपि न मिथ्येति सांख्यमतम्। किं च 'असत्यमप्रतिष्ठं ते' इति भगवद्वचनविरुद्धः जगदसत्यत्ववाद इति प्राङ्निरूपितं न विस्मर्तव्यम्, निरूपयिष्यते चैतत्। विस्तरस्तु अन्यत्र द्रष्टव्य इति।

एतेन प्रथमपरिच्छेदे स्थलद्वये 'विप्र पृथ्व्यादि चित्तस्थं न बहिष्ठं कदाचन। स्वप्नभ्रममदाद्येषु सर्वैरेवानुभूयते' इति कौर्मवचनमुपन्यस्य सर्वं जगत् चित्तस्थमेव न बहिरास्ते इति यदाह नागेशः, 'अत्र कदाचन' इत्युक्त्या सर्वःप्रपञ्चो बहिरसन्नेवेति यच्चाह

तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषा
धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि॥

कलायां वैद्यनाथः, तदुभयमसंगतं वेदितव्यम्। तथा हि—स्वप्नादिषु अनुभूयते वस्तु, बोधे तु न दृश्यते, तत्कुत्रत्यमिति जिज्ञासायां जाग्रति अनुभूतं संस्काररूपेण चित्तस्थमेव वस्तु स्वप्नादिरूपोद्बोधक-सामग्र्या अनुभूयते न तु जाग्रति बहिर्विद्यमानं, स्वप्नस्यान्यैरननुभूय-मानत्वादिति वचनतात्पर्यं, न तु बाह्यवस्तुनोऽसत्त्वे। योजना तु—हे विप्र संस्काररूपेण चित्तस्थमेव पृथिव्यादि स्वप्नादिषु सर्वैरनुभूयते, तत्तन्मात्रानुभवयोग्यत्वात्, बहिष्ठं तु स्वप्नादिषु नानुभूयते अस्य स्वप्नाद्यवस्थानापन्नसर्वानुभवायोग्यत्वादिति। यत्सर्वानुभवयोग्यं तद्ब-हिष्ठम् यत्स्वप्तृपुरुषमात्रानुभवयोग्यं तत् संस्काररूपेण चित्तस्थ-मिति विवेकः, एवं च बहिः पदार्थोऽसन्नेवेत्यर्थो नानेन लभ्यत इति।

जन्मादिविप्रपृथ्वीतिपद्ययोर्नैव मायिके।
तात्पर्यमिति संक्षेपादुक्तमन्यत्र विस्तरः॥

ईश्वरस्य सर्वदेवतारूपत्वनिरासः

मञ्जूषायां तद्धितार्थविचारे 'ऐन्द्रं हविः, ऐन्द्रो मन्त्रः' इत्यादौ तद्धितार्थो देवता 'सा च शब्दातिरिक्ता तिर्यगधिकरणे न कर्मसु देवता अधिक्रियन्त' इत्यर्थकेन 'न देवातान्तराभावात्' इति सूत्रेण 'जैमिनिनाप्यङ्गीकाराच्च' इति ग्रन्थेन जैमिनिमते शब्दा-तिरिक्तदेवतासद्भावं प्रसाध्य, 'देवतात्वं च मन्त्रकरणकहविस्त्याग-जन्यस्वर्गातिरिक्तफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वं, मन्त्रस्तुत्यत्वं च' इति देव-तात्वं निरुच्य, स्वाभिमतात्मैकत्वस्थेम्ने 'उद्देश्यता च मन्त्रोक्तशब्द-शरीरोभयावच्छिन्नेश्वरचैतन्यस्य' तदेव च मन्त्रोक्तमिन्द्रादिपद-वाच्यम्, 'इन्द्रं मित्रम्' इत्यादिमन्त्रवर्णात्। 'इन्द्रः सहस्राक्षो गोत्रभिद्वज्रबाहु' रित्यर्थवादबलात् तत्प्रदर्शितविग्रहहविर्भोजनैश्वर्य-तृप्तिफलप्रदत्वानां 'न बाध' इति ग्रन्थेन तत्तच्छब्दबोध्यविग्रह-विशिष्टेश्वरचैतन्यस्यैव देवतात्वं समर्थयते नागेशः। अत्र वदन्ति—

'जैमिन्यङ्गीकाराच्च' इत्युक्तिस्तावन्न युज्यते नवमे देवताधिकरणे भाट्टदीपिकायाम्—'जैमिनिमतनिष्कर्षस्तु शब्द एव देवता प्रातिपदिकानुरोधेन तदर्थश्चेतनोऽचेतनो वा भवतु, तस्या विग्रहस्तु नास्त्येव अतस्तस्याः फलप्रदत्वं न, किं तु अपूर्वमेव कर्मजन्यफलप्रदम्, मम त्वेवं वदतोऽपि वाणी दुष्यति हरिस्मरणमेव शरणम्' इति खण्डदेवकृतजैमिनिमतनिष्कर्षस्य, तद्बोधिततदनुवादमात्रजनितदोषप्रायश्चित्तस्य च पर्यालोचनायां शब्दातिरिक्तदेवतासद्भाव इत्येतत् न जैमिनिसिद्धान्त इत्यवगमात्। उभयोरनयोः पण्डितप्रकाण्डत्वाविशेषेऽपि खण्डदेवकृतनिष्कर्षस्योपदेशपरंपरासिद्धत्वेन खण्डदेवोक्तिरेव बलवतीति सैवादरणीया। 'देवानां त्वात्मोद्देश्यकत्यागासंभवात्, विग्रहस्याभावाच्च शक्तेरभावान्नाधिकार' इत्यादितिर्यगधिकरणीय (६.१) पार्थसारथिमिश्राद्युक्तिः, एवमर्थककुमारिलभाषणं च तथाविधोपदेशपरंपरासद्भावे मानम्।

किं च देवानां कर्मण्यधिकाराभावं बोधयता 'न देवतान्तराभावात्' इत्यनेन कथमक्षरमर्यादया अतिरिक्तदेवतालाभ इति विभाव्यम्।

किं च 'सूत्रेण' इत्युक्तिरेव मञ्जूषाकृतो नागेशस्य पूर्वतन्त्रेऽन्यादृशं पाण्डित्यं द्योतयति। इदं वाक्यं जैमिनीयसूत्रपाठे क्वापि न दृश्यते। नापि व्याख्यातं प्रतिसूत्रं व्याकुर्वता भाष्यकृता शबरस्वामिना, वृत्तिकृता च राममिश्रेण। उत्तरमीमांसायां देवताधिकरणे देवानामधिकारो नेति चोद्यस्य संपोषणाय वाक्यमिदमुदाहरन्तः शङ्कराचार्या अपि सूत्रमिदमिति नाऽवोचन्। शाबरभाष्यस्थं[1] वाक्य-

1. 'कर्तुर्वा श्रुतिसंयोगाद्विधिः कार्त्स्न्येन गम्यते (६.१.५) इति सूत्रे, न देवानां, देवतान्तराभावात्। न ह्यात्मानमुद्दिश्य त्यागः संभवति। त्याग एवासौ न स्यात्, न ऋषीणाम्, आर्षेयाभावात्, न भृग्वादयो भृग्वादिभिः सगोत्रा भवन्ति, न चैषां सामर्थ्यं प्रत्यक्षम् इति भाष्यम्।

मेतदिति सांप्रदायिकाः। शङ्करभाष्यटिप्पण्यामस्य वाक्यस्य सूत्र-संख्यालेखनम् 'इति प्रथमसूत्रार्थः' इति लेखनं च अनवधाननिबन्धन-मिति जैमिनिमतानुयायिनः।

किं च शांकरभाष्ये देवताधिकरणे (ब्र.सू. १.३.८) देवताया विग्रहादिराहित्यवादिजैमिनिमतं दूषयित्वा विग्रहवत्त्वस्य सिद्धान्ति-तत्वेन शब्दातिरिक्तदेवता नास्तीत्येव जैमिनिमतमिति खण्डदेवोक्त-मेव युक्तम्। यदि देवतायाः शब्दातिरिक्तत्वं जैमिनेरपि संमतं स्यात् तदा विग्रहवत्त्वमपि अर्थवादादिबलेन सिध्यतीति शक्यं वक्तुम्। ततश्च शाङ्करीयजैमिनिमतखण्डनमपि तदीयाभिप्रायापरि-ज्ञानमूलकमेव स्यात्। महाकविः श्रीहर्षोऽपि श्लेषेण प्रकृताप्रकृतमर्थं वर्णयन् देवानां विग्रहो नेति जैमिनिर्मन्यत इत्याह—

विश्वरूपकलनादुपपन्नं तस्य जैमिनिमुनित्वमुदीये।
विग्रहं मखभुजामसहिष्णुर्व्यर्थतां मदशनिं स निनाय॥
(नै. ५.३९)

इत्यनेन। विश्वरूपकलनात् मत्स्यकूर्माद्यनेकावतारधारणात्, नाना-र्थकसूत्रकरणादित्यर्थः। सर्वपदार्थसाक्षात्करणादित्यप्यर्थो व्यज्यते। शिष्टं स्पष्टम्।

भगवता सूत्रकृता बादरायणेन 'फलमत उपपत्तेः' (ब्र.सू. ३.२.३९) इत्यनेन ईश्वरः फलप्रदः, धर्मः अपूर्वद्वारा फलद इति प्रतिपाद्य ततः 'धर्मं जैमिनिरत एव' (ब्र.सू. ३.२.४१) इति जैमिनि-मतमुपन्यस्य धर्मापूर्वयोरचेतनत्वात् तयोर्दातृत्वासंभवेन उक्तदिशा सर्वाध्यक्ष ईश्वर एव फलप्रद इति युक्तः पक्षः इति सिद्धान्तितम्। किं च यदि शब्दातिरिक्ता देवता जैमिनिसंमता तर्हि सैव कर्मणाऽऽ-राधिता फलप्रदा भवितुमर्हतीत्याशयेन 'पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात्' (ब्र.सू. ३.२.४२) इति सूत्रेण तन्मतनिराकरणम-संगतं स्यात्।

किं च जैमिनिमते अतिरिक्तदेवतादिसद्भावसाधने कालान्तरभाविस्वर्गादिफलोत्पादकापूर्वास्तित्वादिसमर्थनपराणि 'चोदना पुनरारम्भ' (२.१.५) इत्यादीनि बहून्यधिकरणानि जैमिनिनाऽनारम्भणीयानि भवेयुः, विग्रहवद्देवताप्रसादादेव फलोत्पत्तिसंभवात् ।

यच्चानेन अभिहितम् ईश्वरचेतन एक एवोद्देश्यत्वेन देवता मन्त्रोक्तेन्द्रादिपदवाच्यो दीयमानं द्रव्यमश्नाति 'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति अग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः' (ऋ.सं. २.३.२२) तद्यदिदमाहुः, 'अमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवं, एतस्यैव सा विसृष्टिः एष उ ह्येव सर्वे देवा (बृ.उ. १.४.६) इत्यादिभिस्तस्यैव सर्वदेवतात्वेन प्रतिपादनात्' इति शब्दातिरिक्तापि देवता ईश्वर एवेति ।

अत्रेदं वक्तव्यम् — 'शब्दातिरिक्तदेवताऽस्ति, विग्रहोऽप्यस्ति तस्या' इति वचनं तावत्सुन्दरम्, इदं च सर्वैर्मीमांसकातिरिक्तैरास्तिकजनैः सशिरःकम्पं सश्लाघमादरणीयम् । भगवतोत्तरमीमांसाकृता 'तदुपर्यपि बादरायणः संभवात्' (ब्र.सू. १.३.२६) इत्यादिना भगवदुपासनायां तेषामधिकारोऽस्तीति समर्थितत्वात् । यदि तेषामतिरिक्तत्वाभावः, विग्रहाभावश्च तदा उपासनायां प्रवृत्त्ययोगेन तदधिकरणारम्भो व्यर्थः स्यात् । परं तु तस्यास्तन्मते उक्तमीश्वरत्वम्, इन्द्रादिरूपेण हविर्भोजनम्, शब्दातिरिक्तत्वं फलदत्वं चायुक्तम् । जैमिनिना तथानुक्तेः 'जैमिनिनाप्यङ्गीकाराच्च' इत्युक्तिः तस्या ईश्वरत्वाद्युक्तिश्चासंगता, मीमांसकमत ईश्वराभावात् । अत एव भूषणसारे नेश्वरसंकेतः शक्तिः, मीमांसकानामीश्वराभावात् तत्संकेतग्रहाभावेन अर्थोपस्थित्यादेरभावप्रसंगादित्युक्तं शक्तिवादे । 'कस्ये' (४.२.) दिति सूत्रे कैयटस्तु—'यागसंप्रदानं देवता, मन्त्रस्तुत्यश्चार्थ' इत्येव देवतापदार्थमाह। 'अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परमः तदन्तरेण अन्याः सर्वा देवताः, (ऐ.ब्रा. १.) यो विज्ञाने

तिष्ठन्, य आत्मनि तिष्ठन्, ईश्वरः सर्वभूतानाम् इत्यादिषु ईश्वरातिरिक्तानामनेकेषां देवादीनां सद्भावस्य हरौ तदुत्तमत्वादेश्च जोघुष्यमाणत्वेन चेतनैक्यायोगात् ।

चेतननानात्वस्य पूर्वमुदाहृतबहुप्रमाणसिद्धत्वेन एकस्यैवेश्वरस्य इन्द्रादिपदवाच्यत्वं तत्तद्रूपेण तत्तद्देवतात्वमिति च चिन्त्यम् । छान्दोग्ये 'अथ ये चास्येह जीवाः, एवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति अनृतेन हि प्रत्यूढा' (८.३.२) इत्यादौ जीवा इत्यादिबहुवचनश्रवणम्, अष्टमे षष्टादिषु खण्डेषु 'एकशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यं वसत इन्द्रस्य प्रजापतेः सकाशात् ब्रह्मविद्याग्रहणश्रवणं भगवतो लक्ष्मीपतेरन्यस्य भगवत्पदवाच्यता नेति प्रतिपादनावसरे भगवता व्यासेन हरेरेव सर्वोत्तमत्वनिरूपणं, भागवते तत्रत्यश्रीधरीयं च चेतनैक्याभावे मानम् ।

ननु

सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तै-
र्युक्तः परः पुरुष एकइहास्य धत्ते ।
स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेतिसंज्ञाः
श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युः ।।
(भाग. १.२.२४)

इति एकस्यैव हरेः पालनादिकर्मभेदेन नामभेद इति व्यासोक्तेः हरिविरिञ्चिहराणामेकत्वं तदभिमतमिति न वाच्यम्, नानेनाभेद उच्यते, किं तु—

तत्र तत्र स्थितो विष्णुस्तत्तच्छक्तीः प्रबोधयन् ।
एक एव महाविष्णुः कुरुते सर्वमञ्जसा ।।

इत्याद्युक्तेः विरिञ्चादिष्वपि अन्तःस्थितो हरिः सृष्ट्यादिकं कुरुते तत्र तत्र स्थितत्वात्, मञ्चस्थानां मञ्चपदवाच्यत्ववत् विरिञ्चादिपद-

वाच्यत्वमस्तीति बोध्यते इत्यदोषात्। न च 'नारायणकलाः शान्ता भजन्ति ह्यनसूयवः' (भाग. १.२.२७) इत्यादौ नारायणकलात्वोक्तेरेकत्वमिति वाच्यम्, नारायणकलासदृशा इत्यर्थः न तु तत्स्वरूपभूता इत्यदोषात्। एवंजातीयकाः श्रुतिस्मृत्यादय एवमेव व्याख्यातव्याः। शास्त्रदीपिकायामात्मैकत्ववादस्य (१.१. पा.) निराकृतत्वेन मीमांसकमतरीत्या नेदं युज्येतेति ज्ञेयम्।

'इन्द्रं मित्रम्' इत्यादिश्रुतेस्तु इन्द्रादिशब्दैर्योगबलेन प्रतीयमानगुणसम्बन्धेन आदित्यस्याग्नेर्वा स्तुतिरिति वेदभाष्ये माधवाचार्यैर्व्याख्यातत्वेन अग्न्याद्यन्यतरदेवतापरत्वं, न तु नागेशोक्तदिशा ईश्वरपरत्वम्।

किं च चेतनैक्यं वदतो मते ईश्वरान्यचेतनाभावेन ईश्वरस्य च शुद्धस्वभावत्वेन आविद्यकधर्मसंबन्धस्य च वक्तुमशक्यतया औपाधिकभेदस्यापि वक्तुमशक्यत्वात्। कर्मकर्तुरभावेन यागस्यैवाभावप्रसंगेन तज्जन्यफलभोक्तुरभावेन (स्वर्गादिफलतदनुभवित्रोरप्यभावेन) सर्वं वेदादिकमप्रमाणं स्यात्, उन्मत्तभाषितं, बालभाषितं वा स्यादिति तदभिमतचेतनैक्यं निष्प्रमाणमेव भवेदिति विभाव्यम्। न च उपाधिसंबन्धेन सर्वमुपपद्यत इति वाच्यम्, शुद्धे वस्तुनि तत्संबन्धायोग इत्युक्तत्वात्।

ननु 'तस्मात्–परमेश्वरात्, यज्ञात्–यजनीयात् (पूज्यात्) सर्वहुतः–सर्वैर्हूयमानात्,[1] इति ऋग्वेदभाष्योपोद्घातानुरोधेन मंजूषाकृदवोचदिति चेत्, न। पुरुषसूक्तभाष्ये तस्माद्यज्ञात्–पूर्वोक्तमानसयागात्, सर्वहुतः–सर्वात्मकः पुरुषः यस्मिन् यज्ञे हूयते सोऽयं सर्वहुत

1. ननु इन्द्रादीनामेव सर्वैर्हूयमानत्वात् कथमिदमित्याक्षेपे 'इन्द्रं मित्रं वरुणम्' इति मंत्रवर्णात् इन्द्रादिरूपेण परमात्मनोऽवस्थानादविरोध' इति समाहितं माधवाचार्यैः।

इति माधवाचार्येण व्याख्यातोऽयं मन्त्रैकदेशः। भट्टभास्करेणापि—तस्मात्—मानसात् सर्वात्मा पुरुषः पशुत्वेन हूयते यस्मिन्निति सर्वहुत्, अधिकरणे क्विप् इति व्याख्यानात्, 'इन्द्रम्' इत्यादेरग्न्यादिपरतया व्याख्यातत्वाच्च उपोद्घातोक्तार्थे प्रामाण्यानिश्चयात्। ईश्वरस्येन्द्रादिरूपत्वे मानाभाव इति पूर्वमुक्तत्वाच्च। एतेन 'भाष्योपोद्घातयोरीश्वरस्य सर्वात्मकत्वं भाषितमिति न विरोध' इति तु चिन्त्यं, तस्यार्थस्य प्रमाणसिद्धत्वाभावात्। 'सर्वहुत' इत्यस्य तु — सर्वः — पूर्णः, व्याप्तो वा हूयत इत्यर्थः। सर्वशब्दस्य एतदुभयार्थकत्वे मानमुक्तं 'वासुदेव' इति श्लोकव्याख्यावसरे। यद्वा सर्वैर्हूयत इति कर्मणि क्विपि सर्वैर्हूयमान इत्यर्थः। वैष्णवयागेषु[1] हरेः सर्वैर्हूयमानताऽस्त्येव।

किं च हवनं नाम प्रीणनं 'प्रीणनेपीति भाष्यम्' इति कौमुद्यामुक्तेः, तच्च स्वस्वविषयकप्रीतिप्रसादादिपदाभिधेयस्वौत्तमदेवादिसमवेतेच्छानुकूलो व्यापारः, सा चेच्छा अयं मम भक्तः, ईप्सितमिदं फलं प्राप्नोतु, मां वा प्राप्नोतु इत्येवंरूपा। तादृशव्यापारः स्तुतिरूपः, कृतस्य श्रौतस्मार्तकर्मणो भगवति समर्पणं वा, तत्र—

> अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरम्।
> लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगो भवेत्॥ (सहस्रनाम. ६)

इति प्रीतिद्वारा स्तवनस्य फलोपायत्वस्मरणात्,

> कायेन वाचा मनसेन्द्रियेण बुद्ध्यात्मना वाऽनुसृतः स्वभावात्।
> करोति यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत्तत्॥
> (भाग. ११.११.३७)

---

1. माधवाचार्यभट्टभास्कराभ्यां पुरुषसूक्तस्य विष्णुपरत्वव्यवस्थापनादेवमुक्तम्।

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ।। (गी. ९.२७)

इति अनुष्ठितस्य विहितस्य कर्मणः सर्वस्य समर्पणस्मरणात्,

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ।
संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ।। (गी. ९.२८)

इति अर्पणस्य भगवता फलस्मरणाच्च ।

ननु 'सर्वश्च प्रजापतिः' इति 'कस्येत्' (पा.सू. ४.२.२५) इति सूत्रभाष्यं सर्वस्य ब्रह्मात्मत्वे मानम् । तत्र 'कार्यकारणयोरभेदादिति भाव' इति कैयटोऽव्याख्यत् । कारणभूतब्रह्मणः सर्वात्मत्वेन सर्वरूपप्रजापतिवाचकत्वेन कशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा भविष्यतीति भाष्यस्य प्राकरणिकार्थः । ततश्च अनेन भाष्येण सर्वस्य ब्रह्मात्मत्वं तत्संमतमिति जानीम इति चेत्, उच्यते–'इदं भाष्यमुत्तरभाष्यं चेति द्वयं, द्वयोरेकदेशिनोः प्रौढोक्तिमात्रम्' इत्युद्द्योते, शेखरेचो क्तत्वेन न सिद्धान्तिसंमतम् । किं च 'सर्वश्च प्रजापतिः' इति भाष्यमादाय 'अत एवोक्तं 'सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्व' इति गीतायामुक्तम्' इति उद्द्योतेन ब्रह्मणः सर्वत्वे न सर्वात्मकत्वं हेतुः, किं तु सर्वव्यापनमिति भाष्याभिप्रायो वर्णित इति ब्रह्मप्रपञ्चयोर्भेद एव भाष्यसंमत इति सिद्धेः ब्रह्मणः सर्वात्मत्वे नेदं भाष्यं मानमिति ।

'तद्यद्यदिदम्' (३.४.६) इत्यादेरयमर्थः – अमुं यज अमुं यजेति यत् एकैकं देवमाहुः – एकैकं देवमुद्दिश्य यत् यजनविधानं, तदिदं एतस्यैव सा विसृष्टिः (प्रेषः) भगवदुद्देशेन विधीयमानयजनविधिरेव । तत्र हेतुमाहुः – एष इति । सर्वे देवा एष उ एव–भगवन्नियम्यत्वेन तदधीना एव, ब्रह्मशब्देनोच्यन्ते । हि–'यः पृथिव्यां तिष्ठन् (बृ. ५.७.३) इत्यादि श्रुत्यादिषु प्रसिद्धमिति । 'अविद्वन्म-

तान्तरनिन्दोपन्यासोऽयं सा विसृष्टिर्देवभेदः' इति शांकरभाष्ये। अस्य वाक्यस्य निन्दापरत्वे गमकं मृग्यम्। तत्र — पृथिवी, अप्, अग्नि, अन्तरिक्ष, वायु, दिव्, आदित्य, दिक्, चंद्र, तारक, आकाश, तमः, तेजः, सर्वभूत, प्राण, वाक्, चक्षुः, श्रोत्र, मनः, त्वक्, विज्ञान (आत्मा), रेतः, इति पृथिव्यादिरेतोन्तैरेकविंशतिशब्दैरेकविंशति-खण्डिकागतैः तत्तदभिमानिदेवता ग्राह्या इति शङ्कराचार्यैर्व्याख्यातम्। 'यं पृथिवी न वेद यः पृथिवीमन्तरो यमयति' इति श्रुतिगतैरेव वाक्यैरन्तर्याम्यज्ञानबोधकैः पृथिव्यादिपदं तदभिमानिदेवतापरमिति स्पष्टं बोध्यते। अन्यथा पृथिव्यादीनामचेतनत्वेन अवेदनस्य स्वतःसिद्धेः तदुक्तिर्व्यर्था स्यात्। 'एष उ एव सर्वे देवा' इति सामानाधिकरण्यव्यपदेशस्तु तदधीनत्वन्यायेन राजाराष्ट्रमित्यादिवत् बोध्यः।

ननु नियम्यानां यजनं कथं भगवद्यजनं भवेदिति चेत्, उच्यते–भगवान्नियमयति सर्वानिति वेदप्रामाण्यवादिनः सर्वे आचार्या उदाहृतश्रुतिबलेन एककण्ठा वदन्ति अतोऽत्र न कोऽपि प्रत्यवस्थाता। सर्वनियन्तुः[1] सर्वाध्यक्षत्वं स्वतःसिद्धम् तेन विना सर्वनियमनायोगात्। यजनं नाम प्रीत्युत्पादको व्यापारः। सर्वेषां देवानां चात्मीयत्वेन तेषां यजनमपि आत्मयजनमिव आत्मनः प्रीतिकरमेवेति आत्मा प्रसन्नो भवति तद्याजिषु। लोकेऽपि राजादय आत्मीयजनसंमाननेन तत्कर्तरि प्रीतो भवतीति सर्वानुभवसिद्धम्। 'लभते च ततः कामान्मयैव विहितान् हितान्' (गी. ७.२२) इति अन्ययजनेऽपीश्वर एव फलद इति गीताचार्यः, 'ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्' (ब्र.सू. ४.१.५) इति सूत्रे, 'स य एतमेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्ते' (छा. ३.१९.४) इत्यादिना आदित्योपासनं विधीयते तन्न कार्यमफलदत्वात्, किं तु ब्रह्मोपासनमेव कार्यं फलदत्वादिति प्राप्ते, आदित्योपासनमेव कार्यं तत्रापि फलं

---

1. तृन्नन्तमेतत्।

ब्रह्मैव दास्यति सर्वाध्यक्षत्वात् 'फलमत उपपत्तेः' इत्युक्तेरिति आत्मीयोपासनेन स्वयं प्रीतः सन् फलं प्रददाति भगवानिति शङ्कराचार्याः। अथ वा इन्द्रादिपदं तत्तत्पदवाच्येन्द्रादिदेवतान्तर्यामिपरं सत् अन्तर्यामिणं परमात्मानमाहेति श्रुत्यर्थः। अन्तर्यामिणमुद्दिश्य सर्वाणि कर्माणि कुर्वन्ति अन्तर्यामिणः स्वस्वाध्यक्षस्य यजनेन इन्द्रादयोऽपि प्रसन्ना भवन्ति, यथा लोके राजादीनां सभाजनेन अमात्यादयः प्रसन्नचित्ता भवन्ति।

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम्।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति॥ (गी. ५.२९)
अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च।
न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते॥ (गी. ९.२४)

इति सर्वयज्ञभोक्तृत्वं हरेर्भगवानाह। इदं च स्वस्य स्वीयानां च यजनेनेति ज्ञेयम्।

अत्र युधिष्ठिरस्य राजसूययागे सर्वलोकमहेश्वरस्य कृष्णस्य अग्रपूजनेन सर्वे राजानो महर्ष्यादयश्च प्रसन्ना अभूवन्, अर्हणां कुर्वन्तं सहदेवमभितुष्टुवुः, देवाश्च प्रसन्नाः पुष्पं ववर्षुरिति भारतीया सभापर्वगता कथात्रानुसंधेया।

ननु ईश्वरस्यैव 'भोक्तारम्' इत्यादिप्रमाणबलात्सर्वयागेषु भोजनमित्यङ्गीकारे नागेशमतादविशेष इति न मन्तव्यम्, नागेशस्तावत् एकस्यैवेश्वरचेतनस्य उपाधिवशात् इन्द्रादिरूपता तेन च रूपेण यागेषु भोजनमित्याहेति तन्मते इन्द्रादिदेवाः न पृथक् सन्तीति वस्तुस्थितिः। भेदवादिनां मते तु 'अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परमस्तदन्तरेण सर्वा अन्या देवताः' इत्यादिश्रुतिबलात् हविर्भुजो देवाः वस्तुतः सन्ति बहवः, तेषां विष्णुरुत्तमः, स च सर्वान्तर्यामी सन् हविर्भुङ्क्त इति सर्वयागेषु देवानामन्तर्यामिणो विष्णोश्च भोजनमिति वस्तुस्थितिरिति महानस्ति विशेषः। अत एव—

देवान् देवयजो यान्ति, पितॄन् यान्ति पितृव्रताः, भूतानि यान्ति भूतेज्याः, यान्ति मद्याजिनोपि मां। इति तत्तदाराधकानां तत्तत्प्राप्तिकथनं संगच्छते। इन्द्रत्वादेरौपाधिकत्वे उपाधिनिवृत्तौ इन्द्रादेरपि अभावेन प्राप्यस्याभावात्तत्प्राप्तिकथनासंगतिः।

किं च 'अतिरिक्तदेवतायाः जैमिनिनाप्यङ्गीकाराच्च' इत्येतत् स्वोक्तिविरुद्धम्। तथा हि—लिङर्थनिरूपणप्रकरणे 'जैमिनिर्भारतोक्तेषु केषुचिदर्थेषु सन्दिहान एकदा मार्कण्डेयमेत्य पप्रच्छ—भगवन्! छिन्धि मे संशयमिति, स तु न मेऽवसरः, वसन्ति विन्ध्ये चत्वारः पक्षिणः तान् पृच्छेत्यवोचत्' इति मार्कण्डेयादौ, इति पुराणकथामनूद्य, (तस्यायमाशयः—व्यासशिष्योऽप्ययमशुद्धचित्तो व्यासोक्तं न साधु मन्यते, ईश्वरः फलदो न; किं तु कर्मैव फलदं देवतिर्यगादीनां व्यासोक्तं ज्ञानाधिकारं युक्तं न मन्यते, अतस्तिरश्चां शिष्यो भूत्वा तेषां ज्ञानाधिकारे ज्ञाते सर्वत्र व्यासोक्ते विश्वासी भवेत्, तन्मुखादेव देवासुरसंग्रामकथाश्रवणेन तेषामविग्रहत्वाभिमानं च त्यक्ष्यति' इति) जैमिनेः 'देवानां विग्रहो न' इति तात्पर्यमाविष्कृतवान्। तथा तत्रैव 'पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवाचार्यो जैमिनिमतानुसारिणो जहास ईशसिद्धिभयाद्वेदशास्त्राप्रामाण्यमीयुषाम्। शास्त्रकृज्जैमिनिमुनिः केन मानेन सिध्यति' इति। अत्र ईशसिद्धीत्युपलक्षणं देवताविग्रहादेरपि। अत्र देवता च विग्रहश्च देवताविग्रहौ तावादी यस्येति विग्रहः। आदिना तासां फलदत्वादेर्ग्रहः। देवतापदेन शब्दातिरिक्तेन्द्रादिदेवतायाश्च ग्रहः। ईश्वरस्य, देवतायाः, तद्विग्रहस्य, तासां फलदत्वादेश्च सिद्धिभयादिति माधवाचार्यवचनार्थः। अनेन ईश्वरादिसाधकवेदादेरप्रामाण्यवादिनो जैमिन्याद्याः। एवं च अतिरिक्तदेवतासाधकवेदादिरप्रमाणं तेषां मते इत्युक्तं भवति। ततश्च तत्र ईश्वरदेवताविग्रहाद्यभावे जैमिनेराशयमभिदधता अत्र 'जैमिनिनाप्यङ्गीकाराच्च' इत्यभिधानं स्वपूर्वग्रन्थविरुद्धम्। ननु प्राप्तोपदेशस्य जैमिनेर्देवताया विग्रहादिकमभिमतमिति वृत्तिपरि-

च्छेदमञ्जूषातात्पर्यम्, अप्राप्तोपदेशजैमिनितात्पर्यवर्णनपरो लिङर्थ-प्रकरणस्थमञ्जूषाग्रन्थ इति न विरोध इति चेत्, उच्यते—जैमिनेरुपदेशोत्तरकालिकीं मनसो वृत्तिं परिज्ञातुं भगवानेक एव सर्वान्तर्यामी प्रभवति, न तु तदन्ये, तत्रापि अस्मदादयोऽल्पज्ञाः। तदीयतन्त्रेणैव हि तदीयमतस्थितिरवगन्तव्या न तूपायान्तरेण। अत एव हि तत्तदाचार्यसिद्धान्तनिरूपकास्तत्तदाचार्याणां वाक्यमेव प्रमाणतयोदाहरन्ति। नागेशोऽपि जैमिनीयसूत्रोपन्यासे नैव तन्मतनिष्कर्षमकार्षीत्। तदुदाहृतं सूत्रमुत्तरावस्थायां प्रणीतमिति केन मानेन निर्णीयते तेनाऽऽयुष्मता। लिङर्थप्रकरणस्थतदीयमञ्जूषाग्रन्थतो जैमिनिरुपदेशात्पूर्वमेव पूर्वतन्त्रं प्रणीतवानिति शक्यते वक्तुम्। अन्यथा तदभिप्रायपरिज्ञानोपायाभावेन 'अयमाशय' इत्यादिना विग्रहाद्यभावे तस्य तात्पर्यवर्णनं कथं संगच्छेत। तद्वचनेन हि तत्तात्पर्यं ज्ञात्वा तदाशयो वर्णनीय इत्यलमतिविस्तरेण।

सूरयः खण्डदेवाद्याः पूर्वतन्त्रार्थवेदिनः।
पार्थसारथिमिश्राद्यैः कृतान् ग्रन्थान्विमृश्य तु॥

देवताया विग्रहादि नेति चक्रुर्विनिर्णयम्।
नाब्रवीज्जैमिनिमुनिः कण्ठतो विग्रहादिकम्॥

तस्मान्न संमतस्तस्य नागेशकृतनिर्णयः।
इति जानन्तु विद्वांसो मात्सर्यादिविवर्जिताः॥

मयडर्थविचारः

यच्च—'तत्प्रकृतवचने मयट्' (पा.सू. ५.४.२१) इति सूत्रार्थविचारे ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वप्रतिपिपादयिषया 'आनन्दमयो ब्रह्म, चिन्मयं ब्रह्म' इत्यादौ अयमेव मयट्, तत्र प्राचुर्यं निर्धर्मकत्वं

व्यावहारिकमपरिच्छेद्यत्वं च, अनन्तत्वश्रुतेः.....प्राणमयादावपि अयमेव मयट्, विकारार्थस्याञ्जस्येनोपपत्त्यभावात्। शुद्धिमन्त्रेऽपि शुद्धिरावरणनाशरूपेति न विरोध इति 'वृत्तिकृत' इत्यन्तेन अर्थतः शब्दतो वा वृत्तिग्रन्थानुवादरूपेण ग्रन्थेन वल्लीद्वये,[1] शुद्धिमंत्रे[2] च श्रूयमाणो मयट् प्राचुर्यार्थक इति प्रत्यपादि नागेशेन मञ्जूषायाम्।

तत्र विचारः—विकारार्थस्याञ्जस्येनोपपत्त्यभावादित्युक्त्या 'इदं तु वक्तव्यम्' इत्यादिना वृत्तिकृन्मतं दूषयित्वा आनन्दमयशब्दे विकारे मयडिति आनन्दमयाधिकरणे विकारे मयडिति शङ्कराचार्य-कृतसिद्धान्तो न समीचीनः, विकारे मयडिति शाङ्करभाष्योक्तिश्चिन्त्या 'द्व्यचश्छन्दसि' (पा.सू. ४.३.१५०) इति छन्दसि द्व्यचश्च एव विकारे मयड्विधानात्। आनन्दशब्दस्य त्र्यच्त्वात्तदप्राप्तेरिति कैश्चित् शाब्दिकैः कृतचोद्यनिरासाय भाष्याद्यनुक्तसूत्रप्रत्याख्यानाद्युपायपञ्चकनिरूपणपरमनोरमाग्रन्थः, एतदर्थकोऽन्योऽपि ग्रन्थोऽयुक्त इति स्पष्टमुक्तं भवति।

अत्र ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वमयुक्तं तत्र मानाभावात्। ननु

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च॥
(श्वे. ६.११)

---

1. द्वितीययल्याम् 'अन्योन्तर आत्मा प्राणमयः, एतं प्रणमयमात्मानमुपसंक्रामति' इत्यादौ, तृतीयवल्याम् 'एतं प्राणमयम्..... उपसंक्रम्य' इत्यादौ,

2. अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया मे शुध्यन्ताम् इति प्रव्रज्याहोममन्त्रे प्राणमयादौ च। मूले प्राणशब्दस्य धारणात् एवमुक्तम्। अन्नमयस्य त्यागे तत्रान्तरात्मनोऽश्रवणं कारणमुक्तं कलायाम्।

इति श्वेताश्वतरश्रुतिः प्रमाणं, तत्र निर्गुणश्चेत्युक्तेः, निर्गुण इत्यस्य धर्मरहित इत्यर्थादिति चेत्, न, गुणपदस्य तत्पदवाच्यसत्त्वादिगुण इति शाब्दमर्थं परित्यज्य अशाब्दधर्मसामान्यार्थकत्वे मानाभावात्। न च गुणपदं वृत्तिमत्परमिति धर्मसामान्यवाचकमिति वाच्यम्, मुख्यार्थस्याबाधेन लक्षणायां मानाभावात्।

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम्।
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च॥ (गी. १३.१४)

इति श्लोकव्याख्याने शीशङ्कराचार्यैः निर्गुणपदस्य सत्त्वादिगुणरहितमिति व्याख्यानात् अत्रापि तस्यैवार्थस्य न्याय्यत्वाच्च। यदि निर्गुणपदं नागेशोक्तार्थकं, तर्हि 'एको देव' इत्यादिना अनेकगुणविधानमनर्थकं स्यात्। न च य एकत्वादिगुणकः स निर्गुण इति उद्देश्यविधेयभावेन अन्वयः ततश्च अनुवादकत्वात्पूर्वेषां, न वैयर्थ्यमिति वाच्यम्, एवं तर्हि निर्गुणत्वानुवादेन एकत्वादिकं विधीयते इत्यपि वक्तुं शक्यतया तदिष्टासिद्धेः। न च उद्देश्यवचनं पूर्वं विधेयस्य ततः परम् इति न्यायेन इत्थं योजनाया अयोग इति वाच्यम् 'अपृक्त एकाल्प्रत्ययः (पा.सू. १.२.४१) समर्थः पदविधिः' (पा.सू. २.१.१) इति सूत्रे विधेयस्य पूर्वनिर्देशदर्शनेन तन्नियमस्यासार्वत्रिकत्वात्।

किं च उद्देश्यविधेयभावेनान्वय एव दुर्घटः समुच्चायकचशब्दश्रवणात्। एकत्वादिधर्मतदभावयोः सामानाधिकरण्यायोगात् अस्मत्प्रदर्शितयोजनैव ज्यायसी। न च—

नमः शान्ताय घोराय मूढाय गुणकर्मणे।
निर्विशेषाय साम्याय नमो ज्ञानघनाय च॥ (भाग. ८.३.१२)

इति भागवते निर्विशेषायेत्युक्तेर्निर्धर्मकत्वं भगवतः प्रमितमिति वाच्यम्, तस्य निर्विकारायेत्यर्थेन शमादिप्रधानवासुदेवादिरूपवत्त्वेऽपि जीववत् गुणकृतविकारशून्यत्वे तात्पर्यात्। इदं हेतुगर्भं विशेषणम्,

अत एव साम्यायेत्युक्तम्। सर्वत्र सम इति तत्तात्पर्यम्। शान्तायेत्युक्तिरेव निर्विशेषायेत्यस्योक्तार्थे मानम्। निर्धर्मकत्वे हि शमोक्तिः कथं संगच्छेत। एवंजातीयाः श्रुतिस्मृतय एवमेव व्याख्येयाः। श्रीधरीये तु 'गुणधर्मिणे' इति पठित्वा सत्त्वादिधर्मानुकारिण इति व्याख्यातम्।

'व्यावहारिकमपरिच्छेद्यत्वम्' इति तु न युक्तम्, श्रुतौ तादृशार्थपदाश्रवणात्। यद्यन्तरेणापि शब्दं तथात्वं ब्रूषे तर्हि अशाब्दमर्थं कः प्रेक्षावान् श्रद्दधीत। किं च सत्यत्वादेरपि तच्छ्रुतिबोधितस्य व्यावहारिकत्वापत्त्या ब्रह्मणः सत्यत्वमपि नेति शक्यं वक्तुम्। एकवाक्यबोधितेषु एकस्य पारमार्थिकत्वम् अपरस्य व्यावहारिकत्वमिति कल्पनं प्रबलप्रमाणमन्तरा न शक्यम्। प्राचुर्यस्य निर्धर्मकत्वे व्यावहारिकापरिच्छेद्यत्वे च वस्तुतो ब्रह्मणि धर्मादि नास्तीत्येवोक्तं भवतीति आनन्दोऽपि नास्तीत्युक्तं भवेत्। ततश्च प्राचुर्यार्थकमयटा भगवति न गुणातिशयः संपादितो भवति नागेशेनेति तदाश्रयणं व्यर्थम्। प्रस्तुते वस्तुनि गुणातिशयं बोधयितुं हि प्राचुर्ये मयटमाश्रयन्ति धीमन्तः प्रयोक्तारः। मयटश्चाप्येष स्वभावः यत् स्वव्यधिकरणे स्वसजातीयाल्पत्वबोधकत्वं, यथा-प्रकाशमयः सविता, इत्यादौ सवितुरन्यस्मिन् प्रकाशाल्पत्वं प्रतीयते। क्वचित्तु स्वाधिकरणे स्वविजातीयाल्पत्वबोधकत्वम्, यथा अन्नमयम्, अत्र अन्नं बहु, तदितरत् अल्पमिति प्रतीयते। यथाप्रमाणं प्रयोगेषु व्यवस्था। प्रकृते आनन्दमय इत्यत्र आनन्दविजातीयदुःखादेर्ब्रह्मणि सत्त्वे प्रमाणाभावेन ब्रह्मातिरिक्ते चेतने आनन्दाल्पत्वप्रतीतिरिति प्राचुर्यमयटः प्रयोजनं वक्तव्यं न तु ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वसिद्धिरिति प्रामाणिकाः।

अत्र वृत्तिकृत्पदेन किं प्रसिद्धो बोधायनः, उतान्यः कश्चित् विवक्षित इति विचारणायां, केचिदाहुः – नात्र स बोधायनो विवक्षितो भवेत् यतोऽत्र ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वं प्राचुर्यमित्युक्तम्। बोधाय-

नस्तु ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वम्, 'सत्यम्' इत्यादिश्रुतिबोधितापरिच्छेद्यत्वस्यापारमार्थिकत्वं च नाभ्युपैतीति 'भगवद्बोधायनकृतां विस्तीर्णां ब्रह्मसूत्रवृत्तिं पूर्वाचार्याः संचिक्षिपुः, तदनुसारेण सूत्राक्षराणि व्याख्यास्यन्त' इति श्रीमद्रामानुजमुनिवर्याणां वचनबलेन निश्चिनुमः। यद्यपि 'एक आत्मनः शरीरे भावात्' (ब्र.सू. ३.३.५५) इति सूत्रे 'अत एव च भगवतोपवर्षेण प्रथमे तन्त्रे आत्मास्तित्वाभिधानप्रसक्तौ शारीरके वक्ष्याम इत्युद्धारः कृत' इति शाङ्करभाष्योक्तेः, वृत्तिकारो भगवानुपवर्षोऽपि प्रथमतन्त्रे 'आत्मा.....वक्ष्याम इत्याह' इति पाराशर्यविजयकृदुक्तेश्च अन्यः कश्चिदस्ति वृत्तिकृत्, स तु पाणिनेराचार्यस्य वर्षनाम्नो भ्राता सोऽत्र विवक्षितोऽस्त्विति शक्यं वक्तुम्, तथापि तस्य ब्रह्मणो निर्धर्मकत्ववादितायां प्रमाणाभावः। तर्हि को भवेदत्र वृत्तिकृदिति चेत् एतत्सदृक्षः कश्चिद्विपश्चित् अयमेव (नागेशो) वेति गृहाण। स्पष्टीकृतं च 'गुरुचरणैर्व्यासिसूत्रवृत्तौ' इति देवताधिकरणस्थकलाव्याख्यानात् नागेशो ब्रह्मसूत्रस्यापि वृत्तिमतानीदिति प्रतीमः।

'विकारे मयट्' इति शांकरभाष्यं तु 'द्व्यचश्छन्दसि' इति नियमस्य प्रायिकत्वाभिप्रायेण प्रवृत्तम्। मनोरमा तु स्वैरंप्रवृत्ता न रमयति विदुषां मनांसि। एतेन मनोरमानुसारिणो बोधिन्यादिग्रन्थाश्च व्याख्याताः।

अत्र कलायां 'वस्तुत' इत्यादिना मयडन्तानां प्राचुर्यात् एकजातीयप्रयोगनिर्वाहाय अयमपि अत्यन्तस्वार्थिकमयडन्तः प्रयुक्त इति सूत्रार्थः। 'तत्प्रकृत' इति सूत्रे तदिति योगविभागात् अत्यन्तस्वार्थिकस्यापि विधानमिति उपपादितं गुरुचरणैर्व्यासिसूत्रे इन्दुशेखरे चेत्युक्तम्। अत्रेदं वक्तव्यम् — आनन्दमयाधिकरणे आनन्दमयः किं परमात्मा अथ जीव इति संशये ब्रह्मशब्दाभ्यासात् परमात्मेति आद्यसूत्रेण सिद्धान्तयित्वा आनन्दमयशब्दस्य विकारार्थकमयडन्तत्वेन न परमात्मा वाच्य इति प्राप्ते प्राचुर्यार्थकमयडन्तत्वात्तस्य शब्दस्य

परमात्मैव वाच्य इति 'विकारशब्दात्' (ब्र.सू. १.१.१३) इत्यनेनाह सूत्रकारः, सर्वे आचार्या अपि एवमेव वर्णयन्ति सूत्रार्थम्। एवं चात्यन्तस्वार्थिकमयड्तप्रयोगसाधने सूत्रकृदादीनां तात्पर्यमिति न शब्दमर्यादया लभ्यते। क्लृप्तसाध्यांशानुवृत्तिं परित्यज्य साध्यांशान्तराध्याहारे गौरवम्। किं च 'तत्प्रकृत' इति सूत्रे तदिति योगविभागो भाष्ये न दृश्यते। भाष्यादृष्टयोगविभागस्याप्रामाणिकत्वं वदता नागेशेन तादृशयोगविभागमाश्रित्य अत्यन्तस्वार्थिकमयड्विधानोपपादनम्, तन्मूलकेदृशब्रह्मसूत्रार्थवर्णनं च कथमुपपद्येत। किं च स्वार्थे मयटि तात्पर्यकल्पने प्राचुर्यादिति शब्दस्वारस्यभङ्गः, तेन हि आनन्दातिशयो ब्रह्मणि बोध्यते तदतिशयश्च आनन्दवल्यां बृहदारण्यकादौ च स्पष्टं प्रतिपादित इति श्रीशङ्कराचार्यादिभिराचार्यैर्भाष्यादौ निपुणं निरूपितं, लाघवात्स्वार्थादिति वक्तव्ये प्राचुर्यादिति व्यर्थं स्यादित्यलम्।

वल्लीद्वये शुद्धिमन्त्रे मयट् प्राचुर्यबोधकः।
निर्विशेषं परं ब्रह्म प्राचुर्यं धर्मशून्यता॥

इति नागेशवचनं प्रमाणविकलं विदुः।
असंमतं भाष्यकृतो नादर्तव्यं सुधीजनैः॥

अविद्याविचारः

यच्चोक्तं नागेशेन मञ्जूषायां प्रथमपरिच्छेदे 'प्रपञ्चोऽप्येवमेव' इत्यादिना 'अलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या' इत्यन्तेन ब्रह्माद्वैतप्रतिपादनावसरे माया नाम कश्चित्पदार्थो ब्रह्मणः प्रपञ्चसृष्टौ सहकारिणी सा च संस्कारसमूहरूपा, अत एव जगन्मायिकम्। अविद्या तु तज्जन्या, नानादिः, अत्रैव तात्पर्यं श्रीशङ्कराचार्याणामपि, न हि ब्रह्मातिरिक्तमजं संभवति 'सदेवसौम्येदमग्रआसीत्' इति 'सामान्यात्तु'

(ब्र.सू. ३.२.३२) इति सूत्रे ब्रह्मातिरिक्तवस्तुसामान्यस्याऽनादित्वं प्रतिषेधतामविद्यानादित्वस्यासंमतत्वावगमात्। किं च सर्वासंमताऽविद्याविषये, अध्यासभाष्ये प्रश्नोत्तरानुपलम्भेन सा न भाष्यसंमता, किं च 'अनाद्यविद्यायाः कारणत्वे अप्रामाणिकवस्त्वभ्युपगमः, सर्वस्य ब्रह्मैककारणकत्वसिद्धान्तभङ्गः, अद्वैतहानिश्च' इति दोषानुद्भाव्य अविद्याया अनादिभावत्वम्, जगतस्तत्कारणकत्वं चायुक्तमिति।

अत्र–'एतद्विषयप्रश्नोत्तरानुपलम्भात् न सा भाष्यसंमतेत्युक्त्या, अनिर्वाच्यानाद्यविद्यापरिकल्पितः इयमनादिरिति निरूढा' इत्यादि भामतीकाराणां मिश्राणां वचनम्, अविद्यासाधनानुमाने स्वप्रागभाव' इत्यादि विशेषणं देयमिति पञ्चपादिकाविवरणकाराणां वचनम्, 'प्राक्कोटिराहित्यमनादित्वमध्यासस्य' इति वार्तिककृद्वचनम्, अनादिभावरूपत्वे सति ज्ञाननिवर्त्यत्वमविद्यात्वम्' इति चित्सुखाचार्यवचनम्, 'तच्चानादि, तदुपाधेर्मायाया (अविद्यायाः) अनादित्वात्, अनाद्यविद्यायाः कारणत्वम्' इति वेदान्तपरिभाषाकृद्धर्मराजाध्वरीन्द्रवचनम्, 'जीव ईशो विशुद्धा चित्तथा जीवेशयोर्भिदा। अविद्या तच्चितो[1] योगः' इति श्रीशङ्करमतानुयायिवृद्धतमानां वचनम्, 'अनाद्यविद्याविलसितमिदं समस्तं जगत्' इति तद्वर्याणां वचनम्, तदीयानामनाद्यविद्यासाधनोद्यमनम्, 'मूलकारणाविद्यारूपभावपदार्थनिमित्तक' इति 'मिथ्याज्ञाननिमित्त' इति अध्यासभाष्यीयानन्दगिरीयादिव्याख्यानं च श्रीशङ्करभाष्यभावापरिज्ञानमूलकमिति सूचितं भवति। किं च 'एवमयमनादिरनन्तो नैसर्गिकोऽध्यास' इति अध्यासभाष्येऽध्यासस्यानादित्वोक्तिः 'न हि ब्रह्मातिरिक्ताऽजं संभ-

---

1. तदिति भिन्नं पदं लुप्तषष्ठ्यन्तं अविद्याया इति तदर्थः। तच्चितोरित्यपपाठः, त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमित्येकशेषेण द्वन्द्वबाधात्।

वति' इति सामान्यात्त्विति सूत्रभाष्येण विरुद्धा, तेन ब्रह्मान्यस्याऽनादित्वनिषेधात्, 'अतस्मिन् तद्बुद्धिरध्यासः तमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्त' इति भाष्येण अविद्याध्यासयोरर्थान्तरत्वाभावाभिधानात् अविद्याया अनादित्वे एतद्भाष्यतात्पर्यात् ।

अत्र वदन्ति – 'प्रसक्तानुप्रसक्त्या' इत्युक्तेः, पाणिनीयवचनानुदाहृतेः परमार्थसारवचनोदाहृतेश्च निरूपणमिदं न पाणिनिमतानुरोधेन, किं तु परमार्थसारकृन्मतानुरोधेनेति प्रतीयते । तत्र च ब्रह्मातिरिक्तानादिवस्तु नेति नोक्तम् । किं तु अनादेः प्रकृतेःपरः (उत्तमो भिन्नश्च) विष्णुनारायणवासुदेवोपेन्द्रहर्यादिपदाभिधेयो भगवान् परं ब्रह्म, प्रकृतिमायाविभूत्यादिपदवाच्यस्वभावभूतस्वशक्त्या विचित्रविविधप्रपञ्चं निर्मिमीते । सा च शक्तिरनादिर्विष्णोरधीना अचेतना अत एव न स्वतन्त्रा, जगत्सृष्ट्यादौ विष्णोः सहकारिणी, एवंविधनारायणविज्ञानं मुक्तिसाधनमिति निरूपितम् । किं च 'परंपरस्याः प्रकृतेः' इत्याद्यपद्येन, 'स्वभावभूता मायैषा' (१६) इति आर्यया च मायाया अनादितोक्ता, 'स्वभावभूता' इत्यस्य स्वतो विद्यमानेत्यर्थात् । न च आद्यपद्येन प्रकृतेरनादित्वं कथं सिद्धमिति वाच्यम्, 'प्रकृतेरनादित्वेऽपि अचेतनत्वान्न स्वातन्त्र्यम्' इति व्याख्याने राघवानन्दमुनिकृते अनादित्वोक्तेः मूलस्यापि तत्रैव तात्पर्यात् । किं च विष्णोः प्रकृतेः परत्वं न कादाचित्कं किं तु सदातनमेवेति प्रकृतेरपि सदातनत्वमर्थसिद्धमिति आद्यपद्यतात्पर्यम् ।

ननु अप्रामाणिकमनादिभावरूपाविद्याख्यं वस्त्विति चेत् न, 'अनादिमायया सुप्त' इत्यादिप्रमाणसिद्धत्वात् । न च अनादित्वे सर्वस्य ब्रह्मैककारणकत्वसिद्धान्तभङ्ग इति वाच्यम्, पराधीनसत्ताकत्वमात्रेण तत्कारणकत्वोपपत्तेः[1] । न च अद्वैतहानिः, प्रागभाववत्

---

1. ततश्च जन्यत्वं द्विविधं पराधीनसत्ताकत्वम् उत्पत्तिमत्त्वं चेति । तत्राद्यमनादिवस्तुनः, तदितरस्य द्वितीयमिति विवेकः । अविद्या-

अस्या नाशदर्शनेनाऽनन्तत्वाभावात् अनाद्यनन्तवस्तुसत्त्व एव तद्दोषात्। यद्वा समानसत्ताकवस्त्वन्तरसत्वे तद्दोषप्रसङ्गः, अविद्याया अनादित्वेऽपि ब्रह्मसत्तासमानसत्ताकत्वाभावात् नास्य दोषस्यावकाश इति सिद्धान्तलेशसंग्रहव्याख्यानादितोऽवगम्यते। अनादिवासनारूपा माया त्रिगुणा 'अजामेकाम्' इति श्रुतिप्रतिपाद्या, ब्रह्मैककारणकं जगदिति वदता भवतापि एवमेव वक्तव्यम्। अन्यथा मायायाः सहकारिणीत्वे ब्रह्मैककारणकत्वभङ्गः। तस्या जन्यत्वे अजामिति श्रुतिविरोधः, तया तस्या अजन्यत्वोक्तेः। श्रुत्या चानादित्वसिद्धौ अद्वैतहानिरिति दोषः तवापि मते आपतति। न च अस्मिन् कल्पेऽजन्यमिति श्रुत्यर्थेन न दोष इति वाच्यम्, प्रतिकल्पमस्याः श्रुतेः सत्त्वेन तत्रापि अत्र कल्पेऽजन्यमित्यर्थवर्णनसंभवेन अनादित्वस्यैव सिद्धेः। मायायाः सहकारिणीत्वाभावे जगतो मायिकत्वोक्तिरसंगता स्यात्।

'न हि ब्रह्मातिरिक्तमजं संभवति' इति भाष्यस्य तु तदतिरिक्तं स्वतन्त्रमजं नास्तीत्यर्थेनाऽदोष इति तत्संप्रदायविदः। अत एव शाङ्करे गीताभाष्ये 'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि' (गी. १३.१९) इति श्लोकव्याख्यावसरे प्रकृतिपुरुषेश्वराणामनादित्वं, तत्र 'प्रकृतिपुरुषयोरनादित्वानङ्गीकारे ईश्वरस्येश्वरत्वमनुपपन्नम्' इत्युक्तम्। प्रकृतिपुरुषयोरनादित्वेऽपि ईश्वराधीनसत्ताकत्वमस्ति ईश्वरस्य सर्वस्वामित्वात्। ततश्च तस्येश्वरत्वमुपपद्यते इति तद्भावः। स्पष्टीकृतमेतत् गूढार्थदीपिकायाम्, श्रीधरीये च तच्छ्लोकार्थवर्णनावसरे।

अद्वैतसिद्धौ च दृष्टिसृष्टिवादे सर्वेषां सृष्टत्वे 'जीव ईशो विशुद्धा चित्' इति प्राचां वचनविरोधः। तत्र जीवादीनां षण्णामना-

---

देरनादित्वेऽपि ईश्वराधीनसत्ताकत्वेन जन्यत्वमिति न ब्रह्मैककारणकत्वसिद्धान्तभङ्गः।

दित्वोक्त्या तेषामजन्यत्वादित्याशङ्क्य अनाद्यतिरिक्तसृष्टिविषय एव दृष्टिसृष्टिस्वीकारादिति समाहितम्, 'जीवब्रह्मविभागस्याऽनादित्वेन' इति तत्रैव वादे स्पष्टम्, तत्रैव अविद्यायाः चिन्मात्राश्रयत्वविचारे नापि जीवस्य सादित्वापत्तिः उपाधिबिम्बसंबन्धानादित्वेनाऽनादित्वोपपत्तेः' इति ब्रह्मातिरिक्तस्य संबन्धस्य, जीवस्य चाऽनादित्वमुक्तम्। अत एव 'स च प्रत्यगात्माऽनादिसिद्धः तस्मिन्नैसर्गिकत्वस्याऽनादित्वमर्थसिद्धम्' इत्यध्यासभाष्यपञ्चपादिकायां पद्मपादाचार्यैरुक्तं प्रत्यगात्मनोऽनादित्वम्।

प्रजापतिपतिं विष्णुमनन्तमपराजितम्।
प्रधानपुंसोरजयोः कारणं कार्यभूतयोः॥
तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम।
अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निर्गुणे संप्रलीयते॥
आदिर्नास्त्यात्मनः क्षेत्रपारंपर्यमनादिकम्।
प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च॥
स्थूलं विलाप्य करणे करणं निदाने
तत्कारणं करणकारणवर्जिते च।
इत्थं विलाप्य यमिनः प्रविशन्ति यत्र
तं त्वां हरिं विमलबोधघनं नमामः॥

इति अविद्याया जन्यत्वे मञ्जूषोक्तप्रमाणानां न तत्र तात्पर्यम्। तथा हि—

अत्र–आद्ये अजयोरित्युक्त्या प्रधानपुरुषयोरनादित्वमुक्तम्। कार्यभूतयोरित्यस्य अभिव्यक्तयोरित्यर्थः। मायाया ईश्वरादाविर्भाव इति नागेशोक्तदिशा अनयोरप्याविर्भाव इति वक्तुं शक्यत्वात्। द्वितीये अव्यक्तमुत्पन्नमित्यपि आविर्भूतमित्यर्थकमेव। तृतीये तुर्ये च क्षेत्रपदं प्रकृतिकार्यदेहपरम्। यथा मायाया ईश्वरे लयः संबन्धविशेष एवेति नागेशोऽवदत्, तथा हरौ प्रकृतिरूपकारणस्य लय-

संबन्धविशेष एव इति अन्येपि वक्तुं प्रभवन्ति। अतः एतानि कथमुक्तार्थे प्रमाणानि स्युरिति विभाव्यताम्। किं च अनाद्यविद्यासहकारेण ईश्वरः सृजतीत्यङ्गीकारेऽपि स्वतन्त्रवस्त्वन्तरानपेक्षत्वमात्रेण प्रपञ्चस्य एककारणकत्वसिद्धिः। एतत्प्रघट्टके 'उक्तजातीयश्रुतीनां मदुक्तव्याख्यैवोचिता' इति नागेशोक्त्या च अनादित्ववादिनां श्रुतियोजना अन्यादृशीति भाति।

किं च वैषम्यनैर्घृण्याधिकरण (ब्र.सू. २.१.१२) शाङ्करभाष्ये ब्रह्मातिरिक्तसृष्टिहेत्वनादिवस्तुसत्ता प्रतिपादिता। किं च 'भ्रमात्संस्कारतोऽप्यन्या मण्डूकमृदुदाहृतेः। अविद्याऽनादिभावात्मा मता वाचस्पतेरिह' इति देवताधिकरणीयकल्पतरुणापि अनादिभावरूपाऽविद्या वाचस्पतिसंमतेत्युक्तम्। तत्रेहेत्यस्य श्रीशाङ्करीयाणां मते इत्यर्थः, देवताधिकरण इति संकोचे कारणभाव इति पूर्वप्रकरणे निरूपितम्। ननु पराधीनसत्ताकत्वं जन्यत्वमित्यङ्गीकारे वियदादेरपि तथात्वाभ्युपगमेन जन्यत्वं सुवचमिति वियदादेरुत्पत्तिसाधनप्रयासो व्यर्थ इति वियदधिकरणानुत्थितिप्रसंग इति चेत्, उच्यते— 'आत्मन आकाश' इत्यादावकाशस्योत्पत्तिश्रवणात् तदनुत्पत्तिवादः श्रुतिविरुद्ध इति बोधनाय तत्समर्थनमावश्यकम्, अविद्याया उत्पत्तेः क्वाप्यश्रवणेन 'अनादि मायया' इत्यनादित्वश्रवणेन ब्रह्मणः सर्वनियामकत्वश्रवणेन च एवमङ्गीकृतमिति। अधिकमद्वैतग्रन्थेषु द्रष्टव्यम्।

किं च 'अस्ति कर्माख्यमनादिवस्तु शुभाऽशुभं प्राणिनां जन्मान्तरकारणम्' इत्यर्थक 'न कर्माऽविभागादिति चेन्नाऽनादित्वात्' (ब्र.सू. २.१.३६) इति व्याससूत्रविरुद्धं नागेशवचनम्। तेन च सूत्रेणाऽनादिवस्तु किंचिदस्ति'[1] इति प्रतिपादनात्।

---

1. सृस्टेरनादित्वात् कर्मणोऽप्यनादित्वम्, क्षेत्रज्ञतत्कर्मणामनादित्वमिति वा सूत्रतात्पर्यम्। अत्रावान्तरविचारस्त्वन्यः।

अविद्याया अनादिभावत्वकथनं 'यावद्विकारं तु विभागो लोकवत्' (ब्र.सू. २.३.८) इति सूत्रेण कार्यत्वस्य भेदव्याप्यत्व-बोधकेन आकाशस्येवाविद्याया अपि अतथात्व (कार्यत्व) बोधनात् तद्विरुद्धमिति मञ्जूषोक्तं दूषणमपि न समीचीनम्, आकाशादिभूतो-त्पत्तिविषय एव विचारस्य तत्र कृतत्वेन अविद्यायाः कार्यत्वबोधने सूत्र-स्य तात्पर्याभावात्। यदुक्तं तत्र 'ब्रह्मणोऽधर्मकत्वेन किंचिन्निरूपित-भेदो ब्रह्मणि न इति न तस्य जन्यत्वम्' इति, तच्चिन्त्यम्, ब्रह्मणोऽ-धर्मकत्वं वदतोऽस्य मते प्रतियोगित्वस्यापि धर्मस्य ब्रह्मणि असंभवेन अविद्यायां शुद्धब्रह्मभेदस्य सत्त्वात् कार्यत्वमायाति' इति स्वोक्ति-विरोधात्। ततश्च ब्रह्मणोऽपि किंचिन्निरूपितभेदवत्ता सुवचेति तस्यापि कार्यत्वापातः। किं च 'यावद्विकारं तु' इति सूत्रभामती-कल्पतरुपरिमलादिग्रन्थानवलोकनेन वा, तत्र तदुक्तमसंगतमिति प्रतिपिपादयिषया वा, अयमत्राऽविद्यानादित्वं[1] दूषयतीति भाति। तत्र हि सूत्रे भामत्यां ब्रह्मा (आत्मा) न्यत्वे सति विभक्तत्वा-दिति हेतुरुक्तः, कल्पतरौ च 'विकाराः—पराधीनसत्ताका इत्यर्थः, एवं च विभक्तत्वमविद्यादौ नानैकान्तं, तस्य प्रागभाव-वत्त्वाभावेऽपि' इत्याद्युक्तम्, परिमले च—अविद्यादावित्यादिना 'षडस्माकमनादय' इत्युक्तजीवेश्वराद्यर्थान्तरसंग्रह इत्युक्तम्। एतेन प्रबन्धत्रयेण अविद्याद्यनादित्वं भाष्यकृत्संमतमिति प्रतिपद्यते। मिश्रा-दयो हि न कदाचिद्भाष्यकृदनभिमतमर्थं प्रतिपादयेयुः, भाष्येऽप्य-विद्यादीनामनादित्वं तत्र तत्राऽभिहितम्। अतो 'न सा भाष्यसंमता' इति नागेशोक्तिश्चिन्त्यैव। एतेन 'संभृष्टाध्यास' इति आनन्दगिरी-याध्यासभाष्यव्याख्यानम्, 'मूलकारणाविद्यारूपभावपदार्थनिमित्तक इत्यर्थ' इति 'मिथ्या ज्ञाननिमित्त' इत्यन्येषामध्यासभाष्यव्याख्यानं चानूद्य 'तन्न' इत्यादिना तद्दूषणमपि चिन्त्यम्। अविद्यानादित्वस्य भाष्यसंमतत्वोक्तेः। अयं तावन्महद्भिराचार्यैर्विवृतार्थानि सूत्राद्यक्ष-

---

1. नागेशो मञ्जूषायाम्।

राणि अन्यथा योजयतीति सुव्यक्तं मञ्जूषादृशाम्। अत्रेदमुदाहरणम्—'प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः' (ब्र.सू. २.३.७) इति सूत्रे अकारप्रश्लेषमकृत्वा प्रतिज्ञाभङ्गः स्यात् इति व्याख्याय प्रतिज्ञाहान्यापादनपरतया सूत्रखण्डं योजयित्वा अहानिरिति अकारप्रश्लेषेण प्रतिज्ञाया अहानिरनुपरोध इति श्रीशङ्कराचार्यकृतसूत्रव्याख्यानादस्मदीयं व्याख्यानं वरमिति सूचयति नागेशः। यद्यपि अकारप्रश्लेषतदभावयोः फलाविशेषः, अथापि सौत्राक्षराणि योजयितुं वयमेव समर्था इति वैदुष्याभिमानप्रदर्शनमेव प्रयोजनमिति वेदितव्यम्। एवमनेन बहूनां सूत्राणां स्वसमीहितार्थपरतया विलक्षणा योजना कृता। सा च एतत्कृतव्याससूत्रेन्दुनामकग्रन्थतोऽवसेया। इदं ज्ञेयम्—अविद्यापदार्थस्वरूपनिर्णयविषये अद्वैताचार्याणां प्रमाद एवेति बोधनायैव ब्रह्माद्वैतनिरूपणमुपक्रान्तं मञ्जूषायामिति अक्षरार्थमार्मिका इति।

अविद्याभ्रमसंस्काररूपा शङ्करसंमता।
न त्वनादिर्भावरूपेत्याह नागेशपण्डितः॥

तच्चाऽद्वैतमताचार्यबहुग्रन्थविरोधतः।
न युक्तमिति मन्यन्ते श्रीशङ्करमतानुगाः॥

अनिर्वचनीयत्ववादविचारः

यच्च मञ्जूषायां द्विविधप्रपञ्चस्य[1] मायिकत्वं प्रसाध्य 'मायामात्रमिति मात्रपदेन अनिर्वचनीयोत्पत्तिवादमपि निराकरोति'[2] इत्यादिना शुक्तिरजताद्यनिर्वचनीयपदार्थस्वीकर्तृश्रीशङ्कराचार्यमताऽनुयायिनामद्वैताचार्याणां मतनिरसनम्, एतच्च प्रतिविधास्यते। प्रतिविधानं च मतद्वयनिष्कर्षसापेक्षमिति प्रथमं स संक्षिप्यते—

1. जाग्रत्स्वाप्नप्रपञ्चस्य। 2. सूत्रकृद्व्यासः।

तत्र–अध्यासभाष्यव्याख्यायां भामत्यां 'मृगतृष्णाजलादि न सत्, नाऽसत्, नापि न सदसत् (किंतु) अनिर्वचनीयम्' इति मिश्रग्रन्थस्य, एवंजातीयकस्याऽन्येषामद्वैताचार्याणां ग्रन्थस्य, अद्वैतसिद्धौ अज्ञानवादेऽनिर्वचनीयत्वलक्षणनिरूपणप्रकरणस्थस्य 'असद्विलक्षणत्वे सति सद्विलक्षणत्वे च सति सदसदिलक्षणत्वम्' इति ग्रन्थस्य च पर्यालोचनायां, सत्, असत्, अनिर्वचनीयमिति वस्तु त्रिविधं, तत्र सत्–ब्रह्म, असत्–शशविषाणादि, अनिर्वचनीयं तु शुक्तिरूप्यं, जगच्च। तत्राद्ययोर्नोत्पत्तिः, तृतीयं तु उत्पत्तिमत्, सदसद्विलक्षणत्वमनिर्वचनीयत्वमिति वस्तुस्थितिरद्वैतिनां मते। नागेशस्य मते तु–सत्, असदिति द्विविधमेव वस्तु, तत्र ब्रह्म सत् असत्तु ब्रह्मान्यत्सर्वम्, तच्च–जाग्रत्प्रपञ्चः, स्वाप्नोऽर्थः, शुक्तिरजतादि, शशविषाणादि। अनिर्वचनीयत्वं च–सत्त्वेन निर्वक्तुं, असत्त्वेन च निर्वक्तुमशक्यं यत् तत्त्वम्। श्रीशङ्कराद्वैताचार्याणामभिमतमनिर्वचनीयत्वलक्षणं तु न युक्तम्, न सूत्रकृद्व्यासंमतम्। मायामात्रेति मात्रेत्युक्तेरिति स्थितिः।

तत्र 'सदसद्भिन्नत्वमनिर्वचनीयत्वम्' इति अद्वैत्यभिमतस्याऽनिर्वचनीयत्वलक्षणस्य सद्भिन्नत्वेऽसत्त्वं प्राप्नोति असद्भिन्नत्वे च सत्त्वमिति सत्त्वासत्त्वोऽभयानाक्रान्तवस्त्वसिद्धिरिति दूषणमयुक्तम्, अस्य दोषस्य नागेशमतेऽपि संभवात्, 'यश्चोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः' इति न्यायात्। तथा हि–जगदसदिति वदन्नागेशः प्रष्टव्यः – किं भवान् शशविषाणादिवत् जगदसदिति मन्यते, उत सत्पदवाच्यब्रह्मान्यदिति। नाद्यः, जगतोऽर्थक्रियाकारित्वेन शशविषाणतुल्यत्वाभावात्। न द्वितीयः, ब्रह्मभेदस्य जगति सर्वैरङ्गीकारात्, कस्याप्यनिष्टाभावात्। एवं च जगति भवता ब्रह्म शशविषाणभेदोऽङ्गीकृतो भवतीति श्रीशङ्करमतानुयाय्यद्वैताचार्यसंमतोभयभेदवैलक्षण्याभावेन तेषां मते भवतोऽद्धाटितो दोषः तव मतेऽप्यापततीति। किं च जगतोऽसत्त्वे 'असत्त्वेन निर्वक्तुमशक्यम्' इति भाषणं व्याहतम्। अस्य तन्निर्वचनरूपत्वात्। किं च असत्त्वेन निर्व-

क्तुमशक्यत्वे सत्त्वं प्राप्नोतीति न जगतोऽसत्त्वासिद्धिः। यच्चोक्तं तदनन्यत्वसूत्रेण, मायामात्रेति सूत्रेण च मायिकत्वस्यैव सिद्धेरिति तदपि न। ताभ्यां सूत्राभ्यां तथाऽलाभ इति, मात्रपदस्य केवलार्थकत्वं नेति च उत्तरप्रकरणयोर्निरूपयिष्यते। स्वोत्प्रेक्षितमेव श्रीशङ्कराचार्याणामपि संमतमिति बोधनाय 'अविद्या कल्पिता' इत्यादिभाष्यमेवमेव व्याख्येयम्। 'ईश्वरस्यात्मभूते अनिर्वचनीया' इत्यादिभाष्यस्याप्ययमेवार्थः। एवंजातीयकमन्यदपि भाष्यमेवमेव व्याख्येयम्' इत्यादिना केषांचिद्भाष्यवाक्यानां स्वसमीहितार्थपरतयाऽर्थवर्णनेन तत्रैवमेवेत्यादिकथनेन च प्राचामाचार्यदेशीयानां तद्भाष्यव्याख्यानदूषणम्, तदपि न सहेरन् आचार्यचरणशरणा अद्वैतिनः। तदुक्तार्थस्य भाष्यकृदाद्याचार्यासंमतत्वात्, युक्तियुक्तत्वाभावाच्च। अत्र नागेशव्याख्यानस्य प्राचां व्याख्यानस्य च युक्ताऽयुक्तविचारो ग्रन्थगौरवभिया न कृतः। ख्यात्रिबाधान्यथानुपपत्त्या च अनिर्वचनीयं वस्तु अंगीकर्तव्यमिति अद्वैतिनां ग्रन्थेषु स्पष्टम्। परमार्थसारव्याख्याकृद्राघवानन्दमुनिरपि जगतः सदसदन्यत्वमेवेति वदति। इदं तु बोध्यम्—श्रीव्यासपाणिनिपतञ्जलिभिर्जगतोऽसत्त्वाद्यनुक्तेर्नेदमसत्त्वादि व्यासाद्यभिमतम्, 'असत्यमप्रतिष्ठं ते' (गी.) इत्याद्युक्तेः। जगतोऽनिर्वाच्यत्वव्यवहारस्तु पदार्थानां हानोपादानहेतुभूतावाङ्मनसगोचरविलक्षणस्वाभाविकधर्मवत्त्वेनेति।

जगतो ब्रह्मवत्सत्त्वं नाऽसत्त्वं शशशृङ्गवत्।
तस्मात्तदुभयान्यत्त्वं युक्तं शास्त्राविरोधि च॥

अतोऽद्वैतमताचार्यैस्तथोक्तस्य च दूषणम्।
नागेशपण्डितकृतं रोचते न विदां हृदे॥

जगन्मायिकत्वे तदनन्यत्वसूत्रसंमतिनिरासः

यदप्युक्तं मञ्जूषायां "यद्यपि जाग्रत्प्रपञ्चस्यापि 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' (ब्र.सू. २.१.१४) इति सूत्रेण मायामात्रत्वमुच्यत" इति, अत्र वदन्ति – न तेन सूत्रेण जगतो मायिकत्वमुच्यते, तत्र तादृशार्थकपदाभावात्, अनन्यत्वोक्तिस्तु 'मुखं चन्द्र' इत्यादाविव सादृश्यमूलिका, सादृश्यं च सत्यत्वेनेति जगतः सत्यत्वमेव बोधयतीति शक्यं वक्तुम्। 'येनाऽश्रुतम्, वाचारम्भणम्' (छा. ६) इत्यादिप्रतिज्ञादृष्टान्तवाक्ययोरपि मायिकार्थकपदाश्रवणात्ताभ्यामपि न जगतस्तथात्वसिद्धिः[1]। न च अनन्यत्वोक्तिरेव प्रपञ्चस्य वस्तुत्वाभावं बोधयन्ती मायिकत्वमपि गमयतीति वाच्यम्, लोके तथाऽनुभवाभावात्। न हि लोके कश्चित् 'मुखं चन्द्र' इत्यादौ सामानाधिकरण्यनिर्देशेन मुखस्य चन्द्रतादात्म्यतात्पर्यकेण मुखस्य वस्तुत्वाभावादिकं प्रतीयते इति वक्ति। किं च घटपटादिप्रपञ्चस्याऽचेतनत्वेन ब्रह्मणश्चेतनत्वेन चेतनाचेतनयोरनन्यत्वायोगात् तथोक्तेः कार्यस्य कारणाऽविनाभावे तात्पर्यमिति वक्तव्यम्। अविनाभावश्च 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् (तै.उ. २) विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' (गी. १०) इति श्रुतिस्मृतिप्रमाणप्रमितः। किं च घटशरावादयः सर्वे विकारा नैकमृत्पिण्डप्रभवा इति सर्वसाक्षिसिद्धम्।

श्रुत्यर्थस्तु एकेन-विज्ञातेनेश्वरेण, अविज्ञातम्-अज्ञातमपि वस्तु, विज्ञातम्-सादृश्याद्विज्ञातं भवति। अत्र सादृश्यप्रयोजकधर्मः सत्त्वम्। विकारः – कार्यजातम् घटशरावादि, वाचारंभणम् – वागिन्द्रियेण, भिन्नभिन्नशब्देन व्यवह्रियते, घटादीनां सर्वेषामपि मृत्तिकेत्यपि नामधेयमस्ति, मृद्विकारत्वात् सत्यम् वास्तवमिति। अयं भावः – घटशरावादीनामाकारभेदेन भिन्नशब्देन व्यवहारेऽपि कारणगुणस्य

---

1. मायिकत्वसिद्धिः।

तदंशस्य च कार्येऽपि सत्त्वेन कारणवाचकशब्देनापि व्यवहारः संप्रतिपन्न इति। कारणगुणसंपर्कः कार्येऽप्यस्तीति महाकविः श्रीहर्षोऽप्याह—

स्वर्गापगा हेममृणालनीनां नालामृणालाग्रभुजो भजामः।
अन्नानुरूपां तनुरुपक्रद्धि कार्यं निदानाद्धि गुणानधीते॥
(नैषधं. ३.१७)

इति। श्लोकार्थः स्पष्टः। यद्वा अश्रुतं—श्रुतफलशून्यम्, येन श्रुतेन—श्रुतेन परमात्मना, श्रुतं-श्रुतफलकं भवतीत्यर्थः। केवलकर्मकाण्डादिश्रवणादि न फलाय भवति, परमात्मश्रवणादौ तु फलवद्भवति। जगज्ज्ञानं ज्ञाते ब्रह्मणि जगदीश्वरत्वज्ञानकारणमिति ईश्वरज्ञानेन जगज्ज्ञानं सफलमिति तात्पर्यम्। मृत्कार्ये घटादौ मृत्त्वेन ज्ञाते तत्र निक्षिप्तं दध्यादि शुक्तादिदोषयुक्तं न भवतीति निश्चयात् तत्र दध्यादि निक्षेपे प्रवृत्तिर्जायते।

किं च अनेन प्रतिज्ञादृष्टान्तेन ईश्वरादन्यत् ज्ञातव्यं वस्तु अस्तीत्येव ज्ञायते, न तु अन्यन्नास्तीति। यद्यन्यस्य ज्ञेयस्याऽभावे तात्पर्यं, तदाऽविज्ञातमित्यादिपदस्वारस्यभङ्गः, येनाऽश्रुतं नेत्येतावता तवेष्टसिद्धिः 'वाचैव केवलमारभ्यते वागालम्बनमात्रं न वस्त्वस्ति किंचित्' इति नाक्षरमर्यादया लभ्यते। किं च कारणानन्यत्वं कार्यस्य परिणामिकारणस्थल एव न तु निमित्तकारणस्थले। ईश्वरस्तु जगतो निमित्तकारणमिति पूर्वमेव अवोचाम। अतोऽनन्यत्वोक्तेरस्मदुक्त एवार्थे तात्पर्यं युक्तम्। एतेन 'तत्तत्प्राणिकर्मवशाद्विभ्रमरूपां सृष्टिं स[1] करोति' इत्यपि चिन्त्यम्, जगतो विभ्रमरूपत्वे मानाभावात्। सृष्टेः पूर्वं प्राणिनाम् (ईश्वरातिरिक्तजीवानाम्) अभावेन 'प्राणिकर्मवशात्' इति च न युक्तम्। किं च वासनारूपभ्रमस्य धर्मत्वेन आश्रयमन्तरा स्थितिर्दुर्निरूपा। न च ईश्वर आश्रयः। तस्य निर्धर्म-

1. ईश्वरः।

कत्वेन यथार्थज्ञानवत्त्वेन च भ्रमायोगात्। आत्मैकत्ववादिनस्तस्य[1] मते ईश्वरान्यजीवस्य सृष्टेः पूर्वमभावेन स भ्रमाश्रय इत्यपि न। ततश्च आश्रयाभावेन वासनाऽस्तित्वं दुर्घटम्। उक्तं च श्रीशङ्कराचार्यैः 'न भावोऽनुपलब्धेः' (ब्र.सू. २.२.३०) इति सूत्रे 'अपि च वासना नाम संस्कारविशेषः। संस्कारश्च नाऽऽश्रयमन्तरेणाऽवकल्पते, एवं लोके दृष्टत्वात्' इति। अतः कस्यचिदपि वस्तुनो मायिकत्वं वक्तुं न शक्यम्। न च आध्यासिकसंबन्धेन ब्रह्मैव वासनारूपाविद्याश्रय इति वाच्यम्। अध्यासस्याऽऽरोपरूपत्वेन अध्यस्तस्य च मिथ्यात्वेन ब्रह्मणि भ्रमो नास्त्येवेत्युक्तं भवतीति तस्य कर्तृत्वायोगात्। आदि-सृष्टौ वासनास्तित्वस्य दुर्वचत्वाच्च। न च तदा जन्मान्तरीया सा गृह्यत इति वाच्यम्। तथा सति तस्या अनादित्वापत्तेः। ब्रह्माऽन्या-नादिवस्तु निराकुर्वता एवं वक्तुमशक्यत्वात्। किं च जगतो ब्रह्मा-नन्यत्वे सत्यत्वं, चेतनत्वं च स्यात्। मृत्पिण्डदृष्टान्तोऽपि मृत्कार्यस्य घटादेर्मृत्त्वेन ज्ञानमात्रे तात्पर्यवान् विज्ञातमिति पदश्रवणात्। शाब्दस्यार्थस्य परित्यागे अशाब्दस्यार्थस्य परिग्रहे कारणाभावात्। एतेन भोग्यवस्तुजातस्य 'भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्म चैव' (श्वे) इति श्रुत्युपन्यासेन ब्रह्मत्वोक्तिरपि चिन्त्या। श्रुतौ ब्रह्मत्वव्यपदेशस्तु तदधीनत्वन्यायेन राजाराष्ट्र-मितिवत्। अन्यथा भोग्यजडवस्तुनोऽपि चेतनत्वापत्तिः। किं च—

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम्।
अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम्॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मनोऽल्पबुद्धयः।
प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः॥ (गी. १६.८,९)

इति गीतावचनविरोधः। असुरस्वभावा एव जगदसत्यमित्याहुः। अत एव ते जगतः अहिताः शत्रव इत्यर्थः गीतायाः। तेषां स्वरूपमाह—

1. नागेशस्य।

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ।। (गी. १६.७)

इत्यनेन जगदसत्यत्ववादिनो जनस्य शौचाचारसत्यवचनाऽभ्युदयनिः-श्रेयससाधनप्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मज्ञानविधुरता स्वरूपमिति भगवदाशयः। 'ये जगदसत्यं वदन्ति तेऽनृतवादिनो मायिनः' इति श्रीशङ्कराचार्या गीतार्थमाहुः। श्रुतिरप्येषा भगवती 'कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूर्याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधात् शाश्वतीभ्यः समाभ्यः' (ई. ८) इति यथार्थान् पदार्थान् सृजति भगवानिति स्पष्टं वदति। किं च अस्य सूत्रस्य जगतो मायिकत्वे तात्पर्यवर्णनं 'तदन्तरप्रतिपत्तौ[1] रंहति-संपरिष्वक्तप्रश्ननिरूपणाभ्याम्' (ब्र.सू. ३.१.१) इति तार्तीयीक-प्रथमपादीयबह्वधिकरणविरुद्धम्। तत्र हि—जगतो मायातिरिक्ताऽ-बादिपदार्थोपादानकत्वमुक्तम्। वेत्थ यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्ति, वेत्थ यथा पुनरावर्तन्ते, वेत्थ पथोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्तना, वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवचसो भवन्ति' (छा. ५.२) इति छन्दोगानामाम्नाये अबादिभूतान्येव शरीरोत्पत्तौ कारणमिति अभिहितम्। एवं वाजसनेये अष्टमे द्वितीयस्मिन्ब्राह्मणेऽपि श्रूयते। परमार्थसारव्याख्याने राघवानन्दमुनिना प्रपञ्चस्य ब्रह्मानन्यत्वं तु 'परस्य प्रपञ्चावस्थितिहेतुत्वात्' इति आद्यपद्यव्याख्यानावसरे प्रतिपादितम्।

ननु

भावाद्वैतं क्रियाद्वैतं द्रव्याद्वैतं तथात्मनः।
वर्तयन्त्स्वानुभूत्येह त्रीन् स्वप्नान्धुनुते मुनिः।। (भाग. ७.१५)

इति भगवता बादरायणेन सर्वाद्वैतमुच्यत इति जगतो मायिकत्व-सिद्धिरिति न भ्रमितव्यम्। भागवतस्य कार्यकारणयोर्विद्यमानभगव-द्रूपाणां भेदाभावरूपभावाद्वैतम्, इतरदेवताराधनं न कार्यमिति

1. देहान्तरप्रतिपत्तौ।

क्रियाद्वैतम्, आत्मादीनामीशातिरिक्तानधीनत्वरूपं द्रव्याद्वैतं च चिन्तयेत्। एवं भावयन् त्रीन् स्वप्नान् जाग्रदाद्यवस्थासु जायमान-नश्वरपदार्थज्ञानानि धुनुते–नाशयति, जाग्रदाद्यवस्थां न प्राप्नोति मुक्तो भवतीत्यर्थात्। एवं च स्वरूपैक्यपरतया व्याख्यानं चिन्त्यम्। अस्य श्लोकस्यार्थविवरणपराणामुत्तरश्लोकानामयमेवाभिप्रायः, न तु कार्यकारणयोरैक्ये तात्पर्यम्। 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इति श्रुतिः कार्येषु भगवदस्तित्वबोधिका। भगवान् सूत्रकारोऽपि कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः (ब्र.सू. १.४.१५) इति सूत्रेण आकाशादिष्वपि तत्कार्याणां वाय्वादीनां ब्रह्मकारणकत्व-सिद्धये ब्रह्मास्तित्वमाह। अत एवोक्तमभियुक्तैः 'भूतं भूताभिमानी च तद्देहोऽन्तर्नियामक' इति। ननु अन्यैस्तीर्थकरैरेवं सूत्रांशयो न वर्णित इति चेत्, ब्रूमः–सर्वैराचार्यैः सर्वेषां ब्रह्मकारणकत्वश्रौत-सिद्धान्तपरिपालनाय अयमर्थोऽङ्गीकार्यः। अयं च श्रौतसिद्धान्तः। 'यतो वा इमानि भूतानि, आत्मन आकाशः संभूतः, तत्तेजोऽसृजत्' इत्यादयः। श्रुतयो हि आकाशादि सर्वं ब्रह्मकारणकं वदन्ति। तत्सृष्ट्वा तदेवाऽनुप्राविशत् इत्यादयस्तु ब्रह्मणोऽनुप्रवेशं सृज्यमानेषु सर्वेषु बोधयन्ति। भगवान् सूत्रकारश्च 'जन्माद्यस्य यत' इति सूत्रेण दृश्यमानं सर्वं ब्रह्मकारणकमिति सिद्धान्तयति। 'कारणत्वेन' इति सूत्रे श्रीशङ्कराचार्य अपि 'क्वचिदाकाशस्य, क्वचित्तेजसः, क्वचिदपां प्रथमं सृष्टिः श्रूयते, अतः सृज्यमानानां क्रमे विगानेपि न स्रष्टरि विगानं सर्वत्रेश्वरादेव सृष्टयुक्तेः' इति सर्वस्य ब्रह्मकारणकत्वमेवेति निर्णयन्ति। एवं च सर्वस्य ब्रह्मकारणकत्वे श्रुतितात्पर्यम्। यदि सृज्यमानेष्वाकाशादिषु न भगवद्रूपमस्ति, तदा अग्न्यादेर्भगवत्सृष्टत्वं कथं स्यात्? कथं च स्रष्टरि विगानं न स्यात्? कथं च श्रौतसिद्धान्तः सूत्रकृत्सिद्धान्तश्च संगच्छेतेति विभाव्यताम्।

तदनन्यत्वसूत्रेण कथ्यते मायिकं जगत्।
इति नागेशविदुषो भाषणं नैव युज्यते॥

श्रुतौ सूत्रे तादृशार्थपदं यस्मान्न वर्तते ।
तस्मादशाब्दमर्थं तं श्लाघन्ते न हि पण्डिताः ः ।।

मायामात्रेतिसूत्रविचारः

यदत्र स्वाप्नस्य मायिकत्वे 'मायामात्रम्' (३.२.३) इति सूत्रोपन्यसनं, तदपि चिन्त्यम्, तत्सूत्रस्य[1] तत्र तात्पर्याभावात् । तथाहि—तत्र मायापदमीश्वरीयविचित्रशक्तिपरम्,

एकस्त्वमेव भगवन्निदमात्ममायया
मायाख्ययोरुगुणया महदाद्यशेषम् ।
सृष्ट्वाऽनुविश्य पुरुषस्तदसद्गुणेषु
नानेव दारुषु विभावसुवद्विभासि ।। (भाग. ४.९.७)

इत्यत्र विचित्रेश्वरशक्तेर्मायेति अभिधेत्युक्तत्वात् परमार्थसारख्याख्याने राघवानन्दीये आद्यपद्यव्याख्याने प्रकृतिमायापदयोरीश्वरशक्तिरिति व्याख्यानाच्च मात्रपदं माधातोः 'हयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्' इत्युणादिसूत्रेण कर्मणि त्रनि निर्मितमित्यर्थकम् । 'न तत्र रथाः, अथ रथाः' (बृ. ४.३.१०) इत्यादिविषयवाक्यबलेन रथादिकमिति शेषः सन्ध्ये निर्मातारं चेति वर्तते । निर्मात्रेतितृतीयान्ततया विपरिणम्यते । अयमर्थः – निर्मात्रा–परमेश्वरेण स्वाप्नरथादिकं, मायामात्रम्–तदीयया विचित्रशक्त्या निर्मितम्, कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्–जाग्रत्पदार्थवत् सामस्त्येन उचितदेशकालवृत्तित्वेन अनभिव्यक्तस्वरूपत्वात् भासमानस्वरूपत्वादिति । अयं भावः – स्वप्नद्रष्टृपुरुषीयतात्कालिकानुभवमात्रयोग्यं स्वाप्नं वस्तु सृजति ईश्वरः, तदीयशक्तेर्वैचित्र्यं च तथाविधवस्तूत्पादकत्वमिति । अथ वा—मायापदमीश्वरीयेच्छापरम्,

---

1. स्वाप्नस्य मायिकत्वे ।

महामायेत्यविद्येति नियतिर्मोहनीति च ।
प्रकृतिर्वासनेत्येव तवेच्छाऽनन्त कथ्यते ।।

इति अभियुक्तोदाहृतप्रमाणे भगवदिच्छापर्यायेषु पठितायाः प्रकृतेः 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' (श्वे.) इति श्रुतौ मायात्वोक्तेः। मात्रपदं कर्मणि त्रन्नन्तम्। परमात्मना इच्छया निर्मितं स्वाप्नगजादिकमिति सूत्रार्थः। शिष्टं पूर्ववत्। इच्छार्थे मायापदस्य प्रयोगोऽपि महाकविभारविकृतौ किरातार्जुनीये—

अथ स्वमायाकृतमन्दिरोज्ज्वलं
ज्वलन्मणिं व्योमसदां सनातनम् ।
सुराङ्गना गोपतिचापगोपुरं
पुरं वनानां विजिहीर्षया जहुः ।। (८.१)

इति। स्वमायया—स्वेच्छाविशेषेणेति मल्लिनाथः। गोपतिचापः—इन्द्रधनुः, तद्वर्णसदृशवर्णगोपुरशोभितं पुरं जहुरिति संबन्धः। 'इच्छामात्रं प्रभोःसृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चिता' (मां) इति सृष्टिसामान्यस्य भगवदिच्छामूलकत्वोक्तेः। अस्तु वा मायापदं वासनापरं तथापि तन्निर्मितस्य स्वाप्नपदार्थस्य न शशविषाणवदसत्त्वं वक्तुं शक्यम्। संस्कारस्य च सत्यत्वात् स्वाप्नस्य जाग्रत्पदार्थवदर्थक्रियाकारित्वात्। अत एव—जाग्रतीव स्वप्नेऽपि संभावितनारीसंयोगादिना चरमधातुस्खलनं संभवति। 'दर्शनं सूचकं तच्च स्वरूपेण सत्, असत्तु दृश्यम्, अत एव स्त्रीदर्शनस्वरूपसाध्याश्चरमधातुविसर्गादयः जाग्रदवस्थायामनुवर्तन्ते। स्त्रीसाध्यास्तु माल्यविलेपनदन्तक्षतादयो नानुवर्तन्ते' इति भामती 'सूचकश्च हि—' इति सूत्रे उभयोर्वैषम्यं स्पष्टीकृतम्। अत एव च महर्षयः स्वप्ने परदाराभिमर्शनादेः पापहेतुत्वं स्मरन्तः स्मरन्ति संभावितदोषपरिहाराय प्रायश्चित्तम्, वर्णिनां यतीनां च प्रायश्चित्तविशेषं च। अत एव च — उत्तमपुरुषलक्षणे 'स्वप्नेऽप्यन्यवधूकथा' इति स्वाप्नपरदार-

कथाभावादिः निवेशितः। यदि स्वाप्नमसत् तर्हि परदाराभिमर्शनादेः पापहेतुत्वस्मरणं तस्य प्रायश्चित्तस्मरणं च व्यर्थं स्यात्। किं च स्वप्ने चरमधातुनिःसरणेन संजातव्याधेः चिकित्सां विदधत आयुर्वेदविद इति सर्वेषामनुभवसिद्धम्, यदि स्वाप्नमसत्स्यात् तेन व्याधिर्नोत्पद्येत तस्यार्थक्रियाकारित्वायोगात्तस्य चिकित्साविधानं व्यर्थं भवेत्। 'यन्मेऽद्य रेतः पृथिवीमस्कान्। यदोषधीरप्यसरत् यदापः। इदं तत्पुनराददे। दीर्घायुत्वाय वर्चसे' इति (तै.आ. १.१२४)। प्रमादात् स्कन्नस्य रेतसः पुनरादानतत्फलोक्तिर्न संगच्छेतेति ज्ञेयम्, इयं श्रौतिः। इयान्विशेषो जाग्रत्स्वाप्नवस्तुनोः, जाग्रद्वस्तूनि कतिचित् चिरकालवर्तीनि, कतिचित्तु अचिरकालिकानि, स्वाप्नवस्तूनि तु सर्वाणि अचिरकालिकान्येवेति। महाकविकालिदासादिभिः —

> स्वप्नो नु माया नु मतिभ्रमो नु क्लिष्टं नु तावत्फलमेव पुण्यम्।
> असन्निवृत्त्यै तदतीतमेव मनोरथानामतटप्रपाताः॥
>
> (शा. ६.१०)

इति स्वाप्नमायिकपदार्थयोर्भेदस्य दर्शितत्वेन, लोकेऽप्युभयोरनयोर्भेदेनैव व्यवहारेण स्वाप्नस्य मायिकत्वमयुक्तम्। एतेन—जाग्रत्प्रपञ्चस्य मायिकत्वं समर्थयमानेन युदुक्तं 'प्रपञ्चोऽपि दीर्घस्वप्न एवास्माकमित्याशयात्' इति तदपास्तम्। स्वाप्नमायिकत्वस्यैव दुर्निरूपत्वात्। किं च स्वाप्नजागरितवस्तुनोर्वैधर्म्यस्य 'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्' (ब्र.सू. २.२.२९) इति सूत्रेण प्रदर्शितत्वात् स्वप्नदृष्टान्तेन जागरितवस्तुनो न मायिकत्वं शक्यं वक्तुं व्यासमते, वैधर्म्यं चोपपादितं श्रीशङ्कराचार्यप्रभृतिभिः – 'निद्रा ग्लानं तु मे मनः तेनैषा भ्रान्तिरुद्बभूव'इति, अपि च–'स्मृतिरेषा यत्स्वाप्नदर्शनम्, उपलब्धिस्तु जागरितदर्शनम्' इत्यादिभिः, 'निद्रादिदोषमूलं स्वप्नदर्शनं, जागरितं तु न तादृशम्' इत्यन्यैरुक्तम्। इतरैश्च 'स्वाप्नमिदं न

जागरितम्' इत्यादिबाधतदभाववत्त्वधर्मवैषम्यात् न स्वप्नदृष्टान्तो युक्त इत्युक्तम्। एवमेवान्येऽप्याचार्या आहुः।

मायामात्रेतिसूत्रे हि हरीच्छाशक्तिबोधकम्।
मायापदं ततस्तेन स्वाप्नोऽर्थस्तु न मायिकः॥

वासनावाचकत्वेऽपि न स्वाप्नं मायिकं भवेत्।
सत्या हि वासना तस्मान्नागेशोक्तं न युज्यते॥

नासद्रूपेतिश्लोकार्थविचारः

यदत्र मञ्जूषायां (१.प.)

नासद्रूपा नसद्रूपा माया नैवोभयात्मिका।
अनिर्वाच्या ततो ज्ञेया मिथ्याभूता सनातनी॥

इति बृहन्नारदीयवचनं स्वाभिमतमायापरतया व्याख्याय, तेन प्रतिषिद्धमेव सदसदात्मकत्वमभ्युपयन् तत्त्वे[1] विरोधमाशङ्क्य सत्त्वमारोपितं परमार्थतस्तु अवास्तवमिति वारयन् तत्र प्रमाणतया 'यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम्' (मनु. १.११) इति मानवं वचनमुदाहृत्य तत्र 'सदि' त्यस्य आरोपितं सत्त्वमित्यर्थवर्णनम्, यच्च—तस्य[2] वचनस्याऽविद्यापरत्वं मन्वानः "अव्यक्तपदवाच्या सूक्ष्माऽविद्या, व्यवहारकाले सा स्थूलविद्यायाः कारणमिति तस्या एव कारणत्वेन निर्देशः 'अव्यक्तं कारणम्' इतीदमेव वचनमिति प्रमाणत्वेनोदाहरणम्" तदुभयं चिन्त्यम्। तत्र 'सत्—वेदान्तसिद्धत्वात्सत्स्वभावम्, असत् – प्रत्यक्षाद्यगोचरम्' इति कुल्लूकभट्टादिभिर्व्याख्यानात्। किं च अयं श्लोकः 'आपो नारा' (१.१०) इति पूर्वश्लोकनिर्दिष्टस्य भगवतो नारायणस्य कार्यब्रह्मसृष्टिकर्तृ-

1. उभयभिन्नत्वे। 2. मानवस्य।

त्वादिगुणनिर्धारणाय प्रवृत्तः। तस्य श्रुत्यैकवेद्यत्वात् उक्तसत्त्वासत्त्वमुपपद्यते। ननु न वयं तथा मन्यामहे किं तु अविद्यास्वरूपनिरूपणार्थं एवैष श्लोक इति चेत्, आस्तां तावदेवमभिमानो भवतां, नायं शास्त्रार्थव्यवस्थापनाय प्रभवेत्। श्लोकस्तु नारायणगुणप्रतिपादनपर एव। 'तद्विसृष्टः पुरुषो लोके तद्ब्रह्मेति कीर्त्यते' इत्युत्तरार्धे 'तद्विसृष्ट' इति कार्यब्रह्मणो नारायणसृष्टत्वोक्तेः। ननु–ब्रह्मणोऽव्यक्तपदवाच्याविद्यासृष्टत्वमेव तेनोच्यत इति तु न मनोहरम्, तस्या अचेतनत्वेन सृष्टिकर्तृत्वायोगात्। श्रुत्यादयो हि अचेतनस्य प्रधानस्य कर्तृत्वं वारयन्त्यः, नारायणस्यैव कर्तृत्वं क्रियासमभिव्याहारेण प्रतिपादयन्ति। 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्, (श्वे.) तस्मादेतद् ब्रह्म' (मु.) इत्यादयस्तु नारायण एव ब्रह्माणमसृजदिति विशिष्य वेदयन्तीति प्रतिपद्यन्ते विचक्षणाः। किं च उदाहृतं नारदीयं वचनं श्रीशङ्कराचार्यमतानुयायिनामभिमतेऽनाद्यविद्यास्वरूपे, सदसद्विलक्षणाऽनिर्वचनीयस्वरूपे च प्रमाणं भवितुमर्हति। न तु नागेशाभिमतमायास्वरूपे, तत्र 'सनातनी, नैवोभयात्मिका। अनिर्वाच्या' इत्युक्तेः। अतो वृथा प्रास्यति नागेशोऽपराध्यति च महत्सु। अव्यक्तं प्रधानमिति कला, तन्मूलभूतैतच्छ्लोक[1]व्याख्या च चिन्त्यैव, प्रकरणविरोधात्, नारायणमहिमवर्णनस्य प्रक्रान्तत्वात्।

नागेशमतमायायां न प्रमाणमिदं वचः[2]।
किं तु मानं भवेदेतदद्वैताचार्यसंमते ॥

अनाद्यविद्यारूपेऽर्थे चानिर्वाच्यत्वलक्षणे।
सनातनीत्यादि[3]पदश्रवणादिति बोध्यताम् ॥

---

1. मानवश्लोकेत्यर्थः।
2. नासद्रूपेतिवचनम्।
3. आदिना नैवोभयात्मिका। अनिर्वाच्येत्याग्रहः।

ऋतेऽर्थमितिश्लोकार्थविचारः

यच्च स्वाभिमतवासनारूपमायायां प्रमाणतया—

ऋतेऽर्थं यत्प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि ।
तद्विद्यादात्मनो मायां यथाभासो यथा तमः ।।
(भाग. २.९.३३)

इति श्लोकमुदाहृत्य, 'यदात्मनि प्रतीयेत, यच्च न प्रतीयेत, तत्—प्रत्ययाऽप्रत्ययरूपम्, आत्मनो मायां विद्यात्, असदर्थप्रकाशनस्यैव मायात्वात्' इति तदर्थवर्णनं, तच्चिन्त्यम् । 'यथात्ममायायोगेन' (२.९.२६) इति मायास्वरूपप्रश्नात् 'वीर्यं हिरण्मयं देवो मायया व्यसृजत् त्रिधा' (भाग. २.१०.१३) इत्यादौ तस्याः सृष्टिसाधनतोक्तेः, ततः परत्र श्लोकेषु मायाप्रसक्तेः। जगत्सृष्ट्यादिसाधनभगवदायत्तज्ञानापवारकवस्तु अत्र मायाशब्दवाच्यम् । तस्याः सामर्थ्यमाहायं श्लोकः । अयमर्थः — यत्—यस्मात्, ऋतेऽर्थम्—अर्थं विनापि (तदभावेऽपीति यावत्) प्रतीयेत – सति अविद्यमानमसत्त्वं भासते, आत्मनि च विद्यमानं भेदपारतन्त्र्यादि न प्रतीयेत—न भायात्, तत्—अन्यथाज्ञानाऽज्ञानसाधनं वस्तु, मायां विद्यात्—मायापदवाच्यं जानीयात् । अविद्यमानवस्तुविषवकज्ञानविषये आभास इति दृष्टान्तः, विद्यमानार्थाज्ञाने तम इति । आभासो द्वित्वादिश्चन्द्रे, तमस्तु—ज्योतिर्मण्डलमध्यगतो राहुः । यथावस्थितार्थविषयकज्ञानापहारकत्वं मायाया भगवतैवोक्तम् 'माययाऽपहृतज्ञाना' (गी. ७.१५) इति । ईदृश्यपि माया निवर्तते भगवत्प्रतिपत्त्येति 'दैवी ह्येषा' इति भगवतैवोक्तम् । भागवतव्याख्यानेषु बहुधा व्याख्यातोऽयं श्लोकः । सैषा माया विमोहयन्ती भगवद्विमुखान् कार्याकार्यविवेकरहितान् कुर्वन्ती अकार्यं च कारयन्ती कुयोनिषु जनयतीति भवति सृष्टिहेतुः । किं च मायाशब्दस्यानेकार्थकत्वात् ईश्वरशक्तावपि मायाशब्दप्रयोगदर्शनात् तत्सामर्थ्यप्रतिपादनपरोऽयं श्लोक इति सुवचम् ।

ऋतेऽर्थं यदिति श्लोको न प्रमाणं भवेदिति ।
मायास्वरूपे नागेशसंमते प्रतिपाद्यताम् ।।

शब्दस्य एकत्वनिरासः

यदत्र मञ्जूषायां प्रथमपरिच्छेदे वाचकशब्दं लक्षयित्वा तस्यैकत्वमभिहितं नागेशेन, अत्रेदं चिन्त्यम्—भगवता भाष्यकृता पाणिनीयस्यास्य शास्त्रस्य विषयप्रयोजने निरूपयता 'अथ शब्दानुशासनम्। केषां शब्दानां? लौकिकानां वैदिकानां च'। इति शास्त्रविषयस्य शब्दस्य बहुत्वोक्तेर्नैकत्वं युक्तम्, न च व्यञ्जकानां बहुत्वेन तदभिप्रायकं भाष्यमिति वाच्यम्, नागेशमते वाचकस्य स्फोटस्यैव सत्यत्वेन तदतिरिक्तानां व्यञ्जकानामसत्यत्वेन ग्रन्थादावसत्यस्य विषयत्वेन निरूपणायोगात्।

न च 'एक इन्द्रोऽनेकस्मिन् क्रतुशते आहूतो युगपत्सर्वत्र भवति' इति सरूपसूत्रभाष्यं वाचकस्य शब्दस्यैकत्वे मानमिति वाच्यम्, तस्य भाष्यस्य इन्द्रशब्दस्य एकत्वे तात्पर्येण घटपटादिशब्दान्तराभावाऽसाधकत्वात्। इदं च 'इतीन्द्रवत्' इत्यत्र 'शब्दप्रादुर्भावेऽव्ययीभाव' इति कैयटोद्योतानुसारेणोक्तम्। वस्तुतः तत्र इन्द्रशब्दस्यार्थपरत्वेऽपि प्रकृतानुगुण्यं सुसंपादम्। तत्प्रकारस्तु—उत्तरमीमांसायां देवताधिकरणे देवताया विग्रहवत्त्वेऽपि 'सामर्थ्यविशेषात् सर्वत्र युगपत्संनिधानमेकस्यैवेन्द्रस्य, अथ वा एकत्रैव स्थितमिन्द्रादिदैवतं तैस्तैर्दीयमानं हविर्युगपदुपतिष्ठते, यथा बहुभिः समर्प्यमाणा नमस्क्रियादय एकत्र स्थितानाचार्यादीन् गच्छन्ति' इति श्रीशङ्कराचार्यैरुक्तदिशा भाष्यार्थो बोध्यः। भाष्ये 'इन्द्र आहूत' इत्युक्तेः। आह्वानस्य लोके प्रायेण चेतनविषय एव दर्शनात् अत्रार्थ एव भाष्यतात्पर्यं युक्तम्। अन्यथा 'इन्द्रशब्द उच्चरित' इत्येव

वदेत्। नन्वेवं भाष्यार्थे वर्णिते, 'इतिशब्दो व्यर्थ इति चेत्, न' इतीति भिन्नं पदमुक्तविषयविशेषलाभार्थमित्यवैयर्थ्यात्।

किं च 'शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः कर्तव्यः, नेत्याह। अनभ्युपाय एष शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः। एवं हि श्रूयते—बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच, नान्तं जगाम' इति पस्पशास्थमहाभाष्योदाहृतश्रुत्या वाचकशब्दबहुत्वावगमात्। अवाचकानेव शब्दानुपादिशदिन्द्राय बृहस्पतिरिति तु न प्रामाणिकानां हृद्यम्। श्रुतिसिद्धमबाधितमर्थमपलपितुमीश्वरोऽपि नाधिकरोति। प्रयुक्तानामिदम् 'अन्वाख्यानम्' इति भाष्ये, नित्येषु शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः' इति, 'दाधा आद्यान्तौ' इति सूत्रभाष्ये च 'प्रयुक्तानां शब्देषु' इति बहुवचनप्रयोगश्च नित्यानां वाचकशब्दानां बहुत्वे प्रमाणम्। 'येनोच्चारिते' इत्यादिभाष्ये 'येन, स शब्द' इति एकवचनं तु जात्यभिप्रायकम्। यदि 'येन' इत्यादिभाष्यव्याख्यानकैयटदिशा एक एव शब्दः शास्त्रविषय इत्युच्यते तर्हि एकस्यैव विषयत्वे शास्त्रमेवानारम्भणीयं स्यात्, 'नैकमुदाहरणं योगारंभं प्रयोजयति' इति न्यायात्। न च 'व्यञ्जकानुशासनद्वारा शास्त्रं स्फोटानुशासनं व्यञ्जकाश्च बहव इति न दोष' इति वाच्यम् तथा भाष्यकृदादिभिरनुक्तेः। तेषां कल्पितत्वेन आणयति—वट्टयतीत्यादीनामिव शास्त्रविषयत्वायोगात्। तेषां तदविषयत्वे च तदनुशासनद्वारा स्फोटानुशासनमित्येतद्दूरोत्सारितमिति प्रसिद्धशब्दातिरिक्तस्फोटस्यैवासिद्धया तत्र एकत्वादिविचारो गगनकुसुमदलगणनकल्प एव। ननु एकविषयकत्वे शास्त्रमनारम्भणीयमित्येतन्न युक्तं ब्रह्मण एकत्वेऽपि वेदान्तशास्त्रारम्भदर्शनादिति चेत्, इदमुच्यते—अस्त्यत्र दृष्टान्तवैषम्यम्। सर्वाध्यक्षस्य ब्रह्मण एकत्वेऽपि तत्र विचार्यमाणानां गुणानां बहूनां सत्त्वेन तद्विचाराय शास्त्रारम्भो न्याय्यः। स्फोटस्य तु एकत्ववादिनस्तस्य निर्धर्मकत्वा-

भ्युपगमेन अखण्डे विचार्यधर्माणामभावेन शास्त्रारम्भो व्यर्थः। न च ब्रह्माप्यखण्डमिति वाच्यम्, वेदान्तशास्त्रमारभमाणेन महर्षिणा ब्रह्मणोऽखण्डत्वानङ्गीरात्। पाणिनिनाप्याचार्येण क्वापि ब्रह्मस्फोटयोरखण्डत्वानुक्तेः। निरूपितमिदं पुरस्तात्पदादीनामखण्डत्वनिरसनावसरे। ननु सूत्रद्वयभाष्यस्य 'वर्णादीनां सर्गादौ सृष्टिः, प्रलये नाश' इति पक्षे इदम्, प्रयोगे श्रूयमाणाः शब्दा एव वाचका इति मते नेदमिति उद्द्योते व्याख्यानेन वाचकबहुत्वं न भाष्यकृत्संमतमिति तात्पर्यमिति चेत्, उच्यते—सूत्रद्वयभाष्येऽपि वाचकैकत्वसाधकपक्षान्तरानुपन्यासात् शब्दमर्यादया लब्धाऽबाधितार्थपरित्यागे कारणाभावात् सूत्रद्वयोद्द्योतोऽनादरणीय इति। ननु 'आद्यन्तौ' इति सूत्रे 'अथवा एतयाऽऽनुपूर्व्याऽयं शब्दान्तरानुपदिशति, प्रकृतिम्, ततो वलाद्यार्धधातुकं, ततःपश्चादिकारम् यस्मिन् तस्यागमबुद्धिर्भवति' इति सागमकानामादेशत्वोपपादनतृतीयप्रकारप्रदर्शनभाष्यस्य 'असत्यप्रकृतिप्रत्ययोपदेशेन सत्यस्य वाचकपदस्य व्युत्पादनं क्रियते, रेखागवयन्यायेनेव सत्यगवयस्य' इति कैयटेन व्याख्यानात्, भाष्यं श्रूयमाणानां वस्तुतो नार्थवाचकत्वं किं तु तेन बोध्यस्य नित्यस्य तत्त्वमित्यत्र मानमिति चेत्, न। स्फोटवादिनां मते स्फोटातिरिक्तस्य सत्यत्वाभावेन इतव्यादेरवान्तरसमुदायस्यापि असत्यत्वेन तद्बोधनद्वारा वाचकबोधनतात्पर्यकस्य अथवा 'यत्तावदयं सामान्येनोपदेष्टुं शक्नोति तावदुपदिशति, प्रकृतिम्.....तेनायं विशेषेण शब्दान्तरं समुदायं प्रतिपद्यत' इति पूर्वभाष्यस्यानुत्थितिप्रसंगात्। 'शब्दान्तरं समुदायम्' इति भाष्यमादाय 'तव्याद्यपेक्षया भिन्नमितव्यादि' इति उद्द्योते व्याख्यानात् पूर्वभाष्यस्यापि कल्पितशब्द एव शास्त्रविषय इति नागेशतात्पर्यात्। यद्वा—नागेशकृतव्याख्यारीत्या अथवेति पक्षद्वयभाष्ययोः समानविषयकत्वलाभात् 'अथवा' इत्युत्तरभाष्यस्यानुत्थितिप्रसंगः। किं च 'नित्यं पदम्' इति कैयटमादाय 'व्याकरणानिष्पाद्यमित्यर्थ' इति व्याख्यानेन कल्पित एव साक्षादुपदिश्यते तेन

वाचकस्य बोधनमिति अलाभात्, पक्षद्वयस्यापि समानविषयकत्वेन आद्याथवेतिपक्षे वाचकस्यैवानया प्रणाल्या व्युत्पादनम् उत्तराथवेति पक्षे कल्पितस्य साक्षाद्बोधनं, तेन वाचकस्याखण्डस्य बोधनमिति भेदः इति पक्षद्वयस्य वैलक्षण्यनिरूपणासंगतिः, नागेशोक्तदिशा पक्षद्वयेऽपि कल्पितस्यैव साक्षाद्बोधनमिति लाभात्। तर्हि पक्षद्वयस्य को भेद इति चेत् अधिकारिभेदात् भेदः। तथा हि–संज्ञापक्षे ज्ञानगौरवम्, 'आडजादीनाम्' इति सूत्रयतः पाणिनेर्नाभिमतः स पक्ष इति मत्वा पक्षान्तरमाह अथवेति। अयं च सिद्धान्तिन इति उद्योते। भाष्ये अयम्–पाणिनिः, 'तेनायम्' इत्यत्रायंशब्दो बोद्धृपरः। अयं च पक्षो दाधेतिसूत्रोक्त एव अनेन तव्यबुद्धिप्रसंगे इतव्यबुद्धिः कार्या। ततः तद्विशिष्टो भवितव्यादिशब्दो वाचको बोध्य इति बोध्यम्। अयं च मध्यमाधिकारिकः। द्वितीयोऽथवेतिपक्षस्तु ऊहापोहकुशलोत्तमाधिकारिकः। अयं भाष्यार्थः – एतयाऽऽनुपूर्व्या–अनेन क्रमेण, अयं–पाणिनिः, शब्दान्तरम्–वाचकशब्दम्, उपदिशति-बोधयतीति। प्रकृत्याद्युपदेशमात्रेण स्वप्रतिभयैव अवान्तरसमुदायोपदेशमन्तरापि शास्त्रीयसर्वकार्यविशिष्टसमुदायं प्रतिपद्यत उत्तमाधिकारीति भावः। ततश्च 'नित्येषु' इत्यादि भाष्यपर्यालोचनायां वाचकशब्दस्य बहुत्वमेव युक्तमिति भाति।

वाचकस्य तु शब्दस्य नैकत्वं भाष्यसंमतम्।
इति भाष्यं समालोच्य संगिरन्ते सुधीजनाः॥

स्फोटस्यानार्षत्वम्

किं च 'इदं च शिष्टसमाचारात्प्रक्रियादशायां स्वीकार्यम्, परमार्थदशायां तु—

पदे न वर्णा विद्यन्ते वाक्येष्ववयवा न च।
वाक्यात्पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन॥'

इति वाक्यपदीयोक्तदिशा 'स्फोटं सिद्धान्तयतां क्वास्य पूर्वपक्षस्यावसर' इति 'एओङि' इति सूत्रशेषे कौस्तुभे 'वाक्यपदीयोक्तदिशा' इत्युक्त्या, 'तद्व्यतिरिक्तः स्फोटो नादव्यङ्ग्यो वाचको विस्तरेण वाक्यपदीये व्यवस्थापित' इति पस्पशाह्निककैयटे 'वाक्यपदीये' इत्युक्त्या च स्फोटवादे भर्तृहरिवचनमेव मूलं न तु मुनित्रयवचनमिति कैयटादिभिरेव स्पष्टमभिधानात् पाणिनीयसूत्रानुदाहरणात्, स्फोटो न मुनित्रयसंमत इति वदन्तीति कृतं विस्तरेण।

स्फोटे मानं कैयटादौ हरिवाक्यमुदाहृतम्।
न पाणिनीयं वचनं तस्मात्सोऽनार्ष ईर्यते ॥

वाचकस्याखण्डत्वनिरासः

यत्तु 'अखण्डान्येव पदानि' इत्युक्त्वा 'इदमपि' 'आद्यन्तौ' इति 'सूत्रभाष्य' इत्युक्तं मञ्जूषायां (प.१) तदपेशलम्। 'अइउण्' आदिषु बहुषु सूत्रेषु 'नित्येषु शब्देषु कूटस्थै[1]रविचालिभिवर्णैर्भवितव्यम्' इति भाष्ये कूटस्थस्य वर्णघटितत्वोक्त्या सखण्डत्वमेव भाष्यकृत्संमतत्वावगमात्। क्वापि भाष्येऽखण्डत्वस्य स्पष्टमनुक्तेः। एतेन 'तेन च बोधकस्याखण्डस्य बोधनम्' इति 'आद्यन्तौ' इति सूत्रस्थद्वितीयाथवेतिपक्षभाववर्णनं चिन्त्यम्, तेनानेन च भाष्येण तादृशार्थालाभात्। किं च अखण्डत्वे निर्धर्मकत्वावश्यंभावेन तस्य वाचकत्वं कथं स्यादिति विभाव्यताम्। ननु अध्यस्यते तत्र तदिति चेत्, तेन तत्र तन्नास्तीत्येवेत्युक्तं भवतीति ज्ञेयम्। 'भाष्ये वर्णपदेन प्रकृतिप्रत्ययागमादय' इति मञ्जूषोक्तेश्च सखण्डत्वं शक्यं वक्तुम्। 'अइउण्' इति सूत्रस्थनित्येष्वित्यादिभाष्यपर्यालोचनायां वर्णैरित्यस्याक्षरैरित्येवार्थो युक्त इति भाति[2]। कलायां तु द्वितीया 'अथवा'

1. देशान्तरप्राप्तिरहितैः।
2. प्रकृत्यादिपरत्वे वा, वर्णपरत्वे वा तत्त्वसिद्धौ न कोऽपि प्रतिबन्धः।

इति भाष्यं, तत्रत्यकैयटोद्द्योतौ च प्रमाणतयोपन्यस्य तैः अखण्डत्वलाभप्रकारो नोपपादितः। किं च 'वाक्यादपोद्धृत्य पदान्यन्वाख्यायन्त' इति भाष्यं शब्दानां सखण्डत्व एव प्रमाणम्, अपोद्धरणस्य समुदायादेकदेशाऽऽदानरूपत्वात्। 'अपोद्धरणं–कल्पनम्, कल्पनया प्रविभज्य' इति कलादिव्याख्यानं तु नाक्षरमर्यादालभ्यमिति शब्दार्थतत्त्वविदो न साधु मन्यन्ते। अङ्गाधिकारस्थानि सूत्राणि सखण्डत्वे प्रमाणानि। अखण्डत्वं न व्यासादिसंमतमिति पूर्वं निरूपितम्।

वाचकस्य सखण्डत्वे भाष्यं मानं प्रदर्शितम्।
अखण्डत्वे वाचकत्वधर्मस्तत्र कथं भवेत्॥

स्फोटे भाष्यसंमतिनिरासः

ननु 'स्फोटः शब्दो, ध्वनिः शब्दगुण' इति तपरसूत्रभाष्योक्तेः स्फोटो भाष्यसंमत आर्षः पाणिनेश्च संमत इति चेत्, ब्रूमः-तत्र स्फोटपदस्य स्फुटचते व्यज्यत इति कर्मव्युत्पत्त्या व्यङ्ग्यो नित्य इति, स्फुटत्यस्मादर्थ इति व्युत्पत्त्या वाचक इति वाऽर्थात् तेन भाष्येण हरिकैयटदीक्षितनागेशादिभिर्लक्षितलक्षणस्फोटासिद्धेः। तथाहि–वर्णानामुत्पत्तिवादिना मात्राकालादिना ह्रस्वदीर्घादिभेदवत् द्रुतादिवृत्तिभेदेनाप्यकारादिव्यक्तीनां भेदात् यस्यां वृत्तौ तपरकरणं, तत् तदन्यवृत्तिमदकारादीनां दीर्घादीनामिव व्यावर्तकं स्यात्, ततश्च वृत्त्यन्तरे ऐसादयो न प्राप्नुवन्तीत्याशङ्किते 'वृत्त्यन्तरे ऐसादयो वक्तव्या' इति शङ्कित्राशयानुरोधेन समाधिमादावभिधाय वस्तुतो वर्णानां नित्यत्वे वृत्तिभेदेन नाकारादिव्यक्तिभेदोऽनुभूयते, अत ऐसादिवचनं न कार्यमिति बोधयन् 'सिद्धान्त्ववस्थिता वर्णा' इति सदृष्टान्तं समाध्यन्तरमभ्यधात् भाष्यकारः। तस्यायं भावः–भिन्न-

भिन्नपुरुषेण चिराचिरगमनशीलेन प्राप्तः क्लृप्तपरिमाणविशेषोऽध्वा यथा न भिद्यते, एकरूप एवास्ते, तथा वर्णोऽपि चिराचिरोच्चारण-कर्त्रोच्चरितो न भिद्यत इति। ननु अध्वनः क्लृप्तपरिमाणविशेष-तया न भेदप्रसंगः, वर्णस्तु न तथाविधः, अतोऽयं विषमो दृष्टान्त इति उक्तेऽर्थेऽविश्वासेन पुनःसन्दिहानं प्रति दृष्टान्तान्तरेण उक्तं वर्णनित्यत्वं द्रढयति भाष्यकृत् एवं तर्हीत्यादिना[1]। अत्र स्फोटशब्दः कैयटकौस्तुभोद्योतमञ्जूषापर्यालोचनायां व्यङ्ग्यपर इति ज्ञायते। शब्दः – अकारादिवर्णः, स्फोटः – व्यंग्यः, वर्णानां नित्यत्वेन तस्य तत्त्वम्। ध्वनिः–वैकृतध्वनिः, वैकृतत्वं च–आलस्यादिप्रयोज्यत्वम्, स च विलंबितादिवृत्तिः, शब्दगुणः–वर्णस्य स्वरूपाभिव्यक्त्यनन्तरं व्यज्य-मानतत्तद्वर्णनिष्ठो धर्मः वर्णस्योपकारकः, तस्य तत्त्वं च—तत्तद्वृत्ति-विशिष्टतया वर्णोपलब्धिमात्रहेतुत्वम्। अतः स धर्मो दीर्घादिव्यावर्तक-ह्रस्वत्वादिवत् वृत्त्यन्तरविशिष्टवर्णव्यावर्तको न भवति। दृष्टान्तं वक्तुं पृच्छति भाष्ये कथमिति। भेर्याद्याघातवदिति। अत्राघात-शब्दो भावघञन्तः। भेर्या आघात इति षष्ठीसमासः। ततस्तृतीया-न्ताद्वतिः। स्फोट इति शेषः। स्फोटः भेरीताडनजन्यशब्दतुल्यो भवतीत्यर्थः। अयं भावः–यथा विंशत्यादिभिन्नभिन्नसंख्याकपदगमन-शीलैर्भिन्नैः पुरुषैः श्रूयमाणो भेरीशब्द एकविध एव, तथा वर्णोऽपि वृत्तिभेदेन श्रूयमाण एकविध एव, पुरुषनिष्ठविजातीयगमनस्य भेरीशब्दभेदापादकत्वाभाववत् वृत्तिभेदस्यापि अकारादिवर्णव्यक्ति-भेदापादकत्वाभावः। तथैव शब्दस्वरूपतत्त्वविदामनुभवात्। अत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकशब्दयोरनित्यत्वनित्यत्ववैषम्येऽपि एकविधोपल-ब्धिविषयतामात्रेण दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभाव इति। भाष्ये दृष्टान्त-वाक्यतात्पर्यमाह—तद्यथा[2] इति। भेर्याघात इति। अत्र भेरीमाह-

---

1. एवं तर्हि स्फोटः शब्दः ध्वनिः शब्दगुणः (भा.)
2. तद्यथा भेर्याद्याघातो, भेरीमाहत्य कश्चिद्विंशतिपदानि गच्छति, कश्चित् त्रिंशत् कश्चिच्चत्वारिंशत्।

न्तीति कर्मण्यण्। उपपदसमासः। आहत्येति। शब्दं शृण्वन्निति शेषः। अक्षरार्थः स्पष्टः। भाष्ये स्फोट[1] इति। अस्य दृष्टान्तशेषत्वे 'अथापि' इत्यादिः। विजातीयगमनशीलपुरुषेण श्रुतोऽपीत्यर्थः। स्फोटस्तावानेव – भेरीदण्डसंयोगरूपताडनकालिकपरिमाणविशिष्ट एव, भवति–श्रूयमाण इत्यादिः। कथं शब्दस्य तावद्दूरं तथाविधत्वमित्यत आह भाष्ये–ध्वनिकृता[2]त्विति। पुरुषनिष्ठव्यापारविशेषकृतदृढतरदृढतमसंयोगजन्यध्वनिपदाभिधेयशब्दीयविजातीयधर्मप्रयोज्येत्यर्थः। दृष्टान्तशेषत्वे योजनाक्लेशमसहमानः कैयटः स्फोटस्तावानेवेति दार्ष्टान्तिकोपन्यास इत्याह अत्र कल्पे एवमित्यादिः। एवं भेरीशब्दवत्, स्फोटोऽपि–अकारादिरपि, तावानेव–उत्पत्तिकालिक(अभिव्यक्तिकालिक)ह्रस्वत्वादिविशिष्ट एव, भवति–वर्तते। न तत्र भेद इति भावः। भाष्ये वृत्तिस्तु न भेदकारिणीत्याह–ध्वनीति। वृद्धिरिति। महत्वमित्यर्थः। इदमुपलक्षणमल्पत्वस्यापि इति। महत्त्वादि तु चिराचिरकृतोच्चारणजन्यानुनिष्पादिध्वनिकृतमिति तात्पर्यम्। नागेशस्तु 'अस्ति भेरीशब्देऽपि स्फोटोऽत इदं वाक्यं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकोभयपरम्' इति मंजूषोद्योतयोराह। तत्पक्षे यथातथेत्यध्याहृत्य भाष्यवाक्यमावृत्य योजनीयम्। शब्दार्थतत्त्वविदग्रेसरो भाष्यकारः स्वानुभूतिसिद्धमर्थं (वर्णनित्यत्वं) अन्तेवासिजनेभ्य उपादिशदिति प्राञ्चो विपश्चितः। उक्तमर्थं संक्षिपति कारिकया भाष्यकारः – ध्वनिरिति।

ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते।
अल्पो महांश्च केषांचिदुभयं तत्स्वभावतः॥

अस्यार्थः — ध्वनिः – व्यञ्जकः शब्दः, स्फोटः – व्यंग्यः शब्दः, अल्पो महांश्च–ध्वनिविशेषः, इदं द्वयम्–चिराचिरोपलब्धिजनकत्वे

1. स्फोटस्तावानेव भवति।
2. ध्वनिकृता तु वृद्धिः (भा.)

अल्पत्वमहत्वे। तादृशः – शब्दानां संबन्धी, ध्वनिः – वैकृतध्वनिः, लक्ष्यते–ज्ञायते। ध्वनेः शब्दसंबन्धित्वं तदुपलब्धिजनकत्वेन। उक्त-द्विविधशब्दसत्त्वे प्रमाणमाह — उभयमिति। व्यङ्ग्यत्वं व्यञ्जकत्वं चेत्युभयम्। स्वभावतः – स्वरूपेणेत्यर्थः। शब्दस्य तादृशस्वभाव-त्वात् न तत्र प्रमाणान्तरापेक्षा। अथापि योगिप्रत्यक्षगोचरो भवति इति भावः। तत्र व्यवस्थामाह–केषामिति। तदुभयमित्यनुषङ्गः। अयमर्थः – केषांचित् व्यक्तानां शब्दानां तदुभयं व्यङ्ग्यत्वं व्यञ्ज-कत्वं च, अव्यक्तानां तु ध्वनिरेवेति। कौस्तुभेऽपि इदं भाष्यादि इत्थमेव व्याख्यातम्। ततश्च भाष्ये, कारिकायां च स्फोटपदं व्यंग्य इत्यर्थकं, स्फुटचत इति कर्मणि घञन्तं बाहुलकादिति। अय-मत्र निष्कर्षः – इदं भाष्यं वृत्तिभेदे व्यक्तिभेद इति वर्णानां कार्यता-वादिना चोदिते वर्णस्य नित्यत्वात् वृत्तिभेदेऽपि न भेद इति व्युत्पाद-नाय प्रवृत्तं, न तु वाचकस्य विलक्षणस्फोटत्वव्यवस्थापनायेति।

'अथवा उभयतः स्फोटमात्रं निर्दिश्यते रश्रुतेर्लश्रुतिर्भवति' इति 'एओङ्' सूत्रभाष्यमपि वर्णैकदेशस्य ग्रहणाग्रहणविचारे, अग्रहण-पक्षे क्लृप्तमित्यादौ लत्वासिद्धिशङ्कां परिहर्तुं प्रवृत्तमिति न हर्या-द्यभिमतस्फोटसिद्ध्यनुकूलम्। तस्य चायमर्थः — उभयत्र 'रः ल' इति स्थान्यादेशयोः स्फोटमात्रम्—स्वतन्त्रवर्णवर्णैकदेशोभयसाधा-रणधर्ममात्रम्। तादृशश्च धर्मो रेफलकारान्यतरतत्सदृशवर्णैकदेशतदु-भयवृत्तिः उभयोरेकरूपेण भानप्रयोजकः। स तु न स्वतन्त्रवर्णबोधक-पदेन ग्रहणप्रयोजकः। अत एव 'रश्रुतेर्लश्रुतिर्भवति' इति वक्ष्यति। निर्दिश्यते व्यक्तिद्वारा सूत्रकृता उच्चार्यते। एवमुक्तौ फलितमाह— रश्रुतेरिति। रस्य श्रुतिः श्रवणं यत्र स रश्रुतिः तस्य रश्रुतेः। एवमेव लश्रुतिरित्यस्यापि विग्रहः। अथ वा श्रुतिरिति कर्मणि क्तिन् श्रूयमाण इत्यर्थः। रः श्रुतिः श्रूयमाणो यत्रेति बहुव्रीहिः, श्रूयमाण-रेफाधिकरणं ततश्च यो रेफावभासः, तस्य रेफावभासवतः लकाराव-भास आदेशो भवतीति विशिष्टार्थः। कर्प्, कृप् इत्यनयो रेफावभास-

वत्त्वात् तयोः कल्प्क्लृप् इत्यादेशौ क्रमेण भवतः, वर्णतदेकदेशयो रेफावभास प्रयोजकधर्मवत्त्वात्। अत एव अत्र स्फोटपदं स्फुटति विकसते शब्दः अस्मादिति अवभासजनकधर्मपरमित्याहुः। कैयटस्तु अन्तर्भूतानन्तर्भूतरेफलकारव्यङ्ग्यसामान्यं स्फोट इत्याह। कौस्तुभेऽपि—'एओङ्' सूत्रशेषे 'कृपोरोल' इत्यत्र 'स्वतन्त्रास्वतन्त्रसाधारणी जातिरनुवाद्ये विधेये च विवक्षित' इति वदता दीक्षितेन एतत्कैयटार्थ एव विशदीकृतः। नागेशस्तु ईदृशजातिसद्भावे मानाभावेन 'रजातेरिति वक्तव्ये रश्रुतेः' इति वदतो भाष्यकारस्यापि तादृशजातिसद्भावेऽसंमत्यनुमानेन च उभयसाधारणजात्यङ्गीकारे वर्णैकदेशग्रहणपक्ष एव पर्यवसानात् अग्रहणपक्षोपक्रमेण प्रवृत्तस्यास्य भाष्यस्य उपक्रमविरोधम्, 'नरसिंहत्वादिवत् विलक्षणोऽयं वर्ण' इति 'रषाभ्याम्' (पा.सू. ८.४.१) इति सूत्रकैयटविरोधं च प्रदर्श्य क्वापि वास्तवरेफाभावेन 'रेफावभासवतः स्फोटस्य लकारावभासः स्फोटो भवति' इति 'रश्रुतेः' इति भाष्यस्यार्थं वर्णयति। अत्रेदं वक्तव्यम् — ब्रह्मातिरिक्तस्य वस्तुसामान्यस्य भ्रमप्रकारत्वेन मिथ्यात्वं वदतो नागेशस्य मतं पाणिन्याद्यनभिमतमिति पुरस्तादसकृदावेदितम्, अतोऽस्त्येव पाणिन्यादिमते वास्तवो रेफादिः। अत एवोक्तं भगवता 'रश्रुतेः' इति, अन्यथा अवभासस्येत्याद्येव ब्रूयात्। 'मायिकत्वेऽपि सर्वस्य नासत्त्वं शशविषाणवदिति' सारे सारकृता, 'पंचकोशादिवत्तस्मात्' इति कारिकाव्याख्यानशेषे, 'न च अलीकया प्रकृतिप्रत्ययकल्पनया कथं वास्तवस्फोटबोधः, तस्या अलीकत्वासिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वा'दिति, 'पंचकोशादिवत् प्रकृतिप्रत्ययविभागस्यापि मायिकत्वेन, नात्यन्तासच्छशविषाणवदलीकत्वम्' इति तत्रैव दर्पणकारेण चोक्तेः, मायिकपदार्थस्यासत्त्वाभावेन वर्णतत्समुदायपदादेरसत्त्वाभावात्। एतेन ब्रह्मातिरिक्तं सर्वं मायिकमतोऽसदिति मञ्जूषोक्तमपास्तम्। न च तेन जगदसदिति नोक्तमिति वाच्यम्, शुक्तिरजतादेः भ्रमविषयस्य बहिस्तद्देशे चासत्त्वमुपपाद्य 'प्रपञ्चोऽप्येवमेव, मृगतृष्णादिदृष्टान्तेन प्रपञ्चस्य शास्त्रे

वर्णनात्। तदुक्तं परमार्थसार' (२९.२४) इति मञ्जूषोक्तेः मृगतृष्णोदकादेश्चासत्त्वस्य पूर्वग्रन्थे उपपादितत्वेन जगतोऽपि तेनासत्त्वस्योक्तप्रायत्वात्। शशशृङ्गशुक्तिरूप्याद्योरविशेष एव तन्मते। 'सदसद्भिन्नमनिर्वचनीयम्' इति मतखण्डनावसरे 'सदसद्भेदाधिकरणवस्तुनोऽप्रसिद्धेः' इति तेनोक्तत्वात्। यदि शुक्तिरूप्यादेः शशविषाणाद्विशेषः तर्हि भेदद्वयाधिकरणवस्तुनः सत्त्वेन अद्वैतिसंमतानिर्वचनीयलक्षणस्य तत्कृतखण्डनमसंगतं स्यात्। शुक्तिरजतादिस्थल इव, अत्र बाधज्ञानानुदयात् अवभासेत्युक्तिरयुक्ता। न चैवं ग्रहणपक्ष एवान्तर्भवतीति उपक्रमविरोधस्तदवस्थ इति वाच्यम्, ग्रहणपक्षे तत्त्वबुद्धिः, अग्रहणपक्षे तत्सदृशत्वबुद्धिरिति भेदात्। मुख्ये संभवति विना मानं सदृशस्य ग्रहणं न स्यात्। अतः 'कृपोरोल' इत्यत्र न मुख्यव्यक्तिनिर्देशमात्रे सूत्रकृतस्तात्पर्यम्, किं तु मुख्यव्यक्तितत्सदृशव्यक्त्युभयोर्ग्राहिकधर्मनिर्देशे। अत उभयोर्ग्रहणं भवतीति भाष्याशयः।

यदि वर्णवत्ता पदानां न स्यात् रेखागवयन्यायेन साधुत्वानुशासकं शास्त्रं शब्दानां नित्यत्वपक्षे इत्यभियुक्तव्यवहारासंगतिः। रेखागतगवयगतसंस्थानसंनिवेशेन गवयो बोध्यते यथा, तथा नित्यशब्दगतगकारादिवर्णव्यञ्जकरेखाविन्यासेन नित्यो गवादिशब्दो बोध्यत इति हि तदर्थः। इदं ज्ञेयम्—अस्तेर्लोटि एधीति रूपे रेखास्थानीयाऽसधातुगतवर्णादर्शनात् तेन न्यायेन शास्त्रमनुशासकमित्येतत् न युक्तमिति 'आद्यन्तौ' इति सूत्रोद्द्योतो न युक्तः। प्रक्रियावाक्ये शास्त्रप्रवृत्त्युत्तरं निष्पन्नम् एधीतिरेखास्थानीयं तेन बोध्यते, एधीत्यर्थवाचकः शब्दो नित्यः, तत्र रेखास्थानीयगतवर्णोपलम्भात्, तेन न्यायेन शास्त्रमनुशासकमिति युक्तमिति। न च नृत्वसिंहत्वानाक्रान्तनृसिंहत्ववत् निरवयवं वर्णान्तरं तदिति वाच्यम्, वर्णान्तरत्वेऽपि निरवयवत्वे मानाभावात्। न हि नृसिंहस्य नरत्वाद्यनवच्छिन्नत्वेऽपि निरवयवत्वमस्ति।

'तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम्' (पा.सू. १.२.३२) 'एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धते पूर्वस्यार्धस्याऽऽदुत्तरस्येदुतौ' (पा.सू. ८.२.१०७) इति प्लुतादिकार्यविशेषं च विदधता सूत्रकृता, भाष्यकृता च 'ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वात्' इति वदता, वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणेन ग्रहणाऽग्रहणविचारं कृतवता वर्णानां सावयवत्वाभ्युपगमात्। अत एतेषां निरवयवत्त्वम्, तत्समुदाये समुदायत्वबुद्धेरतात्त्विकत्वम्, तत्र अवयवसद्भावाश्रयणं च भ्रान्तिमूलमित्यादिनिरूपणं 'वर्णेष्ववयवा न च' इति दृष्टान्तेन—

पदे न वर्णा विद्यन्ते वाक्येष्ववयवा न च।
वाक्यात्पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन॥

इति वाक्यपदीयोक्तं पदवाक्ययोर्निरवयवत्त्वं च निर्मूलम्। 'नित्येषु शब्देषु' इत्यादिभाष्ये पदवाक्यरूपशब्देषु वर्णैर्भवितव्यमित्युक्तेः तेषां सावयवत्वस्य भाष्यकृत्संमतत्वात्। न च भाष्यं व्यञ्जकविषयं, वाक्यपदीयं तु स्फोटविषयमिति वाच्यम्, अतिरिक्तस्फोटस्वरूपस्यैव भाष्यानारूढत्वात्। भाष्याद्यनुग्रहरहितार्थप्रतिपादकवाक्यपदीयं कथं पाणिनीयैरुपादेयं स्यात्। न च सावयवत्वे जन्यत्वं स्यादिति न नित्यत्वं शब्दानामिति वाच्यम्, त्रिगुणात्मकमूलप्रकृतेः सावयवाया जन्यत्वादर्शनात्। शब्दानां नित्यत्वपक्षे समुदायाऽप्रसिद्धिचोद्यस्यापि नावसरः।

किं च 'पदान्तस्य' (पा. ८.४.३७) 'सात्पदाद्योः' (पा. ८.३.१११) 'षःप्रत्ययस्य' (पा. १.३.६) 'इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात्' (पा. ८.३.७८) इत्यादिभिः पदावयवप्रत्ययावयवनिबन्धनानि कार्याणि, 'अलुगुत्तरपदे' (पा. ६.३.१) 'उत्तरपदस्य' (पा. ७.३.१०) 'एकाजुत्तरपदे णः' (पा. ८.४.१२) 'पूर्वपदात्' (पा.८.३.१०६) 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' (पा. ७.३.१९) 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' (पा.२.१.५१) इत्यादिभिः समासे पूर्वोत्तरपदनिबन्धनकार्याणि

च विदधता सूत्रकृता पदवाक्ययोरपि सावयवत्वस्य बोधितत्वेन तयोर्निरवयवत्वोक्तिः शास्त्रप्रवर्तकाचार्यानभिमतैव। अतः सा प्रामाणिकैर्नादर्तव्या। किं च वर्णादीनां निरवयवत्वे नास्ति प्राचामाचार्याणां वचनानुग्रहः। अस्ति च तेषां सावयवत्वे 'नित्येषु शब्देषु' इति भाष्यानुग्रहः। तत्र शब्देष्वित्यस्य वर्णपदवाक्यरूपशब्देष्वित्यर्थः। एतेन यदुक्तं समर्थसूत्रे कैयटेन 'तत्त्वतो निरवयवान्येव केवलमसत्यप्रक्रियाश्रयेणाऽन्वाख्यायन्ते' इति तदपास्तम्। 'नित्येषु शब्देषु वर्णैर्भवितव्यम्' इति भाष्योक्तेर्नित्यशब्दानां सावयवत्वसिद्धेः, असत्यार्थानुशासके शास्त्रत्वस्यैव दुर्वचत्वात्। तत्त्वविषयकयथार्थज्ञानजनकशब्दसमुदायो हि शास्त्रमित्याचक्षतेऽभिज्ञाः। किं च असत्यस्योपदेशे तत्रैव वर्तमानाः सत्यं कदापि न भजेरन्, अभिमतनगरं यियासूनां कापथोपदेशे तत्रैव भ्रमन्तो यथा नगरं कदापि न प्राप्नुवन्ति। किं च समर्थसूत्रे शब्दानां निरवयवत्त्वं नैरर्थक्यं च निराचक्रे नागेशः केचित्तु पक्षोपन्यासमुखेन 'उपलभ्यमानाऽवयवानां नैरर्थक्ये, समुदायस्य निरवयवत्वे च मानाभावः, नित्यत्वं तु अनिष्पाद्यत्वमात्रेण वक्तुं शक्यम्' इति ग्रन्थेन। एतेन–नित्यत्वसावयवत्वे परस्परपरिहारेणैव वर्तेते इति नियमो नेति बोधितम्।

अस्ति स्फोटपदं भाष्य एओङ्तपरसूत्रयोः।
आद्ये तु तत्पदं धर्मपरं तत्सूत्रभाष्यतः॥

द्वितीये स्फोटभिन्नस्य नित्यशब्दस्य वाचकम्।
इति निर्णीयते तस्मान्मञ्जूषोक्तं न युज्यते॥

अतो भाष्यं ब्रह्मसमस्फोटसिद्धौ न साधकम्।
इति भाष्यविदां पादपद्ममाश्रित्य भाषितम्॥

स्फोटे भागवतसंमतिनिरासः

ननु भगवता व्यासेन भागवते—

श्रृणोति य इमं स्फोटं सुप्ते श्रोत्रे च शून्यदृक् ।
येन वाग्व्यज्यते यस्य व्यक्तिराकाश आत्मनः ।। (१२.६.५)

इति प्रणवस्य स्फोटत्वोक्तेः व्यासादिमहर्षिसंमतः स्फोट इति चेत्, उच्यते—स्फुटत्यर्थोऽस्मादनेन वेति अपादाने, करणे वा घञि निष्पन्नः स्फोटशब्दो वाचकपर्यायः। यद्वा—पूर्वं प्रसक्तस्य वर्णत्रयात्मकस्य प्रणवस्य 'इमं स्फोटम्' इत्यनुवादात् प्रणवपर्यायः सः। यद्वा—'येन वाग्व्यज्यत' इत्युत्तरार्धे वक्ष्यमाणतया वेदाद्यभिव्यञ्जकत्वेन प्रणवस्य स्फोटत्वोक्तिः, अतस्तत्र स्फोटपदं व्यञ्जकमित्यर्थकम्। श्लोकार्थस्तु—यः परमात्मा, श्रोत्रे सुप्ते—श्रोत्रेन्द्रिये निर्व्यापारे, शून्यदृक्-शून्येऽपि सर्वेन्द्रियव्यापाराभावेऽपि, दृक्-ज्ञानी, इमं स्फोटम्–प्रणवरूपं स्ववाचकं शब्दम्, श्रृणोति। प्रणवः कीदृश इत्यत आह–येनेति। येन–प्रणवेन, वाक्–सर्वे वेदाः, यस्य–प्रणवस्य, आत्मन आकाशे–परमात्मनो हृदयाकाशे, इति श्रीधराचार्यः। परमात्मैवैतं श्रृणोति नान्य इति एतद्भावः। 'सुप्तः श्रोतेव शून्यदृक्' इति संहितापाठ इति कृत्वा, सुप्तः–सुषुप्त्यवस्थामापन्नः, शून्यदृक्–शून्यः परमात्मा, तं पश्यतीति तथा, ब्रह्माऽपरोक्षी यो ब्रह्मज्ञानी, स सुप्तः सन्, श्रोतेव–परमात्मेव, स्फोटं श्रृणोति, इति विजयध्वजाचार्यः। स्फोटस्य श्रोता परमात्मा ब्रह्मज्ञानी चेति भावः।

इदमत्र ज्ञेयम् — प्रथमस्कन्धे चतुर्थेऽध्याये संग्रहेण निरूपितं वेदाद्यधिगतिक्रमं,

पैलादिभिर्व्यासशिष्यैर्वेदाचार्यैर्महात्मभिः ।
वेदा वै कतिधा व्यस्ता एतत्सौम्याऽभिधेहि नः ।।
(भाग. १२.६.१)

इत्यादिना विस्तरेण निरूपयता शब्दप्रपञ्चसृष्टिं करवाणीति संकल्पवतो भगवतो नारायणस्य हृदयाकाशे कश्चिन्नादो घण्टानिनादसंनिभः इच्छामात्रेण प्रथमं प्रादुरभूत्। तस्माद्वेदादिसर्वविद्याबीजभूतः प्रणवोऽभिव्यनक्तिस्म। तस्माच्चाक्षरसमाम्नायाद्यभिव्यक्तिद्वारा वेदादिसर्वमभिव्यानक्, स च प्रणवो नारायणस्य वाचकः 'येन वाग्व्यज्यते, स्वधाम्नो वाचकः साक्षात् ब्रह्मणः परमात्मन' इत्यादिनिरूपितम्। न च 'परमेष्ठिन' इति तत्रोक्तं तेन च 'परमेष्ठी पितामहः' इति कोशात् चतुर्मुखस्यैव ग्रहणमिति वाच्यम्, परमेष्ठिपदस्य परमात्मवाचकत्वेन सर्वस्य ब्रह्मकारणकत्वसिद्धान्तेन च परब्रह्मग्रहणस्यैवोचितत्वात्। परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी, किन् औणादिकः। न च 'वृत्तिनिरोधाद्विभाव्यत' इति भगवतैव पूर्वमुक्तत्वेन सर्वप्रत्यक्षगोचरः स इति वाच्यम्, योगिदृष्ट्या तथोक्तेः। योगिनो हि योगबलात् ब्रह्मेव तमपि प्रत्यक्षीकर्तुं समर्थाः। यद्वा यथा अस्माभिः कर्णपुटे पिहिते नादविशेषो ज्ञायते, तथा प्रणवव्यञ्जको नादो विभाव्यते इति दृष्टान्तोक्तिः, 'अलौकिकं लोकदृष्टान्तेन बोधनीयम्' इति सर्वतान्त्रिकाणां समयात्।

किं च भागवतपर्यालोचनायां सर्वप्रत्यक्षागोचरनादाभिव्यङ्ग्यत्वं प्रणवाख्यस्फोटस्य प्रतीयते, वैयाकरणमन्यैस्तु परश्रोत्रग्राह्यवैखरीनादव्यङ्ग्यतोच्यते, अतो वैयाकरणोक्तेः भागवतस्य च भिन्नविषयत्वेन नेदं भागवतं तेषामनुकुलम्। एतेन 'धार्यन्ते यैस्त्रयो भावा गुणानामर्थवृत्तयः' इति सत्त्वादिगुणादीनां त्रयाणां भावानां (रूपप्रपञ्चस्य) सृष्टिकथनात् नामरूपोभयप्रपञ्चोपादनत्वं स्फोटस्य भगवता व्यासेनोक्तं, तदनुसारेण अस्माभिरपि तथोक्तमित्यपास्तम्। भगवदुक्तप्रणवाख्यस्फोटस्य भवदभिमतस्फोटस्य च भिन्नत्वात्।

किं च परापश्यन्तीमध्यमावैखरीभेदेन चतुर्विधावस्थाविशिष्टनादेषु पराख्यनादस्य शब्दब्रह्मत्वं शब्दार्थोभयरूपप्रपञ्चोपादान-

त्वेनेति 'क्रियाशक्तिप्रधानायाः शब्दशब्दार्थकारणम्। प्रकृतेर्बिन्दुरूपिण्याः शब्दब्रह्माऽभवत्परा' इति वचनबलात् तेन सिद्धान्तितत्वेन, वैखरीव्यङ्ग्यस्य स्फोटस्य कार्यरूपतया, कारणत्वायोगात् तस्य ब्रह्मत्वानुक्तेश्च।

न च 'एकस्यैव स्फोटस्य शब्दब्रह्मरूपस्य सर्वशब्दतदर्थोभयोपादनत्वेनोभयोरपि तत्कार्ययोरुभयरूपत्वात्' इति स्फोटस्य कारणत्वमुक्त नागेशेनेति वाच्यम्, तत्र स्फोटपदस्य पराख्यवाचक इति सांप्रदायिकैर्व्याख्यानात्। अत एव 'क्रियाशक्तिप्रधानस्य' इति प्रमाणोदाहरणं संगच्छते। प्रमाणे परा वाच एव शब्दब्रह्मत्वोक्तेः। किं च 'गुणानामर्थवृत्तय' इत्यत्र तिसृणां व्याहृतीनामभिव्यक्तेरभिधानात्। नामप्रपञ्चनिरूपणस्योपक्रमेण उत्तरत्र च वेदादिनामप्रपञ्चनिरूपणदर्शनेन च मध्ये रूपप्रपञ्चसृष्टिनिरूपणं प्रक्रमविरुद्धम्। यद्यत्र रूपसृष्टिरभिमता स्यात् तर्हि आदावन्ते वा तां निरूपयेत्। 'आत्मन आकाशः संभूतः,' (तै.उ. २.) 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोसृजत' (छा. ६.२.३) 'अप एव ससर्जाऽऽदौ,' 'आपो नारा इति प्रोक्ताः' इत्यादिश्रुतिस्मृत्यादिभी रूपप्रपञ्चसृष्टिपराभिः आकाशादिरूपप्रपञ्चस्य शब्दात्सृष्टचनभिधानाच्च, प्रणवस्य विरूपप्रपञ्चकारणत्वायोगात्। यत्र क्वापि प्रणवात् रूपप्रपञ्चसृष्टिः श्रूयेत, स्मर्येत वा, तत्र प्रणववाच्यपरमात्मन एव सृष्टिरुच्यत इति वेदितव्यस्।

न च 'शब्द इति चेन्नाऽतः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्' (ब्र.सू. १.३.२८) इति सूत्रेण भगवान् बादरायणो रूपप्रपञ्चस्यापि शब्दप्रभवत्वमभिधत्त इति स्फोटस्योक्तं जगत्कारणत्वं युक्तमिति वाच्यम्, तत्र 'अतः प्रभवात्' इत्यस्य शब्दादिन्द्राद्युत्पत्तेरित्यक्षरार्थेऽपि शब्दस्य स्रक्ष्यमाणपदार्थाकृतिस्मारकत्वेन कारणत्वम्, न तु विवर्तोपादानत्वेन परिणाम्युपादानत्वेन वेति तात्पर्यात्। प्रजापतिः

स्रष्टुकामः प्रथमं वैदिकानिन्द्रादीन् शब्दाननुसंदधानः तद्बोधिताकृतिविशेषान् स्मारं स्मारं तदनुगताकारविशेषविशिष्टानिन्द्रादीन् सृजतीति शब्दस्य सहकारिकारणत्वमेव सूत्रकृता प्राबोधि। अत एव 'जन्माद्यस्य यतः' (ब्र.सू. १.१.२) इत्यादिना सूत्रकृता सर्वस्य कृतब्रह्मकारणकत्वसिद्धान्तव्याकोपो न। स्पष्टं चेदं शाङ्करे 'शब्द इति चेन्न' इति सूत्रभाष्ये। न च स्फोटस्यापि ब्रह्मकार्यत्वात् ब्रह्मत्वेन नोक्तसिद्धान्तविरोधोऽस्माकमिति वाच्यम्, ब्रह्मकार्यसामान्यस्य ब्रह्मत्वे तद्वत्कारणत्वे च मानाभावेन स्फोटस्य प्रपञ्चकारणत्वाऽसिद्धेः। न च 'तदनन्यत्वम्' इति कारणानन्यत्वं कार्यस्योक्तमिति वाच्यम्, अविनाभावेनैवानन्यत्वं न तु स्वरूपत इति पूर्वमेव समाहितत्वेन स्फोटस्य ब्रह्मत्वायोगात्।

हर्यादिसंमतस्फोटादन्यो भागवतोदितः।
तस्मान्न मानं तत्सत्त्वे भवेद्भागवतस्मृतिः॥

स्फोटविषये नैयायिकसंमतिनिरासः

नैयायिकास्तावत् 'अस्ति पदानां पदार्थेषु संकेतः न तु वाक्यस्य वाक्यार्थे, स तु[1] पदान्तरसमभिव्याहाररूपाकांक्षया अपूर्वो वाक्याऽशक्त्यैवोत्पद्यते। वैयाकरणमन्यैर्निरूपितो विलक्षणस्वरूपः स्फोटस्तु नास्त्येव' इति वदन्तीति विदुषां विदितम्।

मञ्जूषाकृत्तु—प्रथमपरिच्छेदे शक्तिवादे "संबन्धः पदे वाक्ये च तदाह न्यायभाष्यकारः 'समयज्ञानार्थं च' इत्यादिना 'वाक्यस्फोटो नैयायिकाऽसंमत इति परास्तम्" इत्यन्तेन ग्रन्थेन तद्भाष्योपन्यासपूर्वं पदेष्विव वाक्येष्वपि ऐश्वरसमय इति स्पष्टमेवोक्तमिति भाष्याभिप्रायं वर्णयित्वा नैयायिकैरपि वाक्ये शक्तिः, स्फोटश्चाऽङ्गी-

1. वाक्यार्थस्तु।

क्रियत इति प्रतिपादयन् नैयायिका अपि स्वानुकूला इति बोधनाय तदनभिमतं प्रमेयं तत्तात्पर्यविषय इति ब्रूते।

तत्र 'समयज्ञानार्थमिदं पदलक्षणाया वाचोऽन्वाख्यानं व्याकरणम्, वाक्यलक्षणाया वाचोऽर्थलक्षणम्' इति भाष्यम्, अनेन—तन्मते वाक्यशक्तिः, स्फोटश्चास्तीति शब्दतोऽर्थतो वा कथं लभ्य इति विचक्षणैर्विचार्यम्। किं च तत्र (द्वि.अ.प्र.आ. ५६ सू.) 'समयपालनार्थं'.....अर्थो लक्षणम्' इति पाठो दृश्यते, तत्र व्याकरणं पदसाधुत्वबोधकम्, अर्थः—तत्समूहः, लक्षणम्—भेदकम्, वाक्याभासात् साधुवाक्यस्य व्यावर्तकं अबाधिताऽर्थो वाक्यसाधुत्वबोधक इति तदर्थं तद्व्याख्यातार आहुः। किं च स्फोटस्य 'एतेन तावद्वर्णाभिव्यङ्ग्यः पदस्फोटोऽपि निरस्तः, तत्तद्वर्णसंस्कारसहितचरमवर्णोपलम्भेन तद्व्यञ्जकेनैवोपपत्तेरिति' इति मुक्तावल्यां शब्दखण्डे दूषितत्वेन, न्यायमञ्जर्यां (६ आ.) न्यायसूत्रभाष्यवार्तिकतात्पर्यटीकादितात्पर्यं निरूपयता जयन्तभट्टेन 'निर्मूलोऽयं वादो गन्धर्वनगरसोदर' इति अतिरिक्तस्फोटवादस्य दूषितत्वेन च नैयायिकसंमतः स्फोट इति कथं संगच्छते। इदं च तदनुक्ततदनभिमतार्थाभिधानमिति विदाङ्कुरुत। एतेन—'अर्थलक्षणम्' इत्येव पाठमवलम्ब्य व्याकरणपदस्यात्रापि संबन्धः। ततश्च वाक्यरूपवाचः अर्थबोधजनकताबोधकमित्यादिव्याख्यानं न्यायभाष्यतद्व्याख्यानानवलोकनमूलकमेव। एतेन नागेशो ग्रन्थपाठमप्यन्यथाप्रकल्प्य स्वैरं ग्रन्थार्थं वक्तीति वक्ता निरङ्कुश इति च स्पष्टं जानन्तु।

स्फोटो गन्धर्वनगरसोदरस्त्विति तार्किकैः।
दूषितः स कथं तेषां मतः स्यादिति चिन्त्यताम्॥

स्फोटस्य ब्रह्मत्वादिनिरासः

वर्णपदवाक्यभेदेन स्फोटस्तावत् त्रिविधः। जातिव्यक्तिभेदेन ते पुनर्द्विविधाः इति षोढा संपन्नाः। अखण्डपदस्फोटोऽखण्डवाक्यस्फोट इति द्वैविध्येन अष्टौ। तत्र 'वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षे तिष्ठतीति मतस्थितिः' इति हर्युक्तेः वाक्यस्फोटो मुख्यः, तत्रापि जातिस्फोटः परममुख्यः।

संबन्धिभेदात्सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु।
जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः ॥

तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते।
सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादयः ॥

इति हरिकारिकार्थसंग्राहक—

सत्याऽसत्यौ तु यौ भागौ प्रतिभावं व्यवस्थितौ।
सत्यं यत्तत्र सा जातिरसत्या व्यक्तयो मताः ॥ ७० ॥

इति कारिकया निरूपयन् दीक्षितः — "प्रतिवस्तु काचिदनुगता सत्ता जातिपदवाच्याऽस्ति। सा च सत्ता ब्रह्मैव 'आत्मैवेदं सर्वम्' इत्युक्तेः। सत्तापर्यायः सत्यशब्दः। जातिपदवाच्या सत्ता शब्देऽर्थे च वर्तते। तत्र शब्दनिष्ठा वाचिका, अर्थनिष्ठा तु वाच्येत्येकस्यैव वाच्यत्वं वाचकत्वं च, लाघवात्। तदुक्तम्—

शक्यत्व इव शक्तत्वे जातेर्लाघवमीक्ष्यताम्।
औपाधिको वा भेदोऽस्ति वर्णानां तारमन्दवत् ॥

इति। एवं च—तत्तद्व्यक्त्यवच्छिन्नं ब्रह्मैव जातिः ब्रह्मातिरिक्तं च सद्वस्तु नास्तीति आत्मैकत्वसिद्धिः। ततश्च शब्दविचारे प्रवृत्तस्य औपनिषदे ब्रह्मणि व्युत्पत्तिरुपजायते। वराटिकान्वेषणाय प्रवृत्तस्य

चिन्तामणिलाभवत् " इति व्याकरणशास्त्राध्ययनस्य परमं प्रयोजनं कौस्तुभे प्रथमाह्निकेऽवर्णयत् ।

अत्र वदन्ति—ईदृशमहाप्रयोजनं शब्दविचारं परिहाय, शङ्कराचार्यादयो महान्तो व्याससूत्रं व्याचक्षाणा ब्रह्मज्ञानं मुक्तिसाधनमिति कुतो व्यवस्थापयामासुरिति प्रथमतो विमर्शनीयम् । तेषां त्वयमाशयः—अधीतवेदवेदाङ्गाः कर्मादिना विधूतान्तःकरणदोषाः शुद्धान्तःकरणा 'आत्मा वा अरे' इत्यादिश्रुतिचोदितात्मोपासनया ब्रह्मज्ञानवन्तः प्राप्तपरमात्मानुग्रहाः त्यक्तदेहा मुक्ता भवन्ति नाऽन्योपायेनेति ।

ननु

द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ।।[1]

इति शब्दविचारे प्रवृत्तस्य ब्रह्माधिगमरूपमोक्षलाभाऽभिधानात् युक्तं कौस्तुभोक्तमिति चेत्, न । तत्र श्रुतौ वा, स्मृतौ वा, शब्दब्रह्मेत्यस्य वेदेत्यर्थेन, वेदार्थविचारासक्तस्य ब्रह्मप्राप्तिरिति तत्तात्पर्यात् । अत एव 'परं च यत्' इति परब्रह्मणोऽपि वेद्यत्वोक्तिः संगच्छते । एतेन स्फोटसद्भावे वचनमिदं मानमिति निरस्तम् । न च भाष्यकृता शास्त्रानुषङ्गिकप्रयोजननिरूपणावसरे 'चत्वारि शृङ्गाः', 'सक्तुमिव' इत्याभ्यां साधुशब्दज्ञानस्य महादेवसाम्यं, ब्रह्मसायुज्यं च भवतीति निरूपितत्वेन मोक्षः फलं शब्दविचारस्येत्युक्तं भवति, साम्यसायुज्ययोरेव मोक्षत्वादिति वाच्यम् । योगे 'तस्य वाचकः प्रणवः, तदर्थचिन्तनम्' इति सूत्राभ्यामीश्वरस्य वाचकः प्रणवः, प्रणवप्रतिपाद्यगुणविशिष्टत्वेन ईश्वरचिन्तनं मुक्तिसाधनमिति प्रतिपादयतः पतञ्जलेः शब्दज्ञानेन मोक्ष इत्यत्र न तात्पर्यम्, किं तु

1. इदं सारव्याख्याने दर्पणे न्यायमञ्जर्यां च उदाहृतम् ।

शब्दज्ञानेन निर्मलचित्तत्वरूपसाम्यम्, ब्रह्मज्ञानसाधनवेदार्थविचार-सामर्थ्यरूपसंपच्च भवतीति श्रुतितात्पर्यमिति भाष्याशयात्। अत एव—अधीतसाङ्गसर्ववेदादेर्नारदस्य श्वेतकेतोश्च 'नामविदेवास्मिन्नात्मवित्' (छा. ७.२) इति आत्मज्ञानाभावश्रवणम्, 'भगवांस्त्वेव मे तत् ब्रवीतु' (छा. ६.१.४) इत्यात्मोपदेशप्रार्थनं च संगच्छते। यदि शब्दज्ञानादेवात्मज्ञानसिद्धिः, तर्हि तयोरधीतव्याकरणत्वेन शब्दविचारादेव ब्रह्मज्ञानसिद्धौ, श्रुतौ तदभावश्रवणं, तत्प्रार्थनं चासंगतं स्यात्। अत एव भाष्ये व्याकरणस्य अङ्गत्वमेवोक्तं 'प्रधानमङ्गेषु व्याकरणम्' इति। वेदार्थविचारस्य साधकमिति तदर्थः। अत एव च व्याकरणस्यापरविद्यात्वमुक्त्वा परब्रह्मविद्या अन्येति 'द्वे विद्ये वेदितव्ये परा चैवापरा च' (१) इत्यादिनोक्तं मुण्डके। अत एव च 'अइउण्' आदीनां माहेश्वरसूत्राणां ब्रह्मपरतया व्याख्यानेन सनकादीनां ब्रह्मज्ञानोत्पादनं सफलम्। अन्यथा माहेश्वर-सूत्रमूलकपाणिनीयव्याकरणेन शब्दविचारादेव तेषां ब्रह्मज्ञानसंभवे तद्व्यर्थं स्यात्। किं च स्फोटस्य ब्रह्मत्वमित्यपि न युज्यते। स्फोट-वादिनो मते स्फोटातिरिक्तवस्तुनोऽभावेन असत्त्वेन च ब्रह्म नास्तीति सिद्ध्या निरीश्वरवादान्तर्भावः, स्फोटस्य ब्रह्मत्वासिद्धिः। ब्रह्मवादि-मते तु ब्रह्मान्यस्य स्फोटस्याप्यसत्त्वापत्त्या न तत्सिद्धिः। ततश्च—'आत्मैवेदं सर्वम्' इति सर्वस्यात्मत्वात् स्फोटस्यापि तत्त्वमिति चिन्त्यम्। एतेन ईश्वरे तु न किंचिन्निरूपितो भेदः सर्वरूपत्वात्तस्येति मञ्जूषायामनूदितग्रन्थोक्तमपि चिन्त्यम्। ईश्वरस्य सर्वरूपत्वे माना-भावात्। न च स्फोट एव ब्रह्मेति मतमिति वाच्यम्, तथार्थक-श्रुत्यादिप्रमाणाभावात्। भाष्यादौ तथानुक्तेश्च। 'न हि न हि रक्षति डुकृञ्करणे'। न शब्दशास्त्रादिभिरतस्य मोक्षः।

शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात्परे यदि।
श्रमस्तस्य श्रमफलो ह्यधेनुमिव रक्षतः॥
(भाग. ११.११.१८)

इत्यादिभिः शब्दविचारमात्ररतस्य ब्रह्माधिगममोक्षतत्साधनज्ञाना भावस्याऽभियुक्तैर्निर्धारितत्वेन कौस्तुभाद्युक्तं नाद्रियन्ते परापरतत्त्ववेदिनो भाष्यविदश्च।

स्फोट एव विप्रतिपन्नो बहुभिरनङ्गीकारात्। कैयटस्तु, 'क्वचित् वर्णस्फोटमाह, क्वचित् पदस्फोटमाह, क्वचित् वाक्यस्फोटमाह, क्वचित् जातिस्फोटमाह' इत्येवं वदन् भाष्यस्य स्फोटे तात्पर्यमाह। तथातात्पर्यवर्णनं च तत्तद्भाष्याक्षराननुगुणमेव। किं च स्फोटस्वरूपं, तस्य वाचकत्वम्, तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वं च यदि भाष्यकृदभिमतं भवेत्, तदा 'किं पुनरिमे वर्णा अर्थवन्तः, आहोस्वित् अनर्थकाः, किं पुनर्नित्यः शब्दः, आहोस्वित्कार्य' इत्यादिना यथा वर्णादीनामर्थवत्त्वादिकं सविचारं व्यवस्थापितवान् भाष्यकारः तथा 'किं पुनर्ध्वनिर्वाचकः, अथ स्फोट' इति प्रक्रम्य, स्फोटस्य वाचकत्वादिकं सर्वं व्यवस्थाप्य तज्ज्ञानादपवर्ग इत्येव व्यवस्थापयेत्। तथा न व्यवस्थापयामास। तेन मन्यामहे कौस्तुभाद्युक्त न भाष्यादिसंमतमिति।

यदत्र मते 'अद्वैतिनां मते जातेरनित्यत्वेन, निराश्रयजातिसद्भावे मानाभावाच्च, अपागात् यदग्नेरग्नित्वमिति जातेर्नाशश्रवणाच्च' इति नागेशोक्तदूषणम्, तत्सर्वं जातिस्फोटवादिनस्तस्य मतेऽपि समानम्। किं च अद्वैतिनां मते जातेरनित्यत्वे अस्माकं का हानिः? भाष्यकृता जातेरनित्यत्वानुक्तेः। 'व्यक्तिषूत्पाद्यमानास्वपि आकृतीनां नित्यत्वात् न गवादिशब्देषु कश्चिद्विरोधः' इति 'शब्द इति चेन्न' (ब्र.सू. १.३.२७) इति सूत्रे शङ्कराचार्यैर्जातेर्नित्यत्वोक्तेः 'अद्वैतिनां मते जातेरनित्यत्वात्' इत्युक्तिरयुक्ता। जातिस्फोटवादिनां प्राचां मते जातेर्ब्रह्मस्वरूपत्वेन नित्यत्वात् तस्य निवृत्त्ययोगात् 'अपागात्' (छा. ६.४) इति श्रुत्युक्ता निवृत्तिः न जातेः, किं तु अग्नि[1] पदव्यवहार्यत्वस्य। अतः नव्योक्तदूषणं न सम्यगिति।

---

1. छान्दोग्यशाङ्करभाष्ये "अग्निशब्दश्चापगतः" इत्युक्तेः।

स्फोटो ब्रह्म ततस्तस्य विचाराद्ब्रह्मदर्शनम् ।
मोक्षं चाप्नोति पुमानिति कौस्तुभकृन्मतम् ।।

न युक्तं तेन तत्रार्थे नोदाहारि मुनेर्वचः ।
विरुद्धं ब्रह्ममीमांसा परश्रुत्यादिभिर्यतः ।।

अतो ब्रह्मविदां नैतत्संमतं पाणिनेरपि ।
इति निश्चीयते ब्रह्म विचारचतुरैर्जनैः ।।

नागेशसंमतजातिस्फोटनिरासः

'जातिस्फोट एव परमसिद्धान्तः। जातिस्तु अनुगताकारप्रतीतिजनको धर्मः, तस्य तल्लक्षणत्वोपपत्तये अनुगतशक्तिग्रहसिद्धये च तत्तत्कालतत्तद्वर्णानुरागरूपभेदेन स्फोटानन्त्यम्। आत्मैकत्ववादिनामात्मत्वस्य जातित्वसिद्धये उपाधिवशादात्मनानात्ववत् तद्वृत्तित्वेन तस्य जातित्वम्। तस्योपाध्यवच्छिन्नत्वे व्यक्तिस्फोटत्वम्। उपाध्युपलक्षितत्वे जातिस्फोटत्वम्'। (म. १. प) इति नागेशः। अत्रेदं वक्तव्यम्—महता प्रयत्नेन साधितः स्फोटः, किं जातिः, उतान्यः। आद्ये अद्वैतिनां मते जातेरनित्यत्वेन, निराश्रयजातिसद्भावे मानाभावाच्चेत्यादि परं प्रति तदुक्तदूषणं तन्मतेऽप्यापतति। अन्त्ये तु जातिस्फोट इति सिद्धान्तभङ्गः। 'अद्वैतिनामात्मभेदवत्' इति दृष्टान्तोऽसंगतः। तेषां मते आत्मनो द्रव्यत्वमिति तत्र जातेरस्तिता युक्ता। नागेशमतसिद्धस्य स्फोटस्य तु जातित्वेन तत्र जातेरङ्गीकारायोगात्, 'जातौ जातेरनङ्गीकारात्' इति तान्त्रिकन्यायात्। किं च लोके बोध्यवृत्तिनाऽनुगताकारधर्मेण तथाप्रतीतिरित्यनुभवः न तु बोधकवृत्तितादृशधर्मेण। अत औपाधिकानन्तस्फोटकल्पनाप्रयासो विफल एव। किं च उपाधिसंबन्धस्य सार्वकालिकत्वे स्फोटभेदस्य निरुक्तधर्माश्रयत्वस्य च सार्वकालिकत्वेन, स्फोटस्यैकत्वाखण्डत्वभङ्गः। कादाचित्कत्वे निरुक्तधर्मरूपजातेराश्रयासिद्धिः। किं च एवंकल्पने

स्फोटनिष्ठजातेरेवाऽर्थवत्तालाभेन वर्णाद्यतिरिक्ततया साधितस्य वैखरीव्यङ्ग्यस्य मध्यमनादस्य स्फोटस्य नार्थवत्ता सिध्यतीति स्फोटोऽर्थवानिति पूर्वोक्तिश्चिन्त्या स्यात्। न च तस्यैव स्फोटस्य औपाधिको भेदः भिन्नव्यक्तिवृत्तित्वं चेति जातित्वमिति नोक्तदोषावकाश इति वाच्यम्, एवं कल्पने भाष्याद्यनुग्रहाभावात्। कल्पितानामसत्त्वं वदतो मते व्यक्तिभेदस्य तद्वृत्तित्वस्य चासत्त्वेन उक्तजात्यसिद्धेः। स्फोटातिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वेन (असत्त्वेन) स्फोटानन्त्यसंपादकसमग्रीसंपदो दुर्लभत्वात्। अत्र पक्षे स्फोटव्यवस्थापकहरिकटाक्षोऽपि मृग्यः। भाष्याद्यननुगृहीतपदार्थसाधने प्रयतमानानां पक्षपरिग्रहे लाघवगौरवचर्चापि शुष्ककोलाहल एवेत्यलम्।

कालवर्णानुरागेण स्फोटानन्त्यं प्रकल्प्यते।
स्फोटत्वं वर्तते तत्र ततो जातिरितीर्यते॥

इत्येवं कल्पने मानं भाष्यादौ न प्रदृश्यते।
अतो नागेशवचनं न युक्तमिति सूरयः॥

स्फोटे बह्वसंमतिनिरूपणम्

पातञ्जले हि भाष्ये लोके वाचकत्वेन प्रसिद्धशब्दातिरिक्तविलक्षणस्फोटस्वरूपं न निरूपितम्, नित्यत्वं तावच्छब्दानां तत्र तत्र प्रतिपादितम्। तेन मन्यामहे वाचकानां नित्यता तावत् पाणिनेर्भाष्यकृतश्चाभिमतेति।

खण्डितश्चायं स्फोटवादः 'प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न स्फोटात्मकः शब्दः' इति सूत्रेण[1] सांख्याचार्यैः, तदनुयायिनोपवर्षनाम्ना चाऽऽचा-

1. वर्णसमुदायेन स्फोटप्रतीतिरित्यङ्गीकारे वर्णसमुदायेनैवार्थोपस्थितौ स्फोटवैयर्थ्यम्, तेनाऽप्रतीतिः स्फोटस्येति स्वीकारे अज्ञातस्यार्थाऽप्रत्यायकत्वात् स्फोटकल्पना व्यर्थेति सूत्रार्थः।

र्येण। किं च श्रीशङ्कराचार्यैस्तदनुयायिभिरुत्तरमीमांसायां देवताधिकरणे (८), कुमारिलभट्टेन तन्त्रवार्तिके, पार्थसारथिमिश्रेण शास्त्रदीपिकायाम् 'औत्पत्तिक' (१.१) इति पञ्चमाधिकरणे, जयन्तभट्टेन न्यायमञ्जर्याम् (६. आ.), विश्वनाथेन मुक्तावल्यां शब्दखण्डे, श्रीरामानुजमुनितदनुयायिभिर्भाष्यतद्व्याख्याश्रुतप्रकाशिकातत्त्वटीकासु जिज्ञासाधिकरणे, वेदान्तदेशिकैः तत्त्वमुक्ताकलापे च, श्रीमज्जयतीर्थसंयमीन्द्रैः जिज्ञासाधिकरणसुधायां, तत्त्वनिर्णयटीकायां च स्फोटवादो बहुधा निराकृतः। न च अन्यैर्दूषणमात्रेण कथमस्मदाचार्यसिद्धान्तः शक्यस्त्यक्तुमिति वाच्यम्, भाष्यादावनुक्तेरपाणिनीयत्वेन आचार्यसिद्धान्ताभावात्।

द्वैधे बहूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा।
गुणिद्वैधे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तमा॥ (या.व.व्य. ७८)

इति व्यवस्थापकन्यायेन, स्फोटमनङ्गीकुर्वाणानां बहुत्वेन, गुणित्वेन च तेषां वचनस्यैव ग्राह्यत्वाच्च। यत्तु—'ब्रह्माक्षरसमुद्भवः' (गी. ३.१५) इत्यत्र ब्रह्मपदं स्फोटपरम्, अक्षरपदं तद्व्यञ्जकपरमिति यादवप्रकाशेन व्याख्यानात् स्फोटो व्याससंमत इति, पाणिनेरपि संमत एवेति, तन्न। तत्र ब्रह्मपदेन कर्मकारणवस्तुनो ग्राह्यतया स्फोटस्य क्वापि कर्मकारणत्वानुक्तेः। तत्र—कर्म ऋत्विग्यजमानव्यापारः, ब्रह्म—वेद इति शाङ्करीये, ब्रह्म—प्रकृतिरिति रामानुजीये व्याख्यानात्, अन्यैश्च—तत्र ब्रह्म—परमात्मैव—

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः।
भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः॥ (गी. १०.५)

इति गीतायां परमात्मनां सकाशादेव दानादिकर्मसंभवाभिधानादिति व्याख्यानाच्च यादवप्रकाशोक्तेरनादरणीयत्वात्। न च 'अक्षराणामकारस्त्वं स्फोटस्त्वं वर्णसंश्रयः' इति हरिवंशे हरेः स्फोटत्वोक्तेः

स्फोटसिद्धिरिति वाच्यम्, तेन नागेशाद्यभिमताऽसिद्धेः, तथाहि-वर्णसंश्रयः, तदात्मक इति यावत्, स्फोटः – वाचकप्रणवः,[1] प्रणवरूपस्त्वम्, वाच्यवाचकयोरभेदोपचारात्तथोक्तम्, यद्वा—वर्णसंश्रयः – वर्णनिष्ठः, स्फोटः – वाचकत्वधर्मः सः, त्वम् त्वदधीन इत्यर्थः। राजा राष्ट्रमितिवत् सामानाधिकरण्येन व्यवहार इति वचनतात्पर्येण नागेशाद्युक्तविलक्षणस्फोटसद्भावे तस्य प्रमाणत्वाभावात्। न च 'सूक्ष्मामर्थेनाऽप्रविभक्ततत्त्वाम्' इत्यादि[2] श्रुतिः, 'प्राणाऽपानान्तरे देवि'[3] इत्यादि भारतं च तत्र प्रमाणमिति शक्तिवादे मञ्जूषायामुक्तमिति (४.२०) वाच्यम्। एतयोः श्रुतिस्मृत्योः भाष्यादावनुदाहरणात्तयोरुक्तार्थेऽप्रमाणत्वात्। अत एवोक्तं 'श्रुतिस्मृती हरिग्रन्थे स्पष्टे' इति नागेशेन। अत एव चोक्तं भाट्टदीपिकायां (१.३.११ अ.) 'श्रुतिविरुद्धमिदम्' इति। श्रुतिस्मृत्योः स्फोटपदाश्रवणात् तयोः स्फोटपरत्वं दुर्वचम्। श्रुत्यर्थस्तु — एकाम् – विभागात्पूर्वमेकत्वेन स्थिताम्, आत्मनि संनिविष्टां–परमात्मैकपराम्, नानारूपाम्–अनेकशाखाम्, सूक्ष्मां–अनन्तत्वात् दुर्विज्ञेयाम्, अर्थेन अप्रविविक्ततत्त्वां–नित्यसंबद्धाम्, अभिष्यन्दमानाम्–अभिमतार्थप्रदाम्, तां वाचम्–वेदवाणीम्, अन्यामिव–देवतान्तरप्रतिपादनपरामिव, अन्ये–तत्त्वार्थानभिज्ञाः, विदुः – जानन्ति' इति। 'नारायणपरा वेदा' (शा. ३५७.७७) इत्यादि भारतवचनादिभिर्नारायणपरत्वेन निर्णीतं वेदम्, इतिहासपुराणाद्युपबृंहणानभिज्ञा उपक्रमादितात्पर्यलिङ्गानभिज्ञाश्च प्रतीयमानदेवतान्तरपरं मन्यन्त इति भावः। शब्दानां नाभ्यादितत्तद्देशसंबन्धेन परादिव्यवहार इत्येव भारतवचनानां तात्पर्यम्। अतः श्रुतिभारतयोर्न स्फोटपरत्वम्।

---

1. पूर्वप्रकरणोदाहृतभागवतवचने प्रणवे स्फोटशब्दप्रयोगो दृश्यते।
2. 'एकां वाचमभिष्यन्दमानां, तामन्ये विदुरन्यामिति नारूपामात्मनि निविष्टाम्' इति वाक्यशेषः।
3. वचनशेषो मञ्जूषायामेव द्रष्टव्यः।

भाष्ये भाष्यकृता क्वापि स्फोटोऽयं न समर्थितः ।
आचार्यैर्बहुभिश्चायं स्फोटवादः प्रदूषितः ।।

श्रुतिस्मृती न प्रमाणं तत्र स्फोटपदाश्रुतेः ।
अतः कैयटभट्टोजीनागेशोक्तं न सांप्रतम् ।।

स्फोटदूषणासंगतिनिरासः

ननु इयमपाणिनीयता स्फोटस्य, स्पष्टीकृता खलु ग्रन्थकृतैवोपसंहारे—

वैयाकरणनागेशः स्फोटायनऋषेर्मतम् ।
परिष्कृत्योक्तवांस्तेन प्रीयतामुमया शिवः ।।

इत्यन्तिमपद्येन स्फोटायनमतनिष्कर्ष एव मया कृतः इत्यभिधानेन । अतोऽत्र भवतः प्रवृत्तिरफला, आचूडं तदीयग्रन्थाऽनवलोकनमूला चेति मन्मह इति चेत् उच्यते—संपूर्णं तदीयं ग्रन्थमवलोक्यैव वयमत्र प्रवृत्ताः । तेनोपसंहारे तथाभिधानेऽपि आदौ 'वैयाकरणसिद्धान्त' इति सामान्यनिर्देशेन, तत्र तत्र महाभाष्यवाक्यानामुदाहरणेन, कलायां 'पाणिन्यादीनाम्' इति वैयाकरणपदव्याख्यानेन च, पाणिनेरप्ययं स्फोटोऽभिमत इति नागेशाशयो व्यज्यते । उपसंहारवाक्यस्य तु स्फोटस्य स्फोटायनमुन्युपज्ञतामात्रे तात्पर्यम् । यद्यपाणिनीयत्वं नागेशाभिमतं, तर्हि महाभाष्यवाक्यानि नोदाहरेत् ।

स्फोटस्य तदुपज्ञतायां मानं तु—स्फोटोऽयनं प्रतिपाद्यतया आश्रय इत्यन्वर्थनामेदं तस्य ऋषेरिति 'अवङ्स्फोटायनस्य' (पा.सू. ६.१.) इति सूत्रशेखरोक्तिरेव । तर्हि—कुतोऽयं ग्रन्थकारः स्फोटे तदीयवचनं प्रमाणतया नोदाजहारेति चोद्यस्य समाधानं स एव नागेशः प्रष्टव्यः । स्फोटायनस्येति पाठपक्षे तु स्फोटप्रातिपदिकात्

'नडादिभ्यः फक्' (४.१.९९) इति फक्। अत्र पक्षे स्फोटायननामाऽन्यः कश्चन ऋषिः स्फोटस्य स्मर्ता इति 'स्फोटायन ऋषेर्मतम्' इति नागेशवचनतात्पर्यं बोध्यम्। अथ वा—स्फोटायनपदात् बिदादित्वादञ्, बिदादिराकृतिगणः, निर्वचनं[1] तु उक्तमेवेति। एवं च—उपक्रमोपसंहारयोरानुगुण्येन प्राप्तपाणिनीयत्वसंशयव्युदासायायमुद्यमः।

आदौ[2]सामान्यनिर्देशात् भाष्योदाहरणादपि।
पाणिनीयोऽथवा नेति स्फोटे भवति संशयः॥

अतस्त[3]त्परिहारेण प्रवृत्तिः सफला मम।
उपसंहारवाक्यं तु तदुपज्ञत्वबोधकम्॥

शक्तिविचारः

अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छा शक्तिः। तामेव संकेत इति व्यवहरन्ति नैयायिकाः। अपरे तु अभिधायकत्वमिति वदन्ति। एतन्मूलक एव शब्दार्थयोः प्रत्याय्य प्रत्यायकत्वलक्षणः संबन्धः,[4] बोध्यबोधकत्वं वाच्यवाचकत्वं चेति शास्त्रे व्यवहारः। तत्र जातौ कार्यान्विते चार्थे शक्तिरिति मीमांसकाः। अनन्विते जात्यवच्छिन्नेऽर्थे इति नैयायिकाः। क्वचिज्जातौ, क्वचिद्व्यक्तौ इति वैयाकरणाः। नागेशस्तु क्वचिदन्वितेऽपीत्याह। अन्वित एवार्थ इत्यभियुक्ताः। 'वेदान्तिनस्तु अन्विते पदानां शक्ति'रिति पदार्थदीपिकायां कौण्डभट्टः।

---

1. स्फोटायनशब्दस्येति शेषः।
2. ग्रन्थारम्भे।
3. संशयेत्यर्थः।
4. 'येन.....विषाणिनां संप्रत्ययो भवति स शब्द' इति पस्पशाह्निकभाष्ये 'संप्रत्यय' इत्युक्तत्वात् एवमुक्तम्। लक्षणास्थले एवं व्यवहाराभावान्नातिप्रसंग इति भावः।

अत्र प्रमाणोदाहरणानि तत्तद्ग्रन्थेषु द्रष्टव्यानि। तत्र च शक्तिग्राहकशिरोमणिः वृद्धव्यवहार एव बहुसंमताऽन्विताभिधाने मानमिति वदन्ति। तथा हि—'गामानय' इत्यादि प्रयोजकवृद्धवाक्यश्रवणोत्तरं गवानयनादिप्रयोज्यवृद्धकर्तृकव्यापारं पश्यन् पार्श्वस्थो बालः प्रयोज्योऽयं आनयनान्विते गवि शक्तिं गृहीतवानित्यनुमाय प्रथमं गोपदस्य आनयनान्विते गवि शक्तिं गृह्णाति, 'गां बधाने'ति वाक्यान्तरं श्रुतवतो मध्यमवृद्धस्य गोबन्धनव्यापारं पश्यन् आनयनांशप्रमोषेण बन्धनक्रियान्विते शक्तिं गृह्णन् गवादिपदार्थे योग्येतरान्वययोग्यताऽस्तीति जानाति। ततः—'गौः, घटः, पटः' इत्यतिङन्तवाक्यश्रवणे तत्र क्रियाबोधकपदाभावात् विशेषक्रियाश्रवणेऽपि योग्यक्रियादीतरान्विते गवादौ गोपदादेः शक्तिं गृह्णाति, इत्यनुभवात् अन्वितार्थवाचकत्वं पदानां युक्तम्। प्राथमिकशक्तिग्रहविषयाणां त्रयाणामन्वयक्रियातद्विशेषाणां मध्ये उक्तदिशा क्रियातद्विशेषरूपांशद्वयपरित्यागे भिन्नभिन्नक्रियावाचकपदाश्रवणरूपकारणसत्त्वेपि अन्वयांशत्यागे कारणाभावः। 'घटमानय' इत्युक्ते किं नीलः, उत रक्तो घट आनेतव्यः, 'नीलमानय' इत्युक्ते किं घटः उत पटः, 'सुन्दरमानय'इत्युक्ते किं पुरुषः अथ घटः, 'देवदत्तमानय' इत्युक्ते किं पण्डित अथाऽपण्डितः, अथ ब्राह्मणः, उत अब्राह्मणः, 'देवदत्त' इत्युक्ते किं करोति, 'पचति' इत्युक्ते क इति जिज्ञासोदयश्च, अन्विताभिधानं द्रढयति। यद्यन्वितोऽर्थो वाच्यो न भवेत् एवंविधजिज्ञासैव नोदियात्। किं चात्र 'कारक' इति सूत्रस्थमहाभाष्यानुग्रहोऽप्यस्ति। तथा हि—'अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत करोतीति कारकमिति' इति भाष्यम्। अत्र कैयटः—'साध्यत्वेन क्रियैव शब्दात्प्रतीयते क्रियाया निर्वर्तकस्य कारकसंज्ञा' इति। अत्रोद्योतः—'क्रियाया एव शब्देन साध्यत्वप्रतीतेः निर्वर्तकार्थे कारकशब्दे संबन्ध्याकाङ्क्षायां सैव संबध्यत इति भाव' इति। 'अथवा[1] यावत् ब्रूयात् क्रियायामिति

1. 'कारक' इति सूत्रस्थमन्यद्भाष्यादिकमाह।

तावत्कारक इति' इति भाष्यम्। सा हि कर्त्रादीनि विशिष्टव्यपदेशयुक्तानि करोति, विषयत्वेन चायमधिकार इति कैयटः। विषयत्वेनेति कैयटमादाय 'विषयत्वं च, जनकत्वमेव' इत्युद्योतः। अत्र संबन्ध्याकाङ्क्षायां सैव संबन्ध्यते, विषयत्वं जनकत्वम्' इत्युद्योतोक्त्या, क्रियाकारकपदयोर्व्युत्पत्तिप्रदर्शनपरभाष्येण च, क्रियाकारकपदानि ससंबन्धिकार्थकानि, अतो नियतपरस्पराकाङ्क्षाजनकार्थवाचकानीति अन्वितार्थाभिधानसमर्थानि भवन्ति, एतद्दृष्टान्तेन सर्वाणि पदानि तादृशानीति शक्यं वक्तुम्, सर्वत्राकाङ्क्षाऽस्तीति पूर्वमुपपादितम्। अन्वययोग्यार्थान्तरविषयकाकाङ्क्षाजनकार्थाभिधानसमर्थत्वमन्वितार्थवाचकत्वम्। ततश्च अन्विताभिधानेऽस्ति भाष्याद्यनुग्रह इति बोध्यम्। अत एव मञ्जूषायां 'क्वचित्तु पदैरितरान्वितस्वार्थबोधनमस्त्येव.....प्रविश पिण्डीमित्यादौ.....विशिष्टशक्तिग्रहकालेऽनुमिष्याद्यवयवानामपि तत्र शक्तिग्रहात्' इत्युक्तम्। 'गेहं प्रविश, पिण्डीं भक्षय' इत्यादिवाक्यैः विशिष्टार्थविषयकशक्तिग्रहकाले[1] अवयवानाम्—प्रविशेत्यादिपदानां, तत्र—विशिष्टार्थे शक्तिग्रहात् इति मञ्जूषार्थः। 'इग्यण' इति सूत्रस्थ 'प्रविश पिण्डीम्' इत्यादेरप्येवमेव व्याख्यानं कृतमुद्योते। एवं च योग्येतरान्वितार्थे पदानां शक्तिरिति भाष्यसंमतमिति वदन्ति। 'द्वौ ब्राह्मणौ' इत्यादाविव पौनरुक्त्यं बोधावृत्तिश्चेति दोषद्वयं सुपरिहरमिति वेदितव्यम्।

तत्र प्रत्यायकत्वं शक्तिरित्येतत् भाष्यकृतां संमतः पक्षः। 'येनोच्चारितेन सास्नालाङ्गूलखुरककुदविषाणिनां संप्रत्ययो भवति स शब्द' इति पस्पशायां भाष्यकृता अर्थसंप्रत्ययजनकत्वं शब्दत्वमिति शब्दलक्षणनिरूपणद्वारा 'प्रत्यायकत्वं' (अर्थप्रत्यायकत्वं) शक्तिरिति शक्तिस्वरूपस्यापि निरूपणात्। अनेन च शब्दार्थयोः

---

1. वाक्यशक्तिपक्षे इदम्।

प्रत्याय्यप्रत्यायकभावः संबन्ध इत्युक्तं भवति। स च संबन्धो नित्यः 'सिद्धे शब्दार्थसंबन्ध' इति वार्तिकभाष्याभ्यां शब्दार्थतत्संबन्धानां नित्यत्वबोधनात्। 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धः' (जै. सू.) इति सूत्रस्थ औत्पत्तिकपदस्य 'पदपदार्थसंबन्धस्य नित्यत्वमौत्पत्तिकपदेनोक्तम्' इति पार्थसारथिमिश्रैर्व्याख्यानात् तत्तत्संबन्धनित्यत्वं जैमिन्यादीनामप्यभिमतमिति बोध्यम्। तत्र औत्पत्तिकपदस्य शब्दाभिव्यक्तिकालिक इत्यर्थः, बोधकत्वशक्तिविशिष्टशब्दस्यैवाभिव्यक्तिः, ततश्च स्वाभाविक एव शब्दार्थयोः संबन्ध इति भाष्यादिभावः। एवमेव मन्यन्ते बहव आचार्याः। 'शब्दार्थयोरितरेतराध्यासमूलकं तादात्म्यं संबन्ध' इति मञ्जूषोद्योतोक्तं तु न भाष्यारूढः पक्षः, भाष्येऽनुक्तेः, 'येनोच्चारितेन अर्थसंप्रत्यय' इति भाष्येण चार्थप्रत्यायकत्वं संबन्ध इत्येवावगमात्। अत एव—'शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकीर्ण' (३.१७) इत्यादि विभूतिपादीययोगसूत्रभाष्यतद्व्याख्यानेषूक्तोप्यध्यासो न शाब्दिकैराश्रयितुं शक्यः, महाभाष्येऽनुक्तेः। योगभाष्ये वाचस्पतिना 'संकेतोपाधिरेकाकार प्रत्ययो न तु तात्त्विक' इत्युक्तत्वेन तयोस्तादात्म्यं न वास्तवमित्यवधेयम्। किं च एकाकारप्रत्ययो न तात्त्विक इति तत्रोक्तेस्तन्मूलकतादात्म्यमपि अतात्त्विकमेव। मञ्जूषायां प्रातिपदिकार्थविचारे तादात्म्यस्य संबन्धत्वनिराकरणाच्च। विस्तरस्तु सारव्याख्याने दर्पणे शक्तिवादे। वक्ष्यते चैतत्किंचित् शाब्दे शब्दभानविचारेऽत्रैव। 'अर्थं शृणु'[1] इत्यादिप्रयोगास्तु लक्षणया निर्वोढव्याः। भर्तृहरिरपि मन्यते शब्दानां बोधकत्वसंबन्धः स्वाभाविक इति तदीयकारिकया निरूपयामः। तथा हि—

---

1. ननु–तादात्म्यानङ्गीकारे 'अर्थं शृणु' इत्यादिप्रयोगानिर्वाह इत्यत आह अर्थमिति।

उपकारः स यत्राऽस्ति धर्मस्तत्रानुमीयते ।
शक्तीनामप्यसौ शक्तिर्गुणानामप्यसौ गुणः ॥

इन्द्रियाणां स्वविषये ह्यनादिर्योग्यता यथा ।
अनादिरर्थैः शब्दानां संबन्धो योग्यता तथा ॥

समयाद्योग्यतासंविन्मातापुत्रादियोगवत् ।
संबन्ध(न्धि)शब्दे संबन्धो योग्यतां प्रति योग्यता ॥ इति ।

अयमर्थः-यत्र, उपकारः-उपकारस्वभावः, सः-संबन्धः, यत्राऽस्ति, तत्र, धर्मः-कार्यजनकत्वशक्तिरूपो धर्मः, अनुमीयते। असौ-संबन्धः, शक्तीनामपि-कार्यजनकत्वसामर्थ्यानामपि, शक्तिः-तत्प्रदा (तदुत्तेजिका)। यथा दीपः वस्तुप्रकाशकत्वसामर्थ्यवानपि वस्तुसंबन्धादेव वस्तु प्रकाशयति, तथा शब्दः स्वाभाविकशक्तिमानपि अर्थसंबद्धः अर्थमुपस्थापयति। स संबन्धश्च तादात्म्याध्यास इति नागेशः। अनादिव्यवहारादिरित्यन्ये। यथा इन्द्रियाणां स्वविषये-चक्षुरादीनां रूपादिविषयकज्ञानजनने, योग्यता-सामर्थ्यविशेषः, अनादिः-स्वाभाविकी, तथा अनादिरर्थैः संबन्धोऽपि, योग्यता-बोधजनकतावच्छेदको धर्मः स्वाभाविकः। अत एवोक्तं शब्दरत्ने सरूपसूत्रे-'अन्यथा अविद्यमानायाः शक्तेः एकशेषशास्त्रसहस्रेणाप्युपपादयितुमशक्यम्' इति। अनेन शब्दानामर्थधीजनकत्वसामर्थ्यं स्वत एवास्ति, न संकेतादिपुरुषप्रयत्नैरुत्पाद्यम्। पुरुषयत्नस्तु विद्यमानशक्तेरेव ज्ञापक इत्युक्तं भवति। संबन्धशब्दे-संबन्धिशब्दे,[1] (अर्थबोधकत्वरूपसंबन्धविशिष्टे), योग्यतां प्रति—बोधजनकतयावच्छेदकधर्मं प्रति, (तन्निरूपक इति यावत्) संबन्धः-संकेतादिः, योग्यता-अर्हता, शब्दार्थयोः संबन्धेऽस्तीति तदर्थः। संबन्ध एव शब्दनिष्ठार्थबोधकत्वानादिसंबन्धानुमापक इति भावः। योग्यतासंवित्-संबन्धनिष्ठयोग्यताज्ञानं च, समयात्-अस्मदादिव्यवहारात्। दृष्टान्तमाह-

---

1. श्लोके संबन्धशब्दोऽर्श आद्यजन्त इति भावः।

मातेत्यादि। अर्थः स्पष्टः। कारिकाणां प्राचीननवीनग्रन्थेषु योजना-भेददर्शनेऽपि बोधकत्वशक्तिः स्वाभाविकी, तदनुमापक ईश्वरसंकेतादिरिति तात्पर्यं समानम्।

तत्र केषांचिदाचार्याणां मतमनूद्य अन्यकृतदूषणानुवादेन न युक्तमिति सूचयति कौण्डभट्टो भूषणे शक्तिवादे। तदनूदितोऽयं दूषणग्रन्थः — 'क्वचित्संकेतस्य, क्वचिच्छक्तेर्ज्ञानं कारणमिति व्यभिचारादेकस्यापि तत्तथा[1] न स्यात्, अस्माकं पुनः संकेतत्वरूपेणैव तज्ज्ञानं हेतुरिति न व्यभिचारः, तच्चेश्वरसंकेतसाधारणम्। न च—अस्मदादीनामेव स तथास्तु नियतशक्तिसाधुत्वाद्यनुरोधेन भगवत एव तत्कल्पनात्। सृष्ट्यादिव्यवहारे त्वयापि तस्य शक्तिग्राहकत्वेनाऽभ्युपेतव्यत्वात्। उभयसिद्धेश्वरेच्छां त्यक्त्वाऽतिरिक्तशक्तिकल्पने गौरवाच्च। तादृशेश्वरसंकेतितत्वं च साधुत्वं तत्परिच्छेदकं व्याकरणादिति न तद्वैयर्थ्यम्। एवं च सर्वथापि अतिरिक्तपदार्थान्तरकल्पनमयुक्तमिति संक्षेपः। तस्मादीश्वरेच्छैव शक्तिरिति नैयायिकानुसारिण' इति।

अत्र वदन्ति श्रीमज्जयतीर्थानुयायिनः — क्वचित्संकेतस्य, क्वचिच्छक्तेर्ज्ञानं कारणमित्येतत् न श्रीमज्जयतीर्थानां राद्धान्तः, किं तु सर्वत्र स्वाभाविक्या शक्त्या बोधः, संकेतस्तु तदनुमापकः इति। अतो नोक्तपरस्परव्यतिरेकव्यभिचारावकाशः। अत एव पद्धतौ तेषां पदार्थसंबन्धोऽपि स्वाभाविक एवेत्युक्तं तैः। सुधायां च स्वत एवेति प्रतीकमादाय स्वाभाविकेनैवेति चोक्तम्। सृष्ट्यादिव्यवहारे ईश्वरसंकेतोऽपि स्वाभाविकशक्तेरनुमापक एवेति न तदा तस्य स्वातन्त्र्येणार्थबोधकत्वमिति तदाशयः। एतच्च 'अथवा' इत्यादिनोत्तरग्रन्थेन स्पष्टीकृतं तैरेव न्यायसुधायाम्। नन्वेवं 'न वयं क्वचिदपि शब्दस्य संकेताद्बोधकत्वं नास्तीति ब्रूमः, किं तु

1. ज्ञानं, तथा – बोधकारणम्।

क्वचित्स्वाभाविक्या शक्त्या बोधः, क्वचित्संकेतात्' इति कथमुक्तमिति चेच्छ्रूयताम्–अत्र नैयायिकोक्तदूषणस्य, मीमांसकोक्तसमाधानानुवादोऽयम्। आशङ्कितव्यभिचारपरिहारस्तु शक्तिलक्षणारूपवृत्तिद्वयमङ्गीकुर्वता भवतेव कार्यताबच्छेदककोटौ कारणवैशिष्ट्यं निवेश्य स्वोत्तरत्वनिवेशेन सुपरिहरस्तैः। ननु यवशब्दस्य प्रियङ्गौ गौणत्वमित्येव दृश्यते तदीयेषु ग्रन्थेषु, न तु संकेत इति चेत् उच्यते–गौणत्वव्यवहारोऽपि यववराहाधिकरणसिद्धान्तनिष्कर्षोत्तरकालिक एव, ततः पूर्वं यवशब्दस्यापि प्रियङ्गौ संकेत एवेति मीमांसकाशयः। अन्यथोभयप्रसिद्धयोः समप्राधान्याभावेन पूर्वपक्षस्यैवानुत्थित्या यववराहाधिकरणानुत्थितिप्रसंगः। लाघवगौरवचर्चा तु शुष्ककोलाहल एव। नेदृशं गौरवं पाषाणारोपवत् शिरोवेदानां करोति। म्लेच्छव्यवहारस्य चिरकालिकत्वेन लोके तत्र गौणत्वव्यवहारादर्शनात्संकेतेत्याद्युक्तम्।

इदं पदमस्यार्थस्य बोधकं भवत्विति हीश्वरेच्छाऽऽकारः, तत्र बोधकत्वं विषयतया भासत इति इच्छातिरिक्तस्वाभाविकसंबन्धरूपबोधकत्वमस्तीति प्रतीतेः अतिरिक्तशक्तिरस्त्येवेति स्वीकर्तव्यम्। अतः श्रीमज्जयतीर्थानामन्येषां चाचार्याणां मतमेव युक्तम्। ईश्वरसंकेतितत्वं साधुत्वमिति तु न युक्तम्। आधुनिकपुरुषकृतटि-घु-भादिसंज्ञानामीश्वरकृतत्वाभावेन साधुत्वाभावप्रसङ्गात्। संकेतित्वं साधुत्वमित्युक्तौ गाव्यादीनामपि संकेतशब्दत्वात् साधुत्वापातः। अतः संकेतित्वातिरिक्तः व्याकरणशास्त्रव्यङ्ग्योऽभ्युदयप्रयोजको धर्मविशेषः साधुत्वम्, अनपभ्रष्टत्वं वा तदिति वक्तव्यमिति संकेतितत्वसाधुत्वयोरन्यत्वमेव। एवं च नैयायिकानुसारिणां जयतीर्थग्रन्थदूषणं, कौण्डभट्टस्य तदनुभाषणेनानुमोदनं च जयतीर्थीयस्य 'अथवा' इत्याद्युत्तरग्रन्थस्य, ग्रन्थान्तरस्य चाऽनवलोकननिबन्धनमिति विदांकुर्वन्तु सूरय इति।

बोधकत्वं शब्दशक्तिः सापि स्वाभाविकी मता ।
संकेतो व्यञ्जकस्तस्या इत्येतद्बहुसंमतम् ॥

इदमेव मतं श्रीमज्जयतीर्थमुनेरपि ।
तदाशयमजानानो न्यायवित् दूषयन्निदम् ॥

मोदते कौण्डभट्टश्च दूषणस्यानुभाषणात् ।
तस्मात्तावुभावेतौ विज्ञेयौ स्थूलदर्शिनौ ॥

लक्षणाविचारः

ननु प्रयोगनिर्बाहं लक्षणया कर्तुं न शक्नुवन्ति शाब्दिकाः, यतोऽयं नागेशो मञ्जूषाद्वये 'सर्वे सर्वार्थवाचका' इति समयाभ्युपगमेन गङ्गापदस्य तीरेऽपि शक्तिमभ्युपेत्य लक्षणावृत्तिं निराकरोत्। भूषणतत्सारकारावपि तां वृत्तिं निराकुर्वाताम्। न च 'सर्वे सर्वार्थ-' इति समयो न भाष्यकृत्संमत इति वाच्यम्। 'कुत्वं कस्मान्न भवति' इति वृद्धयाह्निकभाष्यसंमतोऽयं समय इति वक्तुं शक्यत्वात्। तथा हि—तत्र प्रश्नाशयं विवृण्वता कैयटेन ऐजादिपदानां शास्त्रविषयत्वहेतुभूतलौकिकत्वसाधकः 'अने[1]कशक्तेः शब्दस्य' इत्यादिना शब्दार्थसंबन्धनित्यत्वरूपहेतुरुक्तः, नागेशेन 'सर्वे सर्वार्थवाचका' इत्यभ्युपगमादिति प्रदीपाशयं निरूपयता कथमेकस्य शब्दस्याऽनेकशक्तित्वमिति शङ्का वारिता। ततश्च प्रश्नभाष्याशयवर्णनावसरे प्रदीपोद्योतयोरेवमुक्तेर्भाष्यानुगृहीतोऽयं पक्ष इत्यवधारयामः। एवं च लक्षणास्थलेऽपि शक्त्यैव निर्वाहेन लक्षणावृत्तेरभावात् इति चेत्, अत्राहुः—'सर्वेषां सर्वार्थवाचकता तावत् न सर्वानुभवसिद्धा, अतोऽनेकशक्तेः इत्यादिनोक्तहेतुः न लौकिकत्वसाधनसमर्थः। अत एव अनुकरणत्वाज्जातित्वाद्वेति हेत्वन्तरमभिधत्ते कैयटः। 'अपूर्वाः

1. अनादयः संज्ञाशब्दा इति पक्षे इदम् ।

संज्ञाः क्रियन्त इति पक्षेऽप्याह' इति अवतारितमिदं वाक्यमुद्योते। जातित्वादिति त्रयीपक्षे[1]। अत्र पक्षे संज्ञाशब्दानां जातिशब्देष्वन्तर्भावः तेषामपूर्वत्वं वाऽनादित्वं वेत्येतदन्यो विचारः। किं च अनेकशक्तित्वं हर्यादिशब्दवत् नानार्थकत्वाभ्युपगममात्रेणोपपद्यत इति 'सर्वे सर्वार्थे' इत्यभ्युपगमो नावश्यकः अतोऽत्र समये न भाष्यानुग्रहः। किं च यदि 'सर्वे सर्वार्थे' इति पक्ष आश्रीयते तर्हि व्यज्यमाना अपि सर्वेऽर्थाः शक्त्यैव प्रतीयन्त इति वक्तुं शक्यमिति व्यञ्जनावृत्तिः प्रलयंगता स्यात्। न चेष्टापत्तिः, व्यञ्जनावृत्तिरवश्यमाश्रीयणीयेति मञ्जूषायां (प्र.प) व्यवस्थापितत्वात्। अभिधालक्षणेत्यादिवृत्तिविभागं कुर्वतां शास्त्रकृतां बहूनामाचार्याणां काव्यप्रकाशकृन्मम्मटभट्टा[2]दीनामालङ्कारिकाणां च संमतत्वात्। न केवलं परेषामत्र संमतिः किं तु भाष्यकृतामपि। तथा हि – 'कथं तुषजकस्य पत्नी' इति 'पत्नीव पत्नीत्युपमानात्' इति 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' (४.१.३३) इति सूत्रे यज्ञसंबन्धवद्वाचकपत्नीशब्दस्य सादृश्यात् बृषलभार्यायां वृत्तिम्, 'पुंयोगादाख्यायाम्' (४.१.४८) इति सूत्रे ताद्धर्म्यादिना प्रकारचतुष्टयेन सिंहादिशब्दानां माणवकादौ वृत्तिं प्रदर्शयन्तो भाष्यकारा लक्षणावृत्तिं पृथगेवेति मन्यन्त इति स्पष्टमेव विदुषामित्यवेहि। किं च तथा योगवाचस्पत्ये उक्तं 'सर्वे च शब्दाः सर्वार्थाभिधानसमर्था' (म. ४.१५) इति, 'सर्वैरर्थैः सर्वेषां च शब्दानां संबन्धश्च योगिज्ञानगम्य एव' इति मञ्जूषोक्तेः, परिभाषेन्दुशेखरे 'सर्वे सर्वार्थवाचका इत्यभ्युपगमोऽपि योगिदृष्ट्या नास्मद्दृष्ट्या' इत्याद्युक्तेश्च अस्मदादीनां गङ्गादिपदैः तीरादिबोधः शक्त्येति न शक्यते वक्तुमिति नागेशेनैवोक्तप्रायमिति लक्षणावृत्तिराश्रयणीयैवाऽस्माभिः। किं च—'सर्वे सर्वार्थवाचका' इत्यभ्युप-

1. जातिगुणक्रियाशब्दा इति त्रयीपक्षः।

2. 'स्याद्वाचको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यञ्जकस्त्रिधा' (२.९) इत्यादि तत्रोक्तम्।

गच्छतामपि अक्षहर्यादिपदवत् विभिन्नशक्यतावच्छेदकावच्छिन्न-नानार्थवाचकत्वं शब्दस्येत्येवाऽभिप्रायः, तथा च—गङ्गापदं प्रवाहत्वेन प्रवाहबोधकं, तीरत्वेन तीरबोधकमित्येव वक्तव्यं, न तु आरोपितप्रवाहत्वेन तीरबोधकमिति। तथा सति प्रसिद्धं तीरपदं विहाय अप्रसिद्धगङ्गापदप्रयोगोऽनर्थकः। न च तीरपदात् विवक्षित-शैत्याद्यप्रतीतेः तीरे गङ्गात्वमारोप्यते आरोपितधर्मपुरस्कारेण गङ्गापदात् तीरबोधे शैत्यपावनत्वादिप्रतीतिर्घोषे इति वाच्यम्। 'सर्वे सर्वार्थ-' इत्यनेन भवतामतिवेलमनोरथाऽलाभात्। आरोपाङ्गीकारे लक्षणायामेव पर्यवसानाच्च। किं च—'पत्नीव पत्नी' इत्युपमानात्, चतुर्भिः प्रकारैः इति भाष्योक्तेः, तत्सामीप्यादिना शक्यतावच्छेद-कस्यारोप इत्यारोपोक्तेश्च प्रयोजनं दुर्निरूपं शक्त्या तीरादिबोध-वादिना। न हि लोके शक्त्या पदार्था बोध्यन्त इति वादिनः सामी-प्यादिधर्मान् निमित्ततया आश्रयन्ति। किं च—'किंबहुना येषां प्रत्ययानामन्येषां च शब्दानां यत्रार्थे शास्त्रेण विधानं तेषामन्यार्थे तदर्थे वान्येषां लक्षणयापि साधुत्वाभावस्य 'प्रत्ययः, परश्च, पुंयोगात्' इति सूत्रभाष्यतो लाभादिति नागेशेन 'येन विधिः' इति सूत्रशेखरे कृतव्यवस्था भज्येत सर्वेषां सर्वार्थकत्वे। किं च 'तदस्याऽस्त्यस्मिन्' इति सूत्रे अस्यास्मिन्नित्यर्थद्वयोपादानात् सर्वे सर्वार्थवाचका इति न सूत्रकृत्संमतं यदि तत् तदिष्टं स्यात्, तर्हि अन्यतरस्मिन्नर्थे प्रत्ययविधानेऽपि गोमानित्यादेः 'सर्वे सर्वार्थ' इति समयात् उभयार्थ-कत्वं शक्यं वक्तुमित्युभयोपादाने न फलम्। एवं च गङ्गायां घोष इत्यादिप्रयोगनिर्वाहाय शाब्दिकैः लक्षणावृत्तिराश्रयणीयैव। अत एव—'रघुयदुशब्दयोस्तदपत्ये लक्षणा, न सुब्विभक्तौ लक्षणा' इत्यादि शाब्दिकानां व्यवहारः स्वरसतः संगच्छते। एतेन इदृशे स्थले अप्रसिद्धशक्तिरिति तात्पर्यम्। गौणमुख्यन्यायोऽपि प्रसिद्ध्यप्रसिद्धि-तात्पर्यकः। 'लक्षणया' इत्यादि व्यवहारः परमतरीत्या इति कल्पनं क्लिष्टमेव। ततश्च लक्षणावृत्तिर्नेति वादः सूत्रभाष्यकृदनभिमत एवेति भाति।

लक्षणा नेति वादोऽयं नैव भाष्यकृतां मतः।
इति ब्रुवन्ति सुधियो महाभाष्यविमर्शकाः॥

गोत्वादिजातीनां व्यापकत्वनिरासः

यदुक्तं मञ्जूषायां 'सर्वजातीनां व्यापकत्वेऽपि पदार्थानां विचित्रशक्तित्वात्कांचिदेव जातिं कश्चित्पदार्थोऽभिव्यनक्ति' इत्यादिना गोत्वादिजातीनां व्यापकत्वमिति, तस्याऽयमाशयः—गोत्वादेर्व्यापकत्वेनाऽश्वादौ वर्तनेऽपि गोव्यक्तिः गोत्वमेव व्यनक्ति नाश्वत्वम्, तथाऽश्वव्यक्तिरश्वत्वमेव व्यनक्ति न गोत्वमिति गवादिशब्देन नाऽश्वादिबोधः, गोपदस्य स्ववाच्यवृत्तिलोकप्रसिद्धगोत्वमात्रबोधजनकत्वसामर्थ्यवत्त्वं नत्वश्वत्वादिबोधजनकशक्तिमत्त्वमिति। व्याख्याने तु—उपाधिस्वभावादित्युक्तम्। तत्रोपाधिः क इति चिन्त्यः।

अत्र वदन्ति—गोत्वादिजातीनां व्यापकत्वमित्यत्र न प्रमाणमुपलभ्यते, भाष्ये तु नित्यतैव प्रोक्ता जातेः, न तु व्यापकता। 'ननु ब्रह्मण एव प्रमाणसिद्धतया सर्वे भावा ब्रह्मणः शक्तिभूता न तु ततो भिन्ना' इति मञ्जूषायां सर्वपदार्थानां ब्रह्मशक्तिरूपत्वोक्तेः, तस्याश्च व्यापकत्वेन तद्रूपगोत्वादेरपि व्यापकत्वसिद्धिरिति चेत्, न। ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वाङ्गीकर्तृनागेशमते शक्तेस्तदीयत्वाऽप्रसिद्धेः। व्यासपाणिनिपतञ्जलीनां नाभेदवादित्वमिति प्राङ्निरूपितत्वेन सर्वभावानां ब्रह्मशक्तिरूपत्वस्य ब्रह्मानन्यत्वस्य च व्यासादिमुनित्रयासंमतत्वाच्च। एतेन 'ब्रह्मसत्तारूपाया गोत्वजातेः' इत्यादि व्याख्यानोक्तिरपि निरस्ता। दर्शितभेदवादिमुनित्रयमते गोत्वादेर्ब्रह्मसत्तारूपत्वाभावात्। निर्धर्मकत्ववादिना सत्ताया ब्राह्मीत्वस्य दुर्निरूपत्वात्। अत्र 'ब्रह्मण एव प्रमाणसिद्धतया' इत्युक्त्या ब्रह्मातिरिक्तसर्वभावानां, गोत्वादिजातीनां च ब्रह्मशक्तिरूपत्वमप्यप्रामाणिकमेवेति सिद्ध्येदिति विभाव्यम्। 'यद्भिन्नेष्वभिन्नं, छिन्नेष्वच्छिन्नम्, आकृतिर्नाम सा'

इति पस्पशाह्निकभाष्येण, 'आकृत्यभिधानाद्वा, न हि गौरित्युक्ते व्यपवर्गः गम्यते शुक्लो नील' इति सरूपसूत्रभाष्येण च, तत्तत्पदार्थतावच्छेदकः शक्यतावच्छेदकत्वेन प्रतीयमानो जातिपदवाच्यो गोत्वादिरूपो धर्मः तत्तच्छब्देन प्रतीयत इत्यर्थस्यैव लाभेन तद्भाष्यतो व्यापकत्वाऽलाभात्। यदि मन्यते भवान् व्यापकत्वं गोत्वादीनां, तर्हि प्रमेयत्वादिवत् व्यापकं गोत्वमपि गोपदशक्यतावच्छेदकं न स्यात्। व्यापकस्य अवच्छेदकत्वायोगात् इति गोपदशक्यतावच्छेदको धर्मः सर्वकविलोकसंमतः कश्चन संपादनीयोऽतिप्रसङ्गवारणाय। स च न सुलभः, मञ्जूषोक्तदिशा सर्वधर्माणां व्यापकत्वात्। एतेन 'एकैव जातिः महासत्ता, ब्रह्मस्वभावा, तस्या एव विवर्तो गोत्वादिः' इति मञ्जूषाव्याख्यायां गोत्वादेर्महासत्ताविवर्त्तत्वोक्तिः, धात्वर्थवादमञ्जूषायां भूवादिसूत्रोद्योते च, 'जगत्कारणस्य सत्तारूपब्रह्मणो मायासहकारेण क्रियारूपा विवर्ता' इति नागेशोक्तिश्च चिन्त्या। एवं मुनित्रयानुक्तेः, पाणिन्याद्यनभिमतप्रमेयजातं कथं वैयाकरणसिद्धान्तव्यपदेशार्हं भवेत्। 'षट्भावविकारा भवन्ति' इति निरुक्तवचनस्य निरुक्तभाष्ये महाभाष्ये च एवमर्थाऽवर्णनात्, कैयटे भावस्य क्रियायां इत्येव व्याख्यानात्, 'भावप्रधानमाख्यातं, सत्त्वप्रधानानि नामानि' इति पूर्वं प्रस्तुतवचनैकदेशभावभेदविवरणपरैतद्वचनगतभावपदस्य क्रियेत्येव व्याख्यानस्योचितत्वात्, भूवादिसूत्रे अस्त्यादीनां क्रियावाचकत्वोपपादनायोपन्यस्तवचनगतभावपदस्य पदार्थसमवेतधात्वर्थस्य क्रियेतिव्यवह्रियमाणस्य वक्ष्यमाणजन्मादयः षट्प्रभेदा इत्येव तात्पर्यमिति पतञ्जलेराशयात्, यावद्द्रव्यभाविसदितिव्यवहारहेतुभूतात्मधारणरूपपदार्थमात्रवृत्तिक्रियापदव्यपदेश्यसत्ताया ब्रह्मविवर्तत्वे मानाभावात्, पतञ्जलिमते ब्रह्मणो विवर्तकारणत्वाभावाच्च। ननु 'तद्भाष्यकृत' इत्युत्तरत्र मञ्जूषोक्तेः, सर्वमिदं निरुक्तभाष्यकारसंमतमिति चेत्, न। निरुक्तभाष्ये एवमानुपूर्वीकवाक्यस्य एतदर्थकवाक्यान्तरस्य वाऽदर्शनात् तद्भाष्यकृत्संमतमिदमिति न विश्वसिमः।

केचित्तु भावानां घटपटादीनामर्थानां विकाराः षडिति वचनार्थमाहुः। अतः सर्वासां जातीनां व्यापकत्वाद्यपाणिनीयमेव।

इदं त्ववधेयम्—ये त्वत्र मञ्जूषायां निरूपिताः स्फोटतदेकत्वादयः, प्रपञ्चमिथ्यात्वादयो विषयाः ते सर्वेऽप्यपाणिनीया अबादरायणीयाः। पाणिनीये बादरायणीये च तथार्थकवचनानुपलम्भात्, जगन्मिथ्यात्वादिनिरूपणं च 'वैयाकरणसिद्धान्त' इत्यादिप्रतिज्ञाविरुद्धं प्रपञ्चमिथ्यात्वादेर्वैयाकरणसिद्धान्तत्वाभावात्। किं बहुना 'क्वचिदाधुनिकग्रन्थानुसारेण लिखितमस्ति' (म. १.) इति ग्रन्थकृदुक्तिरेव निरूपितविषयाणामपाणिनीयत्वं प्रकटयति। तथोक्त्या प्राचामाचार्याणां ग्रन्थानुसारेण न विषया निरूपिता इति प्रतीतेरित्यलम्।

गोत्वादिजातेर्व्यापित्वे ब्रह्मशक्तित्व एव च।
भावानां ब्रह्मरूपत्वे भाष्ये मानं न दृश्यते॥

स्फोटे प्रपञ्चमिथ्यात्वप्रमुखे विषये तथा।
न पाणिनिवचो व्यासवचनं च न दृश्यते॥

अतो नाभिमतं व्यासपाणिन्योरखिलं त्विदम्।
इति व्यासादिचरणशरणा ब्रुवते बुधाः॥

शाब्दे शब्दभाने गौतमसंमतिनिरासः

शाब्दबोधे सर्वत्र शब्दस्य न भानमिति नैयायिकानां मतमिति सर्वविदितम्। एवंस्थितेऽपि शब्दः शाब्दे भासत इति निरूप्य 'इन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्' (न्या.सू. १.१.४) इति प्रत्यक्षलक्षणे 'अव्यपदेश्यत्वविशेषणं वदता गौतमेन शाब्दे शब्दभानस्याङ्गीकाराच्च' इति गौतमसंमतिमाह मञ्जूषायाम् (प्र.प. ३२.२०)। अत्रेदं चिन्त्यम्—अत्र सूत्रे

'अव्यपदेश्यम्' इत्यस्य अशाब्दमित्यर्थः। अर्थप्रत्यक्षकाले न शब्दः प्रवर्तते। शब्दो न तत्र प्रत्यक्षविषयभूतार्थधियं जनयति। अतस्तस्याशब्दत्वम्। शाब्दबोधकाले तु शब्दः प्रवर्तते तद्विषयभूतमर्थमुपस्थापयन् तं जनयति। अतः शाब्दत्वं तस्य। न तु शब्दविषयकत्वेनेति तद्विशेषणतात्पर्यमिति न्यायसिद्धान्तप्रमेयं तत्सूत्रभाष्यादितो लभ्यते। तथा हि—तत्र अव्यपदेश्यविशेषणकृत्यविचारपरं भाष्यम्—"यावदर्थं वै नामधेयशब्दास्तैरर्थसंप्रत्ययः। अर्थसंप्रत्ययाच्च व्यवहारः। तत्रेदमिन्द्रियार्थसंनिकर्षादुत्पन्नमर्थज्ञानं 'रूपमिति वा रस इत्येवं वा' भवति। रूपरसशब्दाश्च विषयनामधेयं तेन व्यपदिश्यते ज्ञानं, रूपमिति जानीते, रस इति जानीते। नामधेयशब्देन व्यपदिश्यमानं सत् शाब्दं प्रसज्यते। अत आह — अव्यपदेश्यमिति। यदिदमनुपयुक्ते (अज्ञाते) शब्दार्थसंबन्धेऽर्थज्ञानं न तन्नामधेयशब्देन व्यपदिश्यते, गृहीतेऽपि च शब्दार्थसंबन्धे अस्यार्थस्यायं शब्दो नामधेयमिति। यदा तु—सोऽर्थो गृह्यते तदा तत् पूर्वस्मादर्थज्ञानान्न विशिष्यते। तदर्थविज्ञानं तादृगेव भवति। तस्य त्वर्थज्ञानस्याऽन्यः समाख्याशब्दो नास्तीति येन प्रतीयमानं व्यवहाराय कल्पेत। न चाऽप्रतीयमानेन व्यवहारः। तस्मात् ज्ञेयस्यार्थस्य संज्ञाशब्देनेति करणयुक्तेन निर्दिश्यते 'रूपमिति ज्ञानं, रस इति ज्ञानम्' इति। तदेवमर्थज्ञानकाले स न समाख्याशब्दो व्याप्रियते, व्यवहारकाले तु व्याप्रियते। तस्मादशाब्दमर्थज्ञानमिन्द्रियार्थसंन्निकर्षोत्पन्नमिति" इति। अत्र 'यावदर्थम्' इत्यादि 'प्रसज्यत' इत्यन्तः शङ्काग्रन्थः, 'अत आह' इत्यादि 'उत्पन्नम्' इत्यन्तः समाधानग्रन्थः। यावदर्थमित्यव्ययीभावः 'यावदवधारणे' इति सूत्रेण। यावन्तोऽर्था इति विग्रहः। अयं भावः—शब्दार्थयोस्तादात्म्यात् अर्थप्रतीतिस्थले सर्वत्र वाचकशब्दसंवलितस्यार्थस्य भानम्। ततश्च शाब्दे यथा शब्दसंवलितस्यार्थस्य विषयतया अर्थवच्छब्दस्यापि विषयत्वेन भानात् शाब्दत्वं तथा प्रत्यक्षेऽपि शब्दविशिष्टार्थस्य(विषयत्वेन) भानात् शब्दविषयकत्वेन शाब्दत्वं स्यात्। अस्तु का नो हानिरिति चेत् तस्य प्रमाणान्तरत्वं न स्यादिति।

समाधानग्रन्थस्य त्वयमाशयः — शब्दार्थौ वस्तुतो भिन्नौ। न तादात्म्यं तयोः। न च तदारोप्यत इति वाच्यम्, तत्र फलाभावात्। अतः क्वचिदपि ज्ञाने न शब्दसंवलितार्थस्य भानं किं तु केवलार्थस्यैव, तथैवानुभवात्। नन्वेवं शाब्देऽपि न शब्दस्य भानमिति न तस्य शाब्दत्वव्यवहारः स्यादिति चेत्, उच्यते–शब्दविषयकत्वं तादृशव्यवहारं प्रति न प्रयोजकं, किं तु शब्दोपस्थापितार्थविषयकत्वं, तच्च तत्रास्तीति तथा व्यवहार इति। तथा च प्रत्यक्षे इन्द्रियसंनिकृष्टवस्तुमात्रं विषयः, न तु शब्दोपस्थापितं (शब्दसंवलितं वा) वस्तु। अतस्तस्य शाब्दत्वं नेति प्रमाणान्तरत्वं सुस्थम्। 'अर्थभानकाले[1] स न समाख्याशब्दो व्याप्रियते, व्यवहारकाले तु व्याप्रियत' इत्यनेन भाष्यकृतैवोक्तोऽयमर्थ इति। एवं च—शाब्दे शब्दभानं गौतमादीनां संमतमित्युक्तिर्न समञ्जसा। एतेन—'शब्दविषयकत्वेन प्रत्यक्षस्य शाब्दत्वापत्तिरिति वदता वात्स्यायनेन शब्दजबोधस्य शाब्दत्वमुक्तप्रायम्। शब्दविषयकत्वमेव शाब्दत्वं न तु शब्दजन्यत्वमिति तत्रैव वाचस्पतिमिश्रैरिति भाष्यटीकाग्रन्थमुपन्यस्य शाब्दस्य शब्दविषयकत्वं तदभिमतमित्युक्तिः परास्ता। उभयोरपि तयोर्ग्रन्थयोश्चौदकाशयवर्णनपरत्वेन सिद्धान्तग्रन्थत्वाभावात् शब्दार्थयोस्तादात्म्यस्य अत्रैव सूत्रे न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां वाचस्पतिना बहुधा निराकरणात्। इतरनैयायिकैरनभ्युपगमाच्च।

प्रत्यक्षे शब्दो विषयो नेत्युक्तिमात्रेण शाब्दे तदङ्गीकार्यं तेनेति कोऽयं नियमः। गौतमस्तु शाब्दे शब्दो भासत इति महता कण्ठेन

---

1. अर्थभानकाले–इन्द्रियसंनिकर्षादिजन्यार्थप्रतीतिसमये, समाख्या–वाचकशब्दः, स न व्याप्रियते – तत्तदर्थवाचकत्वेन प्रसिद्धो न प्रवर्तते, (न ज्ञानविषयमर्थमुपस्थापयति) व्यवहारकाले तु – पदेनार्थबोधनकाले तु शब्दो व्याप्रियते–अर्थोपस्थितिं जनयति। तेनोपस्थितोऽर्थः शाब्दे भासत इत्यक्षरार्थः। शिष्टस्य भाष्यस्याक्षरार्थस्तद्व्याख्यानतो बोध्यः।

क्वापि नाभाषि। जयन्तभट्टो नैयायिकशिरोमणिः न्यायमञ्जर्यां (१-आ.) अव्यपदेश्यपदकृत्यवर्णनावसरे, अन्यत्र च प्रकरणे शाब्दे शब्दभानपक्षं प्रत्याचष्टे। तस्मादिदं कथं गौतमाभिमतं भवेत्। किं च—'व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः' (गौ.सू. २.१६.८) इति व्यक्त्यादीनां त्रयाणमेव पदार्थत्वोक्तेः, शब्दस्य त्रिष्वनन्तर्भावात् पदवृत्त्यविषयत्वेन तस्य शाब्दे भानं गौतमसंमतमित्येतन्न शोभनम्। अस्ति शब्दस्यापि वृत्तिविषयत्वमिति तु न गौतमसिद्धान्तः किं तु भर्तृहरेः, 'ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च' इति तदुक्तेः। वृत्त्यविषयस्यापि शाब्दे भानमिति तु न साधु मन्यन्ते शास्त्रकाराः। यदि वृत्त्यविषयस्यापि भानं तर्हि घटमानयेत्युक्ते समवायेनोपस्थिताकाशस्यापि शाब्दे भानप्रसङ्गः। किं च शाब्दे शब्दभानमिति शाब्दिकसिद्धान्तोऽप्यनार्ष एव यतस्ते पाणिन्याद्यृषिवचनमनुदाहृत्य 'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृत' इत्यनार्षं वाक्यपदीयवचनमेव प्रमाणतयोदाहरन्ति। ततश्च अनार्षसिद्धान्तानुसारेण ऋषितात्पर्यावधारणं विदुषां मनसे न रोचते। ननु अर्थेन शब्दस्मरणात् स्मृतस्य तस्य शाब्दे भानमिति चेत्, न। कदाचित् देशकालपुरुषाणामपि स्मरणसंभवात् तेषामपि भानप्रसङ्गात्। 'उन्नीतभानपक्षस्तु न सर्वसंमतः' इति दिनकरीयशब्दखण्डः नागेशेन मञ्जूषायां (प. १) निराकृतश्च। किं च एवंकल्पने गौतमवचनानुग्रहोऽपि मृग्यः। अतः 'शाब्दे शब्दभानस्य गौतमेनाङ्गीकाराच्च' इति नागेशोक्तिर्न युक्ता। अनुकरणे, संज्ञास्थले च शब्दस्यैव विशेष्यत्वं प्रकारत्वं चेति तस्य तत्र भानेऽपि तद्दृष्टान्तेन सर्वत्र तथाकल्पनं न युज्यते।

प्रत्यक्षेऽव्यपदेश्यत्वविशेषणनिवेशनम्।
शब्देनेतिशिरस्केण तदाकाराभिलापनात्॥

शाब्दत्वमेव तस्य स्यादिति शङ्कानिवारकम्।
अतस्तेन तदिष्टार्थसिद्धिर्नैव भविष्यति॥

गौतमो नावदच्छब्दः शाब्दे भातीति कण्ठतः ।
भाष्यकारादयो नाहुस्तस्मात्तेषां न तन्मतम् ॥

प्रत्यये शब्दभाने मुनित्रयानभिमतत्वनिरूपणम्

किं च 'शाब्देऽन्यत्र च प्रत्यये शब्दो भासत' इत्येतत् मञ्जूषादावुक्तं न मुनित्रयसंमतम्, तैस्तथानुक्तेः। ननु 'शब्दपूर्वकश्चास्य संप्रत्यय' इति 'स्वं रूपम्' इति सूत्रभाष्यस्य 'शब्दविशेषणकश्चाऽर्थसंप्रत्यय' इत्युद्योतकृता व्याख्यानात् 'स्वं रूपम्' (पा.सू. १.१.६८) इति सूत्रं, तद्भाष्यं च तत्र प्रमाणं, शब्दविशेषणकत्वं च शब्दप्रकारकत्वं, घटत्वादीनां प्रकारतावत् शब्दानामपि सा, शब्दप्रकारिकैव सर्वा धीरिति तदर्थ इति मुनित्रयसंमतमेवेति चेत्, न। तद्भाष्याक्षरमर्यादया तथाऽर्थालाभात्, कैयटेन तथा तद्भाष्यस्याव्याख्यातत्वाच्च। ननु कस्तर्हि भाष्यार्थ इति चेत्, उच्यते— शब्दज्ञानपूर्वकश्च श्रोतुरर्थप्रत्यय इति भाष्यार्थः। तथा हि—शब्दज्ञानपूर्वकोऽर्थसंप्रत्यय इति सर्वलोकसंप्रतिपन्नम्। शब्दानुपलम्भे किं भवान् ब्रूते इति लोके प्रश्नकरणात् पुनस्तस्मिन्नेव वा पर्यायशब्दे वा प्रयुक्ते ज्ञाते च तस्मिन्, ज्ञातोऽर्थः कर्म कुर्मो यथानियोगमित्युत्तरदानाच्च। ततश्च लोकव्युत्पत्त्यनुसारेण 'राजश्वशुराद्यत्' (पा.सू. ४.१) 'अग्नेर्ढक्' (पा.सू. ४.२) इत्यादावुपात्तराजादयः शब्दाः 'पशुरपत्यं देवता' इत्यादि शब्दा इव अर्थपरा एव। अथापि अर्थे शास्त्रीयकार्याणां यदादिप्रत्ययानां बाधात् प्रातिपदिकादित्यधिकाराच्च राजादिवाचकशब्दसामान्यात् यदादिः प्राप्नोति। न च प्रत्यासत्त्या कारणतयोपस्थितराजादिशब्द एव गृह्यते नत्वन्यः (पर्यायादिः) इति वाच्यम्, तन्न्यायाश्रयणे प्रमाणाभावात्। अतः स्वरूपमेव गृह्यत इति न शक्यं वक्तुमिति शङ्कापनोदनाय 'स्वं रूपम्' इति सूत्रं प्रारभते पाणिनिः। अस्य त्वयमर्थः — शब्दस्य—राजश्वशु-

रादित्यादावुच्चरितस्य राजादिशब्दस्य, स्वम् – स्वीयार्थविशिष्टम्, रूपम् – उच्चरितशब्दनिष्ठानुपूर्वीविशिष्टवर्णसदृशवर्णघटितशब्दस्वरूपम्, संज्ञा – बोध्यं संज्ञापदमत्र कर्मणि अङन्तं, स्वपदं स्वीयार्थपरम्, रूपपदमानुपूर्वीविशेषविशिष्टशब्दपरं भाष्यतस्तथालाभात् इति। एवं च—'राजश्वशुरात्' इत्यादौ अर्थयुक्तराजादिपदादेव यदादिप्रवृत्तिः न तु इनादिपदेभ्यः, नापि निरर्थकेभ्य इति अर्थवत्परिभाषाप्यनेनैव सिद्ध्यतीति तात्पर्यम्।

अथ वार्तिकभाष्यमतम्–अर्थोपस्थितौ पदज्ञानं कारणमिति सर्वसंप्रतिपन्नम्[1]। ततश्च पदार्थोपस्थितिहेतुतया ज्ञातस्य शब्दस्य प्रत्यासन्नत्वेन तं परित्यज्य विप्रकृष्टशब्दान्तरग्रहणे विनिगमकाभावात्पर्यायादीनां न ग्रहणमिति कारणतयोपस्थितराजादिपदादेव यदादिकार्यं प्रवर्तते। इनादिशब्देभ्यो यदाद्यदर्शनमेव प्रत्यासत्तिन्यायाश्रयणे मानमिति सूत्रं नारम्भणीयमिति कात्यायनपतञ्जली मन्येते। तथा च वार्तिकभाष्ये—'न वा शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययः तस्मादर्थस्य निवृत्तिः' इति वार्तिकम्। 'न वा एतत्प्रयोजनमस्ति, किं कारणम्, शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययः, अतश्च शब्दपूर्वः, योऽपि ह्यसावाहूयते नाम्ना, नाम च यदानेन नोपलब्धं भवति, तदा पृच्छति–किं भवानाहेति, शब्दपूर्वकश्चास्य संप्रत्ययः' इति भाष्यम्। अयमर्थः—एतत्–शब्दमात्रस्य संज्ञाप्रतिषेधार्थत्वम् (पर्यायादिव्यावृत्त्यर्थत्वम्) वार्तिके हि शब्दो लोकसिद्धत्वद्योतक इति कृत्वा, अन्वयदृष्टान्तेन तदाह — शब्दपूर्वको हीति। अर्थसंप्रत्ययः शब्दज्ञानपूर्वक इति लोकसिद्ध इत्यर्थः। उक्तेऽर्थे व्यतिरेकमाह–आतश्चेति आतः पदार्थमाह योऽपीति। अयमर्थः – योऽसौ पुरुषो लोके केनचिदाहूयमान आह्वायकपुरुषोच्चरितस्य शब्दस्य सम्यगनुपलम्भे किं भवानाहेति

---

1. पदज्ञानं तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः।
शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी॥

अनुयुङ्क्ते इति। अनेन शब्दज्ञानभावेऽर्थप्रत्ययो नेति व्यतिरेकदृष्टान्त उक्तः। इतीति, हेतावयमितिः, इत्यन्वयव्यतिरेकदृष्टान्तसद्भावाद्धेतोरित्यर्थः। अस्य–उपलब्धुः, संप्रत्ययः–जायमानोऽर्थप्रत्ययः। शब्दपूर्वकश्च – शब्दज्ञानपूर्वक एव। प्रतिज्ञातं शब्दज्ञानपूर्वकत्वमेवानेनोपसंहृतम्। एतेन इदं भाष्यं युक्त्यन्तरबोधकं शब्दविशेषणकमित्यर्थकमित्युक्तिः चिन्त्या। अक्षरमर्यादया तादृशार्थालाभात्। यथा अर्थधियः शब्दज्ञानपूर्वकत्वमुपपादितं भाष्यकृता तथा शब्दविशेषणकत्वस्यानुपपादनेन तादृशार्थकत्वकल्पनस्यायुक्तत्वात्। न च शब्दस्य प्रकारतया भानाभ्युपगम एव, घटः कलश इत्यादितोऽभेदबोधो भवति, अन्यथा अवच्छेदकधर्मभेदाभावेन स न स्यात्, धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नाभेदबुद्धिं प्रति तद्धर्मभेदः कारणमिति व्युत्पत्तेरिति वाच्यम्, 'काकः काकः पिकः पिकः' इत्यादाविव बोधोपपत्तेः[1]। न चैवं लक्षणाप्रसंगो दोष इति वाच्यम्, वैयाकरणमते लक्षणैव नेति मञ्जूषादावुक्तत्वात्।

किं च शाब्दे शब्दभानवादो सारव्याख्याने दर्पणे हरिवल्लभेन 'अत्र वदन्ति' इत्यादिना शक्तिवादे विस्तरेण निराकृतः। किं च पदपदार्थयोरभेदवादिनोऽस्य मते उभयोरेकत्वेनैव भानात् विशेष्यविशेषणभावः कथमुपपद्येत। 'तयोर्भेदो वास्तवः, अभेदस्त्वारोपित' इति मञ्जूषायामुपक्रमे निरूपितत्वेन अभेदोऽपि न वास्तवः। अवास्तवोऽभेदः कथं शब्दसंवलितस्यैवार्थस्य भानमित्यर्थव्यवस्थापको भवेत्। किं च यस्य तयोस्तादृशोऽध्यवसायः तस्य तथाबोधेऽपि तदीयतादृशाध्यवसायेनान्येषां तथाबोध इति वक्तुं न शक्यम्, एकस्य भ्रान्तत्वे अन्यैरपि तथाभवितव्यमित्यत्र नियामकाभावात्। किं च प्रकारतया भानं प्रति पदनिरूपितवृत्तिजन्योपस्थितिः कारणं न तु अभेदबुद्धिः, संज्ञाऽनुकरणोभयातिरिक्तस्थले

---

1. काकपदवाच्यः काक इति तत्र बोधः।

शब्दस्य वृत्तिजन्योपस्थितिविषयता नास्तीति सुप्रसिद्धम्। किं च 'शब्दमात्रमर्थस्वरूपं संभवति शब्दार्थयोर्भेदात्' इति 'भावं तु बादरायणः' (ब्र.सू. १.३.३३) इति सूत्रे शङ्कराचार्यैः, 'स्वरूपभेदात्, उपायभेदात्, अर्थक्रियाभेदाच्च शब्दार्थयोरभेदो न युक्तः' इत्यादिना 'अक्षरमम्बरान्तधृतेः' (ब्र.सू. १.३.१०) इति सूत्रे वाचस्पतिमिश्रैश्च शब्दार्थयोरभेदस्य दूषितत्वाच्च नाभेदो युक्तिसहः। शक्तिवादे दर्पणे शब्दार्थयोरभेदवादः 'तत्तु न साधीय' इत्यादिना बहुधा दूषितः। किं च 'मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित्, यद्वै किं चैतदध्यगीष्ठा नामैवैतत्' (छा. ७.१.३) इति नारदसनत्कुमारसंवादे ऋगादिनिखिलविद्यावेदिनोऽपि नारदस्य, आत्मज्ञानाभावस्य वेदपुरुषेण बोधितत्वेन शब्दार्थयोर्भेद एव श्रुतिसिद्ध इति पदपदार्थयोस्तादात्म्यं श्रुतिविरुद्धम्। यदि तयोस्तादात्म्यं तर्हि सति शब्दज्ञाने आत्मज्ञानमपि जातमिति शक्यं वक्तुमिति 'नात्मवित्' इत्युक्तिः 'नामैवैतत्' इति सावधारणोक्तिश्च न संगच्छेत। 'अभेदस्त्वारोपित' इति नागेशाद्युक्त्यैव स नेति स्पष्टं सर्वेषाम्।

ननु पदपदार्थयोस्तादात्म्य एव 'किं यत्तत्सास्ना.....स शब्द' इति प्रश्नभाष्योपपत्तिः, अन्यथा 'विषाण्यर्थरूपं स शब्द' इति प्रश्नोपसंहारोऽनुपपन्न एव स्यादिति चेत्, न। लोके 'गौरयं, शुक्लोऽयम्' इति सामानाधिकरण्यनिर्देशदर्शनेन तयोस्तादात्म्यं मन्यमानस्य प्रश्नानुवादरूपत्वेनास्य भाष्यस्य शब्दार्थयोस्तादात्म्ये तात्पर्याभावात्। 'नेत्याह द्रव्यं नाम तत्' इति समाधानभाष्येणापि तादात्म्यज्ञानमेव निवार्यते। ततश्च प्रष्टुस्तादात्म्यभ्रमो वारितो भाष्यकृता। एवमेव 'यतर्हि' इत्यादि प्रश्नसमाधानभाष्यत्रयतात्पर्यमिति न शब्दार्थयोस्तादात्म्यं भाष्यकृत्संमतम्। 'लोके गौरयं

शुक्लोऽयम्' इत्यादौ गोपदवाच्योऽयं, शुक्लपदवाच्योऽयमित्येवार्थः न तु गोपदाभिन्न इत्यवधेयम्[1]। यदपि मञ्जूषायामुक्तम्—

उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च।
संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता॥

इत्यत्र 'ताम्रपदं विना न तादृशो बोधः, पदप्रकारकबोधादिति प्रकाशकृत्' इति। न तद्युक्तम्, तत्र 'ताम्रपदम्' इत्यादि वाक्यस्यैवानुपलम्भात्। तत्रत्यप्रकाशग्रन्थतः 'पदप्रकारकबोध' इत्यर्थस्यालाभाच्च। तथा हि—तत्र तु 'अत्र रक्त एवास्तमेतीति यदि क्रियते तदा पदान्तरप्रतिपादितः स एवार्थोऽर्थान्तरतयेव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्थगयति' इति वाक्यम्। स्थगयतीत्यस्य निरुणद्धि इत्यर्थः। झटिति नोत्पादयति प्रतीतिम्। निरोधश्च विलम्बेनोपस्थितिजननम्। अत एव प्रदीपे 'प्रतीतिं व्यक्दधीत' इति प्रकाशग्रन्थो व्याख्यातः। प्रकाशप्रदीपयोरयमभिप्रायः—यथा पूर्ववाक्ये येन पदेन प्रतिपादितः योऽर्थः, स एवार्थो वाक्यान्तरेऽपि तेनैव पदेन प्रतिपादितः, झटिति प्रतीतिविषयो भवति, न तथा पदान्तरेण प्रतिपादितः सोऽर्थः, किं तु विलम्बेन, अन्य इव प्रतीतत्वात्। तादृशप्रतीतिनिवृत्त्युत्तरं स एवार्थ इति प्रतीतिर्जायत इति विलम्बः। अन्यत्वप्रतीतौ पदान्तरप्रयोगो हेतुः। पर्यायत्वज्ञानं तन्निवृत्तौ कारणम्। विलम्बमसहमानः कविस्तदेव पदं पुनः प्रायुङ्क्त इति।

अत एव—एवेवशब्दौ प्रायुञ्जातामुभौ, यदि पदप्रकारकत्वं प्रकाशकृदिष्टं स्यात् तदा रक्तशब्दप्रयोगे तस्य प्रकारतया भाने अर्थस्य भिन्नत्वेन 'स एव' इत्युक्तिरन्य इवेत्युक्तिश्चासंगता स्यात्,

---

1. "इह सर्वं निर्दिष्टं गामभ्याज शुक्लां देवदत्त" इति.....गामेव कर्मेत्यादिभाष्यस्य 'गामिति पदवाच्यमेव कर्मेत्यादिक्रमेणार्थ' इति अर्थवत्सूत्रोद्योतोऽपि पदपदार्थयोर्भेद एव संगच्छते।

प्रकारभेदात् अन्यत्वस्य स्पष्टत्वात्। किं च एकरूपतायामुत्सेकानुत्सेकयोरभावो हेतुः, न तु पदप्रकारकत्वम्। संपदि विपदि च उत्सेकाद्यभाव एव महतामेकरूपतेति महापुरुषलक्षणमिति वदन्ति विपश्चितः। किं च बोधे पदप्रकारकत्वाङ्गीकारे पुनरुक्तेर्दोषत्वोक्तिर्न संगच्छेत। समानार्थकपदान्तरप्रयोगे हि पुनरुक्तिरिति काव्यप्रकाशकारादयः। यदि नागेशोक्तदिशा पदस्य प्रकारत्वं तदभिमतं, तदा अवच्छेदकभेदादर्थस्य भेदेन समानार्थकत्वाभावात्तस्य दोषत्वाप्रसक्तिः। किं च 'उक्तार्थानामप्रयोग' इति बहुसंमतो न्यायोऽपि निर्विषयतामापद्येत। तत्तच्छब्दस्य प्रकारत्वे तत्तदर्थस्य भेदादुक्तार्थकशब्दस्यैव दौर्लभ्यात्। एतेन 'स्वं रूपम्' इति सूत्रशेखरे 'तज्जन्यबोधे प्रकारतया भासमानस्य राजन् शब्दस्य' इत्याद्युक्तिः, 'शब्दालिङ्गितार्थस्यैव भानात्' इति पञ्चमीविभक्त्यर्थविचारे मञ्जूषोक्तिः, अन्येषां शाब्दिकानामीदृशार्थकोक्तिश्च तथार्थकार्षमूलवचनाभावाच्चिन्त्या। ननु बोधस्य पदप्रकारकत्वाभावे घटपदशक्तिग्रहवतः कलश इत्यनुव्यवसायप्रसंगः पदार्थस्यैकत्वात्। पदस्य प्रकारत्वे तु घटकलशपदार्थयोर्भेदात् न तथाविधानुव्यवसायप्रसंग इति चेत्, उच्यते – स्वाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशेन पर्यायपदाद्बोधवारणवत् तादृशानुव्यवसायोऽपि सुशकवारण इति। किं च घटपदशक्तिग्रहवतः तदुत्तरक्षणे कलश इत्यनुव्यवसायो न कस्यापि कदाचिदपि भवति। तादृशानुव्यवसायं प्रति तत्पदशक्तिग्रहस्य कारणत्वेन प्रकृते तदभावात्।

ननु 'अर्थवत् शब्दोऽपि वृत्तिविषय' इति 'कृत्तद्धित' इति सूत्ररत्नग्रन्थे शब्दस्यापि शक्यत्वोक्तेः तस्यापि प्रकारतया भानं युक्तं शक्योपस्थितस्यार्थस्य कथंचिद्भानावश्यकत्वादिति चेत्, न तस्य ग्रन्थस्यानुकरणस्थले शब्दः शक्य इत्यर्थात्। किं च शब्दस्य प्रकारत्वेन भाने तत्तच्छब्दप्रकारकतत्तदर्थस्य भेदावश्यंभावेन समानार्थकशब्दस्यैवाभावेन 'एकार्थानामपि विरूपाणाम्' इति वार्तिकं

तद्भाष्यम्, सूत्राक्षरैरेव वार्तिकार्थलाभप्रकारप्रदर्शकमनोरमादिकं चासंभवदुक्तिकं स्यात् ।

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ।।
ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वे शक्ती तेजसो यथा ।
तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थिते ।।

इत्यादि तु हरिवचनं न त्रिमुनिवचनमिति अनार्षमिति विभावनीयम् । हरिवचने इवेत्युक्तेः शब्दानुविद्धत्वं न वास्तवमिति प्रतीयते। अनुविद्धमेवेति कलायां सावधारणव्याख्यानं तु चिन्त्यमेव। तथाव्याख्याने भाष्याद्यनुग्रहाभावात्। अतो न शब्दप्रकारकत्वं शाब्दस्येति वक्तुं शक्यम् । ग्राह्यत्वमनुकरणस्थले, ग्राहकत्वं तदितरत्र अस्तीत्येतावन्मात्रे तेजोदृष्टान्तः, न तु एकत्र युगपदुभयसत्त्वे इति वचनतात्पर्यम् । किं च स्वं रूपमिति सूत्र एव 'मन्त्रादिसहचरितो योऽर्थ' इति भाष्यप्रतीकमादाय 'साहचर्यं च शब्दानुविद्धस्यैवार्थस्यावगमात्' इति कैयटो व्याख्यत्। तत्र नागेशः 'शब्दानुविद्धस्यैव' इति प्रतीकमादाय 'न सोऽस्ति इति हर्युक्तेरिति भाव' इति कैयटं व्याख्याय 'तद्बोध्यत्वेन सहचरितत्वमित्यन्ये' इति भाष्यभावमन्यथाऽवर्णयत् । अत्रेदमवधेयम्—कैयटोक्तार्थे हरिवचनं प्रमाणमुपन्यस्य तत्रार्थेऽविश्वासेन भाष्यस्य भावान्तरं वर्णयता, शब्दानुविद्धत्वं न मुनित्रयाभिमतमित्युक्तं भवति। तत्र तथावदन् मञ्जूषायां (१.प) शक्तिवादे शाब्दे, प्रत्ययसामान्ये च, शब्दानुविद्धत्वं कथं सिद्धान्तयतीति विभाव्यं सूरिभिः।

प्रत्यये भासते शब्द इति नोवाच भाष्यकृत् ।
न सोऽस्तिप्रत्यय इति वचनं तु न पाणिनेः ।।
अतस्तदनुसारेण यः शाब्दे शब्दभासनम् ।
वदत्ययं पाणिनीयवर्गे न गणनां भजेत् ।।

विकल्पस्य अवास्तवत्वकल्पकत्वनिरासः

यदत्र मञ्जूषायामभिहितं वस्तुतत्त्वे विकल्पायोगेन प्रातिपदिकार्थविषये 'एकं द्विकं त्रिकं चेति चतुष्कं पञ्चकं तथा' इति वादिविकल्पानुपपत्तिः, अत एव 'अनेन[1] एकत्र वस्तुनि अनेकपक्षोपन्यासो व्यवहारोपपादकपदार्थानामवास्तवत्वं सूचितम्' इति ग्रन्थेन वस्तूनामवास्तवत्वमिति। अत्रोच्यते—तथा – तथाभूते ब्रह्मणि आसंसारं प्रसिद्धानुभवे भगवति भवे संदेहः कुत' इति कुसुमाञ्जलावुदयनाचार्येण ग्रन्थारम्भे कृतनानाकोटिकविकल्पानुवादेन—

यं शैवाः समुपासते शिव इति ब्रह्मेति वेदान्तिनो
बुद्धा बौद्ध इति प्रमाणकुशलाः कर्तेति नैयायिकाः।
अर्हन्नित्यथ जैनशासनरताः कर्मेति मीमांसकाः
सोऽयं वो विदधातु वाञ्छितफलं त्रैलोक्यनाथो हरिः॥

इति केनचिद्विद्वत्कविशेखरतिलककृतहरिविषयकशिवत्वादिप्रकारकविकल्पानुवादेन, तत्त्वभूते ब्रह्मणि ब्रह्म जिज्ञासमानानां सगुणत्वनिर्गुणत्वादिविकल्पोदयेन, लोके पुरोवर्तिनि पदार्थे 'स्थाणुर्वा पुरुषो वा' इत्यादि विकल्पोदयेन च, शास्त्रकारैः स्वसमीहितमर्थं सिद्धान्तयितुं तदङ्गतया विकल्पोल्लेखनेन, सूत्रकृता पाणिनिना 'अवङ् स्फोटायनस्य' (पा.सू. ६.१.१२३) इत्यादि सूत्रेषु प्राचामाचार्याणां नामनिर्देशेन अवङादिकार्येषु नानापक्षसूचनेन, 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' (पा.सू. १.४.२) इत्यत्र भाष्ये विधिनियमपक्षयोरुभयोरुपन्यासेन, धर्मशास्त्रेषु कालदेशवयोऽवस्थाभेदेन गुरुलघुदण्डप्रायश्चित्त-

---

1. शुक्लादयो गुणा एके, अथवा—एके निरवयवा, अथवा—नानाशौक्ल्यात्' इति 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' (पा.सू. ५.३.५५) इति सूत्रभाष्येणेत्यर्थः।

विधानेन, पूर्वतन्त्रे व्रीहियवपक्षयोः षोडशिग्रहणाग्रहणपक्षयोरुपन्यासेन, वैद्यके एकस्य रोगस्यानेकचिकित्साप्रदर्शनेन, गीतायां द्वादशे संसारसागरसमुत्तारणसमर्थभगवत्प्रसादसंपादकभगवच्चित्तत्वाद्यनेकोपायप्रदर्शनेन च एकत्र विषये विकल्पो विविधपक्षाश्चोपन्यसनीयाः शास्त्रकारैः स्वसिद्धान्तस्थापनायेत्येतत् आचार्यशैलीति सर्वेषां विदितचरमेव। तत्र क्वापि विषयाणामवास्तवत्वानुभवो नोदेति कस्यचिदपि विदुषः। यदि विकल्पादिमात्रेण विषयाणामवास्तवत्त्वं स्यात्, अवास्तवानां विषयाणां विचारानर्हत्वेन तद्विचारपरशास्त्रस्यैव वैयर्थ्यं स्यात्। न दृश्यते हि लोके प्रेक्षापूर्वकारी अवास्तवशशविषाणविचाराय प्रवर्तमानः पुरुषः।

ननु एकत्वादिविकल्पः प्रातिपदिकार्थविषयक इति तन्निष्ठो भवति न तु वाचकत्वनिष्ठः अतोहेतोः पक्षवृत्तित्वाभावेन वाचकत्वावास्तवत्वरूपसाध्यसाधको न स्यादिति दोषः कस्मान्नोक्त इति न शङ्क्यम्। विकल्पविषयार्थनिरूपितत्वसंबन्धेन वाचकत्वं किमेकार्थनिरूपितं वा, अर्थद्वयनिरूपितं वेति विकल्पपर्यवसाने न विकल्पस्य वाचकत्ववृत्तित्वं सुसंपादमिति समाधातुं शक्यमिति स नोक्तः।

इदं बोध्यम् — उक्तस्थलेषु, 'अङ्कं केऽपि शशङ्किरे'[1] इत्यत्र श्यामधर्मिकाङ्कत्वाद्युल्लेखे 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यादौ किमग्निपदं कर्मनामधेयम्, उत अग्निरूपदेवतापरम्, आकाशशब्दः किं प्रसिद्धाकाशपरः, अथ परमात्मपरः इति कर्मब्रह्ममीमांसकानां व्यवहारे, 'स्थाणुर्वा पुरुषो वा' इत्यादिलौकिकव्यवहारे च, कस्यचिदपि कस्मि-

---

1. अङ्कं केऽपि शशङ्किरे जलनिधेः पङ्कं परे मेनिरे
सारङ्गं कतिचिच्च संजगदिरे भूच्छायमैच्छन् परे।
इन्दौ यद्दलितेन्द्रनीलशकलं श्यामं दरीदृश्यते
तत्सान्द्रं निशि पीतमन्धतमसं कुक्षिस्थमाचक्ष्महे॥

श्चिदपि पदार्थेऽवास्तवत्वज्ञानानुदयेन विकल्पादिकं न वस्तुनोऽवास्तवत्वसाधकम्। शास्त्रकाराश्च स्वस्वशास्त्रेष्ववास्तवमर्थं न प्रतिपादयन्ति। किं तु प्रबलेन हेतुना स्वसिद्धान्तं स्थापयन्तः परपक्षं निवर्तयन्ति। तेन प्रकारान्तरं प्रकृते न संभवतीत्येव तत्र तत्र धीमतां धीरुदेति। श्रीव्यासपाणिनी अपि क्वापि स्वतन्त्रेऽवास्तबमर्थं नोक्तवन्तौ, अतो मायिकमेवार्थं व्यासपाणिनी अब्रूतामिति वचनं प्रामाणिकैर्न श्रद्धेयमित्यलम्।

विकल्पविषये लोकेऽसत्त्वबुद्धिर्न जायते।
अतो विकल्पो वस्तूनां नासत्त्वं साधयेदिति॥

वदन्ति वस्तुतत्त्वज्ञास्तस्मादेकत्र वस्तुनि।
विकल्पस्तदसत्त्वस्य कल्पने न क्षमो भवेत्॥

आर्षवचसामपारमार्थिकत्वोक्तिनिरासः

यदभिधीयते मञ्जूषायां 'यद्यपि ऋषीणां दर्शनं तत्त्वविषयं भवति, तत्त्वभूतेन वस्तुना व्यवहारासंभवात् व्यवहारकाले तेऽदृष्टतत्त्वसदृशा[1] एव नानाप्रकारैर्व्यवहरन्ति,[2] इति न तद्वचसापि पदपदार्थसत्यत्वं मन्तव्यम्' इति, अस्याऽक्षरार्थं व्याख्यानतोऽवगम्य संतोष्टव्यम् तदीयैरेव। अनेन च सर्वे आर्षा ग्रन्था अपारमार्थिकवस्तुप्रतिपादका इति मन्यते नागेश इति वेदितुं प्रभवन्ति सर्वे। आर्षाणामेवैवंविधत्वे, किं वक्तव्यं पौरुषेयग्रन्थानाम्। एवं च सर्वेऽपि ग्रन्था अपारमार्थिका एवेति तद्भावः। अत्रोच्यते-अत्र दर्शनपदेन ज्ञानग्रहणे ज्ञातार्थविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वात्तेषां ग्रन्थस्य आप्तिमूलकत्वाभावेनाग्राह्यत्वं स्यात्। यदि तेन पदेन तदीयशास्त्रस्य ग्रहणे तु एकस्यैव

1. अनेन पामरत्वं तेषामभिप्रैति।
2. अनेनोन्मत्तत्वं तेषामिति सूचितम्।

दर्शनस्य तत्त्वभूतवस्तुविषयकत्वमतथाभूतवस्तुविषयकत्त्वमित्येतद्विरुद्धम्। न च ब्रह्म सत्यम्, तदितरेऽसत्या इति तद्ग्रन्थतात्पर्यमिति न विरोध इति वाच्यम् तत्तद्दर्शने तादृशोक्त्यदर्शनात्। यत्र दर्शने ब्रह्म प्रतिपाद्यते, तत्र ब्रह्मातिरिक्ततद्दर्शनसाधनानि असत्यानीति न प्रतिपादितम्। जैमिनीयादिदर्शनेषु ब्रह्मनिरूपणमेव नेति एवं विभागायोगः। अतः सर्वेषु शास्त्रेषु प्रतिपादितानि सर्वाण्यपि सत्यान्येव। किं च मनुयाज्ञवल्क्यप्रभृतिमुनिप्रणीतस्मृतीनाम्, श्रीमद्रामायणभारतयोरितिहासयोः, श्रीभागवतादिपुराणानाम्, बोधायनापस्तंबकात्यायनाश्वलायनगोभिलप्रभृतिमहर्षिप्रणीतकल्पसूत्राणाम्, व्यासजैमिनिप्रणीतब्रह्मकर्ममीमांसयोः, गौतमादिकृतन्यायसूत्रादीनाम्, कपिलपतञ्जलिप्रभृतिप्रणीतसांख्ययोगादीनाम्, वाक्यपदीयस्य, परमार्थसारग्रन्थस्य, चरकस्य, पातञ्जलमहाभाष्यस्य, तत्तदनुयायिमहर्षिदेश्यतत्तद्ग्रन्थव्याख्यातृवचनानां च अतत्त्वार्थप्रतिपादकत्वं व्यवस्थाप्य, तादृशभारतभागवतहरिवंशमानवादिस्मृतिग्रन्थगतानि वचनानि स्वसमीहितस्फोटस्वरूपादिसाधने प्रमाणतयोपन्यस्य स्फोटादिप्रमेयजातं साधयतीति चित्रमेतत्। इदं बोध्यम्—तुल्यन्यायेन मामकस्यापि ग्रन्थस्य अपारमार्थिकप्रतिपादकता स्यात्, निश्चिते तथा मामकीने अतत्त्वावेदकप्रमाणमूलके ग्रन्थे कथं प्रेक्षावतां प्रामाण्यबुद्धिरुदयेत, कथं वा वचने मम विस्रम्भः प्रामाण्यं, स्वस्मिन्नाप्तत्वबुद्धिः, उपादेयताबुद्धिश्च स्वग्रन्थे, कथं वा मां सब्रह्मचारिणः पण्डितमतल्लिका मध्येसभं पण्डितगणे पठेयुरित्यनालोच्यैव, एव मवादीदयमिति सुकृतिनो निर्णयन्ति। सर्वेषामृषिवचनानामपारमार्थिकार्थप्रतिपादकत्वे ऋषीणामसत्यवादित्वे च ब्रह्मस्फोट प्रतिपादकानां ग्रन्थानाम्, आत्मैकत्वप्रतिपादकपरमार्थसारस्य चरकादेश्च तथात्वेन ब्रह्मादीनां कथं पारमार्थिकत्वसिद्धिरस्य मत इति विभाव्यम्।

ऋषिवाक्यं मायिकार्थमृषयोऽसत्यवादिनः ।
इत्येवं वदताऽसत्यवादिवाक्यबलादयम् ।।

साधितः स्फोटरूपोऽर्थः कथं प्रामाणिको भवेत् ।
समाजं मुनिवर्याणां दूषयन्नेष पण्डितः ।।

इति प्रमाणशरणैः सुविभाव्यं सुधीजनैः ।
कथं मध्येसभं विद्वद्गणेऽगण्यत कोविदैः ।।

महतां भ्रान्तत्वोक्तिनिरासः

यदत्र मञ्जूषायां 'नव्यनैयायिकग्रन्थे प्रकृतिप्रत्ययार्थविचारो व्याकरणवासनावासितान्तःकरणतया तत्र वास्तवत्वभ्रमेणेति बोध्यम्' इति ग्रन्थेन, पाणिनेरन्येषां चावास्तवप्रकृतिप्रत्ययार्थप्रतिपादकत्वम्, तदुपजीव्य तदर्थविचारे प्रवृत्तानां मणिदीधितिप्रभृति ग्रन्थकृतां गङ्गेशोपाध्यायरघुनाथभट्टाचार्यप्रभृतीनां भ्रान्तत्वम्, 'ते विभक्त्यन्ताः' 'पदं व्यक्त्याकृतिजातयः पदार्थः' इत्यादिना गौतमेन प्रकृतिप्रत्ययार्थानामवास्तवत्वं ध्वनितमपि तेषां स्वग्रन्थेऽवास्तवत्वानुक्त्या तेषां स्वाचार्योक्तावविश्वासम्, तदुक्तितात्पर्यानभिज्ञत्वं च प्रकाशयति। 'उपदेशेऽजनुनासिक' इत्यत्र करणे घञा वार्तिकार्थलाभप्रकारं प्रकृतिप्रत्ययार्थविचारं च दर्शयतां भाष्यकृतादीनामपि भ्रान्तत्वं सूचयति नागेशः। अत्र वक्तव्यम्— 'वृद्धिरादैच्' इति सूत्रे भगवान् भाष्यकारः संभावितप्रयोगनियमादिपक्षं निरस्य 'संज्ञासंज्ञिभावोऽपि सामर्थ्यादेव सिद्ध्यतीति संज्ञाधिकारं कुर्वन्तं वररुचिं बोधयन्, 'प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणिः शुचाववकाशे प्राङ्मुख उपविश्य महता प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणयति स्म, तत्राऽशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुं, किं पुनरियता सूत्रेण' इति ब्रुवाणः, 'प्रमाणभूत' इत्यनेन आचार्यस्य यथार्थवक्तृत्वादिगुणं, प्रतारकत्वादिदोषाभावं, 'दर्भपवित्रपाणिः' इत्यादिना परमास्तिकत्वम्,

'महता प्रयत्नेन' इत्यनेन उन्मादाद्यवस्थारूपदोषाभावं, प्रस्तुतकार्यैकव्यग्रचित्तत्वम्, शास्त्रस्य च प्रतिपादितगुणवदाचार्यप्रणीतत्वेन आदावुक्तरीत्या[1] महाप्रयोजनवत्त्वम्, तस्मै प्रयोजनाय सर्वैरवश्योपादेयत्वं च सूचयन् सूत्रमिदं 'दशदाडिमानि षडपूपा' इत्यादिवत् न निरर्थको वर्णराशिः, अतः अन्येषां पक्षाणामसंभवात्, सामानाधिकरण्येन निर्देशाच्च आदैचो वृद्धिसंज्ञका भवन्तीति वाक्यार्थः पर्यवस्यतीति सूत्रकृत आचार्यस्याशयमाविष्कृत्य सूत्रस्य नैरर्थक्यशङ्कां परिहरतिस्म। एतादृशं पाणिनीयं शास्त्रमवास्तवार्थप्रतिपादकमिति वदितुं को वा प्रभवेत्।

एवमेव सर्वे-महर्षयः तदनुयायिनोऽन्ये चाचार्याः प्राणभृत्सु परमानुग्रहेण 'अथाऽतः सामयाचार्यिकान् धर्मान् व्याख्यास्यामः, अथाऽतो दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्यामः' इत्यादिभिः शास्त्रोक्तब्राह्मण्यादिपरमप्रयोजनलाभाय वास्तवश्रौतस्मार्तधर्मानुपदिशन्त्यापस्तम्बादय इति तत्तद्व्याख्यातृवचनैः सर्वेऽपि जानन्त्येव। कदाचिदपि ते महर्षयस्तत्कल्पाश्च अवास्तवमर्थं वदन्तीति न वदेयुः शब्दप्रमाणकाः कविलोकाः। नागेशस्तावत् वाक्यपदीयपरमार्थसाराद्यनार्षग्रन्थसन्ततपरिशीलनजन्यसंस्कारकलुषितचेताः निरङ्कुशो महतां महर्षीणां वचनमखिलमवास्तवार्थप्रतिपादकम्, तदनुसारेण विषयं व्यवस्थापयतां भ्रान्तत्वं वदन् भ्रान्त एव भ्रान्तजनैर्महनीयः। न हि लोके कश्चित्प्रेक्षापूर्वकारी अवास्तवमर्थं प्रतिपादयितुं महान्तं यत्नमास्थितो दृश्यते। नापि लोके कश्चिद्विवेकी जनः तत्साधनपरमात्मानुग्रहकाम्यया चिरकालं तपस्यति। नैव दृश्यते लोके कविलोकः कश्चित् शशविषाणादिकं अवास्तवमर्थं मीमांसमानः। ननु भोः किमेवं वदन्ति भवन्तः, ऐन्द्रजालिका अवास्तवमेवार्थं दर्शयितुं क्षुद्रदेवतामुपासते यतन्ते च तदर्थं विशेषेण। तद्विषयकविचारं

---

1. पश्पशाह्निके।

च वितन्वते इति सर्वलोकविदितमिदमिति चेत्, उच्यते—ऐन्द्रजालिकेन प्रदर्शितं वस्तु नावास्तवमिति पञ्चशिखाचार्या वदन्तीति पूर्वं निरूपितम्। अचिरकालत्वमात्रं तस्य नावास्तवत्वमित्यन्येऽप्याचार्या मन्यन्ते। ऐन्द्रजालिकेन समाराधितदेवतानुग्रहसंपादितशक्तिविशेषेण समानीय दत्तं फलादि भक्षयन्ति जना इत्यर्थक्रियाकारित्वं च तस्येति नावास्तवत्वमित्येके इति।

किं च 'नामरूपे सत्यं ताभ्यामयं प्राणः छन्नः, प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्' इति श्रुत्यन्तरे ब्रह्मातिरिक्तसमस्तनामरूपप्रपञ्चजातस्य विकारवर्गस्य सत्यत्वोक्तेः नागेशोक्तमयुक्तम्। न चेयं श्रुतिर्मायिकसत्यत्वपरेति वाच्यम्, श्रुतौ तथार्थकपदाश्रवणात्। श्रुतिरेषा भूमविद्यायां (छा. ७.१७) 'यदा वै' इति वाक्यव्याख्यावसरे शांकरभाष्ये उदाहृता। अयमत्र विमर्शकानामाशयः—मञ्जूषायां तत्र तत्र प्रमाणतया गौतमादीनां वाक्यान्युदाहृत्य अनेनावास्तवत्वं सूचितवान्। ध्वनयति, ध्वनितमित्यादिना व्यङ्ग्यमर्यादया गौतमादीनां वस्तुनोऽवास्तवत्वे तात्पर्यमिति वर्णनात् तदीयेषु ग्रन्थेषु तादृशार्थकं स्पष्टवचनं नास्तीत्येव सिद्ध्या वस्तुनो मायिकत्वं न गौतमादिसंमतमिति। तत्र गौतमेन प्रकृतिप्रत्ययार्थानामवास्तवत्वं ध्वनितमित्येतन्न युक्तमिति यथाभाष्यं तदीयसूत्रार्थनिरूपणेन निरूपयामः। तथा हि—'ते विभक्त्यन्ताः पदम्' (न्या.सू. १-अ. २-आ. ६०) 'व्यक्त्याकृतिजातिसंनिधौ उपचारात् संशयः' (१.२.६१) इति सूत्रक्रमः। अत्र पूर्वप्रकरणेन वर्णानां नित्यत्वानित्यत्वं विचार्य पदस्वरूपपदशक्त्यनिरूपणाय इदं सूत्रद्वयं प्रवृत्तम्। अस्तु[1] वर्णानां नित्यत्वमनित्यत्वं वा, पदान्येव लोकेऽर्थबोधनाय प्रयुज्यन्ते। किं तल्लक्षणमिति जिज्ञासायां सुबन्तं तिङन्तं च पदमिति तल्लक्षणमित्याद्यसूत्रतात्पर्यम्। द्वितीयस्य तु जात्यादिषु वाच्यत्वं निर्णेतुं किं सर्वं सर्वत्र

---

1. सूत्रद्वयतात्पर्यमाह—अस्त्वित्यादिना।

वाच्यम्, उत अन्यतममिति संशयोत्पादकमिति तात्पर्यमिति तद्भाष्यविदो वदन्ति। इदं च तत्र भाष्यम्—ते यथादर्शनं विकृता वर्णा विभक्त्यन्ताः पदसंज्ञा भवन्ति (६०), तदर्थे—अविनाभाववृत्तिः संनिधिः, अविनाभावेन वर्तमानासु व्यक्त्याकृतिजातिषु गौरिति प्रयुज्यते, तत्र न ज्ञायते किमन्यतमः पदार्थः, उत सर्वं (६१) इति। अत्र सूत्रभाष्याभ्यां प्रकृतिप्रत्यार्थस्याऽवास्तवत्वं कथं ध्वनितमिति विभावयन्तु सुधियः। न च विकृता इत्यस्य विकारं प्राप्ता इत्यर्थेन विकारसामान्यस्याऽवास्तवत्वमिति नागेशसिद्धान्तेन तथोक्तमिति वाच्यम्। विकारसामान्यस्यावास्तवत्वमिति नैयायिकानां सिद्धान्ताभावात् तत्सिद्धान्तानुसारेणैव हि तद्ग्रन्थार्थो वर्णनीयः। अन्यथा सोऽर्थो गौतमाभिमतः कथं स्यात्। वस्तुतः शास्त्रविहितौकारादिकार्यविशिष्टा इति तदर्थः।

प्रकृतिप्रत्ययार्थेषु वास्तवत्वधिया यदि।
कुर्वन्विचारं भ्रान्तः स्यात् भवेद्भ्रान्तश्च भाष्यकृत्॥

तद्विचारं प्रकुर्वाणो भ्रान्त एव भवानपि।
भ्रान्तोक्तिं च समाश्रित्य भ्रान्तेन भवता कृतः॥

सिद्धान्तः कथमादर्तुमर्हः स्यादिति चिन्त्यताम्।
कानने चन्द्रिकेव स्यान्निष्फलो विद्धि ते श्रमः॥

पाञ्चरात्रविचारः

यच्चोक्तं मञ्जूषायां प्रोक्तार्थकतद्धितार्थविचारे—

अत्यन्तमलिनानां तु प्राणिनां वेदमार्गतः।
पाञ्चरात्रादयो मार्गाः कालेनैवोपकारकाः॥

इति सूत्रसंहितावचनव्याख्यावसरे वेदमार्गहीनानामत्यन्तमलिनानां पाञ्चरात्रादयो मार्गा इति उदितानुदितहोमवदधिकारिभेदेन प्रामाण्यं

तेषामिति। अत्रोच्यते – एवंविधार्थकवचनस्य पाणिनितन्त्रेऽनुपलम्भात् भाष्य एवंविधव्यवस्थाऽदर्शनाच्चापाणिनीयमिदम्। भगवान् व्यासोऽपि महाभारते शान्तिपर्वणि—

पाञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता तु भगवान् स्वयम्।
पाञ्चरात्रविदो ये तु यथाक्रमपरा नृप।
एकान्तभावोपगतास्ते हरिं प्रविशन्ति वै॥ (३५९)

इत्यादिना वक्ता तु पाञ्चरात्रस्य भगवान् नारायणः, तन्मार्गनिष्ठास्तु भगवत एकान्तभक्ता भवन्तो, भगवतो निरतिशयपरमप्रेमभाजनभूता लभन्तेऽभीष्टं फलमिति प्रतिपादयन्, उपरिचरादयो विशुद्धात्मानो वेदमार्गाभिरताः सात्त्वतं (पाञ्चरात्रं) विधिमास्थाय भगवन्तं नारायणमाराधयन्त ईप्सितं फलमलभन्तेति इतिहासकथनेन,

श्रुत्वा ब्रह्ममुखाद्रुद्रः स देव्यै कथयन् पुनः।
नारायणानुशिष्टा हि तदा देवी सरस्वती।
विवेश तानृषीन् सर्वान् लोकानां हितकाम्यया॥
(भार.शा. ३४३)

इत्यादिना ब्रह्मादीनां प्रोक्तृत्वश्रोतृत्वनिरूपणेन वेदवेदिनां तपस्विनां महर्षीणां परमात्मानुग्रहेण पाञ्चरात्ररूपसरस्वतीप्राप्तिकथनेन च, वेदमार्गेण अहीना एव पाञ्चरात्रेऽधिकारिण इति स्पष्टमब्रवीत्। तत्र ब्रह्मादय उपरिचरादयश्च मलिना वेदहीनाश्चेति कस्य वा वाणी वक्तुं प्रवर्तेत। यत्र क्वापि तन्त्रमिदं हीनाधिकारिकमिति वाणी यदि दृश्यते, सा तु मोहनार्थेति मन्तव्यम्, तथोक्तिस्तु तत्राऽसतां प्रवृत्तिर्माभूदिति तात्पर्येण।

ननु 'चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयोऽलब्ध्वा शाण्डिल्य इदं शास्त्रमधिगतवान्' इति शाण्डिल्यस्य वेदानादरोक्तेः वेदनिन्दनावगमेन

पाञ्चरात्रं हीनाधिकारिकमिति चेत्, उच्यते—नात्र श्रेयसोऽप्राप्ति-वचनं वेदानादरं गमयति, किं तु अधीतसर्ववेदस्यापि न तावन्मात्रेण फललाभः, अपि तु

वेदार्थपूरकं ज्ञेयं पाञ्चरात्रं यतोऽखिलम् ।
तत्संक्षेपश्च गीतेयं तस्मान्नास्याः समं क्वचित् ।।

इति ब्रह्मवैवर्ते,

वेदेन पाञ्चरात्रेण भक्त्या यज्ञेन चैव हि ।
दृश्योऽहं नान्यथा दृश्यो वर्षकोटिशतैरपि ।।

इति वाराहे चोक्तदिशा पाञ्चरात्राभ्याससहितेनैव वेदविचारेण फलप्राप्तिरिति गमयति । अतोऽत्र वेदनिन्दा प्रतीयते इति न शक्यं वक्तुम् । 'न हि निन्दा' इति न्यायेन शास्त्रे कृतसमाधानं तु शङ्कित्राशयानुरोधेन ।

किं च विद्यान्तराधिगमनं तदुपदेशो वा न विद्यान्तरनिन्दायां पर्यवस्यति, लोकवेदयोः तथादर्शनात् । न हि लोके व्याकरणा-ध्ययनोपदेशौ न्यायादिनिन्दातात्पर्यकौ दृष्टौ । वेदेऽपि न तथा दृश्यते । तथा हि—काठके इन्द्रभरद्वाजसंवादे 'एहि इमं विद्धि । अयं वै सर्वविद्येति'[1] । (का. १ प्र. ४३) 'तस्मै हैतमग्निं सावित्र-मुवाच'[2] इति भारद्वाजायेन्द्रकृतसावित्रविद्योपदेशो न सर्वेषां वेदानां

---

1. 'तं ह त्रीन् गिरिरूपानविज्ञतानिव दर्शयांचकार तेषां हैकैकस्मा-न्मुष्ठिनाऽऽददे । स होवाच, भरद्वाजेत्यामन्त्र्य । वेदा वा एते । अनन्ता वै वेदाः । एतद्वा एतैस्त्रिभिरायुर्भिरन्ववोचथाः । अथ त इतरदननूक्तमेव' इति पूर्ववाक्यम् ।
2. 'तं स विदित्वा । अमृतो भूत्वा । स्वर्गं लोकमियाय' इत्युत्तर-वाक्यम् । अत्रात्मज्ञानं विद्याफलं स्वर्गप्राप्तिश्च ।

निन्दां गमयति, भाष्यकारैश्च तत्र न तथा व्याख्यातम्। छान्दोग्ये च सप्तमे नारदसनत्कुमारसंवादे साङ्गसरहस्यसर्ववेदाध्ययनवतो नारदस्य 'नामविदेवास्मि नात्मवित्' इत्यात्मज्ञानरूपश्रेयोऽलाभश्रवणेऽपि न तेन वेदाध्ययननिन्दा गम्यते। नापि भाष्यकारा आचार्यास्तथा व्याचचक्षिरे। किं च—
(३४३.२९)

वेदैश्चतुर्भिः समितं कृतं मेरौ महागिरौ।
ऋग्यजुः सामभिर्जुष्टमथर्वाङ्गिरसैस्तथा॥
इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम्।
सांख्ययोगकृतान्तेन पाञ्चरात्रानुशब्दितम्॥
नारायणमुखोद्गीतं[1]... (३४८.)

इत्यादिना भारते शान्तिपर्वणि सर्ववेदसहितस्यैव पाञ्चरात्रस्य ऋषिभिः कृतत्वोक्तेः[2]

सर्वे प्रमाणं हि यथा तथा तच्छास्त्रमुत्तमम्।
भविष्यति प्रमाणं वै एतन्मदनुशासनम्॥ (३४४.४१)

इति भगवत्सृष्टपदार्थान्तराणामिव पाञ्चरात्रस्य प्रामाण्याभिधानाच्च, 'भारतः पञ्चमो वेदः' इति पञ्चमवेदत्वेन स्मृतभारतविरुद्धवचनं प्रमाणमास्थाय पाञ्चरात्रस्य वेदामूलकत्वेनाप्रामाण्यम्, हीनाधिकारिकत्वेन वाप्रामाण्यमिति कल्पनमयुक्तम्। वेदविरुद्धस्मृतेरप्रामाण्यवत् भारतविरुद्धसूतसंहितादिवचनानामप्रमाणत्वात्। एतेन सूतवचनोदाहरणेन पाञ्चरात्रमार्गनिष्ठानां वेदहीनाधिकारिकत्वमिति मञ्जूषायां कृतनिर्णयः, तत्त्वकौस्तुभे तन्त्राधिकारनिर्णये च भट्टोजी-

1. एतेन पाञ्चरात्रस्य वेदमूलकत्वाभावेन अप्रामाण्यमिति तन्त्राधिकारनिर्णयादौ भट्टोजीदीक्षिताद्युक्तमपास्तम्।
2. कृतत्वं प्रकाशितत्वम्, अतो नारायणकृतत्वोक्तिविरोधो न।

दीक्षितकृतः पतिताधिकारिकत्वनिर्णयः, पाषण्डित्वनिर्णयश्च, एवंजातीयकोऽन्यकृतनिर्णयश्च नादर्तव्यः। भारतेऽधिकारितया निर्दिष्टानां ब्रह्मादीनामुपरिचरादीनां, शाण्डिल्यस्य च ब्रह्महत्यादिपातित्याभावात्, वासुदेवभक्ताग्रेसरतया तेषां पाषण्डित्वाभावाच्च। 'उत्पत्त्यसंभवात्' (ब्र.सू. २.२.४२) इत्यादि चतुःसूत्रीं पाञ्चरात्रनिषेधपरतया योजयद्भिः श्रीशङ्कराचार्यैरुपबृंहणतया सूतवचनादीनामनुदाहरणात् प्रामाण्यसंदेहाच्च। अथ वा ये जनाः स्वभावतो भगवतो नारायणस्य परत्वं न सहन्ते, तथाविधानामसतां नारायणतद्भक्तप्रद्वेषिणां पाञ्चरात्रे महाशास्त्रे सुदृढामप्रामाण्यबुद्धिमुत्पाद्य तत्राप्रवृत्तये प्रवृत्ताः पाञ्चरात्राप्रामाण्यवादिन्यः स्मृतय इति जानीहि।

यत्तु[1]

वैदिकस्तान्त्रिको मिश्र इति मे त्रिविधो मखः।
त्रयाणामीप्सितेनैव विधिना मां समर्चयेत्॥
(भाग. ११.२७.७)

इति श्लोकोक्तमिश्रपूजायां 'पतितब्राह्मणादयस्तावन्मिश्रेऽधिकारिणः, प्रायश्चित्ते प्रवर्तमानानां सन्ध्यावन्दनाधिकारवत् तन्त्रोपात्तवैदिकमन्त्रप्रतिप्रसव'[2] इति तन्त्राधिकारनिर्णये उक्तम्। अत्रेदं चिन्त्यम्—किमयं पतितः कृतप्रायश्चित्तः, उत अकृतप्रायश्चित्तः। नाद्यः, तस्य स्ववर्णाश्रमोचितकर्माधिकारसिद्धया वैदिकपूजायामेव प्रवृत्तिसंभवेन मिश्रे प्रवृत्तिप्रसक्त्यभावात्। न द्वितीयः, तस्य पूजायामनधिकारात्तस्य तत्राप्रवृत्तेः। सन्ध्यावन्दनदृष्टान्तेन तन्त्रोपात्तमन्त्रप्रतिप्रसव इति तु न युक्तम्। प्रायश्चित्तस्य विधानेन विहितप्रायश्चित्तकर्मानुष्ठानयोग्यतासिद्ध्यर्थं सन्ध्यावन्दनस्य प्राप्तावपि द्विजाति-

1. तत्त्वकौस्तुभे तन्त्राधिकारनिर्णये भट्टोजीदिक्षितोक्तमिति शेषः।
2. निषिद्धस्य प्रकारान्तरेणाभ्यनुज्ञानं प्रतिप्रसवः।

कर्मभ्यो हानिः पतनमिति पातित्यलक्षणात् द्विजातिकर्मस्वन्तर्भूतपूजाया अप्राप्तेः,[1] प्रायश्चित्तविधिवत् 'पतितः पूजां कुर्यात्' इति पूजाविधेरभावात्। प्रत्युत कर्महानिरेवोक्ता मिताक्षरे प्रायश्चित्तप्रकरणे 'शिरःकपाली' (४३) इति श्लोकव्याख्याने 'द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानं, ब्राह्मणस्याधिकाः प्रवचनयाजनप्रतिग्रहाः' इत्यादीनामेव व्रतचर्यानङ्गभूतानां द्विजातिकर्मणां हानिरिति। अत्र इज्यापदमग्निहोत्रादिभगवदाराधानान्तदेवतायजनपरम्। यदप्युक्तम्[2] — 'स्त्रीणामुपनयनाध्यापनादीनां कल्पान्तरे सत्त्वाभिधानान्निबन्धेषु, तदधिकारिकं मिश्रपूजनं तासामागमेऽधिकारोक्तेरिति, तदतिस्थवीयः। कृतोपनयनानां स्त्रीणां वेदमन्त्रपाठादावधिकारसद्भावेन वैदिकपूजायामेव प्रवृत्तिसंभवात्। 'कृतोपनयनानामपि नारीणां वैदिकहरिपूजने नाधिकारः' इति निषेधादर्शनात्। एवं च पूजात्रैविध्यकथनवैयर्थ्यं स्यात्। न च त्रैवर्णिकविषयत्वेऽपि विभागवैयर्थ्यं तदवस्थं, सर्वेषां तेषां वेदाधिकारात् वैदिकार्चनेऽर्हत्वादिति वाच्यम्। कालदेशावस्थानुसारेण अवश्यं संक्षेपेण विस्तारेण वाऽऽराधनं कार्यमिति बोधने तात्पर्येणाऽवैयर्थ्यात्। भगवदाराधनाकरणे प्रत्यवायश्रवणेन तत्परिहाराय तस्यावश्यकर्तव्यत्वात्। वैदिकपूजां कर्तुं कालाद्यभावे संक्षिप्ता मिश्रपूजा कार्येति तात्पर्यम्। दीक्षितोक्तार्थो व्यासानभिमत इति स्पष्टप्रतिपत्तये भागवतश्लोकानेवोदाहरिष्यामः — उद्धव उवाच—

क्रियायोगं समाचक्ष्व भवदाराधनं प्रभो।
यस्मात्त्वां ये यथार्चन्ति सात्त्वताः सात्त्वतर्षभ॥

एतद्वदन्ति मुनयो मुहुर्निःश्रेयसं नृणाम्।
नारदो भगवान् व्यास आचार्योऽङ्गिरसः सुतः॥

---

1. मन्त्रपाठप्रतिप्रसवो दूरतोऽपास्त इत्यपि बोध्यम्।
2. तत्त्वकौस्तुभादौ।

निःसृतं ते मुखाम्भोजाद्यदाह भगवानजः ।
पुत्रेभ्यो भृगुमुख्येभ्यो देव्यै च भगवान् भवः ।।
एतद्वै सर्ववर्णानाम्[1] आश्रमाणां च संमतम् ।
श्रेयसा[2]मुत्तमं मन्ये स्त्रीशूद्राणां च मानद ।।
एतत्कमलपत्राक्ष कर्मबन्धविमोचनम् ।
भक्ताय चानुरक्ताय ब्रूहि विश्वेश्वरेश्वर ।।

श्रीभगवानुवाच—

न ह्यन्तोऽनन्तपारस्य कर्मकाण्डस्य[3] चोद्धव ।
संक्षिप्य वर्णयिष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।।
वैदिकस्तान्त्रिको मिश्र इति मे त्रिविधो मखः[4] ।
त्रयाणामीप्सितेनैव विधिना मां समर्चयेत् ।।

इति । अस्यायमर्थः—त्रयाणां मखानां मध्ये ईप्सितेन विधिना (अन्यतमेनार्चनेन) निर्दोषस्त्रैवर्णिकः मां समर्चयेदिति । 'सर्ववर्णाश्रमाणां च संमतम्' इति पूर्वमुक्तेः त्रैवर्णिक इति कर्तुः, भक्तायेत्याद्युक्त्या, शुचिरिति वक्ष्यमाणेन च निर्दोष इत्यस्य च लाभः । अत्राध्यायेऽधिकारिवर्गे पतितस्याऽपाठात् तस्याऽत्र पूजनेऽधिकार इति न मूलाशयः । श्रीधरीयादौ मिश्रे पतितस्याधिकार इति सिद्धान्ताकरणात् व्याख्यातॄणामपि न तथाऽभिनिवेशः । दीक्षितादयो हि विष्णुवैष्णवप्रद्वेषेण पाञ्चरात्रस्य पतिताधिकारिकत्वं कल्पयन्तः प्रमाणानामपार्थं वर्णयन्ति । भारताख्यपञ्चमवेदे शान्तिपर्वणि पाञ्चरात्रस्य प्रवृत्तिप्रयोजनप्रतिपादकेषु ३४३, ३५८, ३५९ एतत्संख्याकाध्यायेषु उत्तमाधिकारिकत्वोक्तेश्च वेदविरुद्धो नागेशदीक्षितादिकृतनिर्णयः । स्त्रीशूद्रादीनामधिकारिवर्गे गणनेऽपि साक्षात्

---

1. त्रैवर्णिकानाम् । 2. तत्साधनानाम् ।
3. पूजाविधेः । 4. पूजा ।

त्रिविधपूजां कर्तुं नार्हन्ति ते। परं तु तत्र स्त्रियः व्रतोद्यापनादाविव स्वयं संकल्पं कृत्वा वैदिकमन्त्रयुतां सर्वां पूजां विप्रद्वारा कारयेयुः। तावतैव ताः स्वयोग्यं फलमाप्नुवन्ति, शूद्रास्तु पौराणमन्त्रपठनेन हरिपूजनेऽर्हा इति केचित्। निर्णयसिन्धुकारस्तु तत्रापि नाधिकारः शूद्रस्य, पौराणमन्त्रोऽपि विप्रैः पाठनीय इति मन्यते[1]। तेषां नामकीर्तनेऽधिकारात् नामोच्चारणपूर्वं ते पूजां कर्तुमर्हन्तीति केचित्। इदं स्त्रीणामपि[2] समम्। त्रिविधेऽप्याराधने वैदिकमन्त्राणामष्टाक्षरस्य च विनियोगेन

आदावेव हि तच्छास्त्रमोङ्कारस्वरपूजितम्।
ऋषिभिः श्रावितं तत्र यत्र कारुणिको ह्यसौ॥
(शा. ३४३.३८)

इति भारते ॐकारयुतत्वोक्त्या च वेदतुल्यतया वेद इव तत्रापि स्त्रीशूद्राणां साक्षादधिकाराभावेन विप्रद्वारा कारयितव्यं भगवदर्चनमिति तात्पर्यमधिकारवचनानामित्यन्यत्र विस्तर इत्यलम्।

मलिना वेदहीनाश्च पाञ्चरात्रेऽधिकारिणः।
इत्ययं निर्णयो यस्माद्विरुद्धः पञ्चमेन तु॥

वेदेन भारताख्येन ततस्तं परिवर्जयेत्।
इति प्राहुर्भारतादिप्रमाणार्थप्रवेदिनः॥

मिश्रेऽधिकारी भवति पूजने पतितद्विजः।
इति दीक्षितनिर्णीतिर्हरिप्रद्वेषमूलिका॥

---

1. इदमपि धर्मसिन्धावुक्तम्।
2. धर्मसिन्धौ (३. प.) श्राद्धाधिकारिनिर्णये मन्त्रपठनेन कर्मकरणे नाधिकार इति निर्णीतम्।

अथ निगमनम्

धर्मादिकं मीमांसमाना महर्षयो हि महात्मानो महनीयविचित्रचरित्राः परमात्मपरमानुग्रहभाजोऽलोलुपा धर्मकामाः प्राणभृतां परमं श्रेयोऽभिकाङ्क्षन्तः परप्रयोजनमेव स्वप्रयोजनं मन्यमानाः परानुद्दिधीर्षवो वास्तवौ धर्माधर्मौ स्वर्गापवर्गनरकादिफलकौ बोधयन्तो धर्मे प्रवर्तयन्ति जनान्, अधर्माच्च निवर्तयन्ति चेति, तत्तत्तन्त्रविदाचार्यपादानां लोकमान्यो व्यवहारो वरीवर्ति। तत्र महनीयो महर्षिराचार्यः पाणिनिः वास्तवान् प्रकृतिप्रत्ययार्थान् बोधयन् शब्दप्रयोगरूपे धर्मे प्रवर्तयत्यधिकारिण इति सुव्यक्तं विदुषामिति। अतो मञ्जूषातो 'अवास्तवमर्थमवादीत् पाणिनिः, तत्र वास्तवत्वभ्रान्तिमन्तोऽन्ये तु पण्डितजना' इति नागेशव्याहरणमनादरणीयमेवेति च निपुणं निरूपितं पुरस्तात्। शब्दास्तु नित्या वैयाकरणानां, केषांचिदन्येषामाचार्याणां च समये, तत्र वर्तमानाः प्रकृतिप्रत्ययांशा अपि वास्तवा नित्या एव, त एव हि पाणिनिना प्रदर्शिताः, ते कथमवास्तवा भवेयुः।

मञ्जूषायां निरूपितः प्रपञ्चासत्यत्ववादस्तु नैतच्छास्त्रसंबद्धः, नापि पाणिनेराचार्यस्य संमतः, तस्य तन्त्रे तदर्थकवचनानुपलम्भात्। नापि भाष्यकृतोऽभिमतः, भाष्ये तथानुक्तेः। सांख्यमते कस्यचिदपि वस्तुनोऽसत्यत्वानुक्तेः, भाष्यकारस्य सांख्याचार्यत्वेन तन्मते वस्तुनो मायिकत्वकल्पनानौचित्यात्। भगवतो व्यासस्यापि न मतं जगतोऽसत्यत्वं, भारतादौ तदीयग्रन्थे तथानुक्तेः, प्रत्युत गीतायां 'असत्यमप्रतिष्ठम्' (१६. अ.) इति श्लोकेन जगदसत्यत्ववादिनां निन्दनात् जगत्सत्यमेवेति तन्मतमिति आशेरते ब्रह्मवित्तमा विद्वांस इति च प्रपञ्चितम्।

ते त्रयोऽप्याचार्या वासुदेवस्य परत्वं सर्वाध्यक्षत्वं, तन्मूलभूतं वास्तवं जीवपरमात्मनोर्भेदं च अभिप्रयन्ति, न त्वैक्यं, वास्तवञ्च

भेद इति च वर्णितम्। श्रुतिवाक्यानि च नैक्यतात्पर्यकाणीति निरूपितम्। क्वचित् एवमप्यक्षरयोजना शक्या कर्तुम्। तथा हि– 'तत्त्वमसि' इत्यत्र तदित्येतत् आचारक्विबन्तात्कर्तरि क्विबन्तं, विजन्तं वा पुंलिङ्गम्, सोर्हल्ङ्यादिलोपः, गौणत्वान्न सर्वनाम-संज्ञादि। आर्षत्वाद्धलन्तादप्याचारक्विप्, यद्वा–हलन्तादाचारक्विपि यत्र प्रयोगे दोषः तावन्मात्रस्याऽनभिधानकल्पनेन निर्वाहे सामान्यत-स्तदभावकल्पने मानाभावः। ततश्च—त्वम्, तत् – आत्मकर्तृका-चारसदृशाचारवान्[1] असीत्यर्थः। आत्मेव भवानपि सर्वहितो भव-तीति तात्पर्यम्। एवं च नैक्ये तात्पर्यमस्य। 'ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति' इत्यत्र एवकार इवार्थे। ब्रह्मेवेत्यर्थः, यथा 'वैष्णवं वामन-मालभेत स्पर्धमानो विष्णुरेव भूत्वा इमान् लोकानभिजयति' (य.सं २.१.३.१६) इत्यादौ विष्णुरेवेत्यस्य विष्णुरिवेत्यर्थः। अतोऽ-स्यापि नैक्ये तात्पर्यम्[2]। "ब्रह्मविदाप्नोति परम्, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्, सोऽश्नुते सर्वान्-कामान्त्सह, ब्रह्मणा विपश्चिता (तै. ३.२) स खल्वेवं वर्तयन्, यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते, न च पुनरावर्तते (छां. ८.१५.१) यो वा एतामेवं वेदाऽपहत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रति-तिष्ठति (के.उ. ४.१)" इत्यादौ ब्रह्मज्ञानिनो ब्रह्मलोकावाप्तिः, ब्रह्मणा सह सर्वकामानुभवश्च प्रतिपाद्यते, न तु ब्रह्मैक्यम्, अतो नात्मैक्यं श्रुतिसंमतम्।

ननु इवार्थकत्वं दृष्टान्ते कुतो हेतोरभ्युपेयमिति चेत्, उच्यते– विष्णुत्वप्राप्तावेव सति वाक्यतात्पर्ये तत्प्राप्तेर्मुक्तिरूपतया मुक्त्य-नन्तरं ऐहिकनश्वरसुखसाधनलोकप्राप्तिकथनवैयर्थ्यम्, क्त्वाप्रत्यय-स्वारस्यभङ्गः, प्रकृतवाक्यविमर्शनात् प्रकृतयागस्य लोकप्राप्तिरेव

---

1. अत्र आचारः हिताचरणम्।

2. श्रीरामानुजगीताभाष्यव्याख्याने तात्पर्यचन्द्रिकायाम्।

फलमिति लाभेन विष्णुत्वप्राप्तेरेतत्कर्मफलत्वकल्पनायोगः। साहसात् तथा कल्पने मोक्षस्य सर्वाचार्यकृतज्ञानसाध्यत्वसिद्धान्तभङ्गः। किं च 'स्पर्धमान' इत्यनेन पराभिभवेच्छावान्[1]। अत्र कर्मणि अधिकारीति प्रतीयते, नेदृशस्य च मोक्षेऽधिकारो भवति, 'शान्तो दान्त' (बृ. ४) इत्यादिना शान्तादीनामेव मोक्षाधिकार इति शास्त्रे निर्णयात्। किं च विष्णुत्वप्राप्तावेव तात्पर्यं यदि, तदा 'विष्णुरेव भवति' इत्येतावतैव पूर्येत, अतः सादृश्य एव वाक्यपर्यवसानं वाच्यमिति इवार्थकत्वमेव शब्दस्य स्वीकार्यम्[2]। सादृश्यकथनेन च – लोकाभिजयसाधनविष्णुपराक्रमसदृशपराक्रमवत्त्वलाभः वैष्णवयागकर्तुः स्पर्धमानपुरुषस्येति प्रतिपत्तव्यम्। सर्वेश्वरो भगवान् वासुदेवः सर्वकर्मसमाराध्यः सुप्रसन्नः प्रपन्नभक्तजनाभिलषितं फलं वितरन्, इहामुत्र च लोके तान् प्रमोदयति, प्रपन्नाश्च तादृशा भागवता भगवतो दयापात्रभूताः सुखमनुभवन्तः सन्ति बहवो लोकद्वय इति श्रुतीतिहासादिषु जोघुष्यत इति विजानीमो ब्रह्मविदामग्रणीभ्यः।

तत्र अम्बरीषादयो महाराजाः, ध्रुवप्रह्लादपाञ्चालीकरिराजविभीषणादयो दृष्टान्ताः, एतेन न वयो जात्यादयो निमित्तमनुग्रहकरणे, किं तु भक्तिः,[3] प्रपत्ति[4]श्चेति द्वयमिति ज्ञातव्यम्। तत्र न

---

1. स्पर्ध संघर्षे, संघर्षः पराभिभवेच्छेति कौमुद्यादौ।
2. स्वीकार्यमिति–अत एव उपचरितवैष्णवत्वमिति सायणभाष्ये उक्तम्।
3. अनन्तानवद्यनिरवधिकदिव्यकल्याणगुणकोऽन्तरायसहस्रेणाप्यप्रतिबद्धस्तैलधारावदनवच्छिन्नप्रेमप्रवाहो भक्तिः।
4. सा च शरणागतिः,
   'आनुकूल्यस्य संकल्पः प्रातिकूल्यस्य वर्जनम्।
   रक्षिष्यतीति विश्वासो गोप्तृत्ववरणं तथा।

एकोऽपि पुरुषः 'त्वं चाहं च एक एव' इति अनुसंदधानः फलमलभत, किं तु 'सर्वेश्वरो हरिः तं प्रपद्ये शरणं, तेन अहं सुखीभवामि' इत्येवानुसंधाय फलमश्नुते। एतच्च तेषां चरित्रश्रवणादिना शक्यं ज्ञातुम्। अद्यत्वेऽपि जना भगवन्तमालयादिषु भजमाना 'अहं भवानेक एव' इति नानुसंदधते इति सर्वेषां स्वस्वानुभवसिद्धम्। हिरण्यकशिपुप्रभृतयः स्वस्मिन् जगदीश्वरत्वबुद्धयो नष्टैश्वर्या अभवन्निति इतिहासादितः प्रतीमः। अतो नैक्यबुद्धिः समीचीनेति मत्वा ऐक्यचिन्तां परित्यज्य भगवति सर्वेश्वरत्वादिधिया रक्षकत्वबुद्ध्या, स्वस्मिन् दासत्वरक्ष्यत्वधिया च भगवन्तं शरण्यं शरणमाश्रयन्ति भागवताः।

भक्तिं मुहुः प्रवहतां त्वयि मे प्रसङ्गो
भूयादनन्त महताममलाशयानाम्।
येनाऽञ्जसोल्बणमुरुव्यसनं भवाब्धिं
नेष्ये भवद्गुणकथाऽमृतपानमत्तः॥[1] (भाग. ४.९.११)

देव प्रपन्नार्तिहर प्रसादं कुरु केशव।
अवलोकनदानेन भूयो मां पालयाऽच्युत॥ (वि.पु. १.२०.१६)

आत्मनिक्षेपकार्पण्ये षड्विधा शारणागतिः' इति।
अहि. ३७.२८,९

सर्वोत्तमत्वविज्ञानपूर्वं तत्र मनः सदा।
अखण्डा त्रिविधा* पूजा तद्रत्यैव स्वभावतः॥
रक्षतीत्येव विश्वासस्तदीयोऽहमिति स्मृतिः।
शरणागतिरेषा स्याद्विष्णौ मोक्षफलप्रदा॥ इति च।

* कायिका–वाचिका–मानसिका चेति।

1. ध्रुवप्रह्लादपांचालीकरिराजविभीषणानामुक्तयः क्रमेणेति बोध्यम्।

हे नाथ हे रमानाथ व्रजनाथाऽऽर्तिविनाशन ।
कौरवार्णवमग्नां मामुद्धरस्व जनार्दन ।। (भार.स. १०.४६)

यः कश्चनेशो बलिनोऽन्तकोरगात्
प्रचण्डवेगादभिधावतो भृशम् ।
भीतं प्रपन्नं परिपाति यद्भयात्
मृत्युः प्रधावत्यरणं तमीमहि ।। (भाग. ८.२.३३)

अनुजो रावणस्याहं तेन चास्म्यवमानितः ।।
भवन्तं सर्वभूतानां शरण्यं शरणागतः । (रा.यु. १९.४,५)

त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च राघवं शरणं गतः ।।
सर्वलोकशरण्याय राघवाय महात्मने ।
निवेदयत मां क्षिप्रं विभीषणमुपस्थितम् ।।
(रामा.यु. १७.१६,७)

इति भागवतादावुक्तदिशा ध्रुवादयो वासुदेवमाश्रित्य सुखिनोऽभूवन्, एवमन्ये च भक्ता भगवन्तं शरणं गता इहामुत्र च सुखमन्वभूवन्निति भागवतादितो ज्ञेयम् । भगवान् वासुदेवोऽपि—

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ।। (गी. ९.२२)

सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते ।।
अभयं सर्वभतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम ।
(रामा.यु. १८.३३,४)

इत्युक्तदिशा प्रपन्नभक्तपरिजनपरिरक्षणबद्धदीक्ष इति विजानन्त 'आचार्यवान् पुरुषो वेद' (छा.) इत्याद्युक्तेराचार्योपदिष्टविद्यैव परोक्षापरोक्षज्ञानसाधनमिति निश्चिन्वानाः संप्रदायविद आचार्यादधीतसद्विद्या यथासमयमधीतविद्याविचारेण, वासुदेव एव सर्वस्वामी ममेष्टद इति निश्चितधियः, भक्त्या स्तुत्या नमसा सेवया च अनुदिनं श्रियःपतिं वासुदेवं तोषयन्तः, शरण्यं तं शरणं प्रपद्य तदीय-

करुणाकटाक्षवीक्षाऽऽसादितैहिका[1]मुष्मिकसकलसाम्राज्यसौख्यमनुभवन्तो भवन्तु सन्तः पाणिनीया वासुदेवशरणा ब्रह्मविदश्चेति श्रियःपतिं श्रीमन्नारायणमाशास्महे इति शम् ।

योऽनन्यशरणो भक्त्या वासुदेवं प्रपद्यते ।
पाति तं जगदीशोऽयं वेदवेद्यः परः पुमान् ।।

o—o

अब्दे सुभानौ वेदाब्धिव्योमबाणमिते कलौ ।
आत्रेयान्वयजातश्रीसेतुमाधवधीमता ।।

निर्मितो व्यासपाणिन्योर्भावनिर्णयनामकः ।
ग्रन्थोऽयं पूर्णतां प्राप कृपया श्रीहरेर्गुरोः ।।

इति श्रीमत्पूर्णप्रज्ञीयसिद्धान्तानुयायिना श्रीमदार्याचार्यकुलावतंसेन महामहोपाध्याय श्रीमुष्णं व्याकरणसुब्बरायाचार्यात्मजेन श्रीमत्तातपादपादपद्मपरिचर्यासमासादितशब्दब्रह्मविद्यावैशद्येन विद्यामार्तण्ड-श्रीमध्वसिद्धान्तभूषण-महामहोपाध्यायेत्यादिबिरुदभूषितेन

व्याकरणसेतुमाधवाचार्येण

विरचितः श्रीव्यासपाणिनिभावनिर्णयाख्योऽयं ग्रन्थः समाप्तः ।

।। श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।।

1. 'आयुरारोग्यमैश्वर्यभोगांश्चैवानुषङ्गिकान् ।
ददाति ध्यायतां नित्यमपवर्गप्रदो हरिः' ।। इत्युक्तेः

परिशिष्टम्

Page Line

20—21 उच्यते इति–इतः परं 'असति बाधके शास्त्राणां सामान्ये पक्षपातः' इति न्यायेन अर्जुनोपलक्षितसर्वजीवभेदः परमात्मनः सिद्धयति इति योजनीयम् ।।

26—7 परत्वेनेति ।। 'आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी तु भरतर्षभ' इति भजतां चातुर्विध्योक्तेर्ज्ञानिविशेषपरं, न तु सामान्यपरम् ।

26—27 एवंविधेन – वतिरहितप्रयोगेण ।

34—24 तन्मूलेति ।। सर्वस्य ब्रह्मस्वरूपत्वमूलकेत्यर्थः ।

35—4 अत एव – व्यासोक्तस्य पाणिनिसंमतत्वादेव ।

35—13 उपन्यस्यन्तीति – सर्वत्र मतभेदधीर्मा भूदिति सौत्रानुग्रहसंपादनाय तत्र तत्र भाष्यप्रवृत्तिः ।

36—6 तस्य – ईश्वरस्य,

36—9 सूत्रे – ब्रह्मसूत्रे ।

52—17 घटः इति सुन्दर इति शेषः अत्र वक्तव्यमन्यत्रोक्तम् ।

52—20 अनेकेति ।। निर्धार्यमाणवस्तुघटितोद्भूतावयवभेदवत्समुदायाश्रयत्वादित्यर्थः ।